

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW

leto 1993 **1** letnik 47

ISSN 0350-5774

UDK 949.712(05)
UDC

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW

LETNIK 47
LETO 1993

IZDAJA
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
LJUBLJANA

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW

UDC 949.712(05)
UDK

ISSN 0350-5774

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Uredniški odbor: dr. Bogo Grafenauer
dr. Vasilij Melik (glavni in odgovorni urednik)
Janez Stergar (namestnik glavnega urednika)
Nataša Stergar (tehnični urednik)
dr. Miro Stiplovšek
Peter Štih

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 21. 3. 1993.

Izdajateljski svet: dr. Milica Kacin-Wohinz, Zdravko Klanjšček, dr. Jože Koropec, Samo Kristen, dr. Vasilij Melik, dr. Darja Mihelič, dr. Janko Pleterski, Janez Stergar, Prvenka Turk

Prevodi: Madita Šetinc (nemščina), Lidija Berden (angleščina), dr. Boris Gombač (italijanščina)

Zunanja oprema: Neta Zwitter

Upravnica revije: Majda Čuden

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, tel.: (061) 150-001, int. 210

Letna naročnina: za nečlane in ustanove 2200 SIT, za društvene člane 1600 SIT, za društvene člane-upokojene 1200 SIT, za društvene člane-študente 800 SIT
Cena tega zvezka v prosti prodaji je **560 SIT**

Tekoči račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 50101-678-49040

Sofinancirajo: Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije
Ministrstvo za šolstvo in šport Republike Slovenije
Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani
Znanstveno-raziskovalni center SAZU

Tisk: Tiskarna Slovenija, Ljubljana, april 1993

Naklada: 2000 izvodov

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415- 348/92 mb. z dne 24. 4. 1992 šteje Zgodovinski časopis za proizvod, od katerega se plačuje 5% davek od prometa proizvodov na osnovi 13. točke tarife št. 3 tarife davka od prometa proizvodov in storitev.

KAZALO – CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

Vlado Valenčič, Iz kreditnega gospodarstva ob koncu srednjega veka	5–24
Credit Economy at the End of Middle Ages	
Dušan Kos, Plemiška darovanja cerkvenim ustanovam (s posebnim ozirom na 14. stoletje) . .	25–52
Donations of Aristocracy to Ecclesiastic Institutions (with Special Emphasis on the 14th Century)	
Andrej Hozjan, Slovenjgraški meščani v 16. stoletju v knjigah izdatkov Štajerske	53–56
Burghars of Slovenj Gradec in Registers of Expenses of Styria in the 16th Century	
Igor Grdina, Doživljanje Nemcev in nemške kulture pri slovenskih razumniki od prosvetljenstva do moderne	57–67
Viewpoints of Slovene Intellectuals Referring to Germans and German Culture from the Age of Enlightenment to the Modern Age	
Peter Vodopivec, Leto 1789 v časnikih iz Gradca in Ljubljane	69–83
The Year 1789 in the Newspapers of Graz and Ljubljana	
Catherine D. Carmichael, Pismo Edmonda Halleya Valvasorju	85–87
Edmond Halley's Correspondence with Valvasor	
Harald Heppner, Študenti iz slovenskih dežel na graški univerzi 1884–1914 (3. del)	89–93
Students from Slovene Provinces at Graz University 1884–1914 (Part 3)	
Franc Rozman, Nemški in slovenski delavci v delavskem gibanju na Slovenskem	95–98
German and Slovene Workers in the Labour Movement in Slovenia	
Vlasta Stavbar, Izjave v podporo Majniške deklaracije (3. del)	99–106
Statements to Support the May-Declaration (Part 3)	
Milica Kacin-Wohinz, Primorski krščanski socialci med vojnama	107–115
Coastland Christian Social Party between the Wars	

PROBLEMI IN DISKUSIJA – PROBLEMS AND DISCUSSION

Ob pisanju o slovenskem zgodovinspisju (Bogo Grafenauer)	117–129
On the Writing about Slovene Historiography	
Pojasnilo Matiji Žargiju (Stane Granda)	130
Explanation to Matija Žargi	

JUBILEJI – ANNIVERSARIES

Janko Pleterski – sedemdesetletnik (Bogo Grafenauer)	131–133
Janko Pleterski – Septuagenarian	
Jože Koropec – sedemdesetletnik (Ferdo Gestrin)	134–135
Jože Koropec – Septuagenarian	

RAZSTAVE – EXHIBITIONS

Prostozidarji – odkar obstoji svet (Matevž Košir)	137–139
Freemasons – ever since the World exists	

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE – CONGRESSES, SYMPOSIA, SOCIETY EVENTS

Katoliška cerkev in katoličani v slovenski politiki in kulturi 1890–1941 (Stane Granda) . . .	141–143
Catholic Church and the Catholics in Slovene Politics and Culture 1890–1941	
Mednarodni simpozij »Rim in Beograd. Leta hladne vojne 1948–1956« (Boris Gombač) . . .	143–144
International Symposium "Rome and Belgrade. Years of Cold War 1948–1956"	

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Harald Krahwinkler, Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts (Rajko Bratož)	145–149
--	---------

Jean-Louis Flandrin, <i>Chronique de Platine, Pour une gastronomie historique</i> (Peter Vodopivec)	149–150
Georges Castellan, <i>Histoire des Balkans, XVe–XXe siècle</i> (Peter Vodopivec)	150–152
Srečanje z Jutrovim na ptujskem gradu (Ignacij Voje)	152–154
Natalie Zemon Davis, <i>Die wahrhaftige Geschichte von der Wiederkehr des Martin Guerre</i> (Aleksander Žižek)	154–160
Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff. Band 3, 4, 5, 6 (Vasilij Melik)	160–163
Še enkrat o knjigi J. Hobsbawma: <i>Nacije in nacionalizem</i> (Peter Vodopivec)	163–166
Zbornik za zgodovino šolstva in prosvete, 21, 22, 23, 24 (Andrej Vovko)	166–168
France Gornik, <i>Zgodovina blejske župnije</i> (France M. Dolinar)	168–169
Sandi Sitar, <i>Jožef Stefan: pesnik in fizik</i> (Stane Granda)	169–170
Tomaž Simčič, <i>Andrej Gosar, krščanstvo in socialno gibanje</i> (Stane Granda)	170–171
Božo Repe, <i>»Liberalizem« v Sloveniji</i> (Aleš Gabrič)	171–173
<i>Storia e Dossier</i> , 7/1992, št. 58 in št. 65 (Marta Verginella)	173

OBVESTILA – INFORMATION

Novice o delu Zveze zgodovinskih društev Slovenije (Aleš Gabrič)	136
News about work of the Historical Association of Slovenia	
Obvestila o izhajanju Zgodovinskega časopisa (Janez Stergar)	174
Informations on the issuing of Zgodovinski časopis – Historical Review	

IZVLEČKI – ABSTRACTS

Izvlečki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 47, 1993, 1	I–VI
Abstracts from Papers and Articles in Historical Review 47, 1993, 1	

Vlado Valenčič

IZ KREDITNEGA GOSPODARSTVA OB KONCU SREDNJEGA VEKA

1. O začetkih kreditnega poslovanja

Do 12. stoletja je na današnjem slovenskem ozemlju prevladovalo zaprto in naturalno gospodarstvo. Kmetijsko gospodarstvo je bilo tedaj osnova za življenjski obstoj malone vsega prebivalstva. Vsako gospodinjstvo si ni samo oskrbelo le hrane, ampak je samo zadovoljevalo tudi svoje vsakdanje potrebe po obrtnih izdelkih. Obrtniki, ki bi se ukvarjali le z obrtno dejavnostjo, so bili redki, povečini je bila obrt združena s kmetijstvom kot domača hišna obrt. Tudi trgovina je bila še malo razvita, malo je bilo vrst blaga, ki so z njimi trgovali. Omenjajo se zlasti začimbe, kadilo, orožje in drugi kovinski izdelki, okrasje za osebno porabo, steklo, volneno blago in svila, kožuhovina, sol. To je bilo blago predvsem za potrebe fevdalcev in cerkve. Za potrebe vsega prebivalstva je bila potrebna trgovina s soljo. Del trgovine je tedaj potekal z zamenjavo blaga za blago, denar je imel v gospodarstvu še zelo omejeno vlogo. Vendar so že pri tedanjem načinu trgovine nastajali ob praznikih cerkvenih patronov pomembnejših cerkva vsakoletni sejmi. Prvotno so nastajali nekako spontano, pozneje so vladarji podeljevali pravice do sejmov posameznim krajem. Pri podelitvah pravic do letnega sejma še ni šlo za stalne naselbine meščanov – trgovcev in obrtnikov.¹

Od 12. stoletja naprej so se v tem pogledu razmere hitro spreminjale. Nastajati so začeli trgi in mesta kot meščanske naselbine, katerih prebivalci so se ukvarjali predvsem z obrtjo in trgovino. Najprej, že v 12. stoletju, so se pojavile meščanske naselbine na Koroškem. Na ozemlju današnje Slovenije je omenjen Dravograd kot trg leta 1185. Na Slovenskem Štajerskem se v 12. stoletju meščanske naselbine še ne omenjajo, v 13. stoletju pa je tam nastalo pet mest in osem trgov, v 14. stoletju tri mesta in enajst trgov, v 15. stoletju še eno mesto ter devet malo pomembnih trgov. Na Kranjskem so prva poročila o meščanskih naselbinah iz tretjega desetletja 13. stoletja. V tem stoletju je bilo ustanovljenih pet mest in osem trgov, pozneje so na novo nastala le posamezna mesta in trgi. Na Goriškem je nastala le ena pomembnejša meščanska naselbina, to je bila Gorica, ki se omenja leta 1210 kot trg in leta 1298 kot mesto.² Nastanek številnih trgov in mest dokazuje, koliko se je povečala vloga obrti in trgovine v tedanjem gospodarskem razvoju ter je naraščal tudi blagovni promet. S tem je narasla tudi potreba po večjih količinah denarja kot posredovalca pri trgovskem poslovanju. Menjavo blaga za blago ali plačilo uslug z blagom je vedno bolj zamenjevalo plačevanje blaga in uslug z denarjem. Zato je razumljivo, da se je tedaj pomnožilo število kovnic. V 13. stoletju jih je delovalo na notranjeavstrijskem in furlanskem ozemlju nič manj kot dvajset. Med temi so bile tri na Kranjskem in sicer v Ljubljani, Kamniku in Kostanjevici, ki so kmalu prenehale, ko so Habsburžani zavladali v deželi in postopno izenačili novce na svojem ozemlju.³

Poslovanje z denarjem je sčasoma zavzelo tak obseg, da je postalo kar posebna gospodarska in pridobitna panoga, ki so se z njo ukvarjali sprva največkrat trgovci, posamezniki pa so se je oprijeli kot posebnega poklica, postali so bankirji. Najsplošnejši denarni posli so bili menjava tujih novcev, opravljanje plačilnega prometa ter posojanje denarja. Šele uveljavljenje denarnega gospodarstva je omogočilo tudi razmah kreditnega poslovanja, ki se je izrazilo zlasti v najemanju in dajanju posojil.

Prve vesti o pojavih organiziranega denarnega in kreditnega poslovanja na današnjem slovenskem ozemlju so iz konca 13. in začetka 14. stoletja. Kot je prikazal Žontar v svoji razpravi o bankah in bankirjih v mestih srednjeveške Slovenije, so se v tistem času v nekaterih

¹ Bogo Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda*, II. zvezek, Ljubljana 1963, str. 290 sl.

² Grafenauer, n.o.m. str. 292 sl.

³ Egon Baumgartner, *Ljubljanske kovnice v XIII. stoletju*, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo (GMDS) XV/1934, str. 92 sl.

naših mestih uveljavili florentinski bankirji. Kmalu nato se je z denarnimi in kreditnimi posli začela ukvarjati v Ljubljani trgovska družba Nikolaja in Jakoba Porgarja. Bila je v poslovni zvezi s koroško-tirolskimi in goriškimi deželnimi knezi, z oglejskim patriarhom, za katerega je tudi kovala denar, z Ortenburžani, z nemško viteško komendo v Ljubljani, samostani Bistvo in Stično ter s plemstvom v deželi. Kralj Henrik Koroški, ki se je močno zadolžil, je dobil posojilo od Porgarjev. Toda vodilno mesto v denarnem in kreditnem gospodarstvu so imeli le malo časa. Že leta 1323 je prišla družba v denarne težave. Vzrok so bili predvsem poslovni neuspehi pa tudi poostritev cerkvenih predpisov glede oderuštva. Po teh predpisih je bilo jemanje obresti oderuštvo in zato kristjanom prepovedano. Posledica te prepovedi je bila, da so prehajali kreditni posli vse bolj v roke Židov.⁴

O Porgarjih kot bankirjih vemo, da so imeli od goriško-tirolskih grofov v zakupu več goriških, furlanskih in tirolskih mitnic in da so opravljali denarne posle urada deželnega kneza v Ljubljani.⁵ O njihovem kreditnem poslovanju ohranjeni viri ne poročajo, znano je le, da so tudi posojali denar.

Ko je bančno poslovanje Porgarjev opešalo, se je kralju Henriku verjetno zdelo potrebno, da jih nadomesti nova denarna in kreditna ustanova. Skupini Židov iz Čedad in Gorice je okrog leta 1325 dal dovoljenje za naselitev v enem izmed mest pod njegovo oblastjo na Kranjskem. V tej skupini so bili Manuel, sin pokojnega Bonfanta, zdravnik magister Bonaventura, sin pokojnega zdravnika magistra Jakoba, Aron, sin pokojnega Iserla, Pilgrim, Jeremijeva sinova Jakob in Bonaventura ter njihovi tovariši. Listina Henrika Koroškega je bila objavljena z letnico 1327, vendar je bila verjetno izdana vsaj dve leti prej, kajti v dveh čedadskih listinah iz leta 1325 se zdravnik Bonaventura in Manuel omenjata kot v Ljubljani živeči osebi.⁶

Dovoljenje za bivanje je dalo židovski skupini kot deželnoknežji regal tudi dovoljenje, da vodijo v Ljubljani banko za posojila na zastavo. S tem dovoljenjem so Židje v Ljubljani dobili monopol za posojanje denarja, kar je bil menda v tedanji židovski zakonodaji izjemen primer. Židovski družbi je deželni knez prepustil razne donosne finančne posle. Imela je v zakupu več mitnic, s posojili pa je v letih 1327 do 1335 krila goriškemu grofu del finančnih potreb. Pri njej so se zadolževali Žovneški gospodje, poznejši celjski grofi. Z listino 27. aprila 1338, izdano v Ljubljani, so Bonaventura, Bonhum, Pilgrim in drugi ljubljanski Židje potrdili, da je Friderik Žovneški poravnal vse svoje dolgove. Turjaški in menški gospodje ter nekatere druge plemiške rodbine so bile stranke židovskih bankirjev. Toda poslovanje te židovske družbe je bilo kratkotrajno. S smrtjo Henrika Koroškega je izključna pravica za dajanje posojil prenehala in z njo tudi banka; po izgubi monopola njeni židovski lastniki verjetno niso več računali z uspešnim poslovanjem.⁷

Iz kreditnega poslovanja družbe čedadskih in goriških Židov niso znane listine o konkretnih poslih. Takih listin, ki bi se nanašale na nekdanjo Kranjsko, iz časa pred letom 1300 nisem mogel ugotoviti, posamezne so iz prve polovice 14. stoletja, številnejše so šele za poznejšo dobo. Med kreditnimi listinami so najpomembnejša dolžna pisma ali zadolžnice, ki vsebujejo največ podatkov. Sledijo izjave dolžnikov, izstavljene so porokom, ki jim zagotavljajo povrnitev morebitne škode, nastale zaradi poroštva. Za nekatere dolžnike, ki so posojilodajalcem dolgovali več zneskov, so ohranjeni obračuni, v katerih so bili marsikdaj določeni kakšni novi pogoji, npr. dospelost. Omeniti je treba tudi zastavne listine, ki v njih dolžnik za prejeta posojila zastavlja upniku zemljiško posest ali razne pravice. Končno tudi pobotnice o plačnem dolgu dajejo nekaj podatkov o kreditnem poslu.

Za to razpravo sem uporabil predvsem objavljene listine ali regeste o kreditnih poslih. Take listine iz turjaškega arhiva je objavil največ v regestih Fr. Komatar.⁸ Nekaj kreditnih

⁴ Josip Žontar, *Banke in bankirji v mestih srednjeveške Slovenije*, GMDS XIII/1932, str. 21 in 23.

⁵ Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku (GZL), Uredil B. Otorc, Izdal Mestni arhiv, Ljubljana 1956, I/31; Žontar, n.o.m. str. 23.

⁶ GZL I/25, 30 in 31; Žontar, n.o.m. str. 23 sl.; M. Kos, O izvoru prebivalcev Ljubljane v srednjem veku, ZČ X–XI/1956–1957, str. 15 sl.; prepisa listin 1325 junij 6, Cividale, in 1325 junij 27, Cividale, iz Archivio di Stato Udine, Archivio notarile, fasc. 677 (Cividale) notarske knjige notarja Štefana iz leta 1325 s. fol., prepisa mi je dal na razpolago dr. O. Otorc.

⁷ W. Wadl, *Geschichte der Juden im Mittelalter*. Das Kärntner Landesarchiv 9, Klagenfurt 1981, str. 50 in 124; GZL I/46; Žontar, n.o.m. str. 24.

⁸ Fr. Komatar, *Das Schloßarchiv in Auersperg*, Mittheilungen des Musealvereines für Krain XVIII/1905, XIX/1906, XX/1907 in Carniola I/1910. V opombah navajam: Komatar, Auersperg MMK oz. Carn., leto objave in številko listine oz. regesta.

listin vsebuje Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku.⁹ Nekaj listin o kreditnih poslih ljubljanskih Židov je v Haus-, Hof- und Staatsarchiv-u na Dunaju prepisal oziroma je zanje priredil regeste M. Wenninger iz Celovca in mi jih je dal v tipkopisu na uporabo.¹⁰ Sorazmeroma veliko število kreditnih listin vsebuje Gradivo za zgodovino Maribora.¹¹ Listine se nanašajo na kreditne posle, pri katerih so bile udeležene osebe iz Maribora ali pa na katerikoli način v zvezi s tem mestom. Med mariborskimi listinami so v zvezi s kreditnimi posli tudi nekatere kupne pogodbe za zemljišča, zlasti za vinograde. V njih se namreč večkrat omenja, da si je prodajalec zemljišče pridobil na osnovi prejšnjemu lastniku danega posojila.

2. Kreditni posli po kranjskih listinah

Najstarejša znana listina, ki zadeva kreditni posel na Kranjskem, je iz leta 1301. Konrad iz Goričan je Pheju Hohensienierju iz Ljubljane za posojenih 120 mark oglejskih denaričev zastavil 24 kmetij. Naslednja taka listina je iz leta 1317. Goriški in tirolski grof Janez Henrik je Haintzleinu Turjaškemu (Auersperg) in njegovemu bratu za posojenih 17 mark šilingov in za dobre usluge podelil v fevd tri kmetije s pravico, da jih reši v prihodnjih petih letih.¹² Leta 1334 je Herbert Turjaški za znesek 40 funtov dunajskih denaričev zastavil tretjino mitnine na Raščici.¹³ Regest listine pa ne navaja, kdo je Turjaškemu dal denar in pod kakšnimi pogoji. V pobotnici iz leta 1345, izdani v Ljubljani, je Karel Oto Löz... potrdil, da mu je Greif Rentenberch vrnil 100 mark, ki mu jih je posodil njegov oče, razrešil njega in dva poroka vseh obveznosti.¹⁴ Iz leta 1350 je znanih že več kreditnih poslov. Ljubljanski meščan je križevniškemu redu za posojenih 10 mark ogl. den. zastavil njivo v Gradišču, upnik je imel pravico užitka do odplačila dolga. Janez Volrer je istega leta Nikolaju Sumereckerju in Lovrencu Gutensteimu dal izjavo, da jima bo povrnil vso morebitno škodo, ki bi jo imela kot poroka za njegov dolg 24 oglejskih mark pri Fraducu in Eliji, Židoma v Ljubljani.¹⁵ Ta dva sta tedaj posodila Viljemu Svibnovskemu (Scharfenberg) in Herbertu Turjaškemu 76 mark ogl. den. Svibnovski je dolgoval še druge zneske. Turjaški je zanj kot porok plačal pet dolgov v skupnem znesku 89 mark.¹⁶

Za drugo polovico stoletja je ohranjenih večje število kreditnih listin. Največ se jih nanaša na židovske posojevalce denarja. Med temi sta bila že omenjena brata Fraduc in Elija, ki sta dala posojila tudi krškemu škofu in kranjskemu glavarju v zneskih 40 zlatnikov (guldein), 41 ogl. mark in 50 goldinarjev.¹⁷ Fraducu in Eliji je odstopil Nikolaj Gamberg (Gallenberg) terjatev 3 ½ mark ogl. den. in 28 den. proti Nikolaju Gerlochstainu.¹⁸ Krščanski upnik je torej cediral Židoma terjatev proti krščanskemu dolžniku. Za večja posojila sta brata Fraduc in Elija pritegnila v družbo Hačima (Chatzim). Po zadolžnici iz leta 1359 so dali Ulriku in Haugu Rihenberškemu, grofu Otonu Ortenburgu, Janezu Stegbergu in Janezu Turjaškemu posojilo 346 mark ogl. den. Glavna dolžnika sta bila najbrž brata Rihenberška. Svojemu stricu Janezu Turjaškemu, ki je v zadolžnici naveden kot sodolžnik, sta namreč dala posebno izjavo, da mu bosta povrnila vso škodo, nastalo iz poročstva. To posojilo bi moralo biti vrnjeno do sv. Jurija 1360, vendar ga Rihenberška nista vrnila. Dolg je leta 1363, tedaj je znašal že 440 mark, poravnal sodolžnik grof Oton Ortenburg, kar mu je s pobotnico potrdil Žid Elija. Ulrik Rihenberški je bil tedaj Eliju dolžan še 600 zlatnikov. Za ta dolg je jamčil Jurij Turjaški. Rihenberški se je zavezal, da bo dolg v določenem roku poravnal. Če tega ne bo storil v štirinajstih dneh, bo prišel v Ljubljano. Tako bi za plačilo dolga zastavil samega sebe, kar je bil v tistih časih tudi način zavarovanja posojil. Elija je še leta 1361 posodil Ulriku Rihenber-

⁹ GZL, zvezki I, II, IV, VI, VII, IX, X, Ljubljana 1956–1968. V opombah: GZL, številka zvezka in listine.

¹⁰ Podatki iz tipkopisa: J. Wenninger (v inštitutu za zgodovino na celovski univerzi), v opombah: Wenninger, regesti, datum listine.

¹¹ Gradivo za zgodovino Maribora. Zbral in uredil Jože Mlinarič, zvezki II–X. V opombah GZM, številka zvezka in listine.

¹² GZL I/12; Komatar, Auersperg, MMK 1905 št. 23.

¹³ Komatar, Auersperg, MMK 1905 št. 52.

¹⁴ Komatar, Auersperg, MMK 1905 št. 72.

¹⁵ GZL VII/27; Wenninger, regesti 1350 september 21.

¹⁶ Komatar, Auersperg, MMK 1905 št. 86 in 109.

¹⁷ Wenninger, regesti, 1351 marec 9, 1352 maj 22 in 1359 marec 3.

¹⁸ Komatar, Auersperg, MMK 1906 št. 170.

škemu in Juriju Turjaškemu 10 mark denaričev beneških šilingov. Leta 1364 so se pri njem zadolžili bratje Janez, Jurij in Viljem Turjaški za 100 mark ogl. den., za to posojilo je jamčil grof Oton Ortenburg.¹⁹

Kot posojilodajalec je nekolikokrat omenjen Žid Izak (Eisak). Leta 1353 je Herbert Turjaški dal izjavo Frideriku Čušperškemu (Zobelsberg) kot poroku za tri dolgove po 50 mark ogl. den. pri Židih Izaku, Fraducu in Eliji, da mu odgovarja za vso škodo, ki bi mu nastala iz tega poročstva. Po zadolžnici iz leta 1356 sta Ana, vdova Herberta Turjaškega, in njen sin Janez dolgovala Izaku 8 zlatnikov. Turjaški so se pri Izaku zadolžili še za druge zneske. Leta 1366 je izak umrl. Tedaj je avstrijski vojvoda Albreht III. proglasil za nične zadolžnice in obračun dolgov, ki so jih Turjaški dolgovali Izaku in so znašali 300 zlatnikov. Tolik znesek je vojvoda Albreht dolgoval Turjaškemu za njegovo službovanje. Zdi se, da ta proglasitev ničnosti kreditnih listin ni bila izvedena. Kajti 16. junija 1369 je vojvoda Leopold III. potrdil sklep svojega brata Albrehta III. o razveljavitvi dolžnih pisem Izaku za 300 zlatnikov, kolikor je dolgoval Janezu, Juriju, Viljemu in Herbertu Turjaškemu za njihovo službovanje. Izak je dal posojilo tudi koroškemu fevdalcu Janezu Ostroviškemu (von Osterwitz), ki mu je po zadolžnici iz leta 1350 bil dolžan 15 zlatnikov in 2 marki ogl. den.²⁰

Vojvoda Albreht III. je leta 1369 proglasil za nična še dva dolgova Turjaških pri židovskih upnikih. Znesek 16 zlatnikov sta dolgovala Židu v Ljubljani Janez Turjaški in njegova mati; ime Žida ni navedeno. Tudi navedeni dolg je vojvoda odtegnil od zneska, ki ga je dolgoval Turjaškim za njihovo službovanje. Drugi razveljavljeni dolg Janeza Turjaškega neimenovanemu Židu iz Celja je znašal 130 zlatnikov.²¹

Kot najbolj pomembna židovska posojilodajalca sta se uveljavila brata Moš (Mosch, Musch) in Hačim, sinova Schaebleina iz Celja. Leta 1351 sta grofu Otonu Ortenburgu posodila 570 mark ogl. den. na poročstvo Janeza Stegberga. Herbert Turjaški in Jakob Čreteški (Reutenberger?) sta jima dolgovala 12 ½ mark ogl. den. Leta 1356 sta brata Janez in Jurij Turjaški za posojilo 100 mark ogl. den., ki sta ga dobila od ljubljanskih Židov Moša in Hačima, postavila za poroka grofa Otona Ortenburga in Friderika Čušperškega. Bratoma grofoma Otonu in Rudolfu Ortenburgu sta posodila 1000 mark ogl. den. proti jamstvu petih porokov. Leta 1358 sta dala posojilo 134 zlatnikov Ulriku Taufererju in Mateju Bleiburgu, poroki so bili štirje. Moš in Hačim sta posojala tudi manjše zneske. Linhartu Porgerju iz Ljubljane sta leta 1359 posodila 5 dobrih zlatnikov polne teže. Janez Turjaški je leta 1363 potrdil, da dolguje Mošu in Hačimu na glavnici, obrestih in drugih stroških skupaj 460 zlatnikov. Poroki za posamezne terjatve so bili Oton Ortenburg, Friderik Čušperški in Ulrik Turen. Z izjavo leta 1370 sta Moš in Hačim potrdila, da je Janez Stegberg od dolga 9200 zlatnikov plačal na glavnici in obrestih 6480 zlatnikov. V dveh primerih se kot posojilodajalec omenja le Moš. Ulrik Turen mu je bil dolžan 240 zlatnikov, porok za dolg je bil Rudolf Katzensteiner. Po zadolžnici iz leta 1365 je Moš posodil sodniku Frideriku v Ljubljani in meščanu Primožu Watmangerju 116 zlatnikov. Že navedena posojila pričajo, da sta Moš in Hačim opravljala kreditne posle v večjem obsegu. Poslovala sta v več mestih, kot kraj bivanja se za Moša navajata Celje in Maribor, za Hačima pa Ljubljana in Celje. Označujejo ju kot najpomembnejša bankirja 14. stoletja, njune poslovne zveze so segale od Trsta do Dunaja. Nekaj časa sta imela poslovalnico v Trstu in tudi hišo na Dunaju.²²

Žid Hačim je dal leta 1364 skupaj z Židom Avidonom bratoma grofoma Ortenburg, Albrehtu, škofu v Tridentu, in Otonu z bratom Rudolfom, ki sta že leta 1358 pri Mošu in Hačimu najela posojilo 1000 mark ogl. den., še dve posojili. Prvo je znašalo 200 mark ogl. den. in 700 zlatnikov, plačljivi ob prihodnjem pustu, to je čez pol leta. Za posojilo so jamčili trije poroki. Drugo posojilo je znašalo 1000 mark ogl. den.; do prvega kresa naj bi dolžnika odplačala 500 mark ogl. den., do naslednjega kresa pa drugo polovico dolga. Za to posojilo je jamčilo sedem porokov. Posojila niso bila odplačana v določenih rokih. Leta 1367 je dolg znašal še 2000 zlatnikov. Verjetno so bili tedaj določeni novi odplačilni roki, spremembe so

¹⁹ Wenninger, regesti 1359 junij 19, 1359 junij 21, 1361 julij 2, 1363 januar 11, 1363 junij 19; GZL X/27; Komatar Auersperg, MMK 1906 št. 149.

²⁰ Komatar, Auersperg, MMK 1905 št. 98, 108, MMK 1906 št. 162, 173, 176; Wenninger, regesti 1355 maj 18.

²¹ Komatar, Auersperg, MMK 1906 št. 174 in 175.

²² Komatar, Auersperg, MMK 1905 št. 91, 95, 107, 116, 119, MMK 1906 št. 144, 145, 187; GZL I/61, 68; Zontar n.o.m. str. 24; Wadl, n.o.m. str. 34, 47, 52, 55, 114.

bile tudi pri porokih. Na novo sta prevzela poroštvo grofa Ulrik in Herman Celjska, ki sta bila svaka bratov Ortenburg, in Tomaž iz Podvina, od prejšnjih porokov so ostali le trije. Izjava o postavitvi porokov vsebuje določbo, da poroštvena obveznost velja tudi za njihove žene in dediče; prejšnje listine tega niso vsebovale. Zadolžitev grofov Ortenburg je bila verjetno v zvezi z nakupom gradu Altenberg in kolonizacijo kočevske posesti.²³

Nekaj židovskih posojevalcev denarja se omenja v kreditnih listinah le enkrat ali dvakrat. Žid Aron iz Ljubljane je imel terjatev 62 mark šilingov proti celjskemu grofu Ulriku. Vojvoda Albreht, ki jo je odplačal, je leta 1367 zadolžnico proglasil za nično. Po zadolžnici iz leta 1378 je Nikolaj Sumereker pri Židu Nasanu dobil posojilo 13 mark den. beneških šilingov. V zadolžnici sicer ni navedeno, kje sta upnik in dolžnik živela, toda Sumereker je znan kot ljubljanski meščan, tudi je zadolžnica določala, da bo v primeru potrebe kranjski deželni gospod Židu pripomogel do pravice. Ljubljanska Žida Eferl (Offerlein, Efferlein) in Izak sta leta 1351 posodila krškemu škofu Ulriku in bratu Henriku iz Viltuža 130 funtov graških den. Eferlu pa je dolgoval Herman Ekhenstain 28 zlatnikov, za ta dolg je jamčil že omenjeni Nikolaj Sumereker. Janezu Newenhausu je ljubljanski Žid Emanuel (Maendlein) posodil 25 zlatnikov na poroštvo Nikolaja Sumerekerja. Po listini iz leta 1369 je vojvoda Albreht razveljavil zadolžnico Nikolaja Schicka in Merchela Lindeggerja za 24 zlatnikov, ki sta jih dolgovala ljubljanski Židini Esteri.²⁴ Trije židovski posojilodajalci so bili iz drugih mest. Židu Barohu (Waroch) sta Ulrik Turen in žena po listini iz leta 1367 dolgovala 12 zlatnikov, poroka sta bila Rudolf Katzenstain in Oton Chunigsberg. Posojila kranjskim plemičem je dajal tudi mariborski Žid Izerl (Isserl, Isserlein). Njegov vnuk Moš z ženo je leta 1378 potrdil, da je Dipold Katzenstain poravnal dolgove očeta Rudolfa po zadolžnici za 600 zlatnikov kakor tudi vse svoje dolgove. Glede tega dolga je vojvoda Albreht leta 1378 naročil Mošu, naj se zadovolji z odplačilom glavnice in naj ne zahteva obresti. Leopoldu Čreteškemu in njegovima bratrancema Jakobu in Bertoldu je Izerl posodil 100 mark ogl. den. Moš, Izerlov vnuk je leta 1380 izdal potrdilo, da je dolg poravnal. Ljubljanska meščana zlatar Thomel in njegov zet sta leta 1395 dobila od Žida Davida iz Kopra posojilo 5 funtov dun. den.²⁵

Število znanih listin o kreditnih poslih krščanskih posojevalcev denarja iz druge polovice 14. stoletja dosega komaj polovico židovskih, toda število posojevalcev je večje. Židom je bilo posojevanje denarja glavni pridobitni posel, krščanskim posojevalcem pa le postranski, večinoma le enkratni, le izjemoma se nekateri omenjajo v več listinah. Taka izjema je bil kaplan Štefan iz Čreteža. Leta 1355 je Perchne iz Orehovice (Nuzdorff) z ženo Margareto kaplanu Štefanu, njegovemu bratu Nikolaju in vsem bratom in sestrām zastavil dvor za 10 mark ogl. den. Dolžnik je bil upravičen, da v petih letih, vsakokrat na dan sv. Jurija, reši zastavljeni dvor. Henrik Paumgarten je leta 1359 zastavil kaplanu Štefanu in bratu kmetijo v Orehovici za 5 mark ogl. den. Po zastavni listini iz leta 1367 je terjatev v enakem znesku Štefan imel proti Güntzelu Puchu, za kar mu je dolžnik zastavil kmetijo. Kmetijo je smel rešiti vsako leto ob sv. Juriju. Če je za življenja Štefana ne bi rešil, bo pripadla župniji v Gornjem Mokronogu in tamkajšnjemu župniku.²⁶

Za posojilo 6 mark ogl. den. je ljubljanski meščan mojster Walter Maurer (Zidar?) leta 1354 zastavil nemškemu viteškemu redu njivo v Gradišču; dokler ni bil dolg plačan, je imel upnik pravico do užitka njive. Leta 1355 sta Herman Čreteški in žena zastavila Nikolaju Werdu in ženi dvor v Kozjeku (Chosiack per Straleck) in njun del desetine »zu Lampach« in pri Trebnjem (Trewen) za 11 mark ogl. den. Zastavo bi mogla rešiti v štirih letih pred sv. Mihaelom. Nikolaj Teynacher in žena sta leta 1358 zastavila Janezu Gyblu za 7 ½ mark graških den. ali za denar, ki bo v deželi veljaven in bo vreden kot graški. Dietrich Gutenstain in žena sta leta 1360 za posojilo 66 zlatnikov od Martina Reihnecka in žene postavila kot poroka Rudolfa Katzenstaina. Leta 1363 je Marchel Henczen »sun von Chinburch« zastavil fevdno

²³ Komatar, Auersperg, MMK 1906 št. 151, 152, 166; Th. Elze, Urkunden-Regesten aus dem gräflich Auerspergschen Archiv in Auersperg, Mittheilungen des historischen Vereins für Krain XVI/1861, št. 45 in 63; Th. Elze, Die Abstammung der Gottschewer (Gottscheer), MMK XIII/1900, str. 105 sl.

²⁴ Wenninger, regesti 1367 julij 10, 1378 maj 24; GZL II/20, VII/31, 39 in 44.

²⁵ Komatar, Auersperg, MMK 1906 št. 165, 215, 220; GZM V/14, 26, 33; GZL I/101.

²⁶ Komatar, Auersperg, MMK 1905 št. 101, 121, MMK 1906 št. 164.

posest goriškega grofa za 15 zlatnikov den. Wernhartu Lobecku za štiri leta. Pogoj pa je bil, da dolžnik po prvem letu ne reši zastave.²⁷

Ljubljanskemu meščanu Primožu Watmangerju in ženi sta leta 1364 Svibnovski in žena zastavila dve kmetiji za posojenih 16 mark den. beneških šilingov; upnik je imel užitek kmetije. Leta 1366 sta Jaecel in Hensel iz Ljubljane zastavila pokopališki cerkvi v Kranju kmetijo in druga zemljišča za 20 mark šilingov beneškega denarja in ji prepustila užitek. Po zadolžnici od 27. novembra 1366 je ljubljanski mestni sodnik Dankwart Cellenberger dobil od celjskih grofov posojilo 37 mark šilingov ben. denarja in 56 zlatnikov. Poroka sta bila deželni upravitelj in vicedom. Leta 1370 je Julij Chestenpach zastavil Tomažu iz Podvina kmetijo na Bledu za posojilo 10 mark den. beneških šilingov. Rešiti jo je mogel vsako leto 14 dni pred ali po sv. Juriju; če tega ne bi storil, zapade za tisto leto zakupnina.²⁸ Ljubljanski meščan Pankracij Mezzrar in žena sta po zadolžnici iz leta 1389 Harrerju in ženi dolgovala 53 mark šilingov ben. den., za kar sta zastavila hišo in domec. Vdova ljubljanskega meščana Elizabeta je leta 1391 zastavila svojemu zetu ljubljanskemu sodniku Petru Schreiberju štiri kmetije za posojilo 90 mark den. dobrih ben. šil. Užitek zastavljene posesti je pripadel upniku. Po zadolžnici iz leta 1393 sta zlatar Thömel in zet Hensel Osterreicher, ljubljanski meščan, z ženama zastavila Nikolaju, zetu Czipperleina, meščana v Bistrici, dve hiši za posojilo v znesku 46 funtov dun. den. Ludovik z Iga je leta 1393 za posojilo 50 zlatnikov ženi Häsleina s Pšate zastavil kmetijo s pravico do užitka.²⁹

Haug Devinski (von Dibein) in Jurij »von Weissneck«, označena sta kot brata, sta dolgovala svojemu uslužbencu Janezu »von Czekorn« 862 zlatnikov in 80 funtov dunajskega denarja. Za ta dolg sta leta 1380 postavila za poroka Jurija Turjaškega. Leta 1398 sta se Viljem Turjaški in njegov bratranec Dipold zadolžila pri bratih Härtlein in Mertlein Čreteški za 100 zlatnikov in 40 mark. den. ben. šilingov ali furlanskih denaričev.³⁰

S tem so izčrpane listine 14. stoletja. Večina jih je iz razdobja 1350 do 1380. V tem času prevladujejo posojila židovskih posojilodajalcev. V zadnjih dveh desetletjih 14. stoletja pa vse do leta 1431 niso znane listine o kreditnih poslih ljubljanskih Židov in tudi ne listine, ki bi omenjale bivanje Židov v Ljubljani. Znana pa je listina iz leta 1395 o zadolžitvi ljubljanskega meščana pri Židu iz Kopra. Zato ne izključujemo domneve, da je bila tedaj Ljubljana brez židovskih posojevalcev denarja. So pa iz te dobe listine, ki se nanašajo na kreditne posle med kristjani in v 15. stoletju močno presegajo število listin o židovskih posojilih.

Leta 1401 je Jurij Turjaški vzel dve posojili po 200 dukatov. Ändendl Aphalter z ženo mu jih je posodil proti zastavi desetih kmetij, Nikolaj Mengeški (Mengesburger) z dediči pa proti zastavi šestih kmetij. Toda Mengeški si je izgovoril, da mu bo moral Turjaški povečati zastavo posesti, če dolga ne bo odplačal v dveh letih. V naslednjem letu se je Turjaški zadolžil pri Mengeškem in njegovi hčeri še za 50 dukatov proti zastavi ene kmetije.³¹

Po zadolžnici z dne 22. septembra 1402 so Janez Schönberger, Jurij Turjaški in Rudolf Polhograjski (Pilchgraczer) dolgovali Filipu Bernekcherju (tudi Werdnekher) in njegovim dedičem 20 mark šilingov beneškega denarja proti vračilu ob prihodnjem sv. Mateju (21. septembra). Dolg bi torej moral biti odplačan v enem letu. To se ni zgodilo. Leta 1439, ko je upnik že umrl, so njegovi dediči s tožbo dosegli, da je sodišče odplačilo naložilo Herbertu in Volkartu Turjaškima, dedičema tedaj tudi že pokojnega Jurija Turjaškega. Vendar dolg s tem še ni bil poravnal. Leta 1441 je sodišče izdalo nov sklep, ki je določal, da je za plačilo dolga poleg Herberta in Volkarta zavezan tudi Engelbert Turjaški. Leta 1403 se je Janez Schönberger z ženo zadolžil še za 100 zlatnikov pri stricu Frideriku Lindekcherju, poroštvo za ta dolg sta prevzela stric Rudolf Polhograjski in Jurij Turjaški.³²

Z listino iz leta 1406 je Hertel Čreteški z ženo zastavil ljubljanskemu meščanu Eberhartu Landtroppu tri kmetije za 48 mark šilingov in 92 beneških šilingov. Dolžnik bi mogel kmetije rešiti vsako leto 14 dni pred ali po sv. Mihaelu.³³

²⁷ GZL I/58; Komatar, Auersperg, MMK 1905 št. 106, 113, MMK 1906 št. 129, 136.

²⁸ GZL II/25, 27, 28, VII/41.

²⁹ GZL III/18, II/38, I/100, X/40.

³⁰ Komatar, Auersperg, MMK 1906 št. 221, 268.

³¹ Komatar, Auersperg, MMK 1907 št. 273, 274, 275 in 279.

³² Komatar, Auersperg, MMK 1907 št. 280, 281, 400, 406.

³³ Komatar, Auersperg, MMK 1907 št. 289.

Vojvodinja Virida, vdova vojvode Ernsta, je leta 1407 posodila ljubljanskemu meščanu Juriju Gwutschizu in ženi 10 funtov dun. den. proti zastavi hiše in domca na Starem trgu in plačilu obresti 2 funtov dun. den. letno, to je bilo 20%. Vojvodinja Virida je dala posojila več kranjskim plemiškim družinam. V listini iz leta 1409 je vojvoda Ernst izjavil, da so njegovi umrli materi vojvodinji Viridi zastavili: Elizabeta, vdova Viljema Turjaškega, osem kmetij in desetino od dveh za 500 šilingov, Katarina, vdova Franca Čreteškega in njen sin Viljem 20 kmetij, dvor in mlin za 400 šilingov, Dipold Turjaški polovico mitnine na Raščici za 100 funtov den. Vojvoda Ernst in njegovi bratje so te, po smrti vojvodinje njim pripadle posesti odstopili Janezu Windenu s pridržkom, da jih bodo rešili omenjeni dolžniki. Še istega leta je vojvoda Leopold IV. dovolil rešitev posesti, ki jo je zastavila Elizabeta Turjaška in jo je vojvoda Ernst prepustil Janezu Windenu. To posest je Elizabeta Turjaška rešila s plačilom 233 funtov in 80 denaričev dunajskega denarja.³⁴

V zadolžnici iz leta 1419 je Janez Chalbel z ženo izjavil, da dolguje Konradu Pucherju 16 ½ marke dun. den., za kar bo vsako leto ob sv. Mihaelu dajal 18 veder mošta iz svojega vinograda in gorske pravde. Zadolžnico sta pečatila Andrej in Janez Žusemski (Sussenheim), kar kaže, da je bil dolžnik na Štajerskem.³⁵

Po posvedočbi kranjskega deželnega upravitelja iz leta 1419 je ljubljanski meščan Henrik Chaltenberger iztožil terjatev 28 funtov dun. den. od Dipolta Turjaškega. Tožniku je bila dovoljena izterjava dolga.³⁶

Za Herberta Turjaškega so podatki o dveh dolgovi. Leta 1424 je Margareti Hoffstetter, gospodinja Blagoviškega (Glogowizer) zastavil šest kmetij za posojilo 60 mark šilingov. V zadolžnici iz leta 1429 je potrdil, da je bratovščini cerkve sv. Janeza pri Turjaku dolžan 40 mark šilingov. Za ta dolg se je zavezal plačevati običajne obresti letno na dan sv. Mihaela, dokler ne bi on ali njegovi dediči bratovščini prepustili zemljišče, ki bi dajalo enako zakupnino kot obresti dolga.³⁷

V več posojilnih listinah se kot dolžnik omenja Jurij Turjaški. Po zadolžnici iz leta 1425 je bil skupaj z Nikolajem Hophewacherjem in Janezom Schrabasom dolžan Janezu Perneku in dedičem 322 funtov dun. črnih den. Z listino iz leta 1430 se je zavezal, da bo odplačal Konradu Kreigu, dvornemu upravitelju in koroškemu glavarju, več dolžnih zneskov, ki jih je Kreig izplačal za Turjaške. Ti dolgovi so znašali 100 funtov dun. den., 150 zlatnikov in 300 funtov dun. den. Istega leta je zastavil ljubljanskemu meščanu Vidu Spennlawczu tri kmetije za posojilo 100 funtov dun. den. z možnostjo rešitve vsako leto 14 dni pred ali po sv. Juriju.³⁸

Za posojilo 50 zlatnikov je Jurij Pyber zastavil Katarini, ženi mojstra Matije Schneyderja (Krojača?), ljubljanskega meščana, žitno desetino, gornino in vinsko desetino.³⁹

Dve listini iz leta 1430 se nanašata na prenos terjatev na drugega upnika. Ana, vdova Jurija Bistriškega (Fewstricz), je volila svojemu stricu Herbertu Turjaškemu in njegovi sestri Ani še neporavnane terjatve na podlagi dolžnih pisem in sicer 200 funtov, ki jih je dolgoval brat Albreht Bistriški, 100 funtov, dolg Valterja Säffnerja, in 50 funtov, dolg Friderika Klecha. Herbertu Turjaškemu je volila terjatev 300 funtov, ki jih je dolgovala vdova Henrika Eraltshaima. Dolg naj bi bil vrnjen v treh letih.⁴⁰

Herbert Turjaški se je zadolžil pri več posojevalcih denarja. Po zastavni listini iz leta 1431 je skupaj s sestro Ano za 40 funtov dun. den. zastavil bratrancu Volkmanu Turjaškemu desetino 15 ½ kmetij v okolici Turjaka in v škocjanski župniji. Šlo je za dva dela žitne desetine, kozličke, jagnjeta in kokoši. Sredi leta 1436 si je od Janeza Bernburgerja (tudi Wernwurger) izposodil prvič 36 funtov dun. den. proti vrnitvi ob sv. Martinu, drugič pa 240 funtov dun. den. proti vrnitvi ob božiču. Njegovo zadolževanje se je še nadaljevalo. Z zastavno listino je leta 1437 bratrancema Volkmanu in Engelhartu Turjaškemu zastavil za 370 funtov dun. den. 42 kmetij, žago in mlin, kar bi mogel rešiti letno pred sv. Jurijem. Pri Bernburgerju, ki je ver-

³⁴ GZL II/51; Komatar, Auersperg, MMK 1907 št. 297, 298.

³⁵ Komatar, Auersperg, MMK 1907 št. 319.

³⁶ Komatar, Auersperg, MMK 1907 št. 322.

³⁷ Komatar, Auersperg, MMK 1907 št. 337, 358.

³⁸ Komatar, Auersperg, MMK 1907 št. 348, 360, 365.

³⁹ GZL II/77.

⁴⁰ Komatar, Auersperg, MMK 1907 št. 362, 363, 364.

jetno posojal denar v večjem obsegu, sta se leta 1437 zadolžila tudi brata Volkart in Engelhart Turjaški za 312 funtov dun. den.⁴¹

Z izjavo od 12. marca 1435 je Magdalena, vdova Janeza Kacijanarja, potrdila, da je dolžna spoštovanemu oprodu (Knecht) Gyligu Raysingerju 22 funtov dun. den. proti vrnitvi v prvem postnem tednu. Leta 1446 je vdova Magdalena izročila Volkartu in Engelhartu Turjaškemu zadolžnici za dve svoji terjatvi. Zadolžnica njene hčere je bila za 60 funtov dun. den. Hči, ki ni mogla odplačati dolga v celoti, se je zavezala, da ji bo dajala letno 6 funtov in ji je obenem zastavila 6 kmetij. Dolžnik po drugi zadolžnici z zneskom 16 1/2 funtov dun. den. je bil Evstahij Eberstainer. Na prenos terjatev se nanaša tudi listina iz leta 1447. Po tej je Leopold Aschbach izročil Jakobu Herwartu dve zadolžnici, eno za 200 funtov dun. den., drugo za 24 ogrskih ducatov, ki jih je kralj Friderik IV. leta 1438 posodil Krištofu Kacijanarju.⁴²

Leta 1435 sta Viljem Lyndekher in žena zastavila nemškemu viteškemu redu za posojenih 200 funtov dun. den. razna posestva in mu priznala užitek od njih. Tomaž Kramer z ženo v Trebnjem je dobil leta 1436 od ljubljanskega meščana in njegove žene posojilo 70 zlatnikov. Zanj je zastavil desetino petnajstih kmetij in sicer od žita z izjemo prosa, kozličkov, jagnjet, čebelnih panjev in kokoši.⁴³

Svojevrstna določba glede obrestovanja posojila je v zadolžnici iz leta 1442. Janez Sichelberger je bil Ulriku Ravbarju dolžan 40 zlatnikov in bi jih moral vrniti približno v štirih mesecih. Če ne bi v tem roku plačal, se je zavezal, da bo letno med sv. Mihaelom in sv. Martinom dajal za vsak zlatnik vedro metliške mere čistega mošta ali vina, ko bi upnik poslal ponj.⁴⁴

Sigmund Mindorffer je leta 1447 zastavil Doroteji, hčeri Hermana Kozjakarja, in vdovi Simona Chladasa tri posestva v šentrupertski župniji za 33 funtov dun. den. Leta 1450 pa je Herman Kozjakar zastavil kmetijo od svoje posesti za posojilo 15 funtov dun. den.⁴⁵ Po zadolžnici iz leta 1476 sta brata Pankrac in Lovrenc Turjaški Uršuli Greczer iz Gradca (Grecz) dolgovala 300 ogrskih ducatov. Vrniti sta jih morala v dveh letih. Iz konca 15. stoletja je zadolžnica Evstahija Meltza, ki je potrdil, da dolguje Pankraciju Turjaškemu in njegovim dedičem 2000 ogrskih ducatov; rok za odplačilo dolga je bil določen prihodnji sv. Mihael.⁴⁶ Z dolžnim in zastavnim pismom je leta 1477 Janez Harrer zastavil za 15 ogrskih zlatnikov kmetijo v ižanski župniji Margareti Leimtasch. V zastavnem pismu iz leta 1479 je dala posojilo cerkev sv. Škocijana pri Turjaku. Janez in njegova žena Margareta sta ji za 5 funtov zastavila žitno desetino šestih kmetij.⁴⁷

Dve zadolžnici Herberta Turjaškega iz leta 1425 odkrivata z omenjanjem raznih kreditnih poslov, kako je včasih prišlo do večjih zadolžitvev. Elizabeta, mati Herberta Turjaškega, ki je bila dvorna upraviteljica avstrijske nadvojvodinje Cimburgis, je veliko nadvojvodinjin srebne posode zastavila za svoje potrebe več židovskim posojilodajalcem za 287 funtov den. Te dolgove je na prošnjo Turjaškega poravnala nadvojvodinja, da je dobila svojo srebrnino. Nadvojvodinja je Elizabeti Turjaški posodila tudi 150 ogrskih ducatov in 60 funtov. Herbert Turjaški se je zavezal, da bo poravnal dolgove svoje matere v skupnem znesku 400 funtov den. in 60 zlatnikov.⁴⁸

O kreditnih poslih ljubljanskih Židov je iz 15. stoletja znanih le malo listin. V treh listinah je kot posojilodajalec naveden Jaklen (Jeklein). Po zadolžnici iz leta 1431 je posodil 20 ogrskih ducatov Herbertu Turjaškemu, ki je od njega dobil več posojil. Po obračunu iz leta 1435 je Jaklenu, ki je tedaj bil že v Mariboru, dolgoval 440 ducatov. Pri Jaklenu se je zadolževal tudi Martin Koliencz, po obračunu iz leta 1433 je njegov dolg znašal 103 zlatnike. Tedaj je bil dogovorjen nov rok dospelosti ter plačilo zamudnih obresti.⁴⁹ Herbert Turjaški je istočasno dobival posojila od Žida Lebena. Leta 1434 je bil napravljen obračun za dolgove po treh zadolžnicah, ki so se glasile na 100 in 25 zlatnikov ter 9 funtov dun. den. Po obračunu je

⁴¹ Komatar, Auersperg, MMK 1907 št. 369, 382, 384, 389, 392.

⁴² Komatar, Auersperg, MMK 1907 št. 377, 396, 422, 426.

⁴³ GZL IX/66; Komatar, Auersperg, MMK 1907 št. 381.

⁴⁴ Komatar, Auersperg, MMK 1907 št. 411.

⁴⁵ Komatar, Auersperg, MMK 1907 št. 425, Carn. 1910 št. 436.

⁴⁶ Komatar, Auersperg, Carn. 1910 št. 509, 546.

⁴⁷ Komatar, Auersperg, Carn. 1910 št. 511, 516.

⁴⁸ Komatar, Auersperg, MMK 1907 št. 345, 346.

⁴⁹ Komatar, Auersperg, MMK 1907 št. 368, 378; GZL VII/72.

skupni dolg na glavnici in obrestih znašal 210 funtov dun. den. Določen je bil rok plačila in višina obresti.⁵⁰ Pri ljubljanskih Židih si je izposojal denar tudi koroški plemič Jošt Ostroviški, tedaj kranjski deželni glavar. Po listini iz leta 1440 je na svoj dolg 480 funtov den. odplačal ljubljanskemu Židu Barohu (Weroch) 200 funtov. Posojilo mu je verjetno dal Žid Lebl (najbrž identičen z že omenjenim Lebenom), ki pa ga je odstopil Barohu. Za posojilo je Ostroviški zastavil nekaj svoje posesti, toda dolga le ni v celoti poravnal. Kralj Friderik je leta 1447 zadolžnico izdano Leblu proglasil za nično in prepovedal vsem sodnim in upravnim organom, da bi se dotikali ostroviške posesti.⁵¹

Nekaj listin, ki se v njih omenjajo Židje, se ne nanaša neposredno na kreditne posle, dasi so skoraj gotovo z njimi v zvezi. To so zaščitna pisma za zastavljeno posest. Štajerski deželni glavar je leta 1439 izdal Židu Jakelu iz Ljubljane, stanujočemu v Mariboru, zaščitno pismo za razno zastavljeno posest. Židu Ichelu v Ljubljani je kranjski deželni upravitelj izdal sodno pismo na neka posestva Nikolaja Stegwergerja v župnijah Bloke in Cerknica. Štajerski deželni upravitelj je izdal Frideriku Schneiderju, celjskemu meščanu, in Janezu Aichaimerju, mariborskemu meščanu zaščitno pismo glede dveh kupoprodajnih pogodb s pravico odkupa (Behabbriefe), ki sta jih izposlovala ljubljanski Žid Kalmian in mariborski Žid Rebl pri židovskem sodniku v Mariboru glede posesti Janeza Prunnerja, ptujskega meščana. Leta 1490 je kranjski deželni glavar potrdil, da je Jurij Obratschan dal preklicati svoja, očetova in prednikov zastavna, kupna in druga pisma, ki postanejo s tem neveljavna. Nihče ni ugovarjal, samo ljubljanski Žid Nachman, ki bi moral predložiti svoja dokazila, česar pa ni storil.⁵²

3. Kreditni posli po mariborskih listinah

Prva kreditna listina z židovskim posojilodajalcem je iz leta 1322. Pri Židu Vaelchleinu se je zadolžil Wueschalk Ostroviški za 30 ½ marke starih graških den. Za poroka je postavil Wulfinka (den Edlinch) in Dipolta Katzenstaina. Albrehtu Viltuškem je za posojilo 23 mark srebra graške teže, ki ga je dal ptujski Žid Salomon, bil porok Gotfrid Mariborski. V listini iz leta 1351 je štajerski deželni glavar Ulrik Walsee izjavil, da je mariborskemu Židu Joesleinu od dolga 13 ½ marke starih graških den. odplačal 4 ½ marke, za ostanek dolga pa je dal za poroka Janeza iz Ernovža.⁵³

Kot o mariborskem židovskem posojevalcu denarja v 14. stoletju je več podatkov znanih o Izerlu (Izzerlein, Isserlein). Omenjali smo ga že kot upnika kranjskih plemičev, posojila pa je dajal tudi plemstvu v drugih deželah. Po listini iz leta 1355 je Nikolaju Ostroviškemu, koroškemu deželnemu glavarju, in njegovemu bratu Hermanu posodil skupaj z vnukom Mušom (tudi Moš) in Jozuo 1200 zlatnikov na poroštvo Friderika Ortenburga, Friderika Aufensteina in Otona Wolfsama. Friderik Aufenstein, koroški deželni maršal, mu je bil dolžan 530 zlatnikov, za kar sta jamčila Hertnid Kreigher in sin Konrad. Po pobotnici Izerla in vnuka Moša ter Hačima iz Celja jim je grof Friderik Celjski leta 1358 poravnal dolg Bertolda Čreteškega v znesku 730 oglejskih mark. Izerl z vnukom je dal posojilo 980 zlatnikov Ulriku Rihenberškemu in njegovemu bratrancu Hugonu. Po njuni izjavi iz leta 1359 sta poroka za dolg bila Friderik in Konrad Aufenstein. Leto pozneje je dal posojilo 1100 funtov dun. den. grofu Ulriku Schaunbergu, Eberhartu Walseeju in Hertnidu Ptujskemu, toda po izjavi Schaunberga je bil on glavni dolžnik, Walsee in Ptujski sta bila le poroka, ki jima je jamčil za povrnitev morebitne škode. Leta 1363 sta od Izerlovega vnuka dobila posojilo 560 funtov dun. den., od katerih sta morala vrniti 200 funtov do sv. Martina (11. novembra, kar je bilo nekaj dni več kot po štirih mesecih), ostanek pa od naslednjega pusta v enem letu. Muš je dal posojilo tudi krškemu škofu Janezu v znesku 400 zlatnikov in Frideriku Wolfsauerju 600 zlatnikov. Toda leta 1365 je vojvoda Rudolf proglasil za nični njuni zadolžnici kakor tudi zadolžnico Friderika Walseeja za 400 funtov dun. den. Odločba, s katero je vojvoda razveljavil zadolžnico Friderika Walseeja, navaja, da je bilo Mušino premoženje zaseženo zaradi zagrešenega zločina, Muš pa je pobegnil. Vendar se je Muš pozneje vrnil v Maribor. Po listini

⁵⁰ Komatar, Auersperg, MMK 1907 št. 372, 375.

⁵¹ Wenninger, regesti, 1440, december 11, 1447 marec 29; Wadl, n.o.m str. 59.

⁵² GZL IX/71, 72; Wenninger, regesti, 1446 januar 26; GZL X/89.

⁵³ GZM III/62, 105, IV/55.

iz leta 1369 je izstavil Hugonu Devinskemu pobotnico, ko je poravnal dolg dedičev Hertleina Praytenfurterja. Leta 1375 pa je Muš zastavil Hugonu Devinskemu svojo hišo v Mariboru za 500 zlatnikov, ki jih je prejel od njega.⁵⁴

Le s po enim posojilom sta omenjena še dva židovska posojevalca denarja. Leta 1390 je Paltram z Betnave izdal Židu Eferleinu iz Ljubljane, tedaj v Mariboru, zadolžnico za 52 funtov dun. ali graških den. Gerlu, sinu mariborskega Žida Smojela, pa je leta 1400 izstavil zadolžnico za 6 funtov dunajskega denarja Janez Knoblauch z Ljutomera.⁵⁵

Tudi o posojilih, ki so jih dali krščanski posojilodajalci, je znanih iz iste dobe le nekaj primerov. Dve listini sta celo iz 13. stoletja. Leta 1277 je kralj Rudolf Habsburški za 150 mark čistega zlata izročil v zastavo posest v Slovenskih goricah in Pekrah mariborskima meščanoma Eberhardu in Martinu. Z listino iz leta 1281 je Hertnid Stadecker pred deželskim sodiščem v Mariboru priznal, da dolguje stricu Frideriku Stubenbergu 14 mark srebra, kar bo vrnil po treh mesecih. Če tega ne bo storil, bo upnik smel terjatev odstopiti Židu proti zastavi, ki jo bo zahteval. Vojvoda Friderik je za 300 mark srebra dunajske teže zastavil posest grofom Štefanu, Janezu in Rastislavu Babonič, ki so se z izjavo leta 1308 zavezali, da bodo zastavljeno posest vrnili, ko bo dolg poravnán.⁵⁶

Rudolf Dorner, arhidiakon in župnik v Vogau-u je leta 1329 zastavil za 34 mark srebra Herdegu Ptujskemu posest v Kresnicah pri Šentilju. Leta 1345 je Oton Mariborski zastavil za 141 mark starih graških den. deset kmetij za dobo petih let. Po dveh zadolžnicah je posojilodajalec bil mariborski meščan Italijan Dominik. Leta 1347 je posodil 58 mark starih graških den. Ulriku, meščanu v Brucku, in Henriku, meščanu Leobna. Leto pozneje je dal posojilo 40 denaričev in 5 ½ funta starih dun. den. Italijanu Nikolaju, meščanu Feldbacha.⁵⁷

V več kreditnih listinah je bil dolžnik vojvoda Albreht. Leta 1353 mu je Friderik Walsee iz Gradca posodil 1500 funtov dun. den. proti zastavi posesti in njenih užitkov do poravnave dolga. Iz leta 1354 je zastavno pismo za 2000 zlatnikov, ki sta jih posodila Paltram in Nikolaj Petzolt, mariborska meščana. Zastavljeno je bilo mariborsko sodišče, tamkajšnja klet in desetina na Dravskem polju z užitkom do poravnave dolga in vsakoletnim odpisom 200 zlatnikov od zneska glavnice. Naknadno je bil rok zastave določen na pet let. Tudi iz leta 1354 je zastavna listina za posojenih 2000 funtov dun. denarja v korist Eberharda Walseeja, Ulrikovega sina, prav tako proti zastavi mariborskega sodišča, kleti in desetine. Verjetno se na isto posojilo nanaša zadolžnica iz leta 1355. Leta 1366 pa je vojvoda Albreht skupaj z vojvodom Leopoldom zastavil avstrijskemu deželnemu maršalu Leopoldu iz Stadegga svoj trg Feldbach z vsem premoženjem in pravicami za 700 funtov den. dunajske veljave. Ta znesek je deželni maršal Leopold v njunem imenu izplačal Židom Mušu iz Maribora in Mendleinu iz Gradca na račun dolga Ostroviških, ki je v celoti znašal 6000 zlatnikov.⁵⁸

Po zadolžnici iz leta 1375 sta Peter Schweinörl in Janez Brentzel, meščana iz Št. Vida na Koroškem, dolgovala mariborskemu meščanu Gilgu Slahenochsu ali imetniku zadolžnice 72 zlatnikov za kupljeno vino. Herman Prüler je zastavil Martinu z Rifnika, njegovi ženi in bratovemu sinu Janezu za 250 funtov den. posest na bregu onstran Drave pri Mariboru in drugod.⁵⁹

V zadnjih treh desetletjih 14. stoletja smo mogli navesti le tri listine o novih kreditnih poslih mariborskih Židov. Za prva tri desetletja 15. stoletja ne poznamo nobenega takega primera. Tudi za Ljubljano nimamo iz te dobe nobenih vesti o židovskih posojevalcih denarja. Težko je odgovoriti na vprašanje, ali je morda kreditno poslovanje Židov za več kot pol stoletja sploh prenehalo in kaj je bilo temu vzrok. Mogoče je, da se niso ohranile listine iz tega časa, mogoče pa je tudi, da so bili Židje ovirani pri posojilnem poslovanju.

Iz prvih treh desetletij 15. stoletja je le nekaj listin, ki omenjajo že v prejšnji dobi sklenjene židovske kreditne posle. Med temi so tri z izjavami, da so dolгови poravnani in zadolž-

⁵⁴ GZM IV/73, 78, 82, 85, 88, 89, 102, 105, 106, 107, 108, 117, V/20.

⁵⁵ GZM V/58, 79.

⁵⁶ GZM II/37, 53, 120.

⁵⁷ GZM III/94, IV/33, 40, 47.

⁵⁸ GZM IV/62, 66, 67, 68, 70, 109.

⁵⁹ GZM V/19, 49.

nice brez veljave. Ena listina se nanaša na obnovitev izgubljene zadolžnice, druga pa je zaščitno pismo za Židoma zastavljeno posest.⁶⁰

Iz leta 1431 je zadolžnica Andreja Rosendorna na Lebarjih pred Mariborom, ki je mariborskemu Židu Abrahamu za posojilo 46 funtov dun. den. zastavil domec, kmetijo ter letni pridelek vinograda. Leta 1434 je Rosendorn dobil od Abrahama novo posojilo 24 funtov dun. den. Dolga pa ni v celoti poravnal v dogovorjenem roku, pač pa je leta 1435 vzel posojilo 52 funtov dun. den. pri Janezu Gneserju za odplačilo Abrahama. Najbrž ta transakcija ni gladko potekala, kajti šele leta 1437 je Abraham izročil Gneserju Rosendornovo zadolžnico z vsemi pravicami. Po obračunu leta 1435 je Herbert Turjaški dolgoval ljublanskemu Židu Jaklu, ki pa je živel v Mariboru, 440 ogrskih goldinarjev oziroma dukatov. Zavezal se je, da bo dolg poravnal v roku nekaj dni nad 10 tednov, ob prekoračitvi roka pa bo tedensko plačeval 3 dun. den od goldinarja.⁶¹

Po zadolžnici iz leta 1446 je Žid Rabel (Rebel), Seldmanov sin iz Maribora, posodil tkalcu Kristanu Kašlju pri Sv. Ulriku pred Mariborom 16 funtov dun. den. Prit tem Židu sta se zadolžila brata Rupert in Andrej Maligo; za svoj dolg sta zastavila vinograde v Rošpohu. Židovski sodnik je leta 1445 zastavljenih pet vinogradov s stiskalnico in kletjo prisodil upniku, kar kaže, da dolgovi niso bili poravnani. Večji dolžnik Rabla je bil ptujski meščan Janez Prenner. Leta 1446 je Rabel prepustil celjskemu meščanu krojaču Frideriku in mariborskemu meščanu Janezu Aichaimerju dve Prennerjevi zadolžnici za terjatev v znesku 310 zlatnikov in Prennerjevo zadolžnico za 100 zlatnikov ptujskemu Židu Mairu. Prenner je za dolgeve zastavil hišo na Ptuju, pet vinogradov z vinom in pritiklinami, travnike, njive in drugo posest.⁶²

Večje število dolžnikov je imel Kestel (tudi Kostel), Seldmanov sin iz Maribora. Marjeta, vdova po nožarju Marinu na Plaču mu je po zadolžnici iz leta 1444 dolgovala 20 mark dun. den. Njegov dolžnik je bil Štefan Polc, po čigar smrti sta vdova in sin odplačala dolg, kar jima je Kestel potrdil. Z izjavo leta 1451 je Kestel proglasil za nično zadolžnico Janeza Chukchenmentla za znesek 36 mark den. Leta 1435 mu je židovski sodnik potrdil, da sme svobodno razpolagati z vinogradom in kletjo na Plaču, kar mu je zastavil nožar Majcen. Leta 1453 je Kestel izročil upravitelju Filipu Prennerju zadolžnico za 16 mark dun. den. nožarja Majhna s Plača. S tem mu je odstopil terjatev, za katero je imel pogodbo za pravico odkupa Majhnovega imetja. V zadolžnici z dne 31. oktobra 1463 je Janez Tettenpekch, meščan iz Wildona, dobil od Kastela posojilo 27 ogrskih zlatnikov in se zavezal, da bo 14 zlatnikov vrnil na prihodnji pust, ostalih 13 pa za pust čez dve leti. Janez Liechtenberg, znan kot zadnji Kestlov dolžnik, je po zadolžnici leta 1468 dolgoval 57 1/2 ogrskih zlatnikov.⁶³

Seldmanovi sinovi so bili tudi Manoh, Aram, Izak in Elija. Leta 1447 je židovski sodnik priznal Manohu pravico razpolaganja s tremi dvori, desetimi kmetijami in dvema domcema, ki mu jih je zastavil za posojilo Sigmund Labagker. Zastavljena posest je bila v Slovenskih goricah, pri Cmureku in na Spodnji Velki. Aramu je bil Gašper Utscher po zadolžnici iz leta 1448 dolžan 22 ogrskih dukatov. O drugem Aramovem posojilnem poslu je listina iz leta 1478. Po tej listini mu cesar Friderik naroča, naj od Ahaca Müttmannsdorferja ne terja obresti 140 funtov den. od dolžnega zneska, ki mu ga je dolžnik že odplačal. Izak je posodil 100 funtov den. Viljemu Metzu proti zastavi dveh obdelanih in dveh pustih kmetij ter živinske kmetije s pritiklinami. Sodnik je to posest že prisodil Izaku, toda ta je Metzovo zadolžnico odstopil Baltazarju Prüschinku, deželnoknežjemu oskrbniku v Mariboru, ki se nekajkrat omenja kot posojevalec denarja. To kaže, da je Prüschink plačal Izakovo terjatev. Glede Elije je znano le, da se je leta 1452 odpovedal terjatvi do Konrada Gossenbergerja na Viltušu in do njegove posesti, ki jo je podedoval po ženi Katarini. Elija je pravico do posesti pridobil na osnovi posojila Kunigundi in njenemu sinu.⁶⁴

Žid Juda, Ketzleinov sin iz Maribora, je na račun posojila pridobil kmetijo Jerneja iz Gerečje vasi. Leta 1444 je pravico do te kmetije odstopil Mihaelu na obrežju pri Fali. Naslednjega leta pa si je pri deželnem glavarju izposloval zaščitno pismo glede zastavne pravice

⁶⁰ GZM VI/101, IV/17, 19, 30, 36.

⁶¹ GZM VI/41, 57, 60, 63, 65.

⁶² GZM VI/76, 111, 112, VII/1, 2.

⁶³ GZM VI/102, VII/30, 35, 43, 46, 117, VIII/17.

⁶⁴ GZM VIII, 9, 15, 17, 19, 40, IX/9.

za več kmetij, domcevi in vinogradov, kar je bilo najbrž v zvezi z danimi posojili. Iz leta 1448 je zadolžnica Jerneja, bivajočega na obrežju pri Fali za posojilo 6 mark dun. den.⁶⁵

Zanimiva je zadolžnica iz leta 1461 Janeza Kolerja na Boču Abrahamu, zetu Izaka Jane, ki se glasi na 16 ducatov in dve četrti mariborske mere pšenice. Dolžnik je posojilo dobil konec aprila in se je zavezal, da ga bo vrnil ob sv. Martinu.⁶⁶

Lenart Seidenswancz se je dvakrat zadolžil pri Jakobu, Aramovem sinu iz Maribora. Leta 1462 si je izposodil 150 ogrskih ducatov, leta 1464 pa 100 funtov dun. den. ter 80 ducatov. V drugi zadolžnici je izrecno določeno, da tečejo obresti od dneva danega posojila. Leta 1463 je Jakob prodal hišo v Mariboru, ki jo je pridobil od nekega svojega dolžnika. Celovškemu meščanu je dal posojilo proti zastavi raznih predmetov, omenjenih je tudi 16.000 mecesnovih kolov za trte. Na njegovo zahtevo je židovski sodnik celovškega dolžnika leta 1465 pozval, naj v šestih tednih reši zastavljene predmete.⁶⁷

Dvakrat se omenja Aram, prvič kot zet Jantafa, drugič kot Jakobov sin iz Maribora. Leta 1463 je Štefanu iz Bregul potrdil, da mu je poravnal dolg in obresti ter da nima do njega nikakih terjatev več. Po zadolžnici iz leta 1464 pa mu je Erhard v Kamnici bil dolžan 80 ducatov, od katerih je moral od dneva posojila za vsak dukat plačevati 2 denariča obresti tedensko.⁶⁸

Z zadolžnico iz leta 1468 je Jurij Smeker v Spodnjih Hočah potrdil, da dolguje Nahmanu, sinu Izaka Jone iz Maribora, 5 mark den. in 40 denaričev štajerske deželne veljave ter dve kokoši, kar bo vrnil v roku enega leta. Na Nahmanovo prošnjo je vladar razglasil za nični zadolžnici graškega meščana Pavla Gumpendla za 50 funtov in 24 goldinarjev v korist graškega Žida Geršana. Ti prevzeti terjatvi sta bili poravnani, zadolžnici sta bili proglašeni za nični kot izgubljeni. Leta 1473 je Nahman izročil Marjeti, vdovi ptujskega meščana, zadolžnico Janeza Muleja za 300 zlatnikov. Verjetno mu je Marjeta odplačala Mulejev dolg. Istega leta je od Žida Äffla prejel zadolžnico za 18 mark den. Štefana Sädernika iz Greče vasi pri Selnici in je s tem prevzel to terjatev. Leta 1482 je Nahman odstopil samostanu v Žičah zadolžnico samostanskega oskrbnika za znesek 32 mark den. V tem primeru je tudi šlo za prenos terjatve.⁶⁹

Žid Judel, Jožefov sin, je posodil leta 1476 Majcenu Winterju v Laznici pri Rušah 18, leta 1482 pa Frideriku Stubenbergu, štajerskemu vrhovnemu deželnemu točaju, 24 ogrskih ducatov. Terjatev proti Majcenu Winterju v Laznici je leta 1488 odstopil žički kartuziji. Tej je odstopil tudi terjatev 18 ogrskih zlatnikov proti Gregorju Bratecu, nekdanjemu županu v Rogozi. Po listini iz leta 1474 je izročil Janezu Gleispacherju dolžno pismo Janeza Föczille za 9 zlatnikov in prenesel nanj svojo terjatev s vsemi pravicami.⁷⁰

Mariborska Žida Aram, sin Izmaelov, in Mojšel, sin Smojelov (Samuelov) sta leta 1474 od ptujskega glavarja Žige Weispriacha prevzela zadolžnico Alfreda Säffnerja za terjatev 50 ogrskih zlatnikov. Leta 1478 je Aram izročil Petru Poglu zadolžnico Gabrijela Tatzla za 16 funtov den. Aromov sin Nahman pa je leta 1489 dve očetovi zadolžnici odstopil žički kartuziji in sicer za 24 zlatnikov proti Matevžu Zagorcu ter za 21 zlatnikov proti Gregorju Zagorcu, oba iz Oplotnice. Nahman je znan še po zanimivem kreditnem poslu. Leta 1491 je od mariborskega meščana Jurija Fretzenporta prevzel terjatev proti Wofgangu Stubenbergu v znesku 120 funtov den. in za 16 sodov vina. Leto pozneje je Stubenberg njegovo zadolžnico zastavil graškemu Židu Hirschu za 33 ogrskih zlatnikov in 1 funt den., ki mu jih je posodil za davke. Upniku je priznal pravico, da zadolžnico uporabi kot svojo lastnino, če mu dolga ne bi odplačal v dogovorjenem roku.⁷¹

Merkel, Verohov sin iz Maribora, je dolžno pismo slovenijebistriškega meščana Štefana Kaplerja iz leta 1467 za 20 funtov den. odstopil žički kartuziji. Verohovemu sinu Hajgimu je po zadolžnici iz leta 1471 Štefan Sobotnik dolgoval tri polovnjake vina. En polovnjak je moral vrniti ob sv. Mihaelu, kar je bilo v treh tednih, drugi polovnjak istega dne v naslednjem letu,

⁶⁵ GZM VI/98, 107, VII/10.

⁶⁶ GZM VII/99.

⁶⁷ GZM VII/106, 115, 118, 124.

⁶⁸ GZM VII/116, 123.

⁶⁹ GZM VIII/25, 28, 52, 55, IX/57.

⁷⁰ GZM VIII/59, 75, IX/61, 73, 83.

⁷¹ GZM VIII/66, IX/37, X/2, 33, 37.

tretjega pa po dveh letih. Če se bi držal dogovorjenih rokov, bo plačal obresti 2 denariča od marke po vsakokrat za vino običajni ceni. Verohov sin je bil tudi Jäkel, omenja se zadolžnica za 12 ogrskih zlatnikov, ki mu jo je izstavil Lauterlepisch, lastnik hiše v Gradcu.⁷²

Od Arama, Izerlovega sina iz Maribora, sta dve cesijski listini. Po listini iz leta 1467 je odstopil mariborskemu meščanu in nekdanjemu oskrbniku mosta Pavlu dve zadolžnici dolžnika tkalca Lenarta iz Maribora. Prva zadolžnica za 9 zlatnikov, 2 funta den. in 3 šilinge den. je bila izstavljena v korist Arama, druga za 15 mark den. pa v korist Elije; oba sta bila Seldmanova sinova. Po listini iz leta 1473 je Aram odstopil Juriju Trabaltarju, kaplanu v mariborski župni cerkvi, zadolžnico duhovnika Matevža Hawserja za 3 zlatnike in se odrekel vsaki terjatvi do tega dolžnika in tudi pridobljeni pravici do domca s kletjo in stiskalnico.⁷³

Na cesijo terjatve se nanaša listina Židinje Pribe, vdove po mariborskem Židu Judi, sinu Keschla. Leta 1468 je odstopila Neži, ženi Ulrika Grabenskega, zadolžnico Jurija Glässa iz Dobrenja v korist njenega pokojnega moža za 6 in za 48 mark den. ter zadolžnico Mihaela Merca s Plača za 26 mark den. v svojo lastno korist.⁷⁴

Židu Leserju, Mušlovemu sinu iz Maribora, je bil dolžan po zadolžnici iz leta 1468 Janez Fatzel v Slovenskih goricah 28 mark den. Z listino iz leta 1474 je Mušel, tudi Mušlov sin, potrdil, da je Janez Vöczil poravnal ves dolg. Znesek ni naveden. Tretji Mušlov sin Sueskind je omenjen v listini leta 1492, s katero je minoritskemu samostanu v Mariboru odstopil zadolžnico Lenarta, Rupertovega sina na Nebovi, za 2 marki manj 40 den. Izjavil je, da nima več nobene terjatve do Lenarta in tudi ne pravice do njegovega vinograda na Nebovskem vrhu.⁷⁵

Od Aramovega sina Davida iz Maribora sta dve cesijski listini za terjatve na osnovi posojil, ki so jih dali drugi posojevalci. Leta 1468 je kot varuh nečaka Arama, Jakobovega sina, odstopil Bernardu Pewerlu zadolžnico Janeza Tattenpehka, meščana v Wildonu za 26 zlatnikov. Leta 1476 pa je lipniškemu (Leibnitz) meščanu Luki Egelseerju odstopil sodna in druga pisma glede dolga pokojnega Jurija Vnuerbega iz Vorderberga, ki jih je pridobil od njegovega svaka. Dolžnik je zastavil za dolg 60 funtov den. svojo posest, za kar je štajerski deželni upravitelj izstavil zaščitno pismo. David je imel težave pri izterjevanju svojih dolžnikov, zato se je obrnil za pomoč vladarju. Cesar Friderik III, je nato ukazal, naj ga oblastva pri tem podpirajo. Glede dolga pokojnega radgonskega meščana Hermana Isenharta in njegovega sina Lenarta je vladar naročil, naj se obe stranki zaslžiita in skuša doseči poravnava, če pa ta ne uspe, naj se postopa, kakor je prav (was pilich und recht ist).⁷⁶

Žid Hajgim, sin Moša Nahemije iz Maribora, je leta 1471 odstopil Merkleinovemu sinu Moši terjatev Janeza Vöczilla za 8 mark den. Druga njegova cesijska listina je iz leta 1490. Tedaj je odstopil mariborskemu meščanu peku Janezu Pländigerju zadolžnico za 4 funte den. dolžnika Kristana Hawerja v Počehovi.⁷⁷ Mušel, Merkleinov sin, je leta 1473 odstopil oskrbniku Janezu Scheffbergerju terjatev 32 mark den. proti Juriju Mägerlu iz Razvanja. Aram, tudi Merkleinov sin, pa je leta 1476 potrdil, da mu je Jurij Trabalder, beneficiat v mariborski župni cerkvi, poravnal ves dolg.⁷⁸

Krojač Mavricij Tebih, mariborski meščan, je po zadolžnici iz leta 1472 dolgoval Judi, Samuelovemu sinu iz Maribora, 5 1/2 funta den. Juda in brat Moš sta leta 1476 potrdila, da jima je Jurij, Janezov sin z Vodul, plačal ves dolg, ki ga je imel pri njunem očetu Samuelu, Merkleinovemu sinu z Bistrice. Po zadolžnici iz leta 1482 je Moš posodil štajerskemu deželnemu točaju Frideriku Stubenberškemu 32 ogrskih zlatnikov.⁷⁹

Z listino iz leta 1476 je Žid Jana, Mavlov sin iz Maribora, izročil grebinjskemu proštu zadolžnico velikovškega meščana Blaža Watmangerja za 60 funtov den. in razna sodna pisma ter mu odstopil vse koristi in pravice, ki jih je imel na njihovi osnovi. Z zadolžnico si je Jana pridobil tudi Watmangerjev vinograd pri Mariboru. Samuel, sin črnega Arama iz Maribora,

⁷² GZM VIII/11, 36, 74.

⁷³ GZM VIII/10, 45.

⁷⁴ GZM VIII/21.

⁷⁵ GZM VIII/22, 60, X/40.

⁷⁶ GZM VIII/23, 71, 77, 85, 86.

⁷⁷ GZM VIII/32, X/20.

⁷⁸ GZM VIII/47, 73.

⁷⁹ GZM VIII/39, 78, IX/63.

se je leta 1490 odpovedal terjatvi do Lovrenca Wathasa v Oplotnici, podložnika žičke kartuzije, ki mu jo je poravnala kartuzija. Istega leta je Moš Preundel, zet Gerlerja iz Maribora, odstopil Janezu Goderju tri zadolžnice Volbanka Eroltshaimerja. Po obračunu je leta 1488 celoten dolg znašal 150 ogrskih dukatov. Terjatev je Moš uveljavil v sodnem postopku pri koroškem deželnskem sodišču. Moš je imel še druge terjatve na Koroškem. Leta 1495 je grof Viljem Schernperg, oskrbnik v Radstatu, izročil Apoloniji, vdovi Walterja Weispracha, zadolžnice koroškega deželnega upravitelja Bertolda Magerja v Moševo korist. Hyersel, Judov sin iz Maribora, je leta 1492 odstopil minoritskemu samostanu v Mariboru zadolžnico Lenarta, Rupertovega sina iz Nebove za 3 ½ marke den.⁸⁰

Kreditnih listin s krščanskimi posojilodajalci poznamo znatno manj kot z Židi. So pa te listine v marsičem drugačnega značaja.

Z listino iz leta 1416 je Gottfried Lapriacher izročil zadolžnico za 150 funtov dun. den. dolžnika Janeza Herbersdorferja trem svojim zaupnikom z naročilom, naj glavnico razdelijo: 100 funtov beneficiju sv. Katarine v mariborski župni cerkvi, 40 funtov za naložbo v posest, iz dohodkov katere se bo vzdrževala večna luč, 10 funtov pa cerkvenim ključarjem cerkve sv. Petra v Mariboru za zidavo.⁸¹ Zadolžnica je bila v tem primeru uporabljena kot današnji prenosljivi vrednostni papir, ki more tudi nadomestiti denar.

Leta 1438 je Jakob Scherrenfus proglasil za nično zadolžnico župana Nikolaja za 22 mark den. Zadolžnico je pred odhodom na potovanje izročil v hrambo Židu Jakobu Mayerju. Po povratku pa mu je Žid ni hotel vrniti. Mihael, mlinar iz Etzendorfa, podložnik Antona Holenškega, je po zadolžnici iz leta 1443 dolgoval 13 funtov dun. den. bratu Konradu, gvardijanu minoritskega samostana v Mariboru.⁸²

Večji posojevalec denarja je bil verjetno Baltazar Prüschink, deželnoknežji oskrbnik v Mariboru. Frideriku IV. je po listinah iz leta 1443 posodil 1000 funtov črnih den., za kar mu je bilo dovoljeno, da si vsako leto iz dohodkov mariborskega urada vzame 70 funtov den., obenem mu je bilo zagotovljeno, da mu oskrbnništvo ne bo odvzeto. Prüschink je imel pravico po polletnem odpovednem roku zahtevati vrnitev posojila. Skupaj z bratom Štefanom je Baltazar Prüschink dal posojilo 50 funtov den. Bernardu iz Loke proti zastavi dveh kmetij, ki jih je dolžnik mogel rešiti v treh letih. Friderik IV. se je zadolžil tudi pri štajerskem deželnem glavarju Leopoldu Stubenbergu. Po listini 17. septembra 1453 si je izposodil 1000 ogrskih zlatnikov za odkup ujetnikov zadnje vojne, 125 funtov pa je dolgoval že prej. Dolg naj bi bil odplačan do prihodnjega sv. Jurija iz dohodkov radgonskega in mariborskega deželnoknežjega urada.⁸³

S posojanjem denarja se je ukvarjal v večji meri mariborski meščan Pavel, oskrbnik mosta. Znanih je šest njegovih dolžnikov. Gregor Kačnik v Vogrčah pri Pliberku je v zadolžnici iz leta 1423 izjavil, da mariborskemu meščanu Pavlu (v tej listini ni bil še označen kot oskrbnik mosta) ali tistemu, ki bi se izkazal s to zadolžnico, dolguje 14 mark dun. den., dve četrti mariborske mere pšenice in tri prazne polovnjake, za kar je zastavil pet konj z vozom, osem glav goveje živine in 15 glav drobnice. Marina, vdova po Simonu Pangrerju iz Zrkovcev, mu je po listini iz leta 1454 dolgovala 8 mark dun. den., za kar je zastavila vinograd. Bratrancu Jakobu je posodil 8 mark den. proti zastavi kmetije na Spodnjem Pobrežju. Njegovi dolžniki so bili otroci mariborskega meščana Martina Slesiczerja. Za odplačilo dolga (znesek ni znan) je prevzel njegov vinograd. Volbank Slesiczjer je dobil leta 1462 in 1463 od njega posojilo 16 funtov den. V zadolžnici iz leta 1467 je Nihael Polenicz potrdil, da dolguje Pavlu 12 funtov den. in mu je v varstvo posojila zastavil vinograd.⁸⁴

Svojevrstna je listina Krištofa Seeleiterja, deželnoknežjega oskrbnika in mariborskega meščana, ki se je leta 1460 zavezal, da bo cesarju Frideriku izplačal v enem letu v dveh obro-

⁸⁰ GZM VIII/79, X/13, 16, 39, 63.

⁸¹ GZM VI/1.

⁸² GZM VI/71, 92.

⁸³ GZM VI/94, 95, VII/33, 48.

⁸⁴ GZM VI/15, VII/53, 55, 70, 114, VIII/14.

kih 2000 funtov den. na račun zaostanka mariborskega urada.⁸⁵ Verjetno je v tem primeru šlo za plačilo že prejetih dohodkov, ki jih je oskrbnik zadržal.

Tkalec Erhart, meščan Feldacha, je imel terjatev 100 zlatnikov do Katarine, vdove mariborskega meščana Jurija Awerja, ki mu je zastavila vinograd v Košakih. Leta 1468 je Katarinino zadolžnico odstopil komturju malteške komende v Melju le za 79 zlatnikov.⁸⁶

4. Splošne značilnosti posojilnih poslov

Za zadnji dve stoletji srednjega veka je značilno, da so imeli Židje pri posojanju denarja znaten delež. Med obravnavanimi primeri jih 60% odpade na židovske in 40% na krščanske posojilodajalce. Vendar je v tem razmerju med 14. in 15. stoletjem nekaj razlike. Židje so imeli na splošno v 14. stoletju nekoliko večji delež, v naslednjem stoletju pa nekaj manjšega. Toda glede tega so bile precejšnje časovne pa tudi krajevne razlike. Na Kranjskem so v 14. stoletju Židje dali kar 67% posojil, v 15. stoletju 25%, po mariborskih listinah pa je delež židovskih posojil znašal v istem obdobju 52% in 80%. Ljubljanski Židje so torej prevladovali na kreditnem trgu v 14. stoletju, mariborski pa so imeli na svojem področju odločilno vlogo v 15. stoletju. Tako nam vsaj kažejo znane posojilne listine.

Židovski posojevalci denarja niso bili enakomerno zastopani skozi vse obdobje. Za zadnje četrtnetle 14. in prvo četrtnetle 15. stoletja ni židovskih kreditnih listin ne za Ljubljano in ne za Maribor. Za Ljubljano jih tudi ni za drugo polovico 15. stoletja in vse do izгона leta 1515. Drugače je s kreditnimi listinami za Maribor, največ ohranjenih je iz desetletij pred letom 1496, ko so bili izgnani Židje na Štajerskem. Težko je presojati, kaj je vzrok intervalov brez židovskih posojil. Najbrž jih je bilo več. Židovske naselbine v naših mestih so bile maloštevilne, Židje so se pogosto selili, zato se je lahko dogodilo, da jih nekaj desetletij ni bilo. Vmes so bili tudi časi, ko so jih preganjali in omejevali njihove dejavnosti. Upoštevati pa je treba, da je ohranjeno sorazmeroma malo gradiva in torej tudi pomanjkanje virov ne dopušča, da bi si napravil zanesljivo sodbo.

V posojilnih listinah je omenjenih 16 židovskih posojevalcev denarja, ki so živeli v Ljubljani, 10 v 14. stoletju, 6 v naslednjem. Večkrat so posojila dajali dva ali trije skupaj. V Mariboru je po listinah iz 14. stoletja znanih 10 židovskih posojilodajalcev in 37 v 15. stoletju, toda le okrog deset jih je bilo omenjenih večkrat.

Za Žide je bilo posojanje denarja in drugo denarno poslovanje gospodarska dejavnost, ki jim je zagotavljala življenjski obstoj. Drugače je bilo s krščanskimi posojilodajalci. Le malo primerov je znanih, da je kateri večkrat dajal posojila. Za Kranjsko moremo navesti štiri, kaplana Štefana iz Čreteža, večkrat skupaj z bratom Nikolajem, Nikolaja Mengeškega, Janeza Wernburgerja, glavarja v »Seget« (tega kraja se ni dalo lokalizirati) in vojvodinjo Virido. Upnica dveh posojil je bila Ana, vdova Jurija Bistriškega. Po mariborskih listinah se je s posojanjem denarja ukvarjal meščan Pavel, ki je največkrat označen kot oskrbnik mosta. Drugi večkratni posojevalec denarja je bil Baltazar Prüschink, deželnoknežji oskrbnik, z bratom Štefanom.

V zgodovinopisju se kot pomembni posojevalci denarja omenjajo tudi cerkev, cerkveni redovi, samostani in druge cerkvene ustanove. V razpravi o bankah in bankirjih v srednjem veku je Žontar omenil pomen kreditnih poslov, ki so jih opravljali naši samostani in tudi redovi pri nas, vendar jih je pustil za samostojno študijo.⁸⁷ Taka študija ni bila napisana, najbrž zaradi pomanjkanja gradiva. Viri, ki sem jih uporabljal, navajajo le malo primerov o kreditnih poslih cerkvenih ustanov. Le v treh ljubljanskih listinah je bil posojilodajalec križevniški red. Drugi cerkveni posojevalci denarja so bili še pokopališka cerkev v Kranju, bratovščina cerkve sv. Janeza nad Turjakom in ključarji škocijanske cerkve pri Turjaku. Maloštevilne so tudi kreditne listine cerkvenih ustanov na Spodnjem Štajerskem. Tri listine se nanašajo na minoritski samostan v Mariboru; ena zadolžnica za dano posojilo, dve pa sta listini o prenosu posojil od židovskega posojilodajalca na samostan. Glede žičke kartuzije so

⁸⁵ GZM VII/87.

⁸⁶ GZM VIII/16.

⁸⁷ J. Kulišer, Splošna gospodarska zgodovina srednjega in novega veka I, Ljubljana 1959, str. 427 sl.; Grafenauer n.o.m. str. 320; Žontar n.o.m. str. 21.

štiri listine, po katerih je prevzela od Židov več posojil proti raznim dolžnikom. V eni listine se omenja prenos posojila na komturja malteškega reda. Vse listine so iz zadnjih desetletij 15. stoletja. Sodeč po razpoložljivem gradivu, ne moremo zaključiti, da bi se cerkvene ustanove v večji meri ukvarjale s posojanjem denarja.

Pri večini dolžniških odnosov med kristjani so bili posojilodajalci le enkrat omenjeni. Imeli so pač nekaj več denarja, ki so ga tako plodonosno naložili. Po njihovih označbah in nazivih so bili predvsem plemiči in meščani. Med njimi je bilo kar precej žensk, ki so verjetno svoje dote ali podedovani denar dale za posojila.

O strukturi dolžnikov je mogoče povedati le nekaj splošnih ugotovitev. Zelo številni med njimi so bili plemiči, zastopane so najpomembnejše plemiške rodbine, celo deželno knežje. Brez dvoma zato, ker je ohranjenih sorazmeroma mnogo več listin za plemstvo kot za druge stanove. Drugo veliko skupino posojilojemalcev so tvorili meščani, ki so kot trgovci in obrtniki imeli znatnejši delež v denarnem gospodarstvu. Dolžniki iz drugih stanov se le redko omenjajo. Je pa dosti listin o kreditnih odnosih, iz katerih dolžnikova stanovska pripadnost ni razvidna. Le v enem samem primeru je bil posojilojemalec označen kot podložnik.⁸⁸ Po listinah, s katerimi je dolžnik na podeželju zastavil posojilodajalcu kmetijo ali pa je posojilodajalec prenesel pravico do kmetije, ki jo je pridobil od vaškega dolžnika na račun svoje terjatve, moremo sklepati, da so bili med posojilojemalci tudi kmečki podložniki.⁸⁹ Malo število takih primerov pa seveda ne daje možnosti za presojo, v kolikšni meri so bili podložniki udeleženi v kreditnem gospodarstvu.

V najstarejših mariborskih posojilnih listinah so bila posojila izražena s količino zlata oziroma srebra. Tako je navedeno 150 mark zlata, 360 mark srebra dunajske teže, 23 marke srebra graške teže in podobno. Pozneje so v kreditnih listinah navedeni denarni zneski v različnih novcih, ki so bili tedaj v prometu. Zadolžnice in druge listine ljubljanskih Židov navajajo v 14. stoletju zneske največkrat v markah oglejskih denaričev.⁹⁰ Krščanski posojevalci so manj uporabljali oglejske novce. Zadnje omembe oglejskih novcev so iz srede šestdesetih let 14. stoletja. V mariborskih listinah so oglejski novci le dvakrat omenjeni, obakrat je šlo za posojilo mariborskega Žida kranjskemu plemiču.⁹¹ Na Kranjskem so dajali posojila tudi v beneškem denarju. Približno v desetini listin se navajajo marke denaričev beneških šilingov, enkrat s pristavkom tudi furlanskih. Na splošno so uporabljali v kreditnih poslih marke dunajskih ali graških denaričev. Včasih so v isti listini navedeni obojni, torej so imeli enako vrednost. So pa tudi listine, ki imajo le funte ali marke denaričev. V mariborskih se pojavljajo označbe funtov denaričev deželne veljave na Štajerskem. Nekaj listin ima pri navedbi dolžnega zneska v markah pripombo, da ga je mogoče vrniti tudi v novcih, ki so bili tedaj v deželi običajni in iste vrednosti kot graški.

Sredi 14. stoletja se pojavijo denarni zneski izraženi v zlatnikih (guldein). Posojilni zneski v zlatnikih so sčasoma zavzeli precejšen obseg, zlasti na Štajerskem. Poleg izraza zlatnik je navadno tudi izraz dukat, pogosto so izrecno navedeni ogrski dukati. Značilno je, da je pri posojilih v zlatnikih skoraj vedno pripomba, da morajo vrnjeni zlatniki biti dobri in imeti polno težo. Verjetno je krožilo v prometu mnogo obrabljenih in obrezanih zlatnikov, zato so si posojilodajalci s takim pridržkom zagotavljali plačilo v polnovrednih novcih.

Posojila so bila po višini zneskov zelo različna. Nekatera so znašala le nekaj mark ali funtov denaričev oziroma zlatnikov, najvišja pa nekaj tisoč. Dobra desetina od 194 dolžnikov je imela posojila v manjših zneskih, največ deset mark, funtov ali zlatnikov. Malo manj kot polovica je sodila v skupino od sto do tisoč, več kot tisoč je dolgovalo le 12 posojilojemalcev. Najvišja posojila so imeli deželni knezi, največji dolžniki so bili v splošnem pripadniki plemstva, ki pa so si dostikrat izposojali tudi manjše zneske.

Vendar mali zneski posojil pri tedanji vrednosti denarja niso bili brez gospodarskega pomena. Saj sta bili leta 1301 prodani v Slovenskih goricah dve kmetiji vsaka za 4 marke srebra. Leta 1379 je mariborski meščan kupil kmetijo v Hočah za 60 zlatnikov.⁹²

⁸⁸ GZM X/13.

⁸⁹ Kot primera navajam GZM VII/41, 98.

⁹⁰ Glede razumevanja raznih vrst denarja opozarjam na razpravo S. Vilfan, *Temelji in razvoj denarnih sistemov v slovenskih deželah do 17. stoletja*, ZČ 40/1986, str. 397 sl.; gl. tudi Kulišer n.o.m. str. 399 sl.

⁹¹ GZM IV/82, V/33.

⁹² GZM II/94, 95, V/30.

Običajno je bil v zadolžnici zapisan rok, v katerem naj bi dolžnik posojilo vrnil. Židje so največkrat postavili kratke roke, komaj nekaj mesecev ali celo tednov. Kratkoročnost posojil je imela svoj razlog v cerkveni prepovedi jemanja obresti. Vendar se je ta prepoved sčasoma omilila; proti koncu srednjega veka je bila že dopuščena zahteva po obrestih kot odškodnini za neplačilo dolga v dogovorjenem roku.⁹³ Zato je bil ob sklenitvi posojilne pogodbe določen kratek rok za vrnitev. Včasih je bilo v zadolžnicah celo zapisano, da je posojilo brezobrestno. Toda sledila je določba, s katero se je dolžnik zavezal, da bo plačal obresti, če dolga ne bo poravnal ob dospelosti. Številni primeri kažejo, da se je to dostikrat dogajalo. Ob sklenitvi pogodbe sta se obe stranki najbrž zavedali, da posojilo ne bo plačano v kratkem roku in da je rok določen le zaradi obračunavanja obresti. Izjemna je bila določba, da mora dolžnik plačati obresti že od dneva podpisa zadolžnice.⁹⁴

Obresti so bile določene z zneskom denaričev od funta, marke ali zlatnika na teden, znašale so od enega do štirih denaričev. Preračunano na celo leto je obrestna mera bila v odstotkih $21\frac{2}{3}$, $32\frac{1}{2}$, $43\frac{1}{3}$, 50,65 in $86\frac{2}{3}$.⁹⁵ V posojilnih listinah se največkrat omenjajo obresti 2 denaričev na teden.

Krščanski upniki na splošno od dolžnikov niso zahtevali obresti. Omeniti moremo le dva primera, ko se je to zgodilo. Vojvodinji Viridi je dolžnik, ki mu je posodila 10 funtov dun. den., moral plačati 2 funta obresti letno, to je bilo 20%. Obresti je od dolžnika zahtevala tudi Bratovščina cerkve sv. Janeza pri Turjaku; v zadolžnici je določba, da mora dolžnik plačati letno običajne obresti.⁹⁶

Odsotnost obresti ne pomeni, da krščanski upniki niso imeli nikakih koristi od danih posojil. Za posojila so jim dolžniki po večini zastavili kmetije, vinograde, stavbe, živino, pravice do raznih dajatev. Običajen pogoj je bil, da ima posojilodajalec pravico do užitka zastavljenih nepremičnin in pravic, dokler posojilo ne bi bilo odplačano. Posojevalci denarja so namesto obresti dobivali dohodke od zastavljenih nepremičnin in drugega premoženja. Znesek teh dohodkov jim sicer ni bil v naprej zagotovljen, verjetno pa so si preskrbeli tolikšno zastavno premoženje, da jim je prinašalo vsaj toliko, kot so bile tedaj običajne obresti. Najbrž niso bile izjeme primeri, da je bila korist še večja. Pri posojilih proti zastavi nepremičnin opazamo nekajletne odplačilne roke. V zadolžnicah je to izraženo, da mora dolžnik zastavljeno nepremičnino rešiti npr. v petih letih. Bil pa je določen dan v letu, ob katerem se je morala rešitev izvesti.

V posameznih zadolžnicah so bili pogoji o odmeni upniku za dano posojilo le enkratnega značaja. Tako se je dolžnik zavezal, da bo za posojilo $16\frac{1}{2}$ mark dun. den. letno ob sv. Mihaelu dajal upniku 18 veder mošta iz svojega vinograda in od gorske pravde. Ta dajatev je prenehala z odplačilom dolga, ki je moral biti poravnan 14 dni pred sv. Jurijem.⁹⁷

Zadolžnice vsebujejo zagotovitev dolžnika, da bo posojilo vrnil. To zagotovilo je bilo podkrepjeno na več načinov. Iz srede 14. stoletja je znanih nekaj primerov, da se je plemiški dolžnik židovskemu upniku samega sebe nekako zastavil. Zavezal se je namreč, da bo v primeru neplačila ob dospelosti prišel v določen kraj, zlasti v kakšno gostilno, in tam ostal, seveda na svoje stroške, dokler dolg ne bo poravnan.⁹⁸ Ni nam znano kako je bilo z odplačilom tako zavarovanih posojil, zato ne vemo kakšna je bila uspešnost tega zavarovanja.

Največ posojil židovskih upnikov je bilo zavarovanih s poroštvom enega ali več porokov. Poroki so jamčili, da bo dolžnik plačal svoje obveznosti. Toda niso bili le poroki, ki bi bili dolžni plačati dolg, če ga ne bi poravnal dolžnik, temveč so bili z njim solidarni plačniki. Dostikrat je bilo posojilo dano brez poroka, toda v zadolžnici se je moral dolžnik zavezati, da bo preskrbel poroka v primeru, če ob dospelosti ne bo odplačal dolga. Ker so morali poroki dostikrat odplačevati posojila, ki so zanje jamčili, so od dolžnikov zahtevali izjave, da jim bodo povrnili škodo, ki bi jo utrpeli zaradi poroštva.

⁹³ Kulišer, n.o.m. str. 432 sl.; A. Rosenberg, Beiträge zur Geschichte der Juden in Steiermark, Quellen und Forschungen zur Geschichte der Juden in Deutsch-Österreich, VI. Band, Wien und Leipzig 1914, str. 35, 60.

⁹⁴ GZM VI/41, VII/118.

⁹⁵ Rosenberg, n.o.m. str. 113–141.

⁹⁶ GZL II/51; Komatar, Auersperg, MMK 1907 št. 358.

⁹⁷ Komatar, Auersperg, MMK 1907 št. 319.

⁹⁸ Prim. Žontar, n.o.m. str. 27; Rosenberg, n.o.m. str. 69; Elze, MHV 1861 št. 45; Wenninger, regesti, 1363 januar 11; GZM IV/102.

V literaturi se med židovskimi kreditnimi posli omenja tudi posojanje denarja proti ročni zastavi predmetov večje vrednosti, zlatnine in srebrnine. Med obravnavanimi listinami je tak primer omenjen le enkrat in še to le posredno. To seveda ni dokaz, da so taki posli bili redki, mogoče se je o tem ohranilo le malo listin, verjetno je tudi, da o največ posojilih proti ročni zastavi listin sploh ni bilo. Upnik je ni potreboval, saj je imel v rokah večjo vrednost, kot je bilo dano posojilo, dolžniki, ki so potrebovali denar, pa verjetno niso postavljali zahteve za pismeno posojilno pogodbo.

Poseben primer med znanimi zadolžnicami je ena, po kateri je dolžnik krščanskemu posojilodajalcu zastavil voz, pet konj, osem glav goveje živine in petnajst prašičkov. Posojilo je bilo dano konec novembra, vrniti ga je bilo treba 2. februarja.⁹⁹ Zanimivo bi bilo vedeti, kakšne koristi je imel posojilodajalec, če je v zimskem času moral s krmo oskrbovati zastavljeno živino, od katere ni mogel imeti dosti koristi.

Več zadolžnic, ki niso predvidevale posebnega zavarovanja za posojilo, je imelo določbo, da bo moral dolžnik v primeru neplačila ob dospelosti dati zastavo, kakršno bo upnik pripravljen sprejeti. Dolžniki so morali krščanskim upnikom večkrat priznati pravico, da so v primeru neplačila ob roku odstopili svojo terjatev Židu.¹⁰⁰

Krščanski posojilodajalci so posojila dajali zlasti proti zastavi kmetij, vinogradov, raznih zemljišč in tudi proti zastavi desetine in drugih dajatev ter pravic. Po določbah zadolžnic je imel posojilodajalec užitek zastavljenih nepremičnin in pravic. V zadolžnicah so bile včasih natančneje navedene zastavljene premoženjske enote.

Povečini so zadolžnice vsebovale določbe, ki naj bi upniku zagotovile izterjanje posojenega denarja in morebitne škode v primeru neplačila brez zamudnega dokazovanja obstoja in višine terjatve ter brez dolgega sodnega postopka. Dolžnik je moral v naprej priznati višino škode, ki bi jo določil upnik, ter je najvišjemu upravnemu in sodnemu organu v deželi dal pravico, da dolg upniku izplača iz njegovega premoženja.

Z razvojem kreditnega poslovanja in posojilnih odnosov so se zadolžnice začele uveljavljati kot prenosljivi vrednostni papirji. So zadolžnice, v katerih dolžnik izjavlja, da dolguje imenoma navedenemu posojilodajalcu ali pa tistemu, ki se bo izkazal s to listino. Bila je torej predvidena možnost prenosa terjatve na drugo osebo. Tako je bilo možno, da je bila zadolžnica uporabljena kot kapital za cerkvene dotacije.¹⁰¹

Številne so cesijske listine, posojilodajalec je svojo terjatev odstopil drugemu upniku. Pobude za cesije so mogle biti tako pri upniku kot pri dolžniku. Če je židovski posojilodajalec terjatev odstopil drugemu Židu, je bil najbrž vzrok v njegovi preselitvi v drug kraj. Če pa je terjatev od Žida prevzel krščanski upnik, pa je morda šlo za dolžnikovo prizadevanje za izboljšanje posojilnih pogojev ali pa tudi le za osvoboditev iz odvisnosti Židu.

Med mariborskimi listinami je 37 cesijskih, skoraj vse so iz druge polovice 15. stoletja.¹⁰² Po teh listinah je 30 židovskih posojilodajalcev odstopilo svoje terjatve proti kristjanom krščanskim upnikom. Dva primera sta bila, da je krščanski upnik terjatev proti krščanskemu dolžniku cediral Židu, tri židovske terjatve proti židovskim dolžnikom so bile cedirane Židom, en krščanski upnik pa je terjatev proti krščanskemu dolžniku odstopil kristjanu. V glavnem je torej šlo za prenos dolgov od Židov na krščanske upnike. Med novimi upniki, ki so od Židov prevzeli terjatve proti krščanskim dolžnikom, je bilo deset cerkvenih ustanov. Razpoložljivi podatki ne odkrivajo vzrokov tega razdolževanja pri Židih. Številnost teh cesij pa vzbuja vtis, da so bile morda posledica spremenjenih odnosov med kristjani in Židi. Saj so povečini iz zadnjih desetletij pred izgonom Židov iz naših dežel.

Razpoložljivo gradivo nam daje malo podatkov o tem, kako je potekalo odplačevanje posojil. Že pri navajanju posojilnih poslov smo videli, da posojila večkrat niso bila odplačana v določenem roku, včasih so se zavlekla za daljšo dobo. Večkrat se v zvezi z likvidacijo posojila omenja posredovanje sodnih in upravnih organov. Dogajalo se je, da je deželni knez Židom naročal, naj plemiškemu dolžniku popustijo obresti ali je celo razveljavil zadolžnico in mu odpustil ves dolg.

⁹⁹ Komatar, Auersperg, MMK 1907 str. 345, 346; GZM VI/15.

¹⁰⁰ GZM II/53, 123; Žontar, n.o.m. str. 27.

¹⁰¹ GZL I/61, 68; GZM VII/10, 17, 114.

¹⁰² GZM VIII/10, 11, 16, 21, 23, 32, 45, 47, 52, 55, 57, 59, 66, 71, 79.

Precej številne so listine, ki pričajo, da so židovski upniki prišli v posest nepremičnin svojih dolžnikov. To kaže, da dolg ni bil plačan, pa si ga je upnik poravnal z odvzemom zastavljene nepremičnine ali mu je bila prisojena v izterjevalnem postopku. Na Spodnjem Štajerskem so med takimi nepremičninami bili zlasti vinogradi. V večjem številu listin, s katerimi so se Židje odpovedovali pravicam do vinogradov, je navedeno, da so jih pridobili od svojih dolžnikov.¹⁰³ Več je tudi židovskih prodajnih pogodb za vinograde in druge nepremičnine, kjer takih navedb sicer ni, je pa zelo verjetno, da so jih Židje pridobili na isti način.

Po vseh takih primerih smemo soditi, da prisilno izterjavanje ni bilo ravno izjemno, vendar nam ne dovolijo sklepa, da je prevladovalo. O prisilnih izterjavanjih so pač nastajale in se deloma tudi ohranile listine, če je bilo posojilo v redu poravnano, pa je upnik vrnil dolžniku prestriženo zadolžnico, ki jo je le malokdo obdržal v svojem arhivu.

Kreditno gospodarstvo se je torej vsaj na področju posojilnega poslovanja v zadnjih dveh stoletjih srednjega veka uveljavilo v večjem obsegu. Zajelo je zlasti tiste sloje prebivalstva, ki so bili že v veliki meri vključeni v denarno gospodarstvo. V kolikor je bilo posojilno poslovanje v rokah Židov, je pomenilo že nekakšno organizacijo. Treba je ugotoviti, da je bila v drugi polovici 15. stoletja vloga Židov na tem področju že omejena, da pa se zaradi tega posojilno poslovanje ni skrčilo. Žide so mogli nadomestiti krščanski posojevalci denarja.

¹⁰³ GZM V/66, 74, VII/28, VIII/6, 8, 42, 58, IX/78.

Zusammenfassung

AUS DER KREDITWIRTSCHAFT AM ENDE DES MITTELALTERS

Vlado Valenčič

Aus dem 14. und 15. Jahrhundert sind uns ungefähr 200 Schuldbriefe, Cessionsurkunden und andere sich auf die Darlehensgeschäfte beziehende Urkunden bekannt, welche Krain und Untersteiermark betreffen.

Die bedeutendsten Darlehensgeber in der erwähnten Zeitperiode waren die Juden, etwa 60% der Darlehen wurde von ihnen gewährt. Aus Ljubljana sind 16 jüdische Darlehensgeber bekannt, in Maribor waren es 47, doch kaum zehn von ihnen sind in den Darlehensurkunden öfters erwähnt worden. Von den christlichen Darlehensgebern, es waren meistens Adelige und Bürger, sind im allgemeinen einzelne Darlehensgeschäfte bekannt, nur wenige betrieben sie öfters. Auch einige Klöster und andere kirchliche Institutionen gaben Darlehen, doch ihr Anteil daran war nicht bedeutend.

Unter den Darlehensnehmern standen an erster Stelle die Adeligen, in den Schuldbriefen finden sich die Namen der Mitglieder der vornehmsten Adelsfamilien im Lande. Der Vorrang des Adels ist teilweise der größeren Zahl der uns bekannten Urkunden im Vergleich zu anderen Ständen zu verdanken. Die andere große Gruppe der Darlehensnehmer bildeten die Bürger, Handelsleute und Gewerbetreibende. Die bauerlichen Untertanen sind als Darlehensnehmer nur selten erwähnt worden.

In den ältesten Darlehensurkunden wurden die Darlehen durch die Quantität des Goldes oder des Silbers angegeben, z.B. 150 Mark des Goldes, 360 Mark des Silbers des Wiener Gewichts. Später wurden die Geldbeträge in verschiedenen Münzen ausgedrückt. Die Urkunden in Krain enthielten im 14. Jahrhundert bis zur Mitte der sechziger Jahre die Geldbeträge meistens in den Marken der Pfennige von Aquileia. Im Lande Krain wurden die Darlehen auch in den venezianischen Münzen gewährt. Ungefähr ein Zehntel der Urkunden hatte die Darlehensbeträge in den Marken der Pfennige von den venezianischen Schillingen. Am meisten hat man bei den Kreditgeschäften die Marken der Wiener oder Grazer Pfennige angewandt. Es gibt auch Urkunden, in welchen der Betrag nur in Marken oder Pfunden der Pfennige ausgedrückt wurde. Die Darlehensgeber in Maribor haben manchmal auch die Bezeichnung Pfunde der Pfennige der Landeswährung in der Steiermark angewandt. Dem in Marken angegebenen Betrag wurde in einigen Schuldbriefen die Bemerkung zugefügt, daß die Schuld auch in den Münzen, welche zur Zeit im Lande üblich und vom gleichen Wert wie die Grazer sind, abgezahlt werden kann.

In der Mitte des 14. Jahrhunderts begann man die Geldbeträge in Goldmünzen (Guldein) anzugeben. Neben dem Ausdruck Guldein wurde auch die Bezeichnung Dukaten angewandt, häufig als ungarisch bezeichnet. Der Bezeichnung von Goldstücken wurde fast immer beigefügt, daß die Schuld nur in guten und vollwertigen Münzen bezahlt werden muß.

Die Höhe der Darlehensbeträge bewegte sich von einigen Marken, Pfunden oder Dukaten bis zu einigen Tausenden. Ein Zehntel von 194 Darlehensnehmern hatte Darlehen bis zu zehn Marken, Pfunden oder Dukaten, etwas weniger als die Hälfte gehörte in die Gruppe von hundert bis tausend, mehr als tausend schuldeten nur 12 Darlehensnehmer.

Die Schuldbriefe enthielten gewöhnlich die Bestimmung über die Rückzahlungsfrist. Bei den jüdischen Darlehensgebern war diese Frist sehr kurz, auch nur einige Wochen. Das war im Zusammenhang mit dem kirchlichen Zinsverbot. Das Zinsnehmen war erlaubt nur als eine Entschädigung für den Fall der Überschreitung der Rückzahlungsfrist. Das geschah häufig, deswegen bestimmte man in den Schuldverträgen den Zinsfuß für die Verzugszinsen. Der niedrigste Zinsfuß betrug einen, der höchste vier Pfennige von der Mark, dem Pfund oder Dukaten für die Woche berechnet, in Prozenten von $21\frac{2}{3}$ bis $86\frac{2}{3}$ jährlich. Der häufigste in den Schuldverträgen bestimmte Zinsfuß war 2 Pfennige für die Woche ($43\frac{1}{3}$ jährlich).

Nur in zwei Schuldverträgen der christlichen Darlehensgeber kam der Anspruch auf Zinsen vor. In allen übrigen wurden die Darlehen gegen die Verpfändung von Huben, Weingärten, Gebäuden, Zehnten usw. gewährt. Für solche Darlehen wurden auch mehrjährige Rückzahlungsfristen festgesetzt. In solchen Fällen genossen die Gläubiger die Erträge der verpfändeten Realitäten oder Rechte, die waren für sie der Ersatz für die Zinsen.

Die Schuldbriefe enthielten die Zusicherung des Schuldners, mit seinem ganzen Vermögen, manchmal auch mit seiner Person, für die Erfüllung der Schuld einzustehen. Die meisten jüdischen Gläubiger haben sich ihre Forderungen durch die Bürgschaft eines oder mehrerer Bürgen sichergestellt, die Bürgen waren auch solidarische Zahler. Von den christlichen Darlehensgebern wurde am meisten die Sicherstellung durch die Verpfändung von Realitäten verlangt, es kamen auch die Verpfändungen von Zehentrechten vor.

In vielen Schuldverträgen findet sich die Klausel, die den Schuldner verpflichtete für den Fall von Verzug bei der Rückzahlung dem Gläubiger ein gutes Pfand zu übergeben, welches er gern annehmen wird. Der Darlehensnehmer mußte sich auch zur Rückerstattung des dem Gläubiger wegen der Nichteinhaltung der vereinbarten Zahlungsfrist entstandenen Schadens verpflichten. Die Eintreibung der Darlehen und der Schadensersatz sollte ohne langwierige Beweis- und Gerichtsverfahren geschehen. Dem Landesfürsten oder seinem Anwalt wurde das Recht zugestanden, die Forderung des Gläubigers aus dem Vermögen des Schuldners zu bezahlen.

Einige Darlehensnehmer haben sich in den Schuldbriefen verpflichtet, den Schuldbetrag dem Darlehensgeber oder dem Inhaber des Schuldbriefes zu zahlen. Durch diese Ordersklausel wurde der Schuldbrief zum übertragbaren Wertpapier. Doch auch die Schuldbriefe ohne solche Klausel wurden an andere Personen übertragen.

Unter den Urkunden der Stadt Maribor sind zahlreiche Cessionsurkunden. Fast alle sind aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Nach diesen Cessionsurkunden haben 30 jüdische Darlehensgeber ihre Forderungen gegen die christlichen Schuldner an christliche Gläubiger abgetreten. Nur in zwei Fällen hat der christliche Darlehensgeber die Forderung gegen einen Christen dem Juden cedierte, drei jüdische Forderungen gegen Juden wurden auch an Juden übertragen und ein christlicher Gläubiger trat seine Forderung gegen dem Christen wieder an einen Christen ab. Unter den neuen Gläubigern, welche von den Juden die Forderungen übernommen haben, waren zehn kirchliche Institutionen.

Selten sind die Berichte über die Tilgung der Schulden. In den Urkunden werden oft die Überschreitungen von Rückzahlungsfristen und die Interventionen von Verwaltungs- und Gerichtsorganen erwähnt. Aus ziemlich zahlreichen Urkunden ist zu erkennen, daß die jüdischen Darlehensgeber zu Eigentümern der Realitäten ihrer Schuldner geworden sind. Die Schulden sind nicht bezahlt worden und die verpfändeten Realitäten kamen in den Besitz der Gläubiger. In der Untersteirmark waren unter solchen Realitäten besonders die Weingärten.

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Revija z najdaljšo tradicijo med slovensko zgodovinsko periodiko (v letu 1993 izhaja že njen 64. letnik) objavlja prispevke, ki niso zanimivi le za bralce iz severovzhodne Slovenije, saj posegajo tudi v širši okvir slovenske zgodovine.

ČZN izdaja Zgodovinsko društvo v Mariboru s sodelovanjem mariborske univerze. Naročiti ga je moč pri Založbi Obzorja, SI-62001 Maribor, Partizanska 5.

Dušan Kos

PLEMIŠKA DAROVANJA CERKVENIM USTANOVAM (s posebnim ozirom na 14. stoletje)

V življenju srednjeveškega človeka je bila skrb za pravočasno (še za časa življenja) obdarovanje cerkvenih ustanov tako pomembna kot zrak za dihanje ali vino za pitje. Glavni motivi so bili čaščenje Boga, ljubezen do Cerkve, predvsem pa odpuščanje grehov in skrb za posmrtni mir lastne duše. Ljudska pobožnost se je navzven izražala v romanjih, mašah, procesijah, sklicevanju na svetnike, čaščenju relikvij, najbolj oprijemljivo pa v darovanju v religiozne, deloma karitativne namene. Darovanja niso bila zgolj enostavna poslovno-transakcijska in obligatorna dejanja, čeprav imamo danes vtis, da akt sam ni bil nič drugega. Premoženjski sklad, namenjen rešitvi duše, je služil samo mrtvim.¹ Vse kar je bilo v zvezi z dušo, grehi in posmrtnim življenjem je bilo namreč močno pogojeno s pravno-posestnimi običaji in predpisi, makro- in mikroklimatskimi razmerami, gospodarskim in socialnim položajem donatorja, ugledom in potrebami prejemnika (cerkvene ustanove) ter duhovnimi in nравstvenimi trendi v posameznih obdobjih. Pot do odrešitve preko materialnih oddolžitvev, izrazita prestižnost, tekmovanje med donatorji ipd. se danes zde grobo in materialistično, takrat pa je bilo samo del vsakdanjega življenja. Ali je bil izbor cerkvene ustanove, ki ji je posameznik namenil darove, povezan z rangom, premoženjem, bližino, tradicijo plemiča, kako je bilo s priljubljenostjo posameznih ustanov, rangiranjem le-teh (po obdobjih), kakšno vlogo so imeli geografski in globlji tradicionalni momenti med darovalcem in obdarovanim? Skratka, kdo, komu in zakaj prav temu, je daroval v danem trenutku v dušni blagor, je komprimacija temeljnih zastavljenih problemov, na katere skušamo na tem mestu dati vsaj enostaven odgovor.²

1. Časovna nihanja

Kako se je gibalo število darovanj v obravnavanem obdobju, nam kažeta spodnji tabeli. Upoštevali smo le darovnice, ki so jih izdali donatorji, oz. prejele pravne osebe s sedežem na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem, ne glede na stanovsko pripadnost. Torej ne samo domače in ne samo plemiške darovnice. Celovitost je primernejša, saj so se mističnost, vera in darovanje za dušni blagor raztezali na vse stanove srednjeveške družbe. Na razlike med sta-

KRATICE

ANVR – Arhiv Nemškega viteškega reda na Dunaju, zbirka listin; ARS – Arhiv republike Slovenije, zbirka listin; ARS CE – ARS, listine grofov Celjskih (prej v HHStA); ARS DA – ARS, zbirka prepisov listin iz 18. stoletja (v arhivu graščine Dol pri Ljubljani: Gr A I, Reigersfeld, fasc. 179); ARS HKA – ARS, listine, vrnjene iz Arhiva dvorne komore na Dunaju (Hofkammerarchiv) ARS W – ARS, listine vrnjene iz HHStA iz različnih repertorijev (razen listin grofov Celjskih); Blätter – Blätter für Heimatkunde; ČZN – Časopis za zgodovino in narodopisje; FRA 35 – J. Zahn, Codex diplomaticus Austriaco-Frisigensis. Fontes rerum Austriacarum, II. Abteilung., 35., Wien 1871; GZL – Gradivo za Zgodovino Ljubljane v srednjem veku, I.–X., (izd. B. Otorepec med 1956 in 1968); GZM – Gradivo za zgodovino Maribora, zvezki 2.–6. (izd. J. Mlinarič med 1976 in 1980); HHStA – Državni arhiv na Dunaju (Haus-, Hof- und Staatsarchiv), splošna serija listin; HZ – Historische Zeitschrift; KANM – Kapiteljski arhiv Novo mesto (sedaj v NSALj); KOMATAR XVIII, XIX, XX – F. KOMATAR, Das Schlossarchiv in Auersperg, MMK XVIII/1905, XIX/1906, XX/1907; LM – Lexicon des Mittelalters; MDC – Monumenta historica ducatus Carinthiae (izd. A. v Jaksch, I–IV in H. Wiessner, V–XI); NSALj – Nadškofjski arhiv Ljubljana, listine; PETTENEGG – E. G. PETTENEGG, Die Urkunden des Deutsch-Ordens-Centralarchivs zu Wien, 1. 1887; ÖAW – Österreichische Akademie der Wissenschaften; STICNA – Arhiv samostana Stična, kopije listin nastale v 17. in 18. stoletju; TLA – Tirolski deželni arhiv v Innsbrucku (Tirolisches Landesarchiv), listine; ZRG – Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte (GA – Germanistische Abteilung, KA – Kanonistische Abteilung); ZUZ – Zbornik za umetnostno zgodovino, nova vrsta. Za uporabo prepisov neediranih listin se zahvaljujem dr. Božu Otorepcu.

¹ D. RÜBSAMEN, Kleine Herrschaftsträger im Pleissenland. Studien zur Geschichte des mitteldeutschen Adels im 13. Jahrhundert, Mitteldeutsche Forschungen, Bd. 95, Köln–Wien 1987, 234 sl., 448 sl., I. SCHWARZKOGGLER, Geistliche Schenkungen und Stiftungen in der Steiermark 1308–1330, Blätter 52/1978, 05; G. JARITZ, Seelenheil und Sachkultur. Gedanken zur Beziehung Mensch – Objekt im späten Mittelalter, v: Europäische Sachkultur des Mittelalters, Gedenkschrift aus Anlaß des zehnjährigen Bestehens des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs, Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs, Nr. 4, ÖAW, phil.–hist. Klasse, Sitzungsberichte, 374. Bd., Wien 1980, 61 sl.

² A. REDIK, Seelenheil und Wohltätigkeit. Der karitative Aspekt religiöser Stiftungen – untersucht an steirischen Urkunden des Zeitraums von 1250 bis 1400, v: Geschichtsforschung in Graz (Festschrift zum 125-Jahr-Jubiläum des Instituts für Geschichte der Karl-Franzens-Universität Graz, izd. H. Ebner, H. Haselsteiner, I. Wiesflecker-Friedhuber), Graz 1990, 209.

novi opozarjamo na drugem mestu. Opozoriti moramo še na nekaj pomembnih stvari za branje tabel. Nobena ni narejena po načelu, da pomeni vsaka darovna listina eno absolutno točko. Večinoma to drži, toda obstajajo listine, s katerimi je nekdo daroval več različnim ustanovam istočasno. Nasprotno pa poznamo več listin v daljšem razmiku, ki govore o enem in istem aktu. V prvem primeru smo zapis statistično razbili na toliko točk, kolikor različnih prejemnikov je nastopalo v njem, v drugem pa smo kasnejše zapise pridružili najstarejšemu. Predelanih zapisov, ki vključujejo tudi darove, skrivajoče se v drugih poslih (prodaje), je bilo med leti 1277 in 1409 potemtakem 479, med leti 1280 in 1409 468, med leti 1280 in 1399 (dvajsetletna tabela) pa 435. Obe tabeli sta upoštevali zadnji dve števili. Dvajsetletna tabela je napravljena zaradi lažjega generaliziranja, ki zanemarja večja in časovno kratka nihanja. Drug problem je neenakomerna ohranjenost virov za posamezne cerkvene ustanove. Čeprav so le-te dobro skrbale za svoje arhive (darovnice seveda lahko iščemo samo v prejemnikovem arhivu!), se jih je veliko izgubilo in uničilo že za časa obstoja ustanove, bodisi zaradi nereda na prelomu srednjega v novi vek, bodisi zaradi cerkvenih bojov, turških pustošenj (npr. Stična leta 1471³), naravnih nesreč, še več pa je bilo raznešenih po razpustitvi večine od njih v jože-finski dobi ali pa so bile po komunistično samoupravljanje. Na Kranjskem smo »lahko« zadovoljni z ohranjenostjo arhivov samostanov Mekinje, Velesovo, Stična (ta v glavnem v registih iz 18. stoletja), Kostanjevica (solidni prepisi iz 18. stoletja), Nemškega reda v Ljubljani, manj pa z Bistro, ljubljanskimi avguštinci in minoriti (frančiškani). Na Spodnjem Štajerskem je stanje z viri ugodno pri Gornjem Gradu, Žičah, Jurklostru, Marenberku in mariborskih minoritih, pri ostalih pa nisem uspel pregledati vseh še ohranjenih listin v tujih arhivih (npr. dominikanci-ke v Ptuj in Studenicah itd.). Bolj slučajno kot ne je ohranjenih še nekaj več listin neredovnih cerkvenih (bratovščine, župnije, kapele, kostnice, kaplanije) in mestnih ustanov (špitali). To je torej korpus listin (zapisov), na katerega se opirajo naši izsledki. Za preciznejše trditve premalo, za hipoteze dovolj. Še posebej, ker virov nismo načrtno iskali.

Desetletja	absol.	%
1280–1289	26	5,5
1290–1299	26	5,5
1300–1309	45	9,6
1310–1319	48	10,2
1320–1329	34	7,4
1330–1339	37	7,9
1340–1349	32	6,9
1350–1359	40	8,5
1360–1369	40	8,5
1370–1379	35	7,5
1380–1389	48	10,2
1390–1399	24	5,2
1400–1409	33	7,1
Skupaj	468	100,0

Dvajsetletja	absol.	%
1280–1299	52	11,9
1300–1319	93	21,4
1320–1339	71	16,3
1340–1359	72	16,6
1360–1379	75	17,2
1380–1399	72	16,6
Skupaj	435	100,0

V obeh tabelah je viden izrazit porast darovanja v obdobju med leti 1300–1319. Nekateri razlogi najbrž tiče tudi v hudih naravnih nesrečah (poplave), ki so takrat v zelo dolgem razdobju pustošile po vsej (prenaseljeni) Evropi, kot posledica menjanja klime. Kot posledica poplav je prišlo do porasta pustot, opuščanja geografsko najneustreznejših naselij, padca agrarne produkcije, večletnih lakot in porasta umrljivosti (predvsem med leti 1315–1317), hude posledice pa so bile tudi v neagrarni sferi družbe.⁴ V začetku 14. stoletja je pri nas prišlo tudi do večjih vojnih pustošenj v zvezi z vojno za češko dediščino (1306–1311). Upravičeno

³ J. GREGORIČ, Cistercijani v Stični, Stična 1980, 62.

⁴ Prim. W. ABEL, Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters. Ein Beitrag zur Siedlungs- und Agrargeschichte Deutschlands, Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte, Bd. 1, Jena 1943, 57–58, 64; W. ABEL, Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter, Hamburg–Berlin 1978³, 44–50; H. LUCAS, The Great European Famine of 1315, 1316 and 1317, Speculum V/1930, 346 sl.; W. RÖSENER, Krisen und Konjunktoren der Wirtschaft im spätmittelalterlichen Deutschland, v: Europa 1400. Die Krise des Spätmittelalters (izd. F. Seibt, W. Eberhard), Stuttgart 1984, 24 sl.; N. BULST, Der Schwarze Tod. Demographische, wirtschafts- und kulturegeschichtliche Aspekte der Pestkatastrophe von 1347–1352. Bilanz der Neueren Forschung, Saeculum 30/1979, 47. Literatura o katastrofah 14. stoletja je sicer izredno obsežna in citirana v omenjenih delih. Za slovenske dežele prim. tekst M. Kosa v poglavju o kolonizaciji in populaciji in delu: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev (GDZS). Zgodovina agrarnih panog I: Agrarno gospodarstvo, Ljubljana 1970, 86–88.

smemo imeti ta leta za ena od najbolj kataklizmatičnih v srednjem veku. Celotna družba se je na katastrofo odzvala z manjšim porastom religioznosti, priprošnjami Bogu za »normalizacijo« in temeljitim samospraševanjem o človeški minljivosti in krivdi za nesreče, ki so jih imeli seveda za božjo kazen za grehe. Že v začetku 20-ih let se je krivulja spet spustila skoraj na predkatastrofično stanje. Frekvenca darovanj je bila konec 40-ih let spet v upadu, a se je že okoli leta 1350 dvignila, predvsem zaradi kuge, pri nas pa tudi zaradi potresa, ki je spomladi leta 1348 temeljito opustošil Koroško, Furlanijo, Kranjsko (samo tu menda 1500 mrtvih) in Štajersko.⁵

Toda porast ni tako velik, kot bi pričakovali. Nehistoriografski viri niti posredno ne namigujejo na kakršnokoli katastrofo, paniko in njene posledice. Predvsem zato, ker je notranja forma darovnic večinoma sledila formularjem, ki niso dopuščali natančnejših pojasnil glede motivacije v arengah ali celo obsežnejše naracije. Po drugi strani pa je pri oblasteh in višjih slojih hitro prevladala miselnost, da je za zavarovanje naravnega reda potrebno širokim masam zamolčati vse posledice kuge, zato ni presenetljivo, da je še največ narativnih (predvsem kronističnih) virov precej kasnejših. Edini neposrednejši namig daje listina iz novembra 1348, po kateri je mariborski mestni pisar Matej skupaj z ženo podaril hišo v Mariboru, da bi iz njene preše napravili mestni špital.⁶ Toda srednjeveški špital ni bolnišnica v današnjem pomenu, marveč ustreza tipu ubožne hiralnice. Vseeno pa ustanovitev pogojno in časovno ustreza razširitvi kuge v naše kraje. Druge listine iz časa velike kuge ne dajejo namigov, da bi takrat na Slovenskem vladal »horror«, pa tudi moralni razvrat v slogu Boccacciovega Dekameronu ne. Postavlja se vprašanje, ali je imela kuga v obrobni predelih Evrope sploh tako velike razsežnosti in posledice kot v zahodni Evropi?⁷ Komaj viden porast števila darov v 50-ih letih, ki je opazen tudi drugod, je po eni strani rezultat religiozne zanemarjenosti večine preživelih (širokih nižjih slojev), ki jim kler z opuščanjem redne dušne pomoči in strahu pred okužbami ni bil več voljan nuditi dušne tolažbe, marveč je solidno dušno tolažbo dajal le bogatejšim za primerno plačilo. Kler kuge ni izkoristil za notranje očiščenje, zato so njegove pomanjkljivosti delovale krepilno za nove herezije in ohlapnejši odnos laikov do njih in uradne Cerkve v celoti.⁸

Po drugi strani je bil neznamenit porast darovanj posledica gospodarskih težav plemstva in meščanstva.⁹ Prvi zaradi širitve pustot in zmanjševanja prebivalstva niso bili več pripravljeni še naprej v bistvu nekoristno zmanjševati svojega ekonomskega potenciala, ki je stalno upadal že od konca 13. stoletja. Populacijska katastrofa je meščanu odvzemala kupca, zmanjševala premoženje in ga postavljala na isto mesto kot plemiča, le da zaradi večje prilagodljivosti ne tako izrazito. Mikroregionalnih razlag z različnimi rezultati je več, vse pa imajo isto značilnost – so nedorečene, lahko deloma oz. povsem zgrešene ali točne, saj večinoma izhajajo iz nesodobnih virov. Po umiritvi kuge v 50-ih letih se je število darovanj bolj ali manj ustalilo na višini okrog 8 % na desetletje. Večji skok v desetletju 1380–1389 je bil najbrž v zvezi z močnejšo ciklično vrnitvijo kuge.¹⁰ Toda že v naslednjem desetletju beležimo padec na raven izpred naravnih nesreč v začetku 14. stoletja in »velike kuge«. Tak razvoj govori o sorazmerno konstantni skrbi za dušni blagor v razdobju dobrih 130 let. Določena nihanja so bila rezultat katastrof, pa tudi plemiške nezmožnosti zaustaviti nepotrebno zmanjševanje gospodarske substance. Prav ta razlog in cerkvena kriza (shizma, razpad discipline) so plemiče od začetka 15. stoletja odvrnili od prejšnje tradicije darovanja. Štafetno palico so za nekaj desetletij predali meščanstvu, vse do nastopa reformacije, ki je bistveno spremenila stare vrednote in razmerja. Seveda moramo vedno imeti pred očmi veliko nepopolnost virov!

⁵ Prim. A. BORST, Das Erdbeben von 1348. Ein Historischer Beitrag zur Katastrophenforschung, HZ 233/1981, 532 sl.; ABEL, Agrarkrisen, 51–56; ABEL, Wüstungen, 58–63; BULST, Schwarze Tod, 45 sl.

⁶ BULST, Schwarze Tod, 61–62. GZM IV/48.

⁷ Tudi Bulst je mnenja, da posledice kuge v Evropi niso bile povsod enako izrazite in da je treba biti previden pri posploševanju (Schwarze Tod, 50 sl.). Podobno Rösener glede upoštevanja regionalnih razlik pri problematiki »splošne krize 14. stoletja« (Krisen, 37).

⁸ BULST, Schwarze Tod, 59–60, 63.

⁹ O problematiki učinkovanja krize v 14. stoletju na plemstvo gl. sintezo W. Rösenerja, ki v nekaterih detajlih sicer izpodbija starejšo Ablovo hipotezo (Wüstungen, 78–94), da sta meščanstvo in obrt v tem času cvetela, v krizi pa naj bi bil predvsem agrarni sektor. Zato pa se mu Ablova teza o prevladujoči agrarni krizi še vedno zdi nepresežena (RÖSENER, Krisen, 30 sl.).

¹⁰ Ciklične ponovitve kuge, čeprav v nekoliko manjšem ali vsaj regionalno omejenem obsegu so bile po letu 1348 še v letih 1356–1357, 1365, 1369–1370, 1380, zatem pa so bile epidemije pogostejše, a bolj regionalno-lokalnega karakterja (ABEL, Wüstungen, 62–64).

2. Tipologija virov

Po pričakovanju so najnatančnejša in obsežnejša določila v korist dušnega blaga v testamentarnih in enostavnih listinskih zapisih, medtem ko so nekrologiji iz obravnavanega obdobja pri naših samostanih in cerkvah silno redki. Toda tudi popolnih testamentov vseh družbenih slojev je za 14. stoletje zelo malo ohranjenih. Še posebej pa velja poudariti, da ne gre za testamente v rimskopravnem smislu, niti niso zapisi vsebovali vseh predpisanih diplomatičnih formul, marveč je prevladoval vpliv nemškega testamentarnega prava in so bili prisotni le posamezni elementi rimskega prava.¹¹ Razlogi ne tiče samo v slabi ohranjenosti takih zapisov, ki so že v naslednji generaciji dedičev za te izgubili pomen. Vsi dediči testamenta tako ali tako niso mogli deliti in ga posedovati, čeprav bi jim dajal najboljšo pravno zaščito. Slučajna ohranjenost se odraža tudi v tem, da so testamenti ohranjeni brez pravila v pomembnosti testatorja, kar pomeni, da poznamo približno enako število testamentov meščanov,¹² nižjih in srednjih plemičev,¹³ od našega visokega plemstva pa sploh ne. Izražanje poslednje volje se je najbrž dogajalo tudi (predvsem?) brez zapisov, saj je bila izvršitev pokojnikovih želja za dediče, izvršitelje in poroke zakon in vprašanje časti.¹⁴ O obstoju testamentov na vseh družbenih ravneh se lahko prepričamo tudi iz slučajnih omemb, zlasti ko si je dal cerkveni prejemnik naknadno izstaviti posebno potrditveno listino od testatorjevih dedičev. Prejemnik pa je lahko izdal listino v obliki reverza kar sam. Reverz je navadno dobesedno ponovil tekst darovalčeve listine. Teh dveh načinov se je Cerkev zelo rada posluževala.¹⁵ Naknadni plemiški zapisi so bili večinoma posebni zapisi skupnih ustnih volil, največkrat na željo prejemnika, pa tudi testatorja, če je bil še živ.¹⁶ Volila so včasih potrdili gospodje za svoje viteze, če so imeli vrhovne lastninske pravice na darovano viteško posest.¹⁷

Posamične testamentarne elemente so imele praktično vse vrste darovnic (brezplačna ali celo odškodniska prepustitev posesti, pravic, denarja), ne glede na stan in izvor prejemnika, saj so pogosto temeljile na zbirkah listinskih formularjev, nastalih pred ali tekom 14. stoletja (1. klavzula o darovalčevi preudarnosti pri poslu; 2. soglasje dedičev in nasvet sorodnikov; 3. fizična in mentalna zmožnost razpolaganja s premoženjem; 4. motiv darovanja). Tudi v naših deželah so bili ti formularji izdatno uporabljani. Zdi se, da je vsak samostan posedoval zbirko formularjev, med katerimi so bile le manjše variante. Enakozvočnost tovrstnih listin govori še o nečem – velikokrat je šlo za prejemniške izgotovitve listin (sestavil in napisal samostanski pisar, donator le overovil s pečatom ali pričami), še posebej kratko, ko je bil kraj izstavitve listine oz. dejanja samo samostansko poslopje ali bližnji kraj (npr. Kamnik za Mekinje, Kostanjevica za tamkajšnjo cisterco, Marenberk za tamkajšnje dominikanke, Konjice za bližnjo Žižo itd.). Nekateri zgodovinarji imajo darovnice za dušni blagor za najrazširjeno obliko testamentov poznega srednjega veka.¹⁸ S tem se ne moremo povsem strinjati, saj so

¹¹ Zelo majhen odstotek testamentov za 14. stoletje ugotavlja tudi Bartsch za avstrijske dežele (od cca. 6000 ediranih listin le 400 darovnic za dušni blagor in od teh samo 68 izjav poslednje volje torej niti ne pravih testamentov). Po Bartschu je 14. stoletje najprimernejše za obdelavo testamentarnega prava, saj so se šele tedaj ustalili pravni običaji, pa tudi konsistentnost listinskega materiala je veliko večja kot v 13. ali 15. stoletju (R. BARTSCH, *Seelgerätsstiftungen im XIV. Jahrhundert. Ein Beitrag zur geschichte des Testaments in Österreich*, v: *Festschrift für Karl von Amira zu seinem sechzigsten Geburtstag*, Berlin 1908, 5–13). O dedovanju in dediščinah bomo v eni od naslednjih števil *Zgodovinskega časopisa* objavili posebno razpravo!

¹² Npr. testamenti mariborskih meščanov Valterja Densa iz leta 1280 (GZM II/50), Wulfinga iz istega leta (GZM II/49) in Rudleina iz leta 1290 (GZM II/86) ter ljubljanskih meščanov Jansa Blaža leta 1313 (HHStA 1313, julij 11. Bistra) in Konrada Pegama iz leta 1364 (GZL I/66); testament mekinjskega kaplana Jurija izpred leta 1301 (ARS W 1301 junij 15. Mekinje).

¹³ Iz obravnavanega obdobja mi je poznan le en zapis plemiča, ki ustreza popolnemu testamentu in vsebuje tako obširna volila Cerkvi na nečem prostoru, kot tudi poslovne zadeve in skrb za mladoletne (nepreskrbljene) otroke. Pa še ta pripada plemiču onstran današnje države – Konradu iz Ehrenfelsa (1405) (HHStA 1405 marec 25. Vojnik).

¹⁴ Ko je leta 1302 Medko iz Malenc predal samostanu v Kostanjevici neko posest, je storil to zato, ker mu je pokojni sorodnik Friderik an sinem ende enpfolhen hat unde hat mit mir geschaffet sinen zehenten . . . nach siner sele ze geben . . . Medko je samostanu v resnici izročil to posest, vendar si je izgovoril odškodnino v denarju pod formo prodaje (*han ich ferchöfftet*) (ARS DA 1302 junij 2.). Podobno tudi Majncin iz Hmeljnika (Turjačan) z ženo in bratom leta 1300, ki je po besedah sestavljalca rege-
¹⁵ ste iz 18. stoletja poklonil tri hube stiškim cistercijanom ex *testamento fratiae suae* (GREBENC, Stična, št. 102, str. 43).

¹⁶ Tako je storil leta 1278 opat in konvent gornjegrajskega samostana, ki je potrdil, da je pokojni Bertold iz Hotunje . . . in *testamento suo nobis et nostro monasterio dedit unum mansum* . . . , za kar so mu potrdili željeni aniverzarij (NSALJ 1278. Gornji Grad). Prim. H. LENTZE, *Begräbnis und Jahrtag im mittelalterlichen Wien*, ZRG KA 67(80)/1950, 359; BARTSCH, *Seelgerätsstiftungen*, 46.

¹⁷ Jurij Gradežar z Iga je leta 1380 dal posebej zapisati volilo cerkvi na Igu, sicer imenovano *testamentum* (ARS W 1380 marec 12.).

¹⁸ V tem smislu moremo obravnavati listino, ki jo je leta 1305 izstavil Hartnid s Ptujja, in s katero je potrdil poklone svojega pokojnega viteza (*fidelis noster dominus*) Diepolda iz Kacenštajna, ki jih je . . . *sana mente et animo deliberato legaverit* . . . benediktincem v Gornjem Gradu (NSALJ 1305 november 12. Ptuj).

¹⁹ BARTSCH, *Seelgerätsstiftungen*, 14 sl.

pravi testamenti pokrivali vse dediče in druge prejemnike, enostavne darovnice pa (navadno) le enega cerkvenega prejemnika. V povedanem se kaže tudi bistvena pravna nepodobnost darovnic za dušni blagor in testamentov, saj je pri prvih prevladovalo stvarno pravo nad dednim, pri drugih pa je bilo ravno obratno. Forma čiste darovnice je imela predvsem pravni pomen za prejemnika. Sem so sodili vsi tovrstni akti, ki so se udeležili še pred smrtjo donatorja. Na testament kot predlogo je spominjal le še splošni motiv – skrb za dušni blagor.¹⁹

Skoraj vsa darovanja se dajo razložiti z racionalnimi motivi. Ne trdimo, da je skrb za dušni blagor izhajala zgolj iz preračunljivosti darovalca. Toda način, izbor in forma pogodbenosti dajejo dušni skrbi karakter pragmatične miselnosti, značilne za srednjeveškega človeka, po kateri je bilo mogoče dušo odkupiti od grehov z materialnimi (zemeljskimi) sredstvi. To po svoje potrjujejo povsem racionalni dispozitivni glagoli v darovnih listinah: skoraj izključno so bili to »geaben« (v pomenu »prosto dati še za časa življenja«), »schaffen« (»dati po smrti«), »machen« (»voliti«, »zapustiti«), redkeje »stiften« (»ustanoviti«) ipd., oz. njihove kombinacije in variacije. Gre za stvarne, vsakdanje in posvetne besede.²⁰

3. Izbor prejemnika

Izbor obdarovane ustanove v bistvu ni bil usoden, je pa šel po določenih pravilih. Najrazumljivejše je bilo kasneje (trajnejše) donatorstvo ustanovitelja ali potomca ustanovitelja neke cerkvene ustanove. Tu je tradicionalna navezanost, utrjena z družinsko grobnico, še najbolj prišla do izraza.²¹ Institucionalno vez sta vzdrževala še posedovanje odvetništva²² ali patronata nad obdarovalcem,²³ tradicijo pa tudi želja okoliškega plemstva po pokopu v samostanski cerkvi (gl. spodaj).

Geografska bližina je vplivala na več načinov. Darovalec je lahko posedoval ustanovi najbližji grad in gospodstvo ali imel blizu ustanove večjo posest,²⁴ ali pa je bil zgolj stalni uradnik, bivajoč na gospodovem gradu.²⁵ Zlasti mestnim ustanovam so največkrat darovali domačini, bodisi meščani ali kmetje, bodisi stalno naseljeni plemiči, pa tudi njihovi najbližji sorodniki.²⁶

¹⁹ IBIDEM, 51. Dober pregled tipologije virov o darovanjih za dušni blagor ima K. FRÖLICH, *Die Rechtsformen der mittelalterlichen Altarpfünden*, ZRG KA 51(64)/1931, 461–474.

²⁰ BARTSCH, *Seelgeratsstiftungen*, 29–33. Primerov iz našega listinskega materiala ne navajamo, ker ni razlik z Bartschevimi ugotovitvami.

²¹ Avguštinčim v Muti je precej daroval ustanovitelj Henrik iz Vilitša (OROŽEN, Diözese I, 122); Ustanovitelj klaris v Škofji Loki župnik Otokar iz Blagovice »svojemu« samostanu (P. BLAZNIK, Škofja Loka in loško gospodstvo 973–1803), Škofja Loka 1973, 106–107); Marenberku potomka ustanoviteljev Rajkarda iz Marenberka (GZM II/70, GZM II/75, MDC VII, št. 174, str. 70); Mekinjam ustanovitelj Gallenberški (ARS W 1300 oktober 9. Gallenberg, ARS W 1301 avgust 20. Mekinje, ARS W 1304 avgust 4., ARS W 1320 maj 18., ARS 1330 julij 4. Mekinje, HHStA 1336 avgust 9., ARS W 1348 julij 22., ARS W 1350 oktober 27., ARS W 1368 november 20.); Kartuziji Pleterje je v prvih letih daroval le ustanovitelj Herman II. Celjski (HHStA april 22. Celje, ARS W 1407 julij 10. Celje, ARS W 1407 junij 3. Turjak, KOMATAR XX, št. 293, str. 171). Gl. še RÜBSA-MEN, *Kleine Herrschaftsträger*, 450 sl.

²² Delni odvetnik Friderik iz Kunšperka je daroval samostanu Gornji Grad (NŠALJ 1296 junij 10. Velesovo); Kapeli v Mekinjah je daroval odvetnik Seifrid iz Gallenberga (ARS W 1287 oktober 3. Čedad).

²³ Cerkev v Gorjah Friderik Ortenburški (ARS 1398 maj 10.); Cerkvam v Mošnjah, Kranjski gori in Kočevju Agnes Ortenburška (ARS W 1386 oktober 29., ARS W 1386 oktober 29.); Cerkev v Radovljici Helena Ortenburška (HHStA 1383 december 18.).

²⁴ Cerkev v Boštajnu zastavni imetnik gospodstva Boštanj, Rudolf iz Kacenštajna (KOMATAR XIX, št. 147, str. 45); Cerkev na Igu Jurij Gradežar z Iga (ARS W 1380 marec 12.); Cerkev v Vuzenici lastnik gospodstva Herman Celjski (J. MRAVLJAK, *Nadžupnija in dekanija Vuzenica, Maribor 1928*, 66–67); Samostanu Gornji Grad Konrad iz Vrbovca (NŠALJ 1332 april 5. Gornji Grad) – imetnik tamkajšnega gospodstva, nekaj let po prodaji gospodstva pa še Elizabeta iz Vrbovca (OROŽEN, Diözese II/1. 132); Cerkvama v Olševku in Šenčurju tamkajšnji veleposestnik Ditmar iz Greifenfelsa (ARS W 1333 junij 9., ARS W 1304 januar 22. Velesovo); Kapeli v krškem gradu je poklanjal posestnik Herman Celjski (VALVASOR XI, 235–236, ARS CE 1408 november 25.); Samostanu Velesovo posestnika Henrik (ARS W 1301 marec 12. Velesovo) in Ditmar iz Podkrnosa (ARS W 1346 junij 15.).

²⁵ Bratovščini v Ribnici Ulrik Ratgeb (KOMATAR XIX, št. 161, str. 51); Lovski mojster celjskih grofov neki Ranšperski, cerkvi v Metliki (ARS CE 1378 januar 4.); Cerkev v Ribnici Wulfing Ameiz (ARS 1353 april 3.); Celjskim minoritom Konrad iz Ernovca (HHStA 1405 marec 25. Vojnik); Samostanu v Vetrinju uradnik v Mariboru. Pavel iz Trčeve (GZM V/75, GZM V/77).

²⁶ Avguštinčim v Ljubljani so darovali Rajnher Šenk iz Ostrovice (GZL I/54), Katarina iz Domžal (ARS HKA 1360 september 23.), Konrad Pegam iz Ljubljane (GZL I/66), Nikel Kolenc (GZL VII/49); Kartuziji v Bistri Albert iz Vrhnike (HHStA 1408 november 19.); Bratovščini Sv. Janeza v Ljubljani Jurij iz Slap (GZL II/44) in Herman Smerenik iz Ljubljane (GZL II/45); Bratovščini v Kranju meščan Fricel (ZONTAR, Kranj, 55); Kaplaniji v kranjskem špitalu Fric Naimhofer iz Kranja (ZONTAR, Kranj, 63); Cerkev v Kostanjevici meščan Oton (ARS W 1286 maj 1.); Cerkev v Cerkljah na Gorenjskem Agnes iz Strmola (ARS W 1381 april 24.); Župnijski cerkvi v Mariboru meščan Nikolaj (GZM IV/112, GZM V/28); Cerkev v Naklem plemiči iz Dupelj (ARS 1360 april 24.); Cerkev v Pesnici domačin Mert Zedlar (GZM V/51); Cerkev Nemškega viteškega reda v Ljubljani bratje iz Rake (GZL IX/6), ki so imeli v Ljubljani hišo; Cerkev v Ribnici domačin Mihael (ARS 1372 junij 15.); Cerkev v Vrhniki Greiner iz Vrhnike (ARS 1341 maj 12.); Cerkev v Slovenskih Konjicah ondotni plemiči (MLINARIC, Kartuziji, 170–171); Samostanu Gornji Grad Peverlin iz Gornjega Grada (NŠALJ 1369 julij 25.). Ludel iz »Rora« (NŠALJ 1389 april 24. Gornji Grad), Friderik Töllinger (NŠALJ 1405 marec 5.); Samostanu v Kostanjevici tamkajšnji plemiči (ARS 1278 februar 2. Kostanjevica, ARS DA 1290. Kostanjevica, ARS DA 1297 november 25., ARS DA 1306 maj 25., ARS 1314 junij 24., ARS DA 1345 februar 9.) in meščani (ARS DA 1315 junij 15., ARS 1317 maj 25., ARS DA 1335 april 8. Kostanjevica, ARS 1339 maj 6., ARS 1373 januar 25.,

Podobno je bilo na podeželju, saj je za nekatere ustanove očitno, da so večino darov prinesli bližnji plemiči. Bližina obdarovane ustanove je darovalčevi rodbini omogočala lažjo kontrolo nad rednim izvajanjem dogovorjenih obredov.²⁷ Domači posvetni kleriki so pogosto poskrbeli za svojo dušo v najbližjem samostanu, pa tudi v večji cerkvi.²⁸ Semtertja naletimo na darovanja oddaljenim ustanovam, ki pa so imela razloge v izvoru darovalca ali intimne navezanosti na določen kraj (npr. duhovna tolažba v bolezni).²⁹ Zlasti pri meščanih in mestnih plemičih je igrala precejšnjo vlogo fizična zastopnost, često precej oddaljenega samostana v mestu. Večina starejših samostanov in seveda vsi beraški redovi so imeli hiše ali celo sedeže v najpomembnejših mestih. S tem so poleg direktnega ekonomskega (uprava dislocirane posesti), lahko izvajali tudi subtilen vpliv na meščane in prejeli še dodatno posest.³⁰ Najpestrejšo,

ARS DA 1376 januar 25., ARS DA 1376 januar 25., ARS 1382 december 6., ARS DA 1386 junij 9., ARS DA 1393 marec 23. Celje, ARS 1406 junij 25. Kostonjčevica); Kapeli v Ribnici Gregor Reuter (ARS 1397 november 30.); Kaplaniji v Rogatcu tržan Janez (ARS CE 1371 julij 13/20. Celje); Kostnici v Kranju Henrik Polan (ARS W 1308 marec 25. Kranj); Samostanu v Mekinjah kamniški plemiči (ARS W 1374, maj 9.) in meščani (ARS W 1345 december 13., ARS W 1360 september 14.); Celjskim minoritom Alhajda Celjska (ARS CE 1386 junij 17.); Mariborski meščani tamkajšnjim minoritom (GZM II/49, GZM II/50, GZM III/25, GZM IV/118, GZM IV/120, GZM V/24, GZM V/77, GZM V/100); Nemškemu viteškemu redu v Ljubljani Nikolaj Porger (GZL I/4), Friderik (GZL VII/5) in Alhajda iz Kraiga (GZL VII/7, GZL VII/14), Gers iz Polhovega Gradca (GZL I/11), Oton (GZL VII/11) in Ofmey iz Jeterbenka (GZL VII/22; GZL II/18), Eva (GZL VII/12, GZL VII/13), Zaharija (GZL VII/58), Veid iz Pšate (GZL VII/57); Špitalu v Kranju meščanka Elizabeta (ARS 1404 junij 30.); Zgolj meščani so darovali mariborskemu špitalu (GZM IV/48, GZM IV/52, GZM IV/56, GZM IV/58, GZM IV/80, GZM IV/86, GZM IV/91, GZM IV/90); Samostanu Velesovo Jakob iz Štrmolca (NSALJ 1384 avgust 24, v transumptu iz 1505 september 17.).

²⁷ Kunigunda iz Pliberka, Kolon iz Vuzenice in Ditrik iz Emmerberga avgustincem v Muti (KOMATAR XVIII, št. 46, str. 149–150; OROŽEN, Diözese I, 122); Kartuziji v Bistri plemiči iz Iga (GZL XI/31, GZL XI/34), Hawse iz Ljubljane (GZL VII/28), Heidel iz Kamnika (HHStA 1379 avgust 5.); Kranjski bratovščini Konrad Cepel iz Gutenberga (ZONTAR, Kranj, 54); Cerkvi v Črnomlju Hansel iz Mehovega (PETTENEGG, št. 1558, str. 407); Cerkvi v Dolenjskih Toplicah Greif iz Čreteža (KOMATAR XVIII, št. 51, str. 151); Cerkvi v Hočah nek Mariborski (ARS W 1378 junij 14.); Cerkvama v Plešivcu in Škalah plemiči iz Forhtenka (NSALJ 1317 december 20. Škale, NSALJ 1328 oktober 9.; OROŽEN, Diözese II/1, 105 in V, 45–46); Cerkvama v Škalah in Šostanju Kacenštajnski (NSALJ 1305 november 12. Ptuj; OROŽEN, Diözese V, 43–45, 389–390); Cerkvi na Igu Reychtz iz »Ron« (KOMATAR XIX, št. 225, str. 119); Cerkvi v Mirni peči Kunigunda iz Karteljevega (KANM 1351 junij 9., fasc. I, št. 1), Penko iz Boršta (KANM 1368 maj 24., fasc. I, št. 3), Frančiška iz Šumberka (KANM 1368 januar 17., fasc. I, št. 2), plemiči iz Jelše (KANM 1382., fasc. I, št. 4), Viljem iz »Auseczen tal« (KANM 1382., fasc. I, št. 5); Cerkvi v Pensnici Geisel iz Viltusa (GZM II/81); Cerkvi v Šentvidu pri Stični Tomaž iz Kravjeka (GREBENCA, Stična, št. 98, str. 43); Cerkvi na Šmarni gori Ulrik Posencer iz Ljubljane (GZL VII/54); Cerkvi v Veliki Nedelji okoliški nižji plemiči (PETTENEGG, št. 971, str. 254, PETTENEGG, št. 987, str. 258); Samostanu v Gornjem Gradu plemiči iz Hekenberka (NSALJ 1277. Gornji Grad, NSALJ 1279., NSALJ 1329 april 20. Gornji Grad), Hotunje (1278. Gornji Grad, NSALJ 1285 februar 2. Gornji Grad), Podkrmosa (MDC VI, št. 351, str. 241), Rechberga (NSALJ 1298 november 19. Gornji Grad, NSALJ 1298 november 19. Gornji Grad), Mozirja (NSALJ 1317 september 29. Gornji Grad, NSALJ 1319 december 17. Mozirje), Vrbovca (NSALJ 1365 november 25.); Samostanu v Kostonjčevici plemiči iz Rake (ARS DA 1288 marec 25., ARS DA 1301 december 3., ARS 1320 junij 22. Krško, ARS 1320 junij 4.), Malenc (ARS DA 1302 junij 2.), Sichersteina (ARS DA 1306 maj 18., ARS DA 1308 april 4., ARS DA 1318 julij 4., ARS DA 1322 maj 25. Kostonjčevica, ARS DA 1336 avgust 5. Sicherstein, ARS W 1386 april 27.), Čreteža (ARS DA 1317 avgust 24.), Pišec (ARS DA 1318 november 5.), Gutenwerda (ARS 1320 marec 20., ARS 1320 marec 20., ARS 1319 avgust 24., ARS 1322 september 29. Kostonjčevica, ARS 1404 december 21.), Mehovega (ARS 1322 avgust 15. Kostonjčevica, ARS 1322 september 1. Kostonjčevica), Žumberka (MLINARIČ, Kostonjčevica 195; ARS 1382 december 21.), Vaisti (ARS DA 1382 marec 2.), Obrarni (ARS 1406 avgust 5.); Samostanu v Marenberku plemiči iz Dravograda (MDC V, št. 344, str. 214–215, MDC VII, št. 140, str. 54), Trušen (MDC VIII, št. 301, str. 94.); Samostanu v Mekinjah plemiči iz Podgorice (ARS W 1304 marec 22.), Olševka (ARS W 1329 avgust 29.), Brnika (ARS W 1331 maj 25.), Ihana (ARS W 1332 januar 21.), Hriba (ARS 1363 april 17.), Kolenci (ARS W 1355 maj 14., ARS W 1370 april 21., ARS W 1385 januar 21.), Pečaheji (ARS W 1329 julij 13.); Mariborskim minoritom Metzel iz Viltusa (GZM V/5); Nemškemu viteškemu redu v Črnomlju Konrad Pöntz (PETTENEGG, št. 1495, str. 390); v Ljubljani Friderik iz Falkenberga (GZL I/3) in Veliki Nedelji Arnold iz Štrigove (ANVR 1288 junij 30. Štrigova), Friderik iz Kunšperka (PETTENEGG, št. 877, str. 229, PETTENEGG, št. 982, str. 257) in drugi (PETTENEGG, št. 982, str. 243); Samostanu Št. Pavel na Koroškem je darovala Gertruda iz Dravograda (GZM III/8); Samostanu Velesovo Henrik Polan iz Kranja (ARS W 1299 december 8. Velesovo), Elizabeta iz Kolovca (ARS W 1332 februar 25. Velesovo), Agnes (ARS W 1396 april 18.) in Erhard Stuppel iz Kamnika (ARS W 1371 oktober 7.); Kartuziji Žiče so darovali Konjiški, Ptujski, Rogaški, Pernovarji (MLINARIČ, Kartuziji, 70–71, 83, 89, 96) in meščani iz Slovenske Bistrice in Maribora (MLINARIČ, Kartuziji, 88, 99); Samostanu Stična so darovali Hartwik iz Falkenberga (GZL I/3), Wers iz Rake, Friderik iz Slepšeka, Geut iz Mirne, Herman Swir, Fricel iz Mešenika, Viljem Piber, Čreteški, Verneški, Valter Wall, Albert Cerkan, Herman Gačič, Paschward Lischnitz, Hartnid iz Čemšenika, Mehovski, Svibenški, Galli, Tomaž iz Vrhkrke, Sobračani, Šumberški, Soteske, Vač, Pogane, Rožeka, Gradaca, Gutenwerda, Žužemberka, Kozjaka, Lihtenberka, Gumljerji in ljubljanski, višnjegorski in žužemberški meščani in tržani (KOMATAR XVIII, št. 102, str. 176; GREBENC, Stična, 39, 40, 42, 45–46, 50, 51, 54–56, 59, 61–64, 66, 67, 69–76, 78–80, 83, 85; gl. regeste na teh straneh). Prim. še RÜBSAMEN, Kleine Herrschaftsträger, 236–238, 448 sl.

²⁸ Župni cerkvi v Celju ondotni župnik Henrik (ARS W 1374 september 14. Celje); Cerkvi v Cerkljah duhovnik Majnhard po rodu iz Štrmolca (ARS W 1381 april 24.); Samostanu Gornji Grad kaplan Friderik (NSALJ 1369 junij 4.) in opat Wulfing (NSALJ 1409 september 29.); Župni cerkvi v Škofji Loki župnik Jakob (ARS 1393 januar 6. Škofja Loka); Kostnici v Kranju kaplan Jakob (ARS 1365 marec 10. Kranj); Samostanu v Mekinjah dva kaplana Jurija (ARS W 1301 junij 15. Mekinje, ARS W 1374 maj 25.); Samostanu Velesovo sta darovala šenčurski župnik Ulrik (ARS W 1297 maj 16. Velesovo) in cerkljanski župnik Henrik (ARS W 1351 julij 30.); Samostanu v Stični je daroval šmarnski župnik Jakob iz Štrmolca (GREBENC, Stična 77–78).

²⁹ Mariborski sodnik Eberhard samostanu v Admontu (GZM II/68); Haug iz Svibnega cerkvi Sv. Mihaela na Dunaju za tolažbo v bolezni (HHStA 1328 avgust 15. Dunaj); Mariborski meščan Mihael cerkvi v Mariahofu, od koder je bil doma (GZM V/82).

³⁰ Gornjegrajski samostan je imel hišo v Kamniku. Zato so bili darovalci številni ondotni plemiči in meščani: Bernhard (NSALJ 1316 maj 17. Kamnik), Matilda (GZL XI/34, NSALJ 1318 maj 13. Gornji Grad), Maruša Leykeb (NSALJ 1404 november 28.); Ljubljanska križevska komenda je imela od leta 1268 črnomaljsko župnijo, toda Elizabeta iz Črnomlja je darovala posest direktno ljubljanski komendi (GZL X/15); Cistercijani iz Reina so imeli hišo v Mariboru, zato je bilo kar nekaj darovalcev iz Maribora (GZM II/62, GZM III/50); Samostan v Št. Pavlu je posredno preko hiše v Mariboru prejel od meščanov večjo posest (GZM III/32, GZM III/41, GZM III/117); Hišo v Mariboru je imel samostan Vetrin – darovalci so bili tudi mariborski meščani (GZM II/86, GZM III/58, GZM IV/74, GZM V/29, GZM V/34, GZM V/37); Stiški samostan je dobil hišo v Ljubljani od meščana Merta Ungewessa, zatem pa še nekaj posest od drugih ljubljancev (GREBENC, Stična, 64–65, 68).

* O problematiki preskrbovanja plemiških otrok v 14. stoletju bomo v eni od naslednjih števil objavili posebno razpravo!

a obenem najlažje razložljivo strukturo darovalcev so imeli samostani, namenjeni preskrbi plemiških hčera (Studenice, Marenberk, Velesovo, Mekinje). Ti so darovali največkrat za boljšo preskrbo sorodnic, manj za lasten dušni blagor, čeprav so včasih v darovnicah navedeni tudi taki motivi darovanja.

Včasih se zdi, da je cerkvena ustanova »sama izbrala« darovalca: gre za izbrano lego posesti, ki je ustrezala samostanskim gospodarskim načrtom,³¹ ali celo za potrebe po specifičnih produktih (npr. vino).³²

Visoko plemstvo je darovalo še iz drugih, svojemu statusu in (samo)zvesti lastnih motivov. Eden je bila posebna naklonjenost določenemu samostanu, bodisi zaradi kakšne, darovalcu znane in posebno ljube osebe v njem, bodisi zaradi posebnih prošenj redovnikov.³³ Vsekakor pa je bila naklonjenost kratkotrajna, omejena največ na življenje ene generacije. Uspešnim dinastom se kot premožnim osebam ni bilo potrebno bati za eksistenco, če so darovali več in številnim ustanovam. To je bilo povezano tako z ohranjanjem ugleda na širšem področju, zagotavljanjem cerkvenih fevdov, kakor tudi distanciranjem od povprečne plemiške kulture in ustvarjanje nekega (pogosto namišljenega) svetovljanstva.³⁴

Opisana analiza omogoča nekaj osnovnih tez: 1) Skupno darovanje več darovalcev v enem aktu, ki se kaže s pristavkom »in vsi moji dediči« ipd. takoj za intulacijo, je bilo manj pogosto kot individualno. Pri tem se postavlja vprašanje, ali ni pristavek pomenil zgolj floskulo, kvečjemu pravno zaščito pred morebitnimi kasnejšimi sorodniškimi oporekanji, manj pa željo potomcev po dejanskem (so)darovanju. Pogosto sta darovala skupaj (poimensko navedena) zakonca, redkeje še skupaj z imenovanimi otroki ali brati in sestrami.³⁵ 2) Prevladovala je racionalnost v izboru obdarovane ustanove. Iracionalnih, nerazložljivih elementov pri skrbi za dušni blagor ni bilo. 3) Bolj kot je bila ustanova »neugledna« (npr. bratovščine, kapele, kostnice, nežupnijske cerkve, tudi mestni samostani beraških rodov ipd.), manj ugledno in statusno nižje rangirano plemstvo ji je praviloma darovalo. Zlasti v mestnih naselbinah so bile te ustanove dotirane zgolj od meščanstva, kvečjemu še mestnega plemstva. 4) Najboljšo »klientelo so imeli starejši samostani kontemplativnih redov (Žiče – kartuzijani, Gornji Grad – benediktinci), ki so z (vsaj načelno) vzdržnim življenjem zagotavljali resnično zavzetost za donatorjevo dušo. Pa še to ni imelo vedno učinka: kartuzija Bistra je imela nizko rangirane donatorje, verjetno zaradi skromnega plemiškega zaledja in pozne ustanovitve, ki je bila sočasna z pavperizacijo starega plemstva in naraščajočim rivalstvom z edinimi pomembnejšimi sosedi Turjaškimi, od katerih so imeli le sitnosti. Druge meditative ustanove, nastale do leta 1300, pa so bile v 14. stoletju vselej kogarkoli in česarkoli. To še posebej velja za ženske samostane, medtem ko je bila »stara« Stična od srede 13. stoletja oblegana pretežno od nižjega (večinoma dolenskega) plemstva. Najbrž zato, ker v širši okolici skoraj ni bilo več sta-

³¹ Gertruda Porger cerkvi v Ložu posest v Novi vasi na Blokah (GZL VII/25); Florey iz Lihtenberka posest v Hrastju cerkvi v bližnji Mirni peči (KANM 1386 junij 17. fasc. I, št. 6, KANM 1386 junij 17., fasc. I, št. 7); Konrad Gall večjo posest med Škocjanom in Višnjo goro cerkvi v Škocjanu pri Turjaku (KOMATAR XIX, št. 185, str. 100); Žovneško-Celjski patronat župnije v Braslovčah samostanu Gornjemu Gradu (NŠALJ 1278. Žovnek, NŠALJ 1286. Žovnek, NŠALJ 1286. Žovnek, NŠALJ 1332 april 24. Braslovče); Isti ustanovi so predali odvetništvo nad župnijo Šalek še plemiči iz Turna (ARS W 1288 januar 17. Turn/Velenje, NŠALJ 1291 julij 27. Mozirje, NŠALJ 1293. Gornji Grad); Kartuziji Jurklošter grofje Vovbrški (MLINARIČ, Kartuziji, 128); Samostanu v Kostanjevici Baboniči posest na vzhodnem Dolenskem (ARS DA 1288 maj 1., ARS 1295 januar 13. Zrinj, ARS 1300 februar 9., ARS 1321 september 22. Zagreb), podobno tudi Habsburžani (ARS DA 1331 april 3. Dunaj) in grofje Tirolski (ARS DA 1331 septembra 26. Sterzing), Raka (GZL I/52).

³² Vinograde samostanu v Bistri so dali Jans Blaž (HHStA 1313 julij 11. Bistra), Simon iz Vipave (ARS W 1372 april 5.–12.); Ljubljanski minoriti so si zagotovili vino na Vipavskem (GZL IX/38, GZL IX/40, GZL IX/41), enako tudi križevniki (GZL IX/52) in samostan Rein v okolici Maribora od tamkajšnjih meščanov (GZM II/62, GZM III/50); Žiče so dobile vinograde okoli Maribora od tamkajšnjih meščanov (MLINARIČ, Kartuziji, 89); Stična je dobila vinograde od Črnjskih (GREBENC, Stična, 46–47).

³³ Elizabeta Habsburška minoritom v Mariboru (OROŽEN, Diözese I, 11); Grofje Celjski avguštincem v Fürstenfeldu na njihovo posebno prošnjo za pomoč in davke (ARS CE 1374 maj 25.); Habsburžani samostanu v Kostanjevici za obleke in potrebščine (ARS DA 1332 december 22. Gradec, ARS DA 1332 december 22. Gradec).

³⁴ Katarina Ortenburška Avguštincem v Ljubljani (GZL II/35); Grofje Celjski dominikancem v Ptujju (ARS CE 1357 november 30. Ptuj); Dujm Frankopanski in grofje Celjski samostanu Jurklošter (MLINARIČ, Kartuziji, 132, 134, 175; ARS CE 1372 februar 25., ARS CE 1373 april 28.); Grofje Tirolski samostanu v Kostanjevici (ARS DA 1329 september 18. Innsbruck, TLA 1327–1330, Cod. 106, fol. 51–52, ARS 1330 april 11. Tirol, ARS 1333 marec 25. Tirol), kapeli v Bistrici (MDC IX, št. 377, str. 110); Vovbržani samostanu v Marenberku (MDC VI, št. 167, str. 107–108, MDC VIII, št. 389, str. 118), Ana Ortenburška škofjeloškim klarisam (HHStA 1383 december 21., HHStA 1383 december 21.); Samostanu Velesovo grofje Tirolski (ARS W 1313 september 20. Ljubljana), freiški škof Konrad (FRA 35, št. 686, str. 278–279), Ana (ARS W 1381 oktober 28., HHStA 1383 december 13.) in Katarina (HHStA 1382 avgust 24.) Ortenburški; Frankopani (MLINARIČ, Kartuziji, 79) in grofje Celjski kartuziji Žiče (MLINARIČ, Kartuziji, 80, 95; ARS CE 1391 september 2. Žiče); Samostanu Stična grofje Ortenburški (GREBENC, Stična, 58), Goriški (HHStA 1375 februar 2., ARS CE 1386 maj 25., ARS CE 1386 maj 25.), Virida Milansko-Habsburška (GREBENC, Stična, 81–82; ARS 1401 januar 17.).

³⁵ BARTSCH, Seelgerätsstiftungen, 27–29.

rega uglednega plemiškega rodu, ki bi bil še sposoben kontinuirano darovati. Oddaljenemu plemstvu je bilo lažje in koristnejše darovati bližjemu samostanu, od katerega si je lahko obetal fevde, ugodne poslovne transakcije, upravne službe, preskrbo družinskih članov in pokop. Socialna pozicija darovalcev je bila torej odvisna predvsem od zaledja ustanove. 5) Na prejšnjo točko se navezuje iskanje odločilnega faktorja pri izboru cerkvene ustanove. V 14. stoletju je bila odločujoča bližina, ki se navzven odraža v dveh koncentričnih krogih. V prvem so bili pravi sosedi (npr. prebivalci mest za mestne ustanove, prebivalci gradov in dvorov tik nad cerkvenimi poslopji ali ob njih). V drugem so bili donatorji iz širše okolice. Ti pa niso bili navezani le na eno ustanovo, marveč tudi na druge, približno enako oddaljene od njihovega sedeža. Gosta in relativno uravnotežena mreža samostanov, predvsem župnij, je to gladko omogočala. »Bližina« je nasploh najnaravnejši element srednjega veka pri širokih ljudskih masah. Večji del življenja je povprečen plemič preživel doma. Nanj in na najbližje cerkvene ustanove ga je vezala družinska tradicija, tod si je lahko zagotovil grobnico, v katero ga je bilo mogoče prepeljati v enem dnevu, tod so našli mesto nepreskrbljeni družinski člani itd. »Domači« samostan je pravzaprav (pod)zavestno »zlezel pod kožo« plemiča in njegove družine, predvsem pa jima je dajal občutek lokalne pripadnosti. K temu je potrebno dodati še zavest o nujni solidni preskrbi bližnjih klerikov, predvsem posvetnih, in njihovih objektov (župnijskih, podružničnih cerkva in kapel). Pri meščanstvu je bil posredi še drug element: zavest o pravni, stanovski, politični, ekonomski enotnosti je prebivalce mest združevala v trdno povezano skupnost, ki je preko bratovščin deloma nadzorovala cerkvene ustanove na svojem teritoriju. Tem so se meščani čutili zavezane materialno pomagati, za povračilo pa so pričakovali odvezo za grehe. Kvalitetne storitve pa so bili v njihovih predreformatorskih očeh sposobni nuditi predvsem skromnejši beraški rodovi. Izjeme, ki so darovale izven meja mestnega pomirja, so temeljile na izvoru ali kakšni izkušnji z ustanovo v drugem kraju. Meščanski izbor dušnega blaga je bil potemtakem geografsko še bolj omejen kot pri plemstvu. 6) Dve vidnejši skupini darovalcev sta odstopali od »pravila bližine«: ona, ki je darovala za svoje sorodnike v »preskrbovalnih« ustanovah in je prihajala od vsepovsod, ter visoko plemstvo, zlasti dinasti in deželni knezi. Dinastični rodovi so bili pogosto ustanovitelji samostanov, katerim so še posebej izkazovali naklonjenost, ki pa so jo praviloma porazdelili po vsem interesnem področju. Bogastvo je omogočalo razsipanje z darovi tudi še v času gospodarske in duhovne krize. Še pomembnejša pa je bila prisotnost in simbolno enačenje z lokalnim plemstvom v navidezno enotni skupini darovalcev, kar je dinastu prinašalo dodatne simpatije med lokalnimi vitezi, tudi če niso sodili v njegovo klientelo. 7) Medtem ko so posvetne cerkvene ustanove konstantno prejemale približno enako količino darov, je pri samostanih brez preskrbovalnih funkcij z ozirom na trend iz prejšnjih let opazen upad v drugi polovici 14. stoletja. Nasprotno pa je opazen porast dotacij za beraške redove, posamezne cerkve, kapele, bratovščine.³⁶ Razlogi deloma tiče v pavperizaciji plemstva, ki je bilo prvenstveno orientirano v tip podeželskih ustanov, ekonomskega dviga in vpliva meščanstva, deloma pa v duhovni krizi 14. stoletja, ki je javno mnenje že obrnila proti starim redovom, ki so postali bolj podjetja z nepremičninami in dohodki kot pa Gospodovi zaobljubljeni. Enak obseg pa so ohranili preskrbovalni samostani, kar je glede njihove primarne naloge logično, in tiste ustanove, ki so na široko odprle vrata za laiške pokoje (npr. Stična).

4. Status donatorjev in višina darov

Je kvantifikacijska primerjava višine in pogostnosti darov s socialnim statusom, premožnostjo, ugledom itd. posamezne rodbine mogoča? Vsekakor, a je potrebno imeti pred očmi določene pasti. Bistveni problem je, kako primerjati večkratne majhne in enkratne večji dar? Večkratnost nedvomno priča o stalni skrbi za dušni blagor, ekonomski moči, ugledu, t.j. konstantni socialni poziciji, medtem ko enkratnost govori le o željah in slučajnem dvigu posameznika, ki mu rod z izčrpano družinsko blagajno ni mogel več slediti. Toda prav veliki izdatki so omogočali zavest o večvrednosti napram stanovskim kolegom. So pa še posebej signifikantni, ker lahko predstavljajo le vrh ledene gore, saj o vseh darovanjih ni ohranjenih

³⁶ Podoben razvoj, žal ne natančneje razčlenjen, daje Redikova (Seelenheil, 212).

vseh virov. Vseeno kot prednostno merilo v primerih, ko je nekdo npr. le enkrat izdatno daroval, drugi pa večkrat po malo, jemljemo konstantnost, ne pa enkratnost. Spodnja tabela torej upošteva vrstni red, temelječ na konstantnosti in na starosti: med dvema rodovima s povsem enako višino in številom darov je višje uvrščen tisti, ki je kronološko preje daroval. To omogoča kronološko spremljanje ugašanja določenih rodov in vznika novih. Tudi če bi za uvrščanje vzeli drugačna merila, ne bi prišli do bistveno drugačne slike. Spremembe bi bile le znotraj posameznih slojev plemstva, ne bi pa se podrle meje med sloji. Še na nekaj je potrebno opozoriti, in sicer na določanje kvantifikacijskih okvirov. Glede na to, da je večina darov izražena s posestjo (največkrat kmetije = hube),³⁷ smo tudi manjše posestne dele in denarne darove po povprečnih vrednostih v kupoprodajnih listniah približno preračunali na hube. Izkazalo se je, da je večina plemiških dotacij obsegala eno do dve hubi. Zgornja meja, ki jo je uspevalo presegati le višje oz. premožno in ugledno plemstvo, je bila protivrednost desetih hub. Pravzaprav rezultati iz spodnjih dveh tabel ne prinašajo nikakršnih novih elementov v gradaciji obravnavanega plemstva, kar pomeni, da rangiranje, ugotovljeno z drugimi statističnimi prijemmi, v glavnem drži (gl. pojasnilo pod opombo z zvezdico!). Še več, uvrščanje plemstva s pomočjo višine in pogostnosti darov za dušni blagor je še zaneslivejše kot sicer. Tu ni problemov z mnogoštevilnimi dediči (preskrba, poročni izdatki), slučajnimi ne-realnimi skoki, omejenimi na zmožnost ene same osebe v rodbini ipd.

Jasna, pričakovana in logična je paramidalnost tabele: ozek vrh, ki je izdajal darove od 1. do 4. skupine; širok sloj nižjega viteštva, zmožen darovati največ 2 hubi, vmes pa propadajoče viteštvo, semtertja sposobno večkratnih darovanj, segajočih celo do 2. skupine. Na Kranjskem je vrh v 14. stoletju sestavljajo politično uglednejše viteštvo iz vrst nekdanje ministerialitete, ki pa z izjemo Turjaških in gospodov Svibenjskih konec stoletja ni več bilo sposobno takih darov kot prej, kar nakazuje njihov padec po lestvici navzdol. Nasprotno pa so se Turjaški začeli vzpenjati, medtem ko porast darov pri Svibenjskih tolmačimo kot dejansko skrb za dušni blagor, v času ko so vsi rodbinski gospodarski posli šli rakovo pot in se je že napovedovalo izumrtje rodu. V absolutnem merilu so bili Svibenjski vseeno celo za Črnel-skimi, vsekakor pa Turjaškimi. Prisotnost Žumberških med plemstvom, posegajočim do 1. skupine, ni presenetljivo – bili so veja uglednih in premožnih Kostanjeviških, tako kot propadajoči Sichersteinski. Trend prve skupine kot celote je bil torej upadanje. Vmesna skupina, ki sega od Mehovskih (številka 8) do (največ) Vrhkrških (številka 41) in zadnja skupina (od Falkenberških, oz. številke 42 naprej) kažeta na izjemno nehomogenost tega plemstva. Tudi med plemstvom v vmesni skupini je darežljivost med viteštvom tekom let upadala, kar je ustrezalo njihovi upadajoči moči, ugledu in napovedovalo propad. V tej skupini pa so bile tudi rodbine, ki niso propadale, marveč zgolj stagnirale, lovile sapo, in v 15. stoletju nadaljevale vzpon. To so bili npr. Galli, Črnomaljski, Čušperški, Kamniški (Ostermanov rod), Stuppli. Po izvoru so rodbine večinoma izhajale iz ministerialitete izumrlih dinastov iz 13. stoletja, patri-ciata najpomembnejših mest, vazalov grofov Goriških in deloma Celjskih, ne pa klientele Ortenburških. Na to naletimo šele v zadnji skupini, kar govori o dejanski nizki rangiranosti t.i. enoščitnega ortenburškega viteštva nasplah. V vmesni skupini najdemo tudi nekaj oseb, ki jih v drugih virih sicer sploh ni na spregled (Wall, Čerkan, Gumpler, Piber) in za katere ne vemo, če ne gre pravzaprav za dolenske meščane/tržane ali (pol)svobodne turjaške obo-rožence, saj se v javnosti pojavljajo le kot donatorji v Stični. Nedvomno bi jih odvisnost od Turjaških lahko navedla na darovanje ustanovi, ki je bila še v posebni milosti Turjaških. V zadnji skupini je večinoma najnižje plemstvo, bodisi dinastična klientela, bodisi uslužbenci raznih gospodov (gradiščani). Vse pa družijo dejstvo, da so po ohranjenih virih v vlogi dona-torjev nastopali le enkrat. V grobem se kaže takšna slika: tisti, ki so bili darovalci do srede 14. stoletja, so najkasneje v 15. stoletju izumrli oz. propadli. Podobno tezo smemo postaviti tudi za one, ki so darovali od srede stoletja dalje, le da je bil njihov propad adekvatno pro-longiran. Lahko da je imel darovalec že povsem jasno predstavo, kaj se obeta njegovemu

³⁷ Schwarzkoglerjeva zgolj na podlagi podatkov iz let 1308–1330 govori o trendu prehoda od naravnih (posest) h denar-nim darovom (Schenkungen, 68–69). Menimo, da tu še ne gre za trend, marveč za občasna nihanja. Še posebej zato, ker je bila v poznem srednjem veku posest manj podvržena razrednotenju denarja. Konec koncev, pa je tudi prejemnik prejeti denar moral kapitalsko naložiti, kar pa je bilo mogoče le z nakupom zemljiške posesti. Jaritz pravi, da so imeli do srede 14. stoletja največji delež darovi v obliki življenjskih potrebščin (posest, hrana, obleka, osnovna bivanjska oprema), zatem pa vedno bolj specialni, luksuzni predmeti (Seelenheil, 64–77).

rodu in je za njegov dušni blagor (namembnost darovanja se skoraj vedno nanaša tudi na duše bližnjih sorodnikov!) še pravočasno namenil dar Cerkvi. Vsekakor pa je značilnost te skupine obupen boj za preživetje in nezmožnost odtujitve večjega kosa posesti za dušne potrebe. O njihovem izvoru in ekonomskem stanju govori tudi dejstvo, da jih je le peščica živela na svojem gradu, večina pa na dvorih, ali kvečjemu začasno kot uslužbenci na gospodovem gradu. Le redki rodovi iz zadnje skupine so po moški strani preživel srednji vek (zanestljivo le Paradeiserji).

KRANJSKE PLEMIŠKE RODBINE KOT DAROVALKE CERKVENIM USTANOVAM

	4 do 2 hubi	3 3–5 hub	2 6–9 hub	1 več kot 10 hub
1/Čretež	1342, 1352, 1359	pred 1334	1304, pred 1317, 1334, 1378	1318, 1346
2/Gallenberg	1297, 1304, 1320 1330, 1348, 1350	pred 1336	1338	1300, pred 1368
3/Kostanjevica	1297	1290	1306, 1314	1278, 1345
4/Turjak	1284, 1294, 1300, 1301 1350, 1372, 1382, 1383	1300		pred 1409
5/Črnelo	1346	1353	1307, 1310	1304
6/Svibno	1328, 1348	1346, 1365		1365
7/Žumberk		1361		1382
8/Mehovo	1349, 1358 pred 1393	1341	1322	
9/Kozjak	1397		1384, 1388	
10/Porger	1341	1280	1326	
11/Pšata	1338, 1345, 1375, 1380		1405	
12/Sicherstein	1308, 1318, 1322, 1336	1306, 1386		
13/Hmeljnik	1354, 1400	1300, 1324		
14/Štemberk				1408
15/Schnitzenbaum				1353
16/Šumberk	1360, 1368	1354		
17/Kolovec	1332, 1385	1344		
18/Gall	1351	1351		
19/Polhov Gradec	pred 1301	1349		
20/Wall			1321	
21/Raka	1280, 1285, 1301 1320, pred 1344			

	do 2 hubi	3–5 hub		do 2 hubi	3–5 hub
22/Sobračan	1354, 1358, 1363 1373, 1378		49/Mačkovec	1316	
23/Kolenc	1355, 1364, 1370, 1384		50/Ig	1318	
24/Jeterbenk	1311, 1335, 1337		51/Gačič	1324	
25/Vernek	pred 1319, 1361, 1369		52/Lischniz	1328	
26/Stuppel	1355, 1371, 1396		53/Čemšenik	1329	
27/Mirna		1293	54/Olševke	1329	
28/Črnomelj		1312	55/Brnik	1331	
29/Čušperk		1353	56/Ihan	1332	
30/Blagovica		1340	57/Karteljevo	1351	
31/Gradac		1371	58/Wolfel, hlapec	1352	
32/Slepšek		1284	59/Ameiz	1353	
33/Podgorica		1304	60/Soteska	1356	
34/Čerkan		1324	61/Gutenberg	1357	
35/Gumpler		1409	62/Vače	1358	
36/Piber		1318	63/Duplje	1360	
37/Kamnik	1374, 1379		64/Domžale	1360	
38/Lihtenberk	pred 1386, 1393		65/Pogance	1361	
39/Limberk	1388, 1396		66/Hrib	1363	
40/Polan	1299, pred 1308		67/Ratgeb	1366	
41/Vrhkrka	1341, 1351		68/Paradeiser	1367	
42/Falkenberg	1277		69/Boršt	1368	
43/Kravjek	1296		70/Rožek	1369	
44/Mešenik	1308		71/Gutenwerd	1372	
45/Škofja Loka	1309		72/Schurr	1376	
46/Mengeš	1311		73/Žužemberk	1379	
47/Grulc	1315		74/Gradež	1380	
48/Chotymseľ	1316		75/Pöntz	pred 1381	
			76/Stmol	1381	

	do 2 hubi	3–5 hub		do 2 hubi	3–5 hub
77/»Ausecczen tal«	1382		82/Pečaher	1392	
78/Ješša	1382		83/Lož	1393	
79/Ron	1382		84/Snežnik	1394	
80/Harrer	1383		85/Reuter	1397	
81/Metzell	1384		86/Otok	1406	

1 – ARS DA, 1317 avgust 24., KOMATAR XIX, št. 211, (str. 113), KOMATAR XVIII, št. 51, (str. 151), GZL IX/21, J. M. GREBENC, Gospodarska ustanovitev Stične ali njena dotacija leta 1135, Stična 1973, 46, 50, 59, 62–63, 67, 70; 2 – ARS 1330 julij 4. Mekinje, ARS W 1320 maj 18., ARS W 1348 julij 22., ARS W 1287 oktober 3. Čedad, ARS W 1304 avgust 4., ARS W 1300 oktober 9. Gallenberg, ARS W 1350 oktober 27., ARS W 1368 november 20., HHStA 1336 avgust 9., GREBENC, Stična 79; 3 – ARS DA 1290. Kostañjevíca, ARS DA. 1345 februar 9., ARS DA 1306 maj 25., ARS 1278 februar 2. Kostañjevíca, ARS DA 1297 november 25., ARS 1314 junij 24. 4 – KOMATAR XX, št. 299, (str. 174), KOMATAR XVIII, št. 88 (str. 172), GREBENC, Stična, 40, 42, 44, 45, 74, 76, 77; 5 – GREBENC, Stična 46–47; ARS W 1346 januar 21., ARS W 1353 julij 21.; 6 – GREBENC, Stična, 63, 64, 71–73; HHStA 1328 avgust 15. Dunaj, STIČNA 1384 november 11.; 7 – J. MLINARIČ, Kostañjevíška opatíja, Kostañjevíca na Krki 1987, 195; ARS 1382 december 21.; 8 – ARS W 1358 julij 30. Vitanje, ARS W 1349 januar 6., PETTENEGG, št. 1558 (str. 407), ARS 1322 avgust 15. Kostañjevíca, ARS 1322 september 1. Kostañjevíca; 9 – GREBENC, Stična, 78–80, GREBENC, Stična, 61; 10 – GZL VII/25, GZL I/23, GZL I/4; 11 – ARS W 1375 november 11., GZL VII/57, ARS W 1338 december 6., GZL VII/26, ARS W 1380 april 8.; 12 – ARS DA 1336 avgust 5. Sicherstein, ARS DA 1308 april 4., ARS DA 1318 julij 4., ARS DA 1322 maj 25. Kostañjevíca, ARS DA 1306 maj 18., ARS W 1386 april 27.; 13 – GREBENC, Stična, 43, 54, 69, 83; 14 – GZL IX/53; 15 – GREBENC, Stična, 68; 16 – GREBENC, Stična, 70; KOMATAR XVIII, št. 102, (str. 176), KANM 1368 januar 17., fasc. I, št. 2; 17 – ARS W 1332 februar 25. Velesovo, ARS W 1344 julij 21., ARS W 1385 januar 21.; 18 – GREBENC, Stična, 66; 19 – GZL I/11, ARS W 1349 december 13.; 20 – GREBENC, Stična, 51; 21 – GZL IX/6, GZL I/52, ARS 1320 julij 4., ARS 1320 junij 22. Krško, ARS DA, 1301 december 3.; GREBENC, Stična, 39; 22 – GREBENC, Stična, 69–71, 75, 76; 23 – ARS W 1355 maj 14., L 2213, ARS W 1370 april 21., GZL VII/49; 24 – GZL VII/22, GZL II/18, GZL VII/11, ARS W 1335 oktober 27.; 25 – GREBENC, Stična, 50, 71, 74; 26 – ARS W 1396 april 18., ARS W 1371 oktober 7. ARS W 1355 oktober 4.; 27 – GREBENC, Stična 42; 28 – GZL X/15; 29 – ARS W 1353 julij 21.; 30 1367; 31 – GREBENC, Stična 74; 32 – GREBENC, Stična, 40; 33 – ARS W 1304 marec 22.; 34 – GREBENC, Stična 54; 35 – GREBENC, Stična, 85; 36 – GREBENC, Stična, 50; 37 – HHStA 1379 avgust 5., ARS W 1374, maj 9.; 38 – GREBENC, Stična, 80; KANM 1386 junij 17. (fasc. I, št. 6), KANM 1386 junij 17., fasc. I, št. 7; 39 – ARS W 1388 november 11., ARS W 1396 januar 12.; 40 – ARS W 1299 december 8. Velesovo, ARS W 1308 marec 25. Kranj; 41 – ARS 1341 maj 12.; GREBENC, Stična, 67; 42 – GZL I/3; 43 – GREBENC, Stična, 43; 44 – GREBENC, Stična, 46; 45 – ARS W 1309 november 2. Polhov Gradec; 46 – ARS W 1311 september 8.; 47 – ARS DA, 1315 junij 15.; 48 – GREBENC, Stična, 48; 49 – GREBENC, Stična, 48; 50 – HHStA februar 1. Breg; 51 – GREBENC, Stična, 54; 52 – GREBENC, Stična, 55; 53 – GREBENC, Stična, 56; 54 – ARS W 1329 avgust 29.; 55 – ARS W 1331 maj 25.; 56 – ARS W 1332 januar 21.; 57 – KANM 1351 junij 9., fasc. I, št. 1; 58 – ARS W 1352 julij 1.; 59 – 1804; 60 – GREBENC, Stična, 70; 61 – J. Zontar, Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939, 54; 62 – GREBENC, Stična, 70; 63 – ARS 1360 april 24.; 64 – ARS HKA 1360 september 23.; 65 – GREBENC, Stična, 70–71; 66 – ARS 1363 april 17.; 67 – KOMATAR XIX, št. 161, (str. 51); 68 – ARS W 1367 oktober 24.; 69 – KANM 1368 maj 24, fasc. I, št. 3; 70 – GREBENC, Stična, 73; 71 – GREBENC, Stična, 74–75; 72 – ARS DA 1376 januar 25., ARS DA 1376 januar 25.; 73 – GREBENC, Stična, 76; 74 – ARS W 1380 marec 12.; 75 – PETTENEGG, št. 1495, (str. 390); 76 – ARS W 1381 april 24.; 77 – KANM 1382., fasc. I, št. 5; 78 – KANM 1382., fasc. I, št. 4; 79 – KOMATAR XIX, št. 225, (str. 119); 80 – GREBENC, Stična, 77; 81 – GREBENC, Stična, 79; 82 – ARS W 1392 julij 13.; 83 – ARS 1393 maj 20.; 84 – ARS W 1394 avgust 5.; 85 – ARS 1397 november 30.; 86 – ARS 1406 junij 26.

Na Štajerskem je bila podobna situacija, le da bolj urejena in časovno presežena. Tu je bil tudi propad nekdanjih veličin skorajda »pravilen«. Med tistimi, ki so zmogli prodrati v 1. skupino, so bili na prvem mestu seveda grofje Celjski. Njim so sledili le Konjiški, medtem ko so npr. Kunšperški lahko obilno darovali le do začetka 14. stoletja, zatem pa so zapadli v krizo. Več kot 10 hub sta darovala tudi neki Ranšperški (lovski mojster Celjskih) in eden od Prežinskih, vendar je šlo za izjemi in ne za pravilo. V vmesni skupini (od Kacenštajnov – številka 4, do »Roraov« – 23) so najvišje nekdanji močni vovbrški, kasneje celjski (Kacenštajn, Mozirje, Turn), oglejski (Vrbovec, Hebenštrajt), krški (Prežin, Hekenberk), manj izrazito, kot bi pričakovali, pa deželno knežji ministeriali (Maribor, Viltuš, Marenberk, Rogatec). To plemstvo pa je bilo nedvomno uglednejše in močnejše, kot ono iz prve skupine na Kranjskem! Vovbrško in celjsko viteštvo je bilo v darovanja skoraj »prisiljeno«, saj je moralo slediti zgledu gospodov, ki so bili zelo navezani na samostane v Gornjem Gradu (Vovbrški, Žoveško-Celjski) in še Žičah (Celjski). Pri večjem delu te skupine je opazen trend zmanjševanja višine darov tekom 14. stoletja. Izjema so bili Kacenštajni in Turnski, oboji celjska klientela in sosedje Gornjega Gradu. Od kranjske se še posebej razlikuje zadnja skupina darovalcev. V njej so bili rodovi, ki bi bili na Kranjskem kot sloj gladko v vmesni skupini, tu pa so zmogli le minimalno daritev. Za njih je značilno, da so večinoma živeli na izvornih gradovih, ne pa na dvorih, kot kolege iz Kranjske. Eden osnovnih razlogov je gotovo časovno zgodnejša diferenciacija plemstva kot posledica (hitrejšega) družbenega in političnega razvoja. To kar je Štajerska v družbenem smislu doživela že konec 13. stoletja, je Kranjska šele sredi 14. stoletja. Okrepil se je dinastični (Celjski) nadzor nad klientelo in njeno (fevdno) posestjo, zato se ni treba čuditi, če so bila darovanja v istem obdobju na Spodnjem Štajerskem redkejša in manj širokogrudna kot na Kranjskem. Primerjava med Kranjsko in Spodnjo Štajersko v celoti kaže na večji (arhaičen) zamik prve pokrajine, za pro-

cesi v drugi. V obeh pa se kot rdeča nit vseh darovanj vleče vpliv sosedstva. Ne glede na pripadnost gospodu je bližina uglednejše cerkvene ustanove privabljala bližnje plemstvo iz vseh slojev.

SPODNJEŠTAJERSKE PLEMIŠKE RODBINE KOT DAROVALKE CERKVENIM USTANOVAM

	4 do 2 hubi	3 3–5 hub	2 6–9 hub	1 več kot 10 hub
1/Celjski	1374, pred 1385	1357, pred 1386, 1407		pred 1316, 1391, 1401
2/Konjice	1373, 1397	1306, 1365	1319, 1395	1390
3/Kunšperk	1296		1307, 1319	1318
4/Kacenštajn	1305, 1348	1359, 1369		
5/Vrbovec	1353	1332, 1365		
6/Prežin				1348 pred 1378
7/Ranšperk				
8/Marenberk			1290	
9/Rogatec			1294	
10/Mozirje	1317, 1337	1318		
11/Turn	1322, 1381	1405		
12/Dravograd	1278	1302		
13/Hebenštrajt	1351	1305		
14/Hotunja	pred 1278	pred 1285		
15/Maribor	1378	1312		
16/Viltuš	1297, 1303, pred 1371			
17/Hekenberk	1277, 1329			
18/Mindorfer	1349, 1352			
19/Freudenberg		1305		
20/»Chinczenek«		pred 1320		
21/Pernovo		1332		
22/Wolf		1301		
23/»Ror«		1389		
24/Forhtenek	1328			
25/Gornji Grad	1369			
26/Kozje	pred 1286			
27/Pišce	1318			
28/Zbelovo	1283			
29/Valdek	1321			
30/»Payer«	1331			
31/Pukel	1319			

1 – NŠALj 1278, Žovnek, ARS CE 1386 junij 17., ARS CE 1357 november 30. Ptuj, ARS CE 1374 maj 25., ARS W 1407 junij 3. Turjak, KOMATAR XX, št. 293 (str. 171), VALVASOR XI, 235–236, J. MLINARIČ, Kartuziji Žiče in Jurklošter, Žička kartuzija ok. 1160–1782, Jurklošterska kartuzija ok. 1170–1595, Maribor 1991, 80, 95, 175; 2 – MLINARIČ, Kartuziji, 87, 96, 170–171; A. STEGENŠEK, Konjiška dekanija (Umetniški spomeniki lavantinske škofije, drugi zvezek), Maribor 1909, 156; 3 – NŠALj 1296 junij 10. Velesovo, PETTENEGG, št. 877, (str. 229) PETTENEGG, št. 982, (str. 257), GZM III/49; 4 – NŠALj 1305 november 12. Ptuj KOMATAR XVIII, št. 120 (str. 185), KOMATAR XIX, št. 172, (str. 55); I. OROŽEN, Das Bisthum und die Diözese Lavant V., Marburg (I–VI) 1875–1887, 389–390; 5 – NŠALj 1332 april 5. Gornji Grad, NŠALj 1365 november 25.; OROŽEN, Diözese II/1, 132; 6 – GREBENC, Stična, 63; 7 – ARS CE 1378 januar 4.; 8 – GZM II/70, GZM II/75; 9 – MLINARIČ, Kartuziji, 71; 10 – NŠALj 1337 avgust 7. Gornji Grad, NŠALj 1317, september 29. Gornji Grad, ARS W 1318 maj 5. Mozirje; 11 – GREBENC, Stična, 52; ARS W 1381 marec 21., NŠALj 1405 marec 25.; 12 – MDC VII, št. 140, (str. 54), MDC V, št. 344, (str. 214–215); 13 – ARS W 1351 maj 26., ARS W 1305.; 14 – NŠALj 1278. Gornji Grad, NŠALj 1285 februar 2. Gornji Grad; 15 – GZM III/21, ARS W 1378 junij 14.; 16 – GZM II/102, GZM II/81, GZM V/51 17 – NŠALj 1277. Gornji Grad, NŠALj 1279., NŠALj 1329 april 20. Gornji Grad; 18 – GREBENC, Stična, 64, 67; 19 – STEGENŠEK, Konjice, 92; 20 – PETTENEGG, št. 987, (str. 258); 21 – MLINARIČ, Kartuziji, 89; 22 – MLINARIČ, Kartuziji, 71; 23 – NŠALj 1389 april 24. Gornji Grad; 24 – OROŽEN, Diözese V, 45–46; NŠALj 1328 oktober 9.; 25 – NŠALj 1369 julij 25.; 26 – 1286 januar 10. Kozje; 27 – ARS DA 1318 november 5.; 28 – STEGENŠEK, Konjice, 156; 29 – MDC VIII, št. 607, (str. 177); 30 – MDC IX, št. 453, (str. 140); 31 – PETTENEGG, št. 971, (str. 254).

5. Namen darovanja

Bistvo darovanja v dušni blagor je bila predaja dela premoženja Cerkvi v točno določen namen, ki naj bi ostal tudi po smrti donatorja. Kodifikacija kanonskega prava od 12. stoletja dalje je na področju darovanja in cerkvenih ustanov prinesla morda najpomembnejšo novost – ustanovam (v pravnem smislu) je priznala status samostojnega pravnega subjekta. Venomer pa so se generalni kapitli nekaterih redov (npr. cistercijanskega) brezuspešno borili za čisto obdarovanje, brez obvez. Glavni razlog je bila prevelika odvisnost od donatorja in njegovih odredb, ki je v bodočnosti skupaj z novimi donatorji in obvezami čedalje bolj vezala roke konventu. Številnih dnevnih maš in obletnic redovniki sami niso več mogli opravljati.

Zlasti od konca 15. stoletja so morali najemati laiške klerike in jih posebej plačevati.³⁸ Kakšna je bila ožja namembnost in obligatornost darov za prejemnike? Spodnja tabela upošteva le darovalce s sedežem na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem: plemstvo, meščanstvo in kler. Če zanemarimo neprecizirane darove, kot posledico ohranjenosti virov v registrah, je bilo najrazširjenejše darovanje brez obvez (predvsem do prve tretjine 14. stoletja), nekaj kasneje pa je popularnost porasla aniverzariju in večni luči. Pri neobveznem darovanju je donator sicer dejal, da daruje za »dušni blagor«, ni pa določil nikakršnih prejemnikovih obrednih obvez. Motiv je bil eventuelno razširjen z izničenjem lastnih grehov ali pojasnjen s posebno naklonjenostjo do samostana ali cerkve. Donator se je zadovoljil z mislijo, da dar avtomatično očisti dušo oz. da nanjo tako učinkuje skupna spominska molitev vseh obdarovancev.³⁹ Nekaj pozneje so se razširile malo manj pogoste, naporejše in pri prejemniku manj zaželene vsakodnevne (večne) maše pri določenem oltarju neke cerkve. Venomer pa je bilo običajno oskrbovanje sorodnikov kot redovnikov.⁴⁰ Tudi pri vseh teh darovanjih je v naracijo imenovana splošna skrb za blagor duše, vendar je kasneje natančno navedeno, na kakšen način naj prejemnikovi ljudje poskrbe zanjo. Trend namembnosti je torej šel od nepreciziranja, »samo darovanja«, do natančno določenih obsežnih obredov konec 14. stoletja. Tudi v tem se kaže odmik od slepe k racionalni laiški religioznosti v poznem srednjem veku. Darovati samo v »svoj in svojih dušni blagor« in glede rednega izvajanja zaupati samo v poštenje klerikov, v času moralnega padca poznosrednjeveške družbe ni več zadoščalo. Donator je zahteval zagotovilo, da se bo kot protiusluga darilu za njegovo dušo posebej nekaj storilo. Njegova vernost je šla od skupne, v kateri se je posameznik utapljaj v krščanski množici in za katero je bilo potrebno moliti, do individualne, ki je darovalcu dajala ločen status in subjektivno identiteto tudi pri Bogu kot usliševalcu prošelj zemeljskih grešnikov.

NAMEMBNOST DAROVANJ 1277–1409

Namen	Abs.	%
Dar – neprecizirano	99	26,2
Aniverzarij	70	18,5
Dušni blagor – brez obvez	68	18,0
Večna luč	47	12,4
Večna/vsakodnevna/zgodnja maša	31	8,2
Oskrba sorodnika v samostanu	29	7,7
Beneficij	8	2,1
Tedenska maša	5	1,3

Namen	Abs.	%
Zadušnica	5	1,3
Lastna oskrba v samostanu	5	1,3
Gradnja/ustanovitev samostana	4	1,0
Spominska slovesnost/molitev/maša	3	0,8
Zaobljuba za vrnitev iz vojne	2	0,6
Kvatrna maša	1	0,3
Dušna tolažba v času bolezni	1	0,3
Skupaj	378	100,0

Kakšne so bile obveznosti prejemnikov? Pogosto jih je donator istočasno določil v darovnici, včasih pa so bile dogovorjene tudi ustno in je predstavnik cerkvene ustanove nato pismeno potrdil svoje obveze v obliki reverza. To se je zgodilo, če si je donator zaželel posebnih obredov oz. če ni zaupal splošnim določbam. Preciziranje sicer ni bilo v splošni navadi, saj večina darovnic ne vsebuje nikakršnih določb in sankcionalnih klavzul. Tudi v teh primerih je bilo samo po sebi razumljivo izvajanje najosnovnejših molitev v poseben donatorjev spomin, kar ni potrebovalo natančnejših pojasnil. Če prejemnik ni opravljal dogovorjenega, je v veljavo stopila posebna klavzula (po značilnem glagolu imenovana tudi »Unterwindung«), ki se je kot popolna novost pojavila na nemškem področju po letu 1280 in je imela predvsem nalogo kontrolirati obdarovanja.⁴¹ V tem primeru je bilo prejemniku darovano odvzeto in predano drugi cerkveni ustanovi (pogosto točno določeni), pravnim skrbnikom (v mestih iz vrst meščanskih uradnikov),⁴² deželnemu glavarju in pooblaščenemu sankcionalnemu izvršilcu

³⁸ Za cistercijane gl. MLINARIČ, Kostanjevica, 160 (z op. 43); Na splošno pa SCHWARZKOGLER, Schenkungen, 65–66.

³⁹ BARTSCH, Seelgerätsstiftungen, 26.

⁴⁰ RÜBSAMEN, Kleine Herrschaftsträger, 234, sl.; A. REDIK, Ablass und Volksfrömmigkeit. Einige Berkungen zum mittelalterlichen Ablasswesen in der Steiermark, Blätter 52/1978, 100; Redikova ugotavlja za celotno Štajersko med leti 1250 in 1400 skoraj enak trend namembnosti (Seelenheil, 209–211), prav tako tudi Schwarzkoglerjeva za čas med leti 1308–1330 (Schenkungen, 66). O formah oltarnih ustanov gl. FRÖLICH, Rechtsformen, 474, sl.

⁴¹ LENTZE, Begräbnis, 359–360; SCHWARZKOGLER, Schenkungen, 66–67; BARTSCH, Seelgerätsstiftungen, 34–35.

⁴² Leta 1384 je darovalec Jakob iz Strmola določil, da v primeru neizvajanja predpisanih obredov za aniverzarij, kranjski deželni glavar in prior samostana Bistra zasežeta stišnemu samostanu darovano posest (ARS 1384 april 24.). Prim. še: ARS DA 1317 avgust 24., ARS W 1381 april 24., ARS W 1385 januar 21., NSALj 14005 marec 5., GZM V/51. BARTSCH, Seelgerätsstiftungen, 47.

(npr. neki drugi cerkveni ustanovi)⁴³ ali celo nazaj donatorju ali njegovim dedičem (vsaj začasno). Čeprav je pri slednjih obstajala nevarnost v izumrtju rodbine in zapadlosti kontrolne pravice, so bili potomci še največkrat določeni za kontrolorje.⁴⁴ Lahko pa je kot pravni subjekt tudi v primeru nespoštovanja obvez zadržal darovano, le da so se bili njegovi najvišji predstavniki npr. opat, prior, subprior (po funkciji tudi upravniki cerkvene posesti) kot nekakšni talci prisiljeni postiti, dokler niso obredov spet začeli opravljati. Te variante so se še posebej radi posluževali visoki gospodje in dinasti napram samostanom.⁴⁵ Med liberalne sankcije je spadalo redko določilo, ki je toleriralo kleriško pozabljenost in zanikrnost, samo da je obred bil opravljen, pa čeprav ne na določen termin.⁴⁶ Določeno varnost donatorju ali prejemniku, odvisno od tega katera stran je izstavila listino, je dajala posebna klavzula o nepreklicnosti akta, ki se je uporabljala tudi pri drugih posestnih transakcijah. Klavzula, ki je odraz vsaj delnega pisarjevega poznavanja rimskega prava, je v naših virih redkejša. Običajnejša je ona v koroboracijski formuli, ki pravi naj »vse ostane neokrnjeno in trdno (v veljavi)«. ⁴⁷

Oglejmo si še nekaj najpogostejših oblik darovanja za dušni blagor in njihove specifične elemente. Dokaj razširjeno in za prejemnika nezamudno je bilo darovanje za večno luč na nekem oltarju, redkeje na darovalčevi grobnici. Običaj se je razvil iz judaizma, v cerkvena poslopja in h tabernaklju pa je v Evropi prišel dokončno po 11. stoletju (na Nemiškem prvič omenjen šele okoli leta 1270). Forma je bila strogo določena šele v novem veku. Prejemnik je moral za zmeraj poskrbeti za luč, torej sveče ali olje, ni pa bil obvezan opravljati molitev, semtertja kvečjemu peti (besingen?). Namen je bil samo večn (tihi) spomin na darovalca.⁴⁸

Večna luč je bila večinoma dodana drugim tipom obredov, največkrat aniverzariju, ki je bil najpriljubljenejša oblika molitev za dušni blagor. Aniverzarij se je razvil iz starejšega istoimenskega predhodnika, ki se je spominjal smrtnega datuma ali pogreba mučenca, po zgledu poganške slovesnosti na smrtni ali rojstni datum institucije, človeka itd. V poznem srednjem veku je bila bistvo aniverzarija spominska slovesnost za darovalca oz. njegove točno določene sorodnike in znanke na datum smrti, na kar opozarja že sam termin (anniversarius = vsakolen). Obenem pa je v nekaterih primerih teoretično dopustiti možnost, da je bil darovalec kasneje pokopan v obdarovani ustanovi, čeprav to zanesljivo ni šlo vedno skupaj. Često je bil dogovorjen kakšen drug termin za izvajanje obreda. Odmik je bil uporabljen, če je donator želel aniverzarij za pokojne prednike, za katere pa ni ne vedel natančnega datuma smrti, ali pa se ni mogel odločiti za datum smrti enega od sorodnikov. Tudi če je šlo za lasten aniverzarij, se je donator lahko odločil za kakšen drug datum, saj je bil bodoči (še neznani!) datum njegove smrti morebiti že »popolnjen« z drugimi obvezami (npr. z zapovedanimi prazniki Veliko nočjo, Božičem ali številnimi aniverzariji za druge osebe).⁴⁹ Aniverzarij za darovalca

⁴³ ARS 1365 marec 10. Kranj. Zlasti beraški redovi in male ustanove so imeli od 14. stoletja zaradi predpisane skromnosti za nadzornike druge samostane, neredovniške ustanove pa bratovščinske mojstre ali mestne uradnike (LENTZE, Begräbnis, 362–364). Prim. še BARTSCH, Seelgerätsstiftungen, 47.

⁴⁴ ARS 1319 avgust 24., NŠALj 1405 marec 5., NŠALj 1405 marec 25., ARS W 1405 julij 5., GZM V/100; MLINARIČ, Kartuziji, 96. LENTZE, Begräbnis, 361; BARTSCH, Seelgerätsstiftungen, 34 sl., 40.

⁴⁵ Primeri: Leta 1375 sta stiški opat in konvent obljubila Katarini Goriški (po turdo Celjanki) *Wer daz wir nicht volfürten allez daz oben geschriben stet, so schol der prior und der oberhelner und der weinchelner alle die weil nicht wein trinchen noch chain fleisch und ander chöst ezzen wen in dem refent gehört.* (HHStA 1375 februar 2.). Na isto darovnico se je nanašala poravnalna listina iz leta 1386, ki sta jo izdala stiški opat in konvent za grofe Celjske: *Wer awer daz wier nicht pegin und volfürten als oben geschriben stet von wort ze wort, so sol der prior, der subprior und der oberhelner, di da schaffer des haws ze Stitich sind, als lang ze wasser prot sein daz die ordnung und stiftung erleich volfürert und volpracht werd.* (ARS CE 1386 maj 25.). Leta 1382 je obljubil prior ljubljanskih avgustincev zase in za najstarejšega sobrata post od rib in vina. Če ne bi tudi potem izpolnil obvez, naj bi prior med jedjo sedel na tleh ob sobratih za mizo, kot skrajni ukrep pa je bilo predvideno kaznovanje od provinciala reda (GZL II/35).

⁴⁶ Jakob iz Strmola je leta 1384 dovolil stiškim cistercijanom, da so v skrajnem primeru lahko opravili obred en teden po roku (ARS 1384 april 24.). Podobno še Herman iz Turna za Gornji Grad leta 1405 (NŠALj 1405 marec 25.).

⁴⁷ BARTSCH, Seelgerätsstiftungen, 39–42.

⁴⁸ Gl. geslo »Ewiges Licht« J. H. Emminghaus v LM II, stolpec 149 in SCHWARZKOGGLER, Schenkungen, 66. ARS DA 1317 avgust 24., ARS DA, 1393 maj 4., MLINARIČ, Kostanjevica, 222 (Kostanjevica); KOMATAR XVIII, št. 102 (str. 176), ARS CE 1386 maj 25., GREBENC, Stična, št. 113 (str. 46), št. 133 (str. 50), št. 247, (str. 75), št. 271 (str. 81), št. 274 (str. 82), HHStA 1375 februar 2. (Stična); ARS W 1381 april 24. (Cerklje); ARS W 1385 januar 21. (Mekinje); ARS W 1396 april 18. (Veselo), NŠALj 1404 november 28. in NŠALj 1405 marec 5. (Gornji Grad); MLINARIČ, Kartuziji, 99, 170–171 (Žiće); GZL VII/49 (Avgustinci v Ljubljani); GZM III/25, GZM V/25, GZM V/24 (Minoriti v Mariboru); GZM III/49 (Studenice).

⁴⁹ Nekaj primerov: »Spominsko mašo« (= aniverzarij) za sorodnike gutenwertskega sodnika Ulrika je moral od leta 1319 kostanjevski samostan opravljati tri dni pred praznikom Naše gospe v februarju (torej 31. januarja) (ARS 1319 avgust 24.); Aniverzarij za prednike grofa Henrika Tirolskega je bil leta 1331 določen na dan pred Vsemi Svetimi (= 31. oktobra) (ARS DA 1331 september 26. Sterzing); Leta 1346 je Ditmar iz Podkrmosa določil, naj se aniverzarij zanj in za ženo opravlja enkrat med Sv. Mihaelom (29. september) in Sv. Martinom (11. november) (ARS W 1346 junij 15.); Aniverzarij za Rajnherja Šenka iz

se je začel opravljati seveda šele po njegovi smrti, za sorodnike pa takoj po pravni sklenitvi posla. Glede na višino darila je bilo lahko določeno večje število letnih aniverzarijev, od katerih je bil le eden neposredno navezan na donatorja, ostali pa na ustrezne cerkvene praznike, recimo na Vse svete (1. november).⁵⁰ Zlasti takrat, ko izvajanje aniverzarija časovno ni bilo precizirano, so predvsem visoki gospodje, ki so počasi izgubljali pregled nad darovano posestjo in obveznostmi prejemnikov, naložili slednjim, da so jih morali nekaj dni pred aniverzarijem obvestiti preko gospodovih gradiščanov ali drugih uradnikov.⁵¹ Razloga sta bila dva: morebitna željena udeležba potomcev donatorja pri obredih, predvsem pa kontrola, če se obredi opravljajo po sporazumu. Za časa obiska je samostan moral članom rodbine ali njihovim kontrolorjem dati nujno oskrbo pod svojo streho.⁵² Lastne kontrolorje je lahko cerkvena ustanova obljubila, če so se obredi vršili izven kraja njenega sedeža.⁵³ Aniverzariji so bili mišljeni za večno, vendar je po nekaterih novoveških vesteh o beneficijah, ustanovah itd. pri posameznih objektih očitno, da je večina srednjeveških dušnih ustanov prenehala obstajati najkasneje ob razmahu reformacije, dokončno pa ob zmagi protireformacije. V 18. stoletju so se semtertja še spominjali nekaterih najpomembnejših dobrotnikov, večinoma pa so bile takratne ustanove (v pravnem smislu) stare komaj stoletje ali še manj.⁵⁴ Starejša forma aniverzarija ni zajemala le odredb o popolni maši na predpisan dan, marveč je zraven sodil še obred za umrlim (t.i. vigilije) sestavljen iz treh delov – »vesper, matutin, laudes« (ti deli se delijo še naprej v osnovne »lekcije«).⁵⁵ Vigilije so se opravljale tudi ob samem pogrebu. Tekom 14. stoletja so določbe o aniverzarijih, ki so vedno pogostejše obsegali več, celo nekaj deset maš in vigilij, postajale zelo detajlirane. Obrede je smela cerkvena ustanova iz tehničnih razlogov raztegniti (npr. oni za Friderika Celjskega pri ptujskih dominikancih iz leta 1357 – 24 maš in vigilij, ki jih je bilo moč opraviti v treh dneh). Pa tudi predpisani obredi drugih, manj obsežnih aniverzarijev, so bili porazdeljeni na večer (vesper) in zgodaj zjutraj nasled-

Ostrovce naj bi ljubljanski avguštinci opravljali po letu 1345 na ponedeljek po Sv. Jakobu (po 25. juliju) (GZL I/54), za prednike Marina Farlana pa na Sv. Petra in Pavla (29. junij) od leta 1376 dalje (GZL IX/40), za sorodnike Katarine Ortenburške osem dni okoli Sv. Martina (GZL II/35); Dominikanci na Ptujju so se leta 1357 obvezali za aniverzarij za Friderika Celjskega in njegove sorodnike na večer Sv. Lovrenca (9. avgust) (ARS CE 1357 november 30. Ptuj); Leta 1360 si je Katarina iz Domžal izgovorila pri ljubljanskih avguštincih aniverzarij najkasneje tri dni po Sv. Martinu (ARS HKA 1360 september 23.); Aniverzarij za kaplana Jakoba iz Kranja je moral biti opravljen enkrat na četrtek med septemberskimi kvatrmi in Sv. Mihaelom (vsekakor septembra) (ARS 1365 marec 10. Kranj); Od leta 1369 so morali mariborski minoriti obhajati aniverzarij za sorodnike Mariborčanke Elze Fulsein na sredo po Sv. Matiji (po 24. februarju) (GZM IV/118); Od leta 1374 je moral samostan Mekinje opravljati aniverzarij za starše duhovnika Jurija na dan Sv. Afre (7. avgust) (ARS W 1374 maj 25.); Leta 1378 je metliški komtur obljubil aniverzarij za nekim Ransperkom enkrat v osmih dneh pred ali po Sv. Margareti (20. julij) (ARS CE 1378 januar 4.); Aniverzarija za Ano in Heleno Ortenburško sta morala biti po letu 1383 opravljena med Sv. Mihaelom in Sv. Martinom (HHStA 1383 december 13., HHStA 1383 december 18.); Aniverzarij za sorodnike Nikla Kolenca je moral biti po letu 1384 en dan pred Sv. Egidijem (torej 31. avgusta) (GZL VII/49); Mekinjske klarise so morale obhajati aniverzarij za darovalko Seldo iz Kolovca po letu 1385 na Sv. Valentina (14. februar) (ARS W 1385 januar 21.), za Pečaherje pa od leta 1392 osem dni po Sv. Mihaelu (7. oktober) (ARS W 1392 julij 13.); za Ludla iz »Ror«, oskrbnika gornjegrajske samostana, je moral isti samostan opravljati aniverzarij enkrat po letu 1389 na ponedeljek po Sv. Nikolaju (po 6. decembru) (NŠALj 1389 april 24. Gornji Grad); Aniverzarij za Nikolaja iz Galenbergja se je moral od leta 1397 opraviti v osmih dneh pred Sv. Lucijo (pred 13. decembrom) (ARS W 1397 september 12.); Za Marušo Leykeb iz Kamnika po letu 1404 na septemberske kvatre (NŠALj 1404 november 28.); Za sorodnike Wintherja, sodnika v Gutenwerdu, od leta 1404 na tretji dan po prazniku enajstisočih devic (torej 24. oktobra) (ARS 1404 december 21.); Za sorodnike Agnes iz Gorice pri Radovljici od leta 1405 dalje, enkrat med Sv. Mihaelom in Božičem (ARS W 1405 julij 5.); Aniverzarij za prednike vicedoma Zaharije so morali križniki v Ljubljani opravljati od leta 1405 na sredo po Sv. Mihaelu (GZL VII/58); Za Gallenbergje je moral biti obred v Stični opravljen na petek po Sv. Simonu in Judi (po 28. oktobru) (GREBENC, Stična, št. 263, str. 79); Za Benedikto iz Maribora in njene najožje sorodnike je moral biti aniverzarij od leta 1312 na Sv. Jurija (23. april) (GZM III/21). Podobno situacijo za isto obdobje za Štajersko ugotavlja Redikova (Seelenheil, 211). Glede izvora aniverzarija gl. LENTZE, Begräbnis, 358–359.

⁵⁰ Npr. dva aniverzarija za sorodnike Konrada iz Vrbovca leta 1332 (NŠALj 1332 april 5. Gornji Grad) in sorodnike Rutliba iz Kozjaka leta 1384 (GREBENC, Stična, št. 259, str. 78). Po en aniverzarij na vsake kvatre za Konjiške po letu 1373 (MLINARIČ, Kartuziji, 96), za Alberta IV. Goriškega od leta 1375 in 1386 dalje (HHStA 1375 februar 2., ARS CE 1386 maj 25.), za Ano Ortenburško po letu 1383 (HHStA 1383 december 21., HHStA 1383 december 21.), enako za Jakoba iz Strmola po letu 1384 (ARS 1384 april 24.) in Konrada iz Ernovža po letu 1405 (HHStA 1405 marec 25. Vojnik).

⁵¹ Velešovska priorisa Katarina iz Zapric in konvent sta se leta 1383 zavezala, da bosta aniverzarij, ki ga je izbrala in plačala pokojna Ana Ortenburška, javila *an welchen tag in der egenanten zeit wir den begen wellen, ze wissen tur 14 tag vor gen Waldenberg einen purkgraffen oder anderm der hern gescheft darumb ob ymad darzu von iren wegen chomen wil, daz der dan weste dem conuent an schaden* . . . sinu darovalke grofu Friderika (HHStA 1383 december 13.). Skoraj enako še leta 1383 za aniverzarij za Heleno Ortenburško v Radovljici (HHStA 1383 december 18.).

⁵² Leta 1384 je Jakob iz Strmola dosegel, da *Pei dem obgen(anten) begen und mezzen sol und mag ich mein pruder oder ir erbenainer oder aber ir schainpot alzeit wol sein unz das das begen volfuert werde und sind uns dann schuldig und gepunden ze geben dieselben zeit unsrer notdurft mit zwain pherden die vogen(ante) stifte* . . . (ARS 1384 april 24.). Prim. še SCHWARZ-KÖGLER, Schenkungen, 67.

⁵³ Leta 1373 so se žički kartuzijani obvezali, da bodo pošiljali na dneve kvatrnih aniverzarijev za plemiči iz Konjic, v mesto posebnega sla, ki se bo udeležil obredov v župnijski cerkvi in nadziral župnikove postopke (MLINARIČ, Kartuziji, 96).

⁵⁴ Najsistematičnejši takšen pregled ima Orožen za spodnjestajerske župnije in samostane lavantinske škofije, ki jih je oslikal po točkah, npr. »ustanove«, »beneficiji« (Diözese I–IV).

⁵⁵ Prim. tudi REDIK, Seelenheil, 210; LENTZE, Begräbnis, 329–330.

njega dne (najprej matutin in laudes, zatem še maša), »kot je to običajno«. ⁵⁶ Kot sestavna dela vigilij se izrecno omenjata še antifonarna iz knjige psalmov »placebo (domino)« (del vesper) in »vir salut(em)«. Redko je bila predpisana spominska molitev na vsako nedeljo. ⁵⁷

Donator je pogosto določil višino priboljška (pitancija, štipendija) za duhovnike pri obredu ali vse člane konventa, ki so ga redovniki(-ce) prejeli na dan aniverzarija in je bil razdeljen iz darovanjske mase. Večinoma je šlo za posebne prehrabne artikle (sir, jajca, kruh), skoraj vedno dodatna merica vina, redkeje pa nekaj denaričev izrecno namenjeno za evharistično darovanje pri maši (opfer, oblay) za mrtve in še živeče. Kopičenje priboljškov je sčasoma v materialnem oziru privedlo do popolne degeneriranosti samostanskega življenja. Skoraj vsak dan je bila vsem patrom in nunam zagotovljena mnogo boljše hrana kot so jo dopuščala redovna pravila. Skupaj z lastnim (doživljenskim) priboljškom plemiških redovnikov(-ic) je to, čeprav ne odločujoče, močno vplivalo na moralni propad klera konec srednjega veka. ⁵⁸ Natančno definirane neliturgične želje so znak starejšega tipa aniverzarija, medtem ko je vseboval mlajši tip, v 14. stoletju na Slovenskem še v manjšini, le določila o liturgičnih obvezah. ⁵⁹ Donator je posebej lahko plačal še za dodatne molitve ali način izvajanja (npr. petje namesto branja). ⁶⁰ Redkejša je bila določba, da naj konvent prejema priboljške v hrani le do donatorjeve smrti, zatem pa se ta sredstva nalože v aniverzarij. ⁶¹

Tu pa tam je v zadnjih destletjih obravnavanega obdobja donator vključil v dar tudi karitativne elemente, ko je ukazal naj na dan obhajanja njegovega spomina razdele prisotnim revežem hrano (največkrat žito, sicer podobne priboljške kot pripadniki obdarovane ustanove), včasih celo nekaj denarja. Za to je moral poskrbeti prejemnik in sicer iz sredstev daru, zato je razumljivo, da je bila karitativnost običajna le pri večjih darovih. Po drugi strani pa je skrb za revne vedno sodila v pristojnost Cerkve, zato dodatna določila niti niso bila potrebna (večina samostanov je tako ali tako premogla špitale tudi za revne laike). Značilno je, da je karitativna skrb v listinah iz 14. stoletja redko izkazana, pa še to le pri aniverzarijih. Posebej izražena karitativnost je bila pri darovanjih za dušni blagor po motivaciji in obsegu torej zgolj stranski pojav. ⁶²

⁵⁶ Popolna pogrebna maša (enako kot pri obletnici) za pokojnega se imenuje v neki listini . . . *missam defunctorum* . . . (NŠALJ 1285 februar 2. Gornji Grad). Pogostejši srednjeveški latinski termin je »officium defunctorum«, ki je obsegal tako vigilijske, kot tudi mašo. Za Friderika Celjskega prim. ARS CE 1357 november 30. Ptuj. Deljivost aniverzarija je dovolil tudi duhovnik Jurij leta 1374 mekinjskemu samostanu izrecno zaradi možne prezasedenosti ali pomanjkanja desetih zahtevanih duhovnikov. Zato je dovolil razdeliti aniverzarij na dva obreda in dva dni: prvi s po sedmimi in drugi s po tremi duhovniki (ARS W 1374 maj 25.). Časovno in vsebinsko deljeni aniverzarij še v GZL IX/40, ARS CE 1378 januar 4., HHStA 1383 december 13., ARS 1384 april 24., GZL VII/49, ARS W 1397 september 12., NŠALJ 1404 november 28., ARS 1404 december 21., GZL VII/58, NŠALJ 1405 marec 25., GZM IV/118, GZM V/100; MLINARIČ, Kartuziji, 134; GREBENC, Stična, št. 263 (str. 79). Za aniverzarij skupaj z vigilijski g. NŠALJ 1285 februar 2. Gornji Grad, GZL IX/6, NŠALJ 1329 april 20. Gornji Grad, FRA 35, št. 686 (str. 278–279), ARS CE november 30. Ptuj, NŠALJ 1365 november 25., ARS CE 1372 februar 25., HHStA 1383 december 21., ARS W 1385 januar 21., ARS W 1385 julij 23., ARS CE 1386 maj 25., NŠALJ 1389 april 24. Gornji Grad, ARS W 1392 julij 13., GREBENC, Stična št. 271 (str. 81). Prim. še LENTZE, Begräbnis, 330; REDIK, Seelenheil, 210.

⁵⁷ S »placebo«: ARS W 1374 maj 25., ARS CE 1378 januar 4., HHStA 1383 december 13., HHStA 1383 december 21., ARS W 1385 julij 23. Z »vir salut(em)«: ARS W 1374 maj 25. S »spominsko molitvijo vsako nedeljo«: ARS W 1385 julij 23., HHStA 1405 marec 25. Vojnik (. . . *auch all suntag meiner und aller meiner voruordern seelen offentlich an der kanzel meldung und gedechtnisse haben.*). Glede placebo prim. LENTZE, Begräbnis, 330. Porast Marijinega čaščenja in tozadavnih molitev v 14. stoletju ni šel v korak z razcvetom aniverzarijev in večnih maš, marveč predvsem z odpustki, spremljajočimi romanji in mašami (prim. REDIK, Ablass, 101). V naših virih se, če ne gre za odpustke, čaščenje Marije omenja zelo redko (npr. v ARS 1384 april 24.).

⁵⁸ »Jesti in piti«: HHStA 1382 avgust 24., GZL II/35, ARS W 1385 januar 21., ARS W 1397 september 12., ARS W 1405 julij 5.; Sir: ARS 1319 avgust 24., KOMATAR XVIII, št. 102 (str. 176); Jajca: ARS 1319 avgust 24., KOMATAR XVIII, št. 102 (str. 176); Kruh: GZL I/54; Ribe: KOMATAR XVIII, št. 102 (str. 176), HHStA 1375 februar 2.; GREBENC, Stična, št. 263 (str. 79); Meso: HHStA 1375 februar 2.; Sočivje: HHStA 1375 februar 2.; Vino: ARS 1319 avgust 24., GZL I/54, KOMATAR XVIII, št. 102 (str. 176), HHStA 1375 februar 2.; GREBENC, Stična, št. 263 (str. 79). Denar za žrtvovanje: GZL I/54 (6 denaričev na duhovnika), KOMATAR XVIII, št. 102 (str. 176) (½ marke ogl. den. na redovnika), ARS 1365 marec 10. Kranj (5 denaričev na duhovnika), ARS W 1374 maj 25. (8 šil. den. na duhovnika), GZL IX/40 (10 beneških šil. na duhovnika), ARS W 1381 oktober 28. (10 denaričev na duhovnika, 25 denaričev za vsako nuno, ki naredi zaobljubo – »profes«), HHStA 1382 avgust 24. (10 denaričev na duhovnika), GZL II/35 (8 denaričev na duhovnika), ARS 1384 april 24. (10 beneških šil. na duhovnika), ARS W 1385 januar 21. (12 denaričev na duhovnika), ARS W 1385 julij 23. (8 šilingov na duhovnika), ARS W 1392 julij 13. (10 denaričev na duhovnika), ARS W 1396 april 18. (4 denariči na duhovnika), ARS W 1397 september 12. (12 dunajskih den. na duhovnika), ARS W 1405 julij 5. (20 šilingov na duhovnika). Gl. še gesto H.B. Meyera »Messe« v LM V, stolpec 557–558; SCHWARZKOGLER, Schenkungen, 67; JARITZ, Seelenheil, 70 sl.; REDIK, Seelenheil, 210, 213; LENTZE, Begräbnis, 356–357.

⁵⁹ Na Dunaju je npr. starejši tip izginil že sredi 14. stoletja (LENTZE, Begräbnis, 350 sl.).

⁶⁰ Leta 1405 je Agnes iz Gorice pri Radovljici določila dodatno plačilo za pete vigilijske (12 šilingov na duhovnika) (ARS W 1405 julij 5.). Prim. REDIK, Seelenheil, 210.

⁶¹ Tako je odredil Karel iz Pazina leta 1318 glede darov stiškiemu samostanu (GREBENC, Stična, št. 131, str. 49).

⁶² Primeri: Leta 1340 iz daru 20 mark srebra, kruh (FRA 35, št. 686, str. 278–279); . . . *auch schullen sew armen lewten wol tun nach ir vormügen* . . . (ARS W 1396 april 18.); Trikrat letno iz deleža od 100 mark od leta 1304 naprej (GREBENC, Stična, št. 113, str. 46); Leta 1318 je Greif iz Čreteza določil pogostitev dvajsetih revežev ob obhajanju aniverzarija v Stični

Zlasti pri večjih darilih je bilo določeno tudi število duhovnikov, ki so morali sodelovati pri obredih. Lahko jih je bilo tudi več deset.⁶³ Njihova naloga je bila različna – eden je npr. mašo bral, drugi so jo morali (istočasno?) peti.⁶⁴ Toda realizacija je bila odvisna tudi od razpoložljivosti ustanove s kleriki. Pri moških samostanih in v mestnih cerkvah ni bilo težav, drugače pa je bilo v manjših trgih, vaških župnih cerkvah in ženskih samostanih. Na to je mislil darovalec, ki od teh ustanov, ne glede na višino daru ni zahteval prevelike kleriške udeležbe. Tisti najnatančnejši so določili celo trajanje aniverzarija v urah.⁶⁵

Druga najbolj priljubljena oblika darovanja je bila t.i. večna maša. Že ime pove, naj bi se opravljala večno (ewige messe), drug značilen element pa je bil v tem, da se je morala opravljati večinoma vsakodnevno, redkeje pa tedensko. Prav zato podrobnosti običajno pojasnjujeta termina »täglich«⁶⁶ ali »wochentliche messe«.⁶⁷ Možna je bila kombinacija obeh variant: do smrti darovalca je bila maša enkrat ali večkrat tedensko, zatem pa vsakodnevno.⁶⁸ V glavnem se večne maše niso ustanavljale za spomin na donatorja in njegovih sorodnikov (prednikov), marveč v slavo sv. Trojice, sv. Družine, svetnikov in drugih Nebeščanov, izbor pa so lahko prepuščali tudi ustanovi. Ni presenetljivo, a so se obsežnejše oblike najprej posluževali premožnejši in uglednejši plemiči.⁶⁹ Donator si je, da se ne bi povsem zgubil spomin nanj, včasih izgovoril občasno spominsko molitev, ali pa vsaj poimensko omembo kot donatorja pri mašah, ki so jih duhovniki namenili vsem zemljanom ali svetnikom.⁷⁰ Zelo redko se pojavi dnevna maša z omejenim trajanjem – če je šlo za neke vrste daljšo zadušnico krajši čas po smrti donatorja (o t.i. gregorijanski tridesetini gl. spodaj pri pogrebnih opravilih).⁷¹ Prostor, navadno oltar darovanja, je bil natančno določen,⁷² ne vedno tudi število

(GREBENC, Stična, št. 133, str. 50). Leta 1373 se je žički konvent zavezal donatorjem plemičem iz Konjic, da bo vsake kvatre spekel določeno količino kruha, ki jo bo skupaj z vedrom vina razdelil revežem na trgu v Slovenskih Konjicah (MLINARIČ, Kartuziji, 96). Za samostanske špitale in karitativno dejavnost, še posebej za cistercijane prim. MLINARIČ, Kostanjevica, 23–28. Nasploh je bil delež karitativnih določb precej majhen in pri cerkvenih darovanjih ni bil pravilo (za celotno štajersko gl. SCHWARZKOGLER, Schenkungen, 67). Redikova za štajersko ugotavlja karitativne elemente le v eni petini vseh aniverzarijev, ne glede na višino dotacije. Poleg tega opisuje še višino in vrsto izdatkov, kraj delitve, izvor in obveze revežev itd., kar pa v naših virih žal ni navedeno (Seelenheil, 212 sl.).

⁶³ Gornji Grad: 12 duhovnikov za Konrada iz Vrbovca leta 1332 (NŠALj 1332 april 5. Gornji Grad) in sorodnike Hermana iz Turna od leta 1405 dalje (NŠALj 1405 marec 25.). Velesovo: 4 duhovniki za Dittmarja iz Podkrmosa po letu 1346 (ARS W 1346 junij 15.); 10 duhovnikov leta 1381 za Ano Ortenburško in sorodnike (ARS W 1381 oktober 28., HHStA 1383 december 13.); 20 duhovnikov za Katarino Ortenburško leta 1382 (HHStA 1382 avgust 24.); 5 duhovnikov za Johano Walchin po letu 1385 (ARS W 1385 julij 23.); 10 duhovnikov za Agnes Stuppel po letu 1396 (ARS W 1396 april 18.); Mekinje: 10 duhovnikov za starše klerika Jurija 1374 (ARS W 1374 maj 25.); 6 duhovnikov za Zeldo iz Kolovca po letu 1385 (ARS W 1385 januar 21.); 3 duhovniki za Pečaherje od leta 1392 (ARS W 1392 julij 13.); 5 duhovnikov za Nikolaja iz Gallenberga od leta 1397 (ARS W 1397 september 12.); Stična: 12 duhovnikov za Jakoba iz Strmola leta 1384 (ARS 1384 april 24.); 25 duhovnikov za Alberta IV. Goriskega od leta 1375 (HHStA 1375 februar 2.); 4 duhovniki za Albrehta Melza (Turjačana) enkrat po letu 1372 (GREBENC, Stična, št. 244, str. 74); Avguštinci v Ljubljani: 16 duhovnikov za Rajnherja Šenka iz Ostrovice leta 1345 (GZL I/54); 12 duhovnikov za Ljubljancana Konrada Pegama leta 1364 (GZL I/66); 6 duhovnikov za prednike Marina Farlana iz Vipave leta 1376 (GZL IX/40); 6 duhovnikov za sorodnike Katerine Ortenburške leta 1382 (GZL II/35); 8 duhovnikov za sorodnike Nikla Kolenca leta 1384 (GZL VII/49); Kostnica Kranj: 6 duhovnikov za kranjskega kaplana Jakoba leta 1365 (ARS 1365 marec 10. Kranj); Nemški viteški red: 10 duhovnikov leta 1378 za nekega Ransperškega (ARS CE 1378 januar 4.); Radovliška župna cerkev: 4 duhovniki za Heleno Ortenburško leta 1383 (HHStA 1383 december 18.); Cerkev v Mošnjah: 4 duhovniki za sorodnike Agnes iz Gorice pri Radovljici od leta 1405 (ARS W 1405 julij 5.).

⁶⁴ Leta 1383 za aniverzarij za pokojno Heleno Ortenburško in radovlijski cerkvi: ... und schol die ein mess gesungen sein und die andern drey gesprochen ... (HHStA 1383 december 18.).

⁶⁵ Leta 1384 je šmarski župnik Jakob iz Strmola določil, naj aniverzarij v stiškem samostanu traja štiri ure (ARS 1384 april 24.).

⁶⁶ GZL I/54, ARS W 1368 november 20., HHStA 1375 februar 2., ARS CE 1386 maj 25., ARS 1384 april 24., NŠALj 1389 april 24. Gornji Grad, GZL VII/57, NŠALj 1405 marec 5., GZM IV/91, GZM IV/112, GZM V/28, GZM V/51; MLINARIČ, Kostanjevica, 222; GREBENC, Stična, št. 131 (str. 49), št. 133 (str. 50), št. 263 (str. 79), št. 264 (str. 79–80), št. 271 (str. 81). Prim. REDIK, Seelenheil, 211.

⁶⁷ GZL I/66, HStA 1375 februar 2., HHStA 1405 marec 25. Vojnik, GZM II/70.

⁶⁸ Leta 1393 je Henrik Gall od kostanjeviškega samostana zahteval mašo trikrat tedensko, po njegovi smrti pa vsakodnevno (ARS DA 1393 maj 4.).

⁶⁹ Tako je leta 1389 odredil donator Ludel iz »Ror«, gornjegrajski oskrbnik (... sprechen und verwesen süllen von welhem haylgen sey wellen mit ainer collect von allen gelaubigen selen ...) (NŠALj 1389 april 24. Gornji Grad). Prim. REDIK, 211.

⁷⁰ Leta 1405 je Veid iz Pšate naročil križnikom naj sew und ir nachchomen mein und meiner vorvordern sel gedenken, wenn sew anderr sel gedenkent und auch chunden, daz ich vorgenant Veit von Peyschat stifter pin der obgenanten mess ... (GZL VII/57).

⁷¹ Primer: Karel iz Pazina je leta 1318 določil, naj stiški konvent obhaja eno leto po njegovi smrti dnevno mašo v spomin nanj (GREBENC, Stična, št. 131, str. 49). Prim. LENTZE, Begräbnis, 345–347.

⁷² GZL I/54 (Ahacev oltar v avguštinski cerkvi v Ljubljani), ARS W 1368 november 20. (Benediktov in Margaretin oltar v samostanski cerkvi v Mekinjah), HHStA 1375 februar 2., ARS 1384 april 24. in ARS CE 1386 maj 25. (Štefanov oltar v stiški samostanski cerkvi), NŠALj 1389 april 24. Gornji Grad (oltarja Sv. Janeza Evangelista in Sv. Janeza Krstnika v Gornjem Gradu), ARS DA 1393 maj 4. (Marijin oltar v kostanjeviški samostanski cerkvi), GZL VII/57 (oltar Sv. Jurija v ljubljanski križevski cerkvi), NŠALj 1405 marec 5. (oltar Naše ljube gospe v Gornjem Gradu), HHStA 1405 marec 25. Vojnik (oltar Naše ljube gospe pri celjskih frančiškanih); GREBENC, Stična, št. 263 (str. 79) (oltar Sv. Andreja v gallenberški kapeli v Stični), št. 271 (str. 81) (pri oltarju Sv. Katarine v Stični).

duhovnikov pri obredu⁷³ in njihovi posebni prihodki oz. priboljški (tako kot pri aniverzariju).⁷⁴ Z osnovanjem večne maše je pri bogatejših darovalcih šla zraven tudi nastavitev posebnega kaplana pri določenem oltarju.⁷⁵ Dnevna maša se je zaradi ure obhajanja imenovala lahko tudi »zgodnja« (frühe messe), ker se je opravljala v zgodnjih jutranjih urah.⁷⁶ Zanimivo, a ne pogosto, je bilo določanje dodatnih prejemnikovih obvez, npr. zvonjenja pred mašo,⁷⁷ namembnosti molitev oz. celih maš,⁷⁸ možnosti prestavitve namembne maše na nek drug dan, če je ustanova sicer imela običaj opravljati velik slovesen obred,⁷⁹ ali uro začetka maše.⁸⁰

Eden važnejših motivov darovanj, povezan tako z željo po duhovni odrešitvi kot socialnim ugledom posameznika in rodu, je bila vnaprejšnja zagotovitev pokopa v zaželeni cerkveni ustanovi. Vse do začetka 13. stoletja je veljala splošno pravilo, da je imela pravico pokopa določene osebe le njegova župna cerkev oz. pokopališče (razen kraljevskih in knežjih izjem!). Posameznik v normalni razmerah, če je umrl doma, ni mogel računati na uglednejše cerkveno poslopje.⁸¹ Privoljenja papežev od začetka 13. stoletja, ki so dovoljevala v samostanih pokopavati laike, so sprožila plaz osnovanja rodbinskih grobnic v samostanih. Laiki so se nadejali stalnih in izdatnih molitev za svoje grešne duše, obenem pa so želeli imeti oskrbovane in nepozabljene grobove. Ker pa so župne cerkve zaradi tega izgubljale del dohodkov, so načelno smele izterjati od samostanov četrtno ali tretjino tovrstnih dohodkov. Dokončno je bilo to pravilo izoblikovano v dekretalih papeža Klemenca V. Konkretnih vesti o tem pri nas ni, pa tudi sicer so bile dokaj redke.⁸² Neposrednih pisanih virov o pokopih v cerkvenih objektih je malo. Skoraj nič jih ni glede laičkih grobov v neredovnih cerkvah in kapelah. Zato pa je nekaj več umetnostnozgodovinskih preostankov, predvsem nagrobnih plošč, ki pa so bile pogosto kasneje prinešene z bližnjega pokopališča.⁸³ Ker se omejujemo na 14. stoletje, pravne in družbene forme glede plemstva, se moramo odpovedati popolni analizi nagrobnikov v večini cerkvenih objektov, saj je bilo veliko srednjeveških cerkva v novem veku, še posebej pa v 19. stoletju, podrtih, prezidanih ali sploh novih. Njihovo usodo so delile seveda tudi nagrobne plošče in grobovi.⁸⁴ Večina pomembnejšega viteškega in gosposkega plemstva se je dala v 14. stoletju že pokopavati v teh, le njim in cerkvenim osebam rezerviranih poslopij, pa tudi v grajskih kapelah, če jih je njihov grajski kompleks premoغل. Zato pa je nižje plemstvo našlo počitek večinoma na pokopališčih, verjetno na uglednejših mestih.⁸⁵ Kdo in kje se je dal pokopati v nesamostanskih cerkvah? Navedimo nekaj primerov. V ljutomerski farni cerkvi so

⁷³ V Stični naj bi za neko zgodnjo mašo pater-duhovnik prejemal od opata dnevno po dva beneška šilinga (ARS 1384 april 24.).

⁷⁴ GZL I/54.

⁷⁵ Rajkarda iz Marenbeka je leta 1290 osnovala v marenberškemu samostanu tedensko mašo in del posesti namenila tudi za vzdrževanje posebnega kaplana (GZM II/70). Pred letom 1368 je Viljem iz Gallenberga daroval samostanu v Mekinjah posest za osnovanje dveh večnih maš in zato zahteval dva posebna kaplana (ARS W 1368 november 20.). Prim. FRÖLICH, Rechtsformen, 477 sl., še posebej pa 503–508; SCHWARZKOGGLER, Schenkungen, 66.

⁷⁶ . . . vor der sunne schein . . . (ARS 1384 april 24.).

⁷⁷ V Stični mit der grozzen glogken chlenkhen (ARS 1384 april 24.).

⁷⁸ V Stični . . . alle mantag ain selmezz, die erst colletten umb ains priester sel und all samztag von der liben unsrer frawen schiding an geuerde . . . Dann die andern teg in ainer ieden wochen mügen si got ze dinst und seiner liben muter Marie an dem gen(anten) alter in meinem name wol mezz sprechen nach ir andacht und geualen und sullen mir dann teglich in den gen(anten) mezz lesen zwo colletten, aine von unsrer frawn und die ander für ains priester sel. (ARS 1384 april 24.).

⁷⁹ Ob si irs gotzhaus hochzeit an den zwain gen(anten) tegen irret die vorge(anten) zwo mezze ze sprechen, die sullen si volenden und sprechen vor oder hinnach am nachsten tag an geuerd. (ARS 1384 april 24.).

⁸⁰ Leta 1405 je Konrad iz Ehrenfelsa ustanovil tedensko mašo, ki naj bi bila ob sobotah in sicer vor allen andern messen, so si aller löbleihisten mügen daselbs ze Cili in irm kloster . . . an underlas ausrichten und volfürn. (HHSStA 1405 marec 25. Vojnik).

⁸¹ LENTZE, Begräbnis, 334.

⁸² IBIDEM, 338; SCHWARZKOGGLER, Schenkungen, 65; MLINARIČ, Kartuziji, 462.

⁸³ Ob teh nagrobnikih bi kazalo napraviti natančnejšo topografsko študijo na nivoju celotne Slovenije. Mi se omejujemo zgolj na podatke v starejši krajevni domoznanski literaturi, predvsem v nekaterih zgodovinah župnij (za Kranjsko) in dekanij (za spodnjo Stajersko), ki so izhajale konec 19. in v začetku 20. stoletja. Ta dela natančno opisujejo notranjost cerkva in kapel, njihovo opremo in seveda tudi morebitne grobnice in nagrobne plošče.

⁸⁴ Le en dokumentarni primer: Konec 15. stoletja je dal stiški opat Martin prenesti nekatere plemiške grobnice od kapele Sv. Katarine (izven obzidja), v samostansko cerkev. Nekatere razbite nagrobnike pa je ukazal porabiti za utrditev obzidja, potem ko je bil leta 1471 samostan oropan in opustošen od Turkov. Tedaj je bila opuščena tudi grobnica Turjaških in prenešana v samostansko cerkev, čemur pa so Turjačani nekaj let ostro oporekali (GREGORIČ, Stična, 65).

⁸⁵ Kot primer navedimo Mali grad v Kamniku, ki je premoغل dvojno kapelo s kripto iz konca 12. stoletja, kjer so bili verjetno tudi možni pokopi prebivalcev obeh gradov (F. STELE, Politični okraj Kamnik. Topografski opis [Umetnostni spomeniki Slovenije I., priloga v ZUZ od 1922 do 1929], Ljubljana 1929, 73–86). Delitev pokopnih mest na pokopališča in notranjost cerkvenih objektov, glede na ranginost plemstva in s tem povezane socialne razlike, poznata tudi Rübsamen za predele vzhodne Nemčije (Kleine Herrschaftsträger, 453–455) in Lentze za Dunaj (Begräbnis, 331).

imeli poleg župnikov v prezbiteriju grobnice gradiščani Ljutomerskega spodnjega gradu, v ladji pa tudi drugi odličniki (leta 1414 npr. oskrbnik deželnoknežjega urada Ljutomer in bivši komornik vojvode Rudolfa IV. Rudolf iz Lasberga, njegov naslednik Jurij Schweinbeck, umrl leta 1459 itd.).⁸⁶ Ortolf V. iz Konjic je bil leta 1370, kot edini svojega rodu pokopan v konjiški župnijski cerkvi.⁸⁷ Stara kamniška župna cerkev je po Valvasorju imela mnogo starih nagrobnih plošč Lambergov in drugih »prastarih« plemiških rodbin.⁸⁸ Velik vpliv v svibenjski župni cerkvi so imeli že od 12. stoletja Svibenjski. Eden njihovih zadnjih predstavnikov Viljem (+ 1397) je še v Valvasorjevem času imel v njej nagrobnik.⁸⁹ Omenimo še gospode Ptujске in viteze iz Dobrne, katerih nekateri člani so bili v 15. stoletju pokopani v prelepi cerkvi na Ptujski gori. Ugled pa so dajale predvsem grobnice v samostanskih cerkvah in pokopališčih vseh mogočih redov, kar pa si je bilo potrebno pravočasno rezervirati.

»Naročniški sistem« je bil enostaven: darovalec je z relativno majhnim darom, ki je često obsegal eno samo hubo, vinograd ipd., lahko pa tudi v vrednosti preko deset hub, zagotovil mesto sebi, pogosto tudi ženi, bratom, sestrām itd. Nikdar ni prišlo do pogodbe »za nazaj« – da bi sorodniki pravkar umrlega želeli zanj dobiti grob v cerkvenem poslopju. Višina izdatka ni bila vedno odvisna od socialne pozicije plemiča. Približno istočasno, v začetku 14. stoletja, sta si zagotovila pokop v samostanski cerkvi Ulrik Žovneški (Žiče) in Nikolaj iz Črnelega (Stična). Čeprav je bil prvi daleč uglednejši in svoboden gospod, je dal »le« 10 hub, Črnelški pa 6 hub in 6 vinogradov.⁹⁰ Takih primerov je še več. Mnogo verjetnejše je, da je bila višina izdatka za »nakup« groba v samostanu odvisna od ugleda ustanove, kamor so zatem položili donatorjevo truplo. To pa je po drugi strani avtomatično odbijalo nižje, revnejše plemstvo od samostanov kot so bile npr. Žiče, in jih preusmerjalo v popularnejše in nizkotarifne, kamor so sodili zlasti ženski samostani in samostani beraških redov. Kaj je dajalo samostanu ugled iz gledališča pokopavanja? Predvsem reference. Kartuzija Žiče morda ne bi nikdar dosegla takšnega ugleda in posesti, če ne bi bili v njej pokopani ustanovitelji, štajerski mejni grof Otokar III. (+ 1164), njegova žena Kunigunda (+ 1184) in sin Otokar IV. – kot prvi štajerski vojvoda (+ 1192). Pri tem je imelo važno vlogo naključje, saj si je Otokar III. še za časa življenja sicer izbral Rein.⁹¹ Stični ni dajala čar sama starost ustanove in obsežna posest, marveč tudi grob prve žene vojvode Ulrika III. Spanheimskega, Agnes (+ pred 1263), medtem ko sta Ulrikova mati Jutta (+ pred 1236) in brat Bernard (+ 1246–1249) s svojim grobom dvignila ugled kostanjeviškemu samostanu.⁹² Nasploh so ustanovitelji samostanov izbirali zadnji počitek v svojih ustanovah, npr. Gallenbergi v Mekinjah, Kamniški v Velesovem, Marenberški pri dominikankah v Marenberku, Ptujski pri minoritih v Ptujju itd.⁹³ Zlasti dinastii, katerih predniki so bili ustanovitelji več samostanov, so se »svojim« samostanom na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem večinoma izogibali (izjeme gl. zgoraj). Toda ne zaradi njihove neuglednosti, marveč zaradi že uveljavljene rodbinske tradicije, ki je pokop predvidevala v eni in isti, pogosto svoji najstarejši ustanovi. Starejši Spanheimi so bili pokopani v Rožacu, z ustanovitvijo samostana v Št. Pavlu na Koroškem pa v njem, razen izjemoma drugod (npr. v Kostanjevici).⁹⁴

Ustanovitelji samostanov so si lahko pokop oz. pravico do rodbinske grobnice de facto zagotovili že v ustanovni listini oz. s samim dejanjem, toda de iure je bilo akt potrebno še

⁸⁶ F. KOVAČIČ, Ljutomer. Zgodovina trga in sreza, Maribor 1926, 70, 93.

⁸⁷ STEGENŠEK, Konjice, 33–34, 195.

⁸⁸ STELE, Kamnik, 5.

⁸⁹ J. W. VALVASOR, Die Ehre des Hertzgothums Krain, VIII, Laybach-Nürnberg 1689, 801.

⁹⁰ MLINARIČ, Kartuziji, 80; GREBENC, Stična, št. 119 (str. 47).

⁹¹ MLINARIČ, Kartuziji, 27–31, 463.

⁹² MLINARIČ, Kostanjevica, 118, 120, 132–133.

⁹³ Leta 1350 so Gallenberški v poravnalni listini z mekinskim samostanom zahtevali naj imajo *biueld* . . . *dan ze Minchen-dorf pei iren goczhaws da unser und unser vordern gestift ist* . . . (ARS W 1350 oktober 27.). Mekinjska župna/samostanska cerkev je polna nagrobnih plošč Gallenbergov in nekaterih drugih plemičev. Vse od začetka 15., predvsem pa od 16. stoletja dalje. Gallenberški moški nagrobniki pogosto poudarjajo v titulaciji dedno odvetništvo nad Mekinjami. Nekateri plošče pa so bile šele naknadno prinešene iz drugih cerkva (STELE, Kamnik, 290–302). Sodeč po listini iz leta 1388, s katero je Selda iz Kolovca (prvi mož Friderik iz Hmeljnika-Mengeša), vdova tudi po drugem možu Nikolaju iz Gallenberga, dala Stični nek dar za dnevno mašo pri oltarju Sv. Andreja v stiški cerkvi v »Gallenberški kapeli« (*Gallenbergica* – termin iz 18. stoletja), bi bili nekateri Gallenbergi, recimo vsaj iz stranskih veja, lahko pokopani tudi v Stični (GREBENC, Stična, št. 263, str. 79). Bivši andeški ministeriali iz Kamnika so imeli grobnico v svoji ustanovi v Velesovem, kot govori listina iz leta 1277 (ARS 1277 april 26. Kamnik). Marenberški so imeli kot ustanovitelji samostana dominikank v Marenberku (1251) grobnico pred oltarjem tamkajšnje samostanske cerkve (OROŽEN, Dižese I, 94). Za Ptujске prim. J. CURK, Proštijska cerkev in minoritski samostan v Ptujju, ČZN 12/1976, 52.

⁹⁴ MLINARIČ, Kostanjevica, 130–131.

posebej regulirati. Obveznosti obeh strani so bile jasno določene in v interesu obeh je bilo njihovo dosledno izvajanje. Zgodilo se je celo, npr. v primeru Herranda iz Kamnika (dominikanec v Ptuj), da je šele dovoljenje velesovske priorise leta 1277 Kamniškim izjemoma omogočilo pokopati sorodnika v cerkvi v Kamniku in ne v rodbinski grobnici v Velesovem.⁹⁵ Redovniki so morali na lastne stroške prepeljati darovalčevo truplo v samostan, ga pripraviti na pokop, ga tri dni po smrti po vseh predpisih pokopati in opraviti sedmino oz. tridesetino (*officium defunctorum*), ki je zaključila obdobje žalovanja in odprla zapuščinske prepire med sorodniki.⁹⁶ Darovnice, zvezane s pokopom, so bile lahko enostavne, kar pomeni, da ni bila precizirana kasnejša dušna in fizična oskrba groba. Pogosto, brez pravil glede na socialni status plemiča, zato pa glede na višino daru, je bila oskrba natančno določena. Običajno je bila zagotovljena večna luč nad grobom,⁹⁷ redkeje večna (vsakodnevna) maša,⁹⁸ pogosto pa aniverzarij.⁹⁹ Žal je propadanje Cerkve zabrisalo tudi spomin na te (načeloma) večne ustanove, ki se v glavnem niso ohranile v novi vek. Le izjemno visoke dotacije so ostale v spominu klerikov, na ostale pa se v 16. stoletju protestantizmu naklonjeni ostanek srednjeveškega plemstva niti ni hotel več sklicevati, oz. ga ni več zanimal. Domožnanstveni opisovalci cerkvenih poslopij iz 19. stoletja so zato naleteli zgolj na pravne ustanove, pretežno od začetka 17. stoletja dalje, torej iz časa protireformacije in cerkvenega baroka v ideološkem smislu. Prav vedenje o pogrebnih molitvenih ustanovah bi nam omogočilo trdnjše hipoteze glede pokopov in statusa plemstva. Vrnimo se k samostanskim plemiškim grobnicam!

Na Kranjskem je bilo še posebej zaželeno mesto pokopa v cerkvi stiškega samostana ali vsaj na samostanskem pokopališču ob kapeli sv. Katarine, če že ne v njej. Tu je do konca 14. stoletja našla mesto pisana družba kranjskega plemstva: od uglednejšega plemstva so si vnaprej zagotavljali pokop posamezniki izmed Turjaških (ti so imeli grobnico z nagrobniki tudi v kapeli sv. Jurija, v 14. stoletju že spremenjeni v zakristijo; vsaj en Turjaški je bil zanesljivo pokopan v kapeli sv. Katarine) in njihovih stranskih vej (Gradac), Šumberških in Črnelskih. V kapelici si je zadnje počivališče izbrala tudi Virida Milanska, vdova leta 1386 padlega vojvode Leopolda III. Te grobnice so bile konec 15. stoletja opuščene oz. prenešene znotraj obzidja v samostansko cerkev.¹⁰⁰ Predvsem na pokopališču ob cerkvi (*in coemeterio antiquae ecclesiae*, kot je napisal Gregor Pucelj v 18. stoletju) je počival širši krog nižjega, večinoma dolenskega plemstva (Čemšenik, Kozjak, »Lischniz«, Mačkovec, Mirna, Sobrač, Žužemberk).¹⁰¹ Druga uglednejša ustanova je bila Kostanjevica. Poleg že omenjenih članov Spanheimov so v njej že sredi 13. stoletja želeli biti pokopani spanheimski ministeriali iz Studene, v 14. stoletju pa so imeli grobnico v samostanski kapeli sv. Lenarta Galli.¹⁰² Velik, a zaradi pomanjkanja virov nedoločljiv ugled so imeli cerkveni objekti Nemškega viteškega reda v Ljubljani, kjer so v obravnavanem obdobju pokopali vsaj Viljema iz Kraiga (pred letom 1282 v redovni špitalski kapeli)¹⁰³ in nekatere Štemberške po letu 1408 (v kapeli sv. Margarete v komendski cerkvi).¹⁰⁴ V Mekinjah so imeli poleg ustanoviteljev Gallenbergov grobnico vsaj še plemiči iz Kolovca.¹⁰⁵ Pri avguštinčih v Ljubljani so imeli grobnico ljubljanski Kolenci, oz.

⁹⁵ ARS 1277 april 26. Kamnik.

⁹⁶ Zadostuje le en primer: Leta 1302 je Gertruda iz Dravograda podarila dve hubi samostanu v Marenberku pod pogojem *da swa ich stirbe in der naehe, da si mich volreichen mügen, da schuln si mich in ire selber arbeit und choste in ir chloster bringen und schülln mich da erberlich prividen und schuln meiner sele tun als ir swester einer* (MDC VII, št. 140, str. 54). Takšna določila pozna tudi Lentze za Dunaj in nekatere avstrijske samostane (Begräbnis, 335 sl.). Isti ima natančen teoretičen in z dunajskimi viri dokumentiran potek pogreba ter predpogrebnih in popogrebnih duhovnih opravil, ki pa so se po diocelah menda nekoliko razlikovala (Begräbnis, 329–333, 339–342). Prava gregorijanska tridesetina (30 maš v enem mesecu) se v naših virih omenja le dvakrat: Leta 1302, ko je Oton iz Liechtensteina odredil maše zadušnice v času tridesetih dni po svoji smrti (GZM II/98) in leta 1364, ko je ljubljanski meščan Konrad Pegam testamentarno obljubil vsakemu avguštinc v Ljubljani, ki bi opravil zanj 30 maš pol marke denarcev (GZL I/66).

⁹⁷ KOMATAR XVIII, št. 102 (str. 176); GZL VII/49, ARS W 1385 januar 21.; GREBENC, Stična, št. 247 (str. 75); GZM II/49.

⁹⁸ KOMATAR XVIII, št. 120 (str. 185), ARS DA 1393 maj 4., GZL IX/53.

⁹⁹ MLINARIČ, Kartuziji, 88.

¹⁰⁰ GREBENC, Stična, št. 85 (str. 40), št. 107 (str. 45), št. 119 (str. 47), št. 252 (str. 76); št. 273 (str. 82), KOMATAR XVIII, št. 102 (str. 176). GREGORIČ, Stična, 33, 57, 65.

¹⁰¹ GREBENC, Stična, št. 165 (str. 56), št. 161 (str. 55), št. 129 (str. 48), št. 93 (str. 42), št. 247 (str. 75), št. 250 (str. 76), št. 264 (str. 79).

¹⁰² Leta 1393 je Henrik Gall iz Gallensteina odrejal duhovne obveznosti samostana in svoj pokop. Maše naj se berejo v *sand Lienharts chappeln da mein voran ligent* . . . (ARS DA 1393 maj 4.). Prim. še MLINARIČ, Kostanjevica, 134.

¹⁰³ GZL VII/5.

¹⁰⁴ GZL IX/53.

¹⁰⁵ ARS W 1385 januar 21.

vsaj Nikel Kolenc enkrat po letu 1384.¹⁰⁶ Možnost pokopa laikov je predvidel tudi ustanovitelj samostana klaris v Škofji Loki leta 1352, kamniški župnik Otokar po rodu iz Blagovice.¹⁰⁷

Kot rečeno je bila na Spodnjem Štajerskem najbolj zaželena grobnica v kartuziji Žiče. Kartuzijani v začetku niso bili naklonjeni laičkim grobnicam, šele od srede 13. stoletja je bil uradno dovoljen pokop ustanoviteljem, ne pa dedičem. To določilo pa je bilo v primeru Žič kršeno že znatno prej. Formalno kartuzijani niso bili obvezani obljubljeni pokopa laikom vnaprej. Že v 13. stoletju so popustili tudi drugim velikim dobrotnikom, čeprav so še npr. leta 1393 na generalnem kapitlju v Žičah obudili staro pravilo, da se na redovniškem pokopališču ne smejo pokopavati laiki. Za njih je bilo predvideno drugo. Obči redovni statuti so predvidevali pokop v samostanski cerkvi, kapiteljski dvorani, samostanskih kapelah, dvorišču križnega hodnika. Poleg ustanoviteljev Traungauev so si grobnico že v 13. stoletju zagotovili še veliki dobrotniki iz vrst Žovneško-Celjskih, ki pa so imeli sprva grobnico v Gornjem Gradu. V Žičah so bili pokopani Ulrik II. Žovneški (+ okrog 1316), njegova žena Katarina Vovbrška in Friderik III. Celjski (sin Friderika II.). Nekateri Žovneško-Celjski pa so zadnji počitek našli v celjski župnijski (Herman III. – nezakonski sin Hermana II., kot freisinški škof umrl leta 1421), oz. minoritski cerkvi (vsaj Ulrik II., umrl leta 1456, je počival v grobnici pred glavnim oltarjem), Herman II. (+ 1435) pa v svoji ustanovi kartuziji Pleterje.¹⁰⁸ Stalneje so se dajali pokopavati v Žičah še plemiči iz Konjic. V Žičah je bil kot laik pokopan že Ortolf II. (+ po 1245), njegov sin Leopold IV. (+1306), Leopoldov istoimenski sin (+ po 1337), verjetno pa tudi nečaka Leopolda V., Henrik (+ po 1398) in Leopold VI. (+ po 1398), medtem ko je bil njun brat Ortolf V. (+ 1370) pokopan v župnijski cerkvi v Konjicah, kjer je ohranjena njegova grobnica in nagrobna plošča. Ortolf V. je bil menda tudi edini izmed Konjiških, ki ni bil pokopan v Žičah. Omenjeni bratje so dali leta 1357 v Žičah postaviti grobno kapelico.¹⁰⁹ Menda naj bi bili v Žičah pokopani tudi Vojniški, zagotovo pa Massenbergi po letu 1335.¹¹⁰ V drugi spodnještajerski kartuziji Jurklošter je bila najznamenitejša pokopana oseba Veronika Deseniška (+ 1425).¹¹¹ V Gornjem Gradu so imeli grobnico Žovneški, poleg njih pa že leta 1229 Uschalk iz Prekope, neki Edlingen, po Laziju menda tudi leta 1308 umrli grof Ulrik Vovbrški. Orožen meni, naj bi ta počival v cerkvi v Grebinju na Koroškem. Od srede 13. stoletja so bili v Gornjem Gradu pokopavani tudi Kacenštajni. Vsi omenjeni laiki so imeli grobove v kapeli samostanske cerkve.¹¹² V cerkvi dominikank v Marenberku so imeli grobnice ustanovitelji Marenberški, Gertruda iz Dravograda (+ po letu 1311) in Sofija iz Lipnice.¹¹³ V celjski minoritski cerkvi pri stranskem oltarju so vsaj sredi 15. stoletja imeli grobnico helfenberški graščaki,¹¹⁴ v ptujski minoritski cerkvi pa je bil leta 1295 pokopan Friderik III. Ptujski, ki je bil morda tudi ustanovitelj samostana.¹¹⁵

Pokop v cerkveni ustanovi je bil torej skoraj samoumeven v plemiški zavesti. Med »pogrebom« in »pogrebom« pa so bile razlike, pogojene s socialnimi in ekonomskimi možnostmi posameznika ali rodbine. Tradicionalno uglednejši samostani so dopuščali pokope tistega plemstva, od katerega so že prej prejeli in v bodočnosti pričakovali nove darove. Neugleden in reven plemič bi morda še zmožel dar, ki bi zadoščal za pokop in oskrbo groba, toda njegovi potomci ne bi bili več sposobni dajati novih in novih darov. Višje plemstvo pa je to še lahko počelo in bilo zato bolj zaželeno. Razlike so bile tudi v obsegu posmrtnih obredov in ceremonij, odvisno pač od dobre volje in dogovora, manj od višine darov. Potomci ustanoviteljev in velikih dobrotnikov posameznih ustanov niso bili nujno pokopani v tradicionalni ustanovi, temveč tudi drugod. Propad plemstva se je torej odražal tudi v pozabljanju rodbinske tradicije v pokopavanju, oz. v naraščajoči individualizaciji iskanja mesta posled-

¹⁰⁶ GZL VII/49.

¹⁰⁷ FRA 35, št. 727 (str. 317–319) BLAZNIK, Škofja Loka, 106.

¹⁰⁸ MLINARIČ, Kartuziji, 80, 462–464; STEGENŠEK, Konjice, 171, 195; M. MAROLT, Dekanija Celje (Umetnostni spomeniki Slovenije III., I. zvezek: cerkveni spomeniki v Celju), Maribor 1931, 30, 60–61.

¹⁰⁹ IBIDEM, 83, 87, 88, 464; STEGENŠEK, Konjice, 33–34, 195.

¹¹⁰ MLINARIČ, Kartuziji, 89, 464.

¹¹¹ IBIDEM, 464.

¹¹² Tam naj bi bili leta 1359 pokopani že starši in drugi predniki Rudolfa iz Kacenštajna (KOMATAR, XVIII, št. 120, str. 185); Prim. še OROŽEN, Diocese II/1, 65, 70, 85, 109, in Diocese II/2, 20.

¹¹³ OROŽEN, Diocese I, 95–96.

¹¹⁴ MAROLT, Celje, 61.

¹¹⁵ CURK, Ptuj, 52.

njega počitka. Z drugimi besedami, to je eden od številnih indicov razpada prvotno tesno povezane rodbine na družine, v 14. stoletju pa se je atomizirala še ta. Široki, nižji sloji plemstva niso prišli v uglednejše samostane, razen če niso bili domačini kot npr. (turjaško?) viteštvo okoli Stične. Za njih so ostala odprta samo vrata vaških cerkva, še pogosteje pa nekoliko uglednejši kot cerkvenega pokopališča, skromen aniverzarij in večna luč. Za nagrobno ploščo pa verjetno ni bilo denarja.

6. Pravne in ekonomske poslovne variante

Odnos med kupčevanjem in poklanjanjem je bil vedno zelo tesen.¹¹⁶ Zato moramo opozoriti še na nekaj prikritih form darovanja, ki se pojavljajo v drugih transakcijskih oblikah. Prvi tak način je bila »prodaja«, ki je razen kupnine vsebovala vse druge elemente darovanja. Takih poslov je v našem korpusu listin le 15 (3,1%). Natančnejši pretres vsebine listin daje več razlag. Često je darovalec sam povedal, da je posest podaril že kak njegov prednik, sedaj pa jo on predaja ustanovi, za kar dobi nek denar.¹¹⁷ To je bila pravzaprav (pravno nepotrebna) odškodnina, ne pa prava kupnina. Cerkev jo je vendarle raje plačevala kot pa tvegala dolgotrajno pravdanje in negotov izid. Druga oblika je bila običajna prodaja, le da si je prodajalec izgovoril še dodatne ugodnosti v molitvah in drugih verskih obredih, vsaj kot enostavni dušni blagor. Tako je na en mah prišel tako do denarja kot tudi dušnega blaga.¹¹⁸ Za prodajalca-darovalca je bila ugodna tudi prodaja posesti (pravic), ki jo je imel v fevdu od iste ustanove. V tem primeru je od Cerkve zares prejel kupnino (= odškodnino).¹¹⁹ »Prodajne« forme darovanja se je v 14. stoletju posluževalo večinoma samo nižje plemstvo in meščanstvo.

Drugi način, ki v bistvu ni nič drugega kot prodaja-nakup, le da brez posredništva denarja, zato pa zgolj posesti, pravic itd., je bila menjava posesti med cerkveno ustanovo in darovalcem-menjalcem. Povsem običajnim menjavnim določbam je bila dodana še klavzula o motivu plemičevega dejanja, t.j. želji po dosegu dušnega blaga. V tem je bilo nekaj modalitet. Po eni je ustanova za podarjeno posest dala plemiču neko drugo v doživljenski užitek.¹²⁰ Realnost zamenjave je torej veljala le do smrti partnerjev, nato pa je ustanova realizirala večji dohodek. Možna je bila tudi menjava alod za alod, pri čemer je bil formalno »oškodovanec« cerkveni partner, ki je moral prevzeti duhovne obveznosti v korist poslovnega partnerja. Zato pa je bila pridobljena posest za ustanovo največkrat geografsko primernejša (bližja).¹²¹ Do fiktivnega darovanja je prišlo tudi, če dedičem pokojnega darovalca ni ustrezala že izvršena daritev in so jo sporazumno spremenili. Formalno pa je po tekstu listin šlo za menjavo.¹²²

Tretji način, po naših virih redek, je bil »omejen dar«. Šlo je za običajno daritev, ki pa je dosegla pravno popolnost šele po darovalčevi smrti. Do tedaj pa mu je ustanova, ki je dar sicer res prejela, morala plačevati določeno letno rento.¹²³ Ta oblika je pravzaprav zakup, ki se od običajnega loči po tem, da je bil nerešljiv, torej dokončen, in je po darovalčevi smrti brezpogojno postal cerkvena last. Tudi obratna poslovna smer je bila možna: takrat je darovalec poklonil v zameno za duhovne obveznosti neko vsoto denarja, za kar je smrtno prejel v zakup cerkveno posest.¹²⁴

¹¹⁶ RÜBSAMEN, Kleine Herrschaftsträger, 234.

¹¹⁷ Tako je storil Henrik Brničan leta 1331, ko je predal eno hubo Mekinjam in zanje prejel 4 marke oglejskih den. (ARS W 1331 maj 25.). Leta 1302 je dal Medko iz Malenc po naročilu umrlega brata Friderika samostanu v Kostanjevici neko desetino, vendar ne brezplačno, kot si je to zamislil Friderik, marveč za denarno odškodnino (kupnino). Pri tem ga je podpirala vdova umrlega, ki je očitno ščitila svoje in interese otrok (ARS DA 1302 junij 2.). Morda se z čistim darovanjem sploh ni strinjala. Še en primer: leta 1384 je Viljem iz Svibnega prodal Stični večjo posest, čeprav jo je njegov pokojni bratranec že prej volil kot čisti dar. Vsota za posest je bila tako majhna, da je očitno, da je šlo samo za odškodnino (STIČNA 1384 november 11.).

¹¹⁸ Prim. ARS DA 1301 december 3., ARS W 1304 januar 22. Velesovo, ARS 1360 april 24., KOMATAR XIX, št. 161, (str. 51), ARS 1397 november 30., GZM V/82; MLINARIČ, Kartuziji, 71, 99; GREBENC, Stična, št. 134 (str. 50), št. 142 (str. 51).

¹¹⁹ NŠALj 1307 december 15. Kamnik.

¹²⁰ Npr. Günter iz Hekenberka in gornjegrajski samostan leta 1277 (NŠALj 1277. Gornji Grad, NŠALj 1279.), Oton Schurr in kostanjevski samostan leta 1376 v dveh ločenih listinah (ARS DA 1376 januar 25., ARS DA 1376 januar 25.).

¹²¹ Leta 1368 so Šumberški »podarili« fari v Mirni peči lastno hubo v Podborštu, prejeli pa farmo (kot alod) v Boričevem (KANM 1368 januar 17., fasc. I, št. 2). Podboršt leži vsaj sedemkrat bližje Mirni peči kot Boričevu. Podobno še KOMATAR XIX, št. 185 (str. 100), ARS 1373 januar 25..

¹²² ARS W 1374, maj 9..

¹²³ Na tak način je leta 1408 Albreht z Vrhnike podaril samostanu v Bistri neko desetino (HHStA 1408 november 19.).

¹²⁴ Takı pogodbi sta leta 1397 in 1398 sklenila stiški samostan in Virida, vdova Leopolda III. Habsburškega (400 dukatov proti 17 hubam, oz. 250 dukatov proti 13 hubam) (GREBENC, št. 271, str. 81; št. 272, str. 81–82).

Ekskurz: Alod in fevd kot pravno-posestniški formi darovanj za dušni blagor

Že v 10. stoletju se je uveljavilo pravilo, da se sme Cerkvi predati le posest v formi prave proste lastnine. Tudi pri nas je bila ta tradicija trdno zasidrana in to ne le pri darovih, temveč tudi pri običajnih kupoprodajnih, zastavnih itd. poslih s Cerkvijo. V veliki večini tovrstnih listin je predana posest izrecno označena kot »prava prosta last.«¹²⁵ Prav darovnice za dušni blagor govore še o nečem: plemstvo, pa tudi meščanstvo, sta imela precej alodialne posesti, več kot smemo sicer domnevati na podlagi poslovanja med njimi samimi, na kar opozarjajo tudi različne kategorije darovalcev. Tako nižje kot višje plemstvo in meščanstvo z vseh vetrov je razpolagalo s tovrstno posestjo. Med njimi smemo slutiti tudi »inwärtseigen« posest, ki so jo do 14. stoletja v določeni meri že spremenili v alode. Seveda pa v 14. stoletju alodialna posest ni bila več tako obsežna kot fevdna, saj o tako obsežnih darovnicah kot je bila ona od sv. Heme Breško-Seliške v 11. stoletju, ni bilo več duha ne sluha. Sploh pa so darovi v poznem srednjem veku, od konca 13. stoletja naprej, le še izjemoma obsegali cela gospodstva skupaj z gradovi (kot npr. Sicherstein za pletersko kartuzijo leta 1407¹²⁶).

Tu pa tam je vseeno prihajalo do darovanj fevdov. Pri tem ne mislimo na posest, ki jo je darovalec prej podeljeval v fevd, sedaj pa prekinil s prakso in jo predal kot alod Cerkvi,¹²⁷ marveč na fevde, ki jih je darovalec užival, oz. že prej imel od katerega koli fevdnega gospoda. Od naših 479 darovanj med leti 1277–1409 jih je bilo takih le 24 (5,0%). To govori o sicer redkem običaju, ki pa Cerkve kot prejemnice v bistvu ni tangiral. Darovalec je namreč že pred aktom dosegel od fevdnega gospoda, da je ta formalno (ustno? – največkrat o tem ni virov) prevedel in s tem za trenutek vazalu podaril fevd kot alod, bodisi brezodškodninsko,¹²⁸ bodisi proti odškodnini, ki je ustrezala vrednosti daru.¹²⁹ Tudi daritve fevdov brez poprejšnjega dovoljenja fevdnega gospoda so se iztekle brez sporov. Gospod je naknadno izstavil prodajno listino v korist vazala-darovalca, ki je torej utrpel dvakratno »škodo« (sama posest + odkupnina),¹³⁰ ali pa si je pri cerkveni ustanovi izgovoril zase določene storitve, kot odškodnino za prevedbo fevda v alod. V takem primeru je kot darovalec potemtakem izpadel pravzaprav fevdni gospod, medtem ko je vazal najčešče fevd zgolj prodajal Cerkvi.¹³¹ Fevdni gospod je včasih celo naknadno zamenjal darovane fevde za drugo posest, ki mu je kot odtujen bolj ustrezala.¹³² Časovni razmik med darovanjem (ali kakšnim drugim poslovnim aktom) in gospodovim privoljenjem je bil lahko dokaj velik, celo več let. Ni jasno, kaj se je vmes dogajalo – je bil sprožen spor pred sodnimi instancami, so potekala pogajanja, je gospod sploh vedel, kaj se je zgodilo, je obdarovana ustanova sploh vedela, kakšno posest je prejela itd.?¹³³ Tretja varianta je bila, da je gospod prevedel fevd v alod, bivši vazal je posest daroval cerkveni pravni osebi, gospodu pa dal drugo lastno posest kot odškodnino, ki pa jo je od starega fevdnega gospoda spet takoj prejel v fevd.¹³⁴ Tak postopek je bil običajen predvsem, če se darovalec ni želel odpovedati svoji čisto določeni posesti, temveč je želel darovati zanj manj interesantno, čeprav je bila fevd. Varianto bi lahko imenovali »premostitev neugodnih geografskih razmer pri posedovanju zemljiške posesti.« Posebna »daritev« je bilo

¹²⁵ H. EBNER, *Das freie Eigen. Ein Beitrag zur Verfassungsgeschichte des Mittelalters*, Aus Forschung und Kunst, 2. Bd.), Klagenfurt 1969, 45–48.

¹²⁶ ARS W 1407 julij 10. Celje.

¹²⁷ Taki primeri so pri darovih Falkenberškega leta 1277 (GZL I/3), Enzelsberškega in Dravogradskega leta 1278 (MDC V, št. 344, str. 214–215) ter Trušenjskih leta 1315 (MDC VIII, št. 301, str. 94).

¹²⁸ Npr. NŠALj 1337 avgust 7. Gornji Grad, ARS W 1346 januar 21., ARS W 1349 januar 6., GZL IX/35, ARS CE 1371 julij 13/20. Celje, HHStA 1408 november 19., GZM V/82; GREBENC, Stična, št. 194 (str. 62–63); STEGENŠEK, Konjice, 156 (za dar Rudolfa iz Zbelovega); OROŽEN, Diözese V, 43–45 (za dar Diepolda iz Kacenštajna).

¹²⁹ Npr. KOMATAR XVIII, št. 51 (str. 151).

¹³⁰ Tako je storil Heidenrik iz Celovca leta 1308, ko je Henriku Polan iz Kranja prodal dve hubi, ki jih je Polan že prej (brez dovoljenja) daroval kostnici v Kranju (ARS W 1308 marec 25. Kranj).

¹³¹ Leta 1312 je Benedikta iz Maribora podelila samostanu v Studenicah *die aygenschaft an vier hieben . . . die weylen Maerchel von Gruenenberch von mier ze lehen gehabt hat und die se von im chauft habent, also daz si die selben hieben unt alle ier nachchomen schiellen ze rehtem aygen ewichleich pesiczen* . . . Za odškodnino za vedno izgubljen fevd si je izgovorila zase in za pokojnega moža letni aniverzarij (GZM III/21).

¹³² Leta 1408 je Herman Celjski od vdove po Ortolfu Wartenauerju prejel nazaj več fevdov, ki jih je dal njen prvi mož za jutro. Zato pa je Celjan predal vdovini ustanovi v Krškem drugo posest (ARS CE 1408 november 25.).

¹³³ Značilen primer je daritev kostanjeviškega meščana Marka Mureta in njegovega sina, ki sta leta 1382 izročila kostanjeviški cisterci dve njivi, ne da bi omenila, da sta obe fevd (ARS 1382 december 6.). Fevdni gospodje so bili morda prej Sichersteini, toda šele leta 1393 je dal fevdni gospod Herman Celjski privoljenje za daritev (ARS DA 1393 marec 23. Celje). Približno v tem času so Celjani namreč prevzemali celotno sichersteinsko gospodstvo.

¹³⁴ Tako pot je leta 1286 ubral Seifrid iz Alp na Koroškem (MDC VI, št. 8, str. 3–4).

obdarovanje cerkvene ustanove za »dušni blagor« z njeno fevdno posestjo od lastnega vazala!¹³⁵ V tem primeru sploh ne moremo govoriti o daru, marveč o nemoči ustanove, da vzame fevde nazaj po redni poti. Zato je morala privoliti v »obdaritev« in obljubiti določene obveznosti.

Končno moramo opozoriti tudi na edini nam znani primer, ko je cerkvena ustanova in sicer stiški samostan, prejela od nekega Galla nekaj pred letom 1341 pravi fevd (*sub nomine feudi* oz. na drugem mestu . . . *extradidit monasterio per modum boni feudalisi quendam decimam* . . .). Glede na to, da je listina ohranjena le v dveh zbirkah (pogosto nezanesljivih) regist iz 18. stoletja, je možno da tekst govori nekaj čisto drugega. Toda zanimivo je nadaljevanje: samostan je moral dajati kot protidar najstarejšemu članu družine Gall letno po enega konja kot priznanje fevda. Dolžnost je prenehala, če bi kateri od Gallov postal stiški opat. Ta fevd je samostan menda kasneje odkupil od Gallov.¹³⁶ Očitno gre za precedens, ki pa se ni mogel obdržati drugače kot v zasilni formi trajnega zakupa in še to le krajši čas.

Opazna je tudi obratna pot: darovalec je predal alod in ga prejel nazaj (vsaj) v doživljenjski fevd in uporabo. To niti ni bil dar v pravem pomenu, marveč posestna transakcija v korist Cerkev, ki je darovalcu pridržala pravico (trajnega) posedovanja posesti (dohodkov). Do 13. stoletja je postopek zagotavljal obdržanje aloda v posesti kot fevd, saj bi jo sicer npr. hčerka gospoda, poročena z ministerialom, izgubila. Nasplošno je podeljevanje podarjene posesti naprej v fevd širšemu krogu nižjega plemstva in meščanstva, le-tem dvigalo socialno pozicijo, ki so jo prinašali alodi z višjim posestnim statusnim predznakom. Z drugimi besedami: ker je večina darov do konca 13. stoletja prišla iz rok visokega, svobodnega plemstva, je posest, ki jo je Cerkev kasneje podeljevalo vsenaokrog v fevd, objektivno s svojo pravno naravo višala statusno pozicijo vazalov.¹³⁷ To pa seveda ni dogodilo s posestjo, ki so jo darovalci sami prejeli nazaj v fevd.

Zaokrožimo povedano: fevd ni bil ovira za obdaritev cerkvenih ustanov, je pa zahteval pravni postopek, ki ga je spremenil v alod in tako postal za bivšega fevdnega gospoda izgubljen. Svobodno darovanje samostanom, ki so bili pod deželnoknežjo zaščito, so so zagotovili štajerski ministeriali npr. že leta 1186, potem ko je bila pravica med njimi najbrž že dlje časa običajna. Morebitna zahteva po pridobitvi dovoljenja je bila tedaj le v funkciji supergarancije, kot to domneva Reichert glede prošnje Seifrda iz Marenberka, ki je leta 1251 želel obdarovati s fevdi svojo novo ustanovo v Marenberku, ne pa ministerialnih vezi (t.j. ovir).¹³⁸ Število darovanih fevdov nikdar ni bilo posebej veliko, verjetno so se jim zaradi potencialnih ugovorov fevdnega gospoda ali dedičev vazala-darovalca izogibali tudi cerkveni prejemniki.

Še nekaj oblik darovanja moramo omeniti. To so one z lastnostmi časovne odloženosti, po katerih je Cerkev realizirala poklonjeno posest/premoženje šele po dogovorjenem roku, ki ga je zahteval darovalec. To je bila največkrat dosmrtna uporaba brez drugih pogojev. V tem primeru je cerkvena ustanova prejela darovano v last in posest, dosmrtno pa prepustila dohodke od posesti. Po smrti darovalca je posestništvo obvezno pripadlo ustanovi in darovalčevi dediči niso več mogli oporekati aktu.¹³⁹ V bistvu je šlo za predčasna ločena testamentarna volila, ker se je darovalec morda bal, da ga bo smrt prehitela ali da bo na smrtni postelji naletel na odkrito nasprotovanje dedičev, potencialnih neizvršilcev volila. Strah pred tem ni bil izmišljen, vsekakor pa povezan z gospodarskim in socialnim stanjem darovalca, ki si je izgovoril uporabo. Velika večina jih je bila iz vrst nižjega plemstva in meščanstva, ki sta si le težko privoščila odtujitev dohodkov, vmes pa je bilo tudi nekaj dinastov (Ortenburški, Virida Milansko-Habsburška). Po drugi strani je bila zavest o dušni skrbi prevelika, da bi se darov-

¹³⁵ Leta 1311 je Gertruda iz Dravograda predala za dušni blagor sorodnikov večjo posest (imenje) samostanu Št. Pavel na Koroškem, ki jo je imela od njega v fevdu (GZM III/8).

¹³⁶ GREBENC, Stična, št. 190 (str. 61).

¹³⁷ Nekaj primerov dajejo listine NŠALj 1298 november 19. Gornji Grad in NŠALj 1298 november 19. Gornji Grad, ARS W 1358 julij 30. Vitanje, GZL IX/35, ARS DA 1386 junij 9. itd.; OROŽEN, Diözese II/1, 132. Gl. EBNER, Eigen, 49–50.

¹³⁸ F. REICHERT, Landesherrschaft Adel und Vogtei. Zur Vorgeschichte des spätmittelalterlichen Ständestaates im Herzogtum Österreich, Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte 23, Köln–Wien 1985, 348–349.

¹³⁹ Prim. GZL VII/7, ARS W 1304 marec 22., GZL X/15, ARS DA 1315 junij 15., ARS 1317 maj 25., NŠALj 1317 september 26. Gornji Grad, NŠALj 1329 april 20. Gornji Grad, ARS W 1329 avgust 29., ARS W 1352 julij 1., GZL IX/38, ARS 1382 december 6., ARS W 1385 julij 23., ARS W 1386 oktober 29., ARS W 1386 oktober 29., ARS DA 1393 marec 23. Celje, ARS 1406 julij 25. Kostanjevica; GZM III/117, GZM IV/96, GZM V/29, GZM V/34, GZM V/72, GZM V/75, GZM V/77; MLI-NARIČ, Kartuziji, 170; GREBENC, Stična, št. 112 (str. 45), št. 286 (str. 85). Prim. BARTSCH, Seelgerätsstiftungen, 33.

anju odpovedali. Dostmrtna ohranitev dohodkov je zato vsaj samemu darovalcu puščala občutek, da se (ekonomsko) ni čisto nič spremenilo. Način je omogočal subtilne podvarianete. Posest je ustanova lahko prejela v popolno last, vendar je morala darovalcu ali kateremu od imensko navedenih sorodnikov doživljenjsko oddajati del dohodkov.¹⁴⁰ Če je cerkvena ustanova že imela neko posest v zakupu, je darovalec le odredil, naj po njegovi smrti posest postane prosta last ustanove, letna zakupnina pa avtomatično ugasne.¹⁴¹ Možno je bilo še dostmrtno uživanje cerkvene posesti kot protiutež večji darovani vsoti, namenjeni dušnemu blagru.¹⁴² Institut dostmrtno uporabe moremo videti tudi v poslu, ki je navidez običajna prodaja/nakup, a ima določila, ki ga odkrivajo kot dar. Ustanova je npr. prodala posest fizični osebi, ki je istočasno obljubila, da jo bo po smrti predala nazaj samostanu za določena zadušna opravila.¹⁴³ V tem primeru je bilo Cerkvi seveda v korist, da darovalec ni dolgo živel, da ne bi dostmrtni dohodki iz posesti presegle kupnine, saj bi bila ustanova potem na zgubi. Tako transakcijo je najbrž sprožila cerkvena ustanova, ko je nenadoma potrebovala denar, ni pa želela trajno izgubiti žrtvovane posesti. Če je dobila primerno osebo, ki je bila voljna ravno tedaj nekaj darovati Cerkvi, ji je to lepo uspelo. V celoti vzeto pa posel še najbolj spominja na dostmrtno zastavo, za odkup zastavljene posesti pa so poskrbeli menihi z molitvami.

Darove je bilo potrebno še posebej trdno pravno zavarovati. Cerkevne ustanove so bile zaradi plemiške samovoljnosti precej ranljive. Zato ni čudno, da so bile sankcijske formule pogosto natančneje formulirane in ostrejšje kot pri običajnih poslih. Naperjene so bile predvsem proti možni kasnejši samovolji donatorja in njegovih dedičev. Ti so bili glavna nevarnost že zaradi narave posla, ki je potomcem avtomatično odvezemala del donatorjeve splošne dediščine. Sankcije v korist prejemnikov so imele izravnavo v določbah o obveznosti prejemnikov. Lahko so bile pavšalne, izražene v denarju,¹⁴⁴ denarne in kot supergarancija k tem z dodanimi poroki.¹⁴⁵ Za neizpolnitev darovalčevih obljub je bila včasih predvidena odškodnina v drugi adevkatni posesti, še posebej, če je bil sam dar denaren.¹⁴⁶ Večinoma pa so bile sankcije nadomeščene s splošnimi določili, običajnimi pri drugih poslih, torej pravdanje po dežel-nem pravu in darovalčevo varovanje lastništva novega lastnika pred vsemi (tujimi) zahtevami.

¹⁴⁰ Leta 1339 je Gertruda, vdova po kostanjeviškem sodniku Rupsu, podarila kostanjeviškemu samostanu podedovano premoženje in en vinograd, od katerega ji je samostan moral dajati do smrti tretjino vina, po njeni smrti pa naj bi šel ta delež za večno luč (ARS 1339 maj 6.). Leta 1320 je Ulrik iz Gutenwerda zagotovil ženi dostmrtno preskrbo z vinom od desetine, ki jo je daroval cisterci v Kostanjevici (ARS 1320 marec 20., ARS 1320 marec 20.). Prim. BARTSCH, Seelgerätsstiftungen, 37–38.

¹⁴¹ Tako je leta 1408 odredil Albert z Vrhnike za desetino okrog Vrhnike, ki jo je imela v zakupu kartuzija Bistra (HHStA 1408 november 19.).

¹⁴² Leta 1397, 1398 in 1401 je kneginja Virida Milansko-Habsburška podarila Stični 400, 250 guldnov, oz. 500 funtov zlata za kar je v doživljenjsko uporabo prejela 17, 13, oz. 8 1/2 hub (in vino) (GREBENC, Stična, št. 271, št. 272, št. 274, str. 81–82; MLINARIČ, Kostanjevica, 222). Nikolaj Porger je za štiri darovane njive leta 1280 dostmrtno prejel od Nemškega viteškega reda 3 njive (GZL I/4). Podobno Oton in Ana Schurr leta 1376 od samostana Kostanjevica (ARS DA 1376 januar 25., ARS DA 1376 januar 25.).

¹⁴³ Leta 1369 sta gornjegrajski opat in konvent *verchauft haben* dvor v Bočni Peverleinu iz Gornjega Grada z določbo, da *wen des vorgenanten Perleins und sein wirtin . . . abgent, so sol der egeant hof fürpaz dan dem comuent in dy oblay mit allen den rechten . . .* (NŠALj 1369 julij 25.).

¹⁴⁴ Npr. NŠALj 1278. Žovnek, NŠALj 1286. Žovnek, NŠALj 1286. Žovnek.

¹⁴⁵ Npr. ARS W 1308 marec 25. Kranj.

¹⁴⁶ Npr. ARS W 1380 marec 12., ARS 1382 december 21.; J. MRAVLJAK, Vuzenica v srednjem veku. Zgodovinska slika. Maribor 1927, II. Trg in grad 1457–1663, Maribor 1929, 14.

Zusammenfassung

SCHENKUNGEN DES ADELS AN DIE KIRCHE (unter besonderer Berücksichtigung des 14. Jahrhunderts)

Dušan Kos

Grundsätzliche Motive der Stiftungen bildeten Gottesverehrung, Liebe zur Kirche, vor allem Vergebung der Sünden und die Sorge um das Heil der Seele nach dem Tode. All das war bedingt durch besitzrechtliche Bräuche, Klimaverhältnisse, soziale Stellung des Stifters, Ansehen und Bedürfnisse der Kircheneinrichtung und der geistlichen Strömungen in den einzelnen Epochen.

Zeitbedingte Schwankungen: Es werden fast 500 Seelgerätsurkunden für juristische Personen mit Sitz in Krain und Untersteiermark zwischen 1277 und 1409 behandelt, ungeachtet der ständigen Zugehörigkeit des Donators. Ein Problem besteht darin, daß die Quellen für einzelne Kircheneinrichtungen nicht gleichmäßig erhalten sind. Ein Anstieg der Schenkungen zwischen 1300

und 1319 ist augenfällig. Die Gründe hierfür sind auch in Naturkatastrophen zu suchen, in deren Folge die Zahl der Wüstungen anwuchs, die Agrarproduktion zurückging, was Hungersnöte und höhere Sterblichkeit nach sich zog. Aber auch in der nichtagrarischen Gesellschaftssphäre sind Folgen zu suchen. Zu Beginn des 14. Jahrhunderts gab es bei uns auch erhebliche Verheerungen durch den böhmischen Erbfolgekrieg (1306–1311). Zu Beginn der Zwanzigerjahre senkt sich die Kurve wieder herab auf den Stand vor der Katastrophe. Die Stiftungsfrequenz schwächte sich gegen Ende der 40er Jahre ab, wurde aber um 1350 schon wieder stärker. Vor allem wegen der Pest, im slowenischen Raum auch infolge der Erdbebens von 1348, aber nicht in dem Maße, wie zu erwarten wäre. Nach dem Jahre 1350 kam es nur zu einem unbedeutenden Anwachsen der Stiftungen. Ein sprunghafter Anstieg im Jahrzehnt von 1380 bis 1389 muß wohl im Zusammenhang mit einem stärkeren zyklischen Pestrückfall gesehen werden. Das zeugt von verhältnismäßig konstanter Besorgnis um das Seelenheil in einem Zeitraum von gut 130 Jahren.

Typologie der Quellen: Die genauesten Bestimmungen zugunsten des Seelenheils sind Testamenten und einfachen Urkunden zu finden, während Nekrologien aus dem behandelten Zeitraum bei Klöstern in slowenischen Ländern rar sind. Vollständige Testamente für alle Gesellschaftsschichten gibt es im 14. Jahrhundert sehr selten, sie sind ohne Regel erhalten in der Form, wie sie der Erblasser abgefaßt hatte. Die Bekundung des letzten Willens vollzog sich auch auf nichtschriftlichem Wege. Bei nachträglichen Stiftungsprotokollen kann es sich um besondere Aufzeichnungen eines gemeinsamen mündlichen Vermächtnisses auf Wunsch des Empfängers handeln, die manchmal von Herren für ihre Ritter bestätigt wurden. Einzelne testamentarische Elemente kamen praktisch in allen Arten von Schenkungsurkunden vor. Der gleichmäßige Wortlaut der Urkunden verrät, daß der Empfänger sie häufig anfertigen ließ.

Die *Wahl des Empfängers* war nicht wesentlich, richtete sich jedoch nach bestimmten Regeln: Die Stifter und ihre Nachkommen waren traditionell Donatoren, ferner Vögte oder Patrone der Beschenkten, schließlich der regionale Adel, der in einer klosterkirche begraben werden wollte. Der Seelgerätegeber konnte Herr eines nahen Schlosses sein, ein Gut in der Nähe des Stifts besitzen oder Burggraf eines herrschaftlichen Burg sein. Städtische Stifte wurden meistens von Einheimischen beschenkt (Bürger, Bauern der Umgebung, ansässige Adelige). Die Mehrzahl des Seelgerätes wurde jedenfalls vom ortsansässigen Adel gestiftet. Die Nähe des Stifts ermöglichte die Kontrolle über die Durchführung der religiösen Handlungen. Bei Donationen an entferntere Stifte lagen die Gründe in der Herkunft des Schenkers oder einer intimen Bindung an den Ort. Die unterschiedlichsten Donatoren hatten Klöster, die Adelstöchter versorgten (Studentica/Studenitz, Marenberk/Mahrenberg, Velesovo/Michelstetten, Mekinje/Minkendorf). Manchmal hat die kirchliche Institution den Donator »selbst ausgesucht«, wenn sie an einem bestimmt gelegenen Besitz oder an spezifischen Produkten Interesse hatten. Der Hochadel stiftete auch aus besonderer Zuneigung zu einem Kloster oder einer bekannten Persönlichkeit darin. Noch wichtiger war es dabeizusein, in scheinbar einheitlicher Donatorengruppe in symbolischer Gleichheit mit dem lokalen Adel aufzutreten, um bei diesem um Sympathien zu werben. Je weniger Ansehen ein Stift genoß, um so weniger angesehen, um so niedriger war der Adel, der es beschenkte. Die beste Klientel hatten die älteren Klöster der kontemplativen Orden (Kartäuser in Žiže/Seitz, Benediktiner in Gornji Grad/Oberburg u.ä.), die wenigstens im Prinzip durch enthaltsames Leben dem Donator die ernsthafte Sorge um sein Seelenheil garantierten.

Status der Donatoren und Wert der Schenkung: Nach Wert und der Häufigkeit der Schenkung um des Seelenheils willen läßt sich der Adel ziemlich zuverlässig einteilen. Zu erwarten ist eine pyramidenartige Schichtung der Seelgerätegeber: eine begrenzte Schicht derer, die überdurchschnittliche Stiftungen machten, eine breite Schicht niederen Ritterstands, die höchstens zwei Hufen geben konnten, dazwischen aber das untergehende Rittertum, selten zu mehr als einer Schenkung imstande. Den Gipfel der Pyramide bildeten in Krain des 14. Jahrhunderts der politisch angesehene Ritterstand aus den Reihen der ehemaligen Ministerialen, der mit Ausnahme der Auersperge und von Svibno (Schärfenberg) Ende des 14. Jahrhunderts nicht mehr so hohe Stiftungen machen konnten wie früher. Die mittlere Gruppe von den Mehovo (Meichau) bis zu den Vrhnika (Obergurk) und die unterste (von den Falkenbergern an) weisen auf die Inhomogenität dieses Adels hin. Die Stiftungsbereitschaft dieser Gruppe versiegt im Laufe der Jahre, entsprechend dem Rückgang von Macht und Ansehen, und kündigte den Untergang an. Hier befanden sich auch Familien, die zwar nicht untergingen, aber zeitweise stagnierten. Was ihren Ursprung betrifft, so stammten sie aus der Ministerialität der ausgestorbenen Dynasten des 13. Jahrhunderts, dem Patriziat der bedeutendsten Städte, von den Lehns Männern der Grafen von Görz und zum Teil der Grafen von Cilli ab, nicht aber von der Klientel der Ortenburger. In der untersten Gruppe befand sich der niederste Adel – entweder die dynastische Klientel oder Amtsmänner verschiedener Herren (die Burggrafen). In der Steiermark war die Situation übersichtlicher und zeitlich überholt. Den Pyramidengipfel bildeten die Grafen von Cilli. Darauf folgten die von Konjice (Gonobitz). In der mittleren Gruppe (von den Katzenstein bis zu den »Ror«) nahmen die einst mächtigen Heunburger Ministerialen, später die von Cilli, Aquileia und Gurk den höchsten Rang ein, seltener die landesfürstlichen Ministerialen. Bei dieser Gruppe ist im Laufe des 14. Jahr-

hundreds ein spürbarer Rückgang der Stiftungshöhe zu beobachten. Anders als in Krain ist die Struktur der untersten Stiftergruppe der Steiermark. Hier befinden sich Familien, die in der Krainer Pyramide schichtenmäßig der mittleren Gruppe angehören würden, in Steiermark aber nur zu minimalen Schenkungen in der Lage waren. Einer der Gründe hierfür ist die zeitlich frühere soziale und ökonomische Differenzierung des Adels.

Zweck der Stiftung: Bei Seelgeräten ging es um die Übergabe von Vermögen an die Kirche mit einem genau bestimmten Zweck, was die Kirche erfolglos bekämpfte. Mit keiner Verpflichtung verbundene Schenkungen waren im slowenischen Raum bis zum ersten Drittel des 14. Jahrhunderts am stärksten verbreitet, später wurden das Anniversarium und das ewige Licht beliebter, noch später die anstrengenden und bei den Empfängern weniger erwünschten täglichen (ewigen) Messen. Jederzeit aber war die Versorgung von angehörigen Ordenleuten üblich. Insgesamt entwickelten sich die Stiftungen von anfänglich unpräzisierten Leistungen bis zur genauen Festlegung von religiösen Handlungen am Ende des 14. Jahrhunderts. Darin ist die Hinwendung zu einer durchdachten Laienreligiösität im späten Mittelalter zu erkennen. Die Verpflichtungen wurden vom Donator in der Seelgerätsurkunde festgelegt oder vom Empfänger in einer Quittung schriftlich bestätigt. Präzisierungen waren nicht üblich, enthalten doch die meisten Seelgerätsurkunden weder Bestimmungen noch Sanktionsklauseln. Hielt sich der Empfänger nicht an die Vereinbarung, so trat eine Klausel in Kraft, die dem Geber die Kontrolle ermöglichte. Ziemlich verbreitet war das Seelgerät für das ewige Licht an einem Alter, seltener an der Grabstätte des Gebers. Das ewige Licht wurde meistens anderen Typen von religiösen Handlungen beigefügt, hauptsächlich dem Anniversarium, das die beliebteste Form des Gedenkgebets für das Seelenheil war und theoretisch dem Donator die Möglichkeit bot, später hier bestattet zu werden. Oftmals wurde ein anderer Termin für die Ausführung der religiösen Handlung bestimmt. Vor allem hochgestellte Adelige, die allmählich die Übersicht über den gestifteten Besitz und die Verpflichtungen der Empfänger verloren, verlangten von der Einrichtung, einige Tage vor dem Anniversarium durch die Amtsmänner daran erinnert zu werden. Der Donator setzte die Höhe der Zuwendungen für die Geistlichen oder für alle Mitglieder des Konvents fest, welche die Ordensbrüder (-schwestern) am Tag des Anniversariums erhielten und die aus der Stiftungsmasse verteilt wurde. Hier und da fügte der Donator der Seelgerätsurkunde auch karitative Elemente bei. Andererseits gehörte die Armenpflege immer in die Zuständigkeit der Kirche, deswegen waren keine zusätzlichen Bestimmungen nötig. Besonders bei größeren Stiftungen wurde die Zahl der beteiligten Geistlichen festgelegt. Die Realisierung hing davon ab, über wieviele Kleriker eine Einrichtung verfügte. Die zweitbeliebteste Form des Seelgeräts war die ewige Messe. Vor allem mußte sie täglich gelesen werden, seltener wöchentlich, möglich war auch eine Kombination von beidem. Reichere Seelgerätsgeber ließen manchmal zur ewigen Messe auch einen besonderen Kaplan beim Altar einstellen. Die tägliche Messe konnte wegen der Stunde des Begängnisses auch »Frühmesse« genannt werden, weil sie in den frühen Morgenstunden stattfand. Eins der wichtigsten Schenkungsmotive, verbunden mit dem Wunsch nach Erlösung sowie nach sozialem Ansehen des einzelnen und der Familie war die im voraus gesicherte Beisetzung in der gewünschten kirchlichen Institution. Der einzelne konnte unter normalen Verhältnissen nicht mit einer Grabstelle in einem angeseheneren Kirchengebäude rechnen. Vom 13. Jahrhundert an war eine derartige Bestattung möglich. Es bestehen einige kunstgeschichtliche Überreste, vor allem Grabmäler, die aber oft auch nachträglich eingefügt worden sind. Die Mehrheit der bedeutenderen Ritter und des höheren Adels ließ sich im 14. Jahrhundert schon in solchen Kirchenbauten, aber auch in Burg- oder Burgkapellen beisetzen. Der niedere Adel dagegen fand seine Ruhestatt hauptsächlich auf Friedhöfen, wahrscheinlich an einer bevorzugten Stelle. Die Höhe der Ausgaben für die Bestattung hing nicht von der sozialen Position des Adligen, sondern eher vom Ansehen der Einrichtung ab. Dadurch wurde der niedere Adel von den angesehenen Klöstern automatisch ferngehalten und auf die Bettelorden verwiesen. Die Klosterstifter suchten ihre letzte Ruhestatt in ihren Stiftungen. Die Verpflichtungen beider Seiten waren klar bestimmt: üblicherweise das ewige Licht an der Grabstätte, die ewige Messe und das Anniversarium. Der Bedeutungsschwund der Kirche löschte die Erinnerung an diese »wigen Einrichtungen«, die sich im wesentlichen nicht bis in die Neuzeit gehalten haben. Nur ausnehmend hohe Dotationen wurden im Gedächtnis der Kleriker bewahrt. Am meisten gefragt war in Krain eine Grabstelle in der Kirche des Klosters Sittich (Stična), Landstraß (Kostanjevica), in den Kirchen des Deutschritterordens in Laibach (Ljubljana), der Augustiner in Laibach und der Clarissinnen in Bischoflack (Škofja Loka) und in Minkendorf (Mekinje), in Untersteiermark eine Grabstätte in der Kartause Seitz (Žiće), im Kloster Oberburg (Gornji Grad), Mahrenberg (Mahrenberk), in den Minoritenkirchen zu Cilli (Celje) und Pettau (Ptuj). Der Untergang der Adels kam auch darin zum Ausdruck, daß die Bestattungstradition der Familie in Vergessenheit geriet bzw. sich bei der Suche nach der letzten Ruhestatt eine stärkere Individualisierung bemerkbar machte. Der breiten Schicht des niederen Adels war der Zugang zu den angeseheneren Klöstern verwehrt, es sei denn, sie wären Einheimische.

Geschäftsrechtliche Varianten: Die Beziehung zwischen kaufen und Schenken war sehr eng. Immer gab es ein paar verdeckte Schenkungsformen, die Kennzeichen anderer Transaktionen tru-

gen. Eine solche Art war der »Verkauf«, der außer dem Kaufpreis alle anderen Elemente einer Schenkung enthielt. Eine andere Form war ein gewöhnlicher Verkauf, nur daß sich der Käufer noch zusätzliche Begünstigungen in Form von Gebeten ausbat. Der Form des »Verkaufs« bediente sich im 14. Jahrhundert hauptsächlich der niedere Adel und das Bürgertum. Bei der zweiten Form, die eigentlich nichts anderes als ein Verkauf war, ging es um einen Besitztausch zwischen kirchlicher Einrichtung und dem Seelgeräthegeber. Die dritte Art war eine gewöhnliche Schenkung, die aber erst nach dem Tod des Stifters voll rechtskräftig wurde. Bei dieser Form handelte es sich eigentlich um ein Pachtverhältnis, das sich von den üblichen dadurch unterschied, daß es nicht aufgehoben werden konnte. Häufig gab es Schenkungen von der Art, die erst zu einem späteren Zeitpunkt in Kraft treten. Solche wurden hauptsächlich vom niederen Adel und Bürgertum vorgenommen, die sich Verzicht auf Vermögen kaum leisten konnten. Es war angebracht, die Schenkung rechtlich besonders gut abzusichern. Darum ist es nicht verwunderlich, daß die Sanktionsformeln oft genauer formuliert und schärfer waren als bei gewöhnlichen Handelsgeschäften. Sie konnten pauschal sein, in Geld ausgedrückt und außerdem durch zusätzliche Bürgen besonderes gesichert.

Exkurs: Allod und Lehen als besitzrechtliche Schenkungsform für das Seelenheil: Meistens war der übereignete Besitz tatsächlich als wahres Freigut gekennzeichnet. Gerade die Seelgerätsurkunden weisen auf einen beträchtlichen Allodialbesitz von Adel und Bürgertum. Hier und da kam es aber dennoch zur Übergabe von Lehen, die der Stifter bis dahin innehattae, bzw. mit denen er früher von irgendeinem anderen Herrn belehnt worden war. Die Kirche war vom Lehnverhältnis nicht betroffen. Der Schenker bewirkte bereits vor dem Schenkungsakt die formelle Umwandlung des Lehnsguts in Allodialgut. Eine »Schenkungs« besonderer Art war die Beschenkungs einer kirchlichen Einrichtung um des Seelenheils willen mit ihrem Lehnbesitz durch den eigenen Lehnsman. Wir kennen nur einen Fall, wo eine kirchliche Institution, nämlich das Kloster Sittich (Stična), von einem Adeligen ein richtiges Lehen erhielt. Für das sie Abgaben wie für ein Lehen zahlen mußte. Man kennt aber auch den umgekehrten Weg: der Stifter übergab ein Allod und erhielt es als Lehen zu lebenslänglicher Nutzung zurück. Das war keine Schenkung im wahren Sinne des Wortes, sondern eine Besitztransaktion zugunsten der Kirche. Bis zum 14. Jahrhundert gewährte ein solches Verfahren die Möglichkeit, ein Allod als Lehnbesitz zu erhalten, das sonst die Tochter im Falle ihrer Verehelichung mit einem Ministerialen eingeübt hätte.

GORIŠKI LETNIK – ZBORNIK GORIŠKEGA MUZEJA

Goriški muzej (Nova Gorica) je začel leta 1974 izdajati svojo redno letno publikacijo z naslovom »Goriški letnik«. Doslej je izšlo devetnajst števil. Zbornik prinaša znanstvene in poljudno-znanstvene prispevke predvsem s področja arheologije, etnologije, zgodovine, zgodovine umetnosti, literarne zgodovine; prispevki so vezani prvenstveno na prostor severne Primorske ter sosednje Furlanije. Tako sodelujejo v zborniku tudi tuji pisci z obmejnih področij. »Goriški letnik« želi biti tudi revija, ki naj ustvari dialog na znanstveni ravni ob naši zahodni meji. K temu naj poleg objav znanstvenih člankov pripomorejo tudi ocene in poročila o različnih periodičnih publikacijah, ki izhajajo v deželi Furlaniji-Juljski krajini.

»Goriški letnik« lahko naročite pri Goriškem muzeju, Grajska 1, SI-65001 Nova Gorica.

Andrej Hozjan

SLOVENJGRAŠKI MEŠČANI V 16. STOLETJU V KNJIGAH IZDATKOV ŠTAJERSKE

*Referat na zborovanju slovenskih zgodovinar-
jev v Slovenjem Gradcu 28. septembra 1992*

S svojim kratkim prispevkom bi rad opozoril na zgodovinski vir ali bolje, serijo zvezkov štajerskih deželnih izdatkovnih knjig. Kolikor mi je doslej znano, slovensko zgodovinopisje še ni imelo priložnosti srečanja z njimi v živo.

Graški zgodovinarsko-arhivski krog je že zgodaj (1877) pripoznal vrednost izdatkovnih knjig kot historičnega vira z občudovanja vredno razpravo dr. Emila Kümmla. Anton Mell ji je kasneje dal visoko oceno.¹ Med temeljne vire za stanovsko dogajanje 16.–18. st. je knjige uvrstil Johann Loserth.² Nekaj generalij za popolno sliko vira: izdatkovne knjige so začele nastajati v 20-tih letih 16. stoletja, ko so člani deželne vlade izsilili oblikovanje stanovskega blagajniškega urada (das Einnehmeramt). Kompetence in obseg dela urada so se v 2. polovici stoletja širili, tako da so mu lahko nadelo vzdevek Generalni blagajniški urad. Vodil ga je deželni blagajnik. To je vsekakor morala biti zaupna oseba. Tu so bili člani znamenitejših plemiških družin: kot prvi Sajfrid Slovenjgraški, nato Peter, Žiga ter Krištof Gallerji, brata Frančišek in Servacij Teuffenbach, Oto Radmannsdorf, Adam Lengheim, Hektor Trebniški, Žiga Friderik Herberstein, Maks Khuenburg, Jurij Ivniški in proti koncu stoletja znana Boštjan in Štefan Speidl. Knjig seveda niso pisali oni, temveč izučeni pisarji, tako Joakim Einpacher, Joakim Hausner, tudi Speidla sta pisala sama.

V smislu dvojno vodenega knjigovodstva italijanskega tipa se je vsak izdatek dežele zapisal vsaj dvakrat. Blagajniški uradnik je v trenutku izročitve gotovinskega zneska – pa naj je šlo za vsoto treh ali tritisoč funtov – izdal prejemniku potrdilo v dvojniku, izdatek pa zapisal v priročno izdatkovno knjigo (das Handausgabenbuch – HAB) po končanem desetdnevem obdobju, ko so kar sproti delali obračune izdatkov in prihodkov. Zatorej je temeljna lastnost zapisovanje po časovnem zaporedju dni in mesecev, in druga, konceptni, evidenčni značaj priročnih izdatkovnih knjig. Ta konceptni material so po enem ali treh – štirih letih zvezali v knjigo ter tako dobili danes malo ohranjeno serijo HAB. Za 16. stoletje poznamo le primerka iz '82 (letnice so v okviru 16. stoletja, zato v zapisu oziroma v stilu originalnega zapisa le zadnji dve številki), kjer so v istem zvezku še skupaj kronološko zaporedni izdatki in prejemki, ter iz let '97–1600. Več ohranjenih zvezkov je iz 1. pol. 17. stoletja. Slaba stran konceptov za današnjega radovedneža so vpisana izključno imena in priimki prejemnikov ter zneski.

S konceptom pred seboj je pisar začel pisati glavno knjigo (das Ausgabenbuch – AB), včasih še pred njo protiknjigo (das Ausgabegegenbuch – AGB), in to, vse kaže, na podlagi dvojnikov izdanih potrdil. Kratki ali daljši opisni teksti, s katerimi je bil opremljen vsak zapis v knjigi ali obeh knjigah, se namreč kdaj pa kdaj razlikujejo. Oglejmo si primere zapisov. Naključje je hotelo, da so se ohranile vse tri knjige za '82 z vpisi do 31. maja '83. Med njimi se najdejo trije, označujoči isti izdatek istega dne, vendar vsak zapis modificirane vsebine. Govore o Janžu Mandelcu, slovenskem tiskarju protestantskih knjig.³

Jasno, končni finančni rezultat vseh primerkov izdatkovnih knjig za isto obračunsko leto je moral, rekli bi, štimati: vloga protiknjige je prišla na dan ob finančnih kontrolah knjigovodenja. Še dandanes je pomen glavne knjige v lepopisu ter protiknjige in priročne izdatkovne knjige isti: večkrat je primer, ko imamo na razpolago le protiknjigo ali le priročno izdatkovno knjigo, čeprav ohranjenih obojih zdaleč ni toliko kot originalov = glavnih knjig.

¹ Emil Kummel, Die landschaftlichen Ausgabenbücher als steiermärkische Geschichtsquellen, BKStGq XIV, 1877; Anton Mell, Grundriss der Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte Steiermarks, Gradec, 1929, 347, 456, 459 in 460.

² Johann Loserth, Acten und Correspondenzen zur Geschichte der Gegenreformation in Innerösterreich unter Erzherzog Karl II. (1578–1590), Fontes Rerum Austriacarum, Diplomataria Et Acta, zv. 50, Dunaj/Wien 1898, XLVI.

³ Zapisi so objavljeni izključno kot primerki in dokazujejo, da so jih pisale različne osebe.

Kupfab
Herrn Lüffling, Lub Lub der Herr
auf Wapfelberg und gung fallt - 12 R.

1. Zapis v HAB '82: 25. marec '83. Izdatki. Gospoda Batthyanya knjigotiskarju na ukaz in potrdilo plačal 12 funtov (f)

Hannsen Märkel, püestreichler
der Lüffling, Lub Lub der Herr
Wapfelberg und gung fallt.
rtlicher Wundt, gung, gung, gung,
lung fallt, Co. - 12 R.
Hannsen Märkel, 25. März 83.

2. Zapis v lepopisni AB '82 je obsežnejši: »Hannsen Märkel, knjigotiskarju v Güssingu sem, na ukaz gospodov iz Vlade, za izročitev nekaj slovenskih knjig proti potrdilu plačal 12 funtov 25. marca '83.«

Hannsen Märkel, püestreichler
der Lüffling, Lub Lub der Herr
Wapfelberg und gung fallt.
rtlicher Wundt, gung, gung, gung,
lung fallt, Co. - 12 R.
Hannsen Märkel, 25. März 83.

3. Najizpovednejši je zapis v konceptni AGB '82: »Hannsen Marbl, knjigotiskarju v Güssingu, je na ukaz gospodov iz Vlade g. Blagajnik, za podarjeni dve slovenski Postili, proti potrdilu plačal 12 funtov 25. marca '83«

Vse ohranjene knjige so v dobrem stanju, vezane v pergamentne platnice z vrvicami. Številčno je za 16. st. na voljo:

- 35 izdatkovnih – glavnih knjig
- 9 izdatkovnih protiknjig
- 2 priročni izdatkovni knjigi
- 1 knjiga izdatkov posebej za cerkvene in šolske potrebe iz '97–'98.

Skupaj torej 47 zvezov zelo različnega obsega, med 66 in 280 foliji, večinoma pa s 100–150 folijev, na eni strani je našlo prostor troje do petero vpisov z datumom vpisa, ne pa nujno tudi istočasnega izplačila! Za obračunsko leto so obdobja spreminjala pričetek, tako v AB '27 in '39 s 1. aprilom, nato dalj časa s 1. marcem, od začetka 60-tih let se ustali na 1. juniju do 31. maja naslednje leto. Primer: v AB '77 začno vpisi s 1. junijem '77 in končajo s koncem maja '78. Kot rečeno, zajemajo priročne izdatkovne knjige čas enega do štirih let. Serija vseh izdatkovnih knjig Štajerske se zaključí z letom 1756.

Vsebina knjig

S samim začetkom pisanja knjig se ujema določitev osnovnih rubrik izdatkov: v prvi so le tri, v drugi in kasneje že mnogo več. Primer: AB '72, ki sega časovno v obdobje slovensko-hrvaškega kmečkega upora in represalij, navaja rubrike: Vojaški izdatki za Slavonsko vojno krajino, Krajiške trdnjave in gradbeni superintendenti, Proviant, Deželne utrdbe, Deželni kapetani, Posojila in obresti, Plačila višjim uradnikom-članom Vlade, Sodišča, Blagajne, medikusom in drugim, Plačila nižjim uslužbencem – trobentačem, šolnikom, rubežnikom, cerkvenim osebam, Čakarine in orožnine, Ekstraordinari ter na ukaz, Posebne deželne gradnje, Najem vojakov proti upornim kmetom v grofiji Celje ter Poštne. Knjiga je posebnost, saj sploh ni v tem fondu, ampak sem jo našel v fondu Militaria za l. '72.

Rubrike se je dodajalo, odvezalo, tako odpadejo od srede 80-tih let poštne, nove pa so bile Pogorelci, Dnevnicke in prevozi, Nakup srebra in zlata, Nagrade in odkupnine vojakom, Miloščine, nekatere le tu in tam.

Sedaj pa k vpisom, tisočim se mesta Slovenj Gradec. Gospodov Slovenjgraških seveda nisem upošteval. Večinoma se v zapisih pojavlja mestni špital kot lastnik posesti, zanj je deželi plačeval davek na podlagi imenjske cenitve, torej je bil dolžan financirati vpoklic vojakov. Čakarino je dobival od dežele kot nadomestilo za stalno vzdrževanje določenega števila konjenikov ali pešcev izmed lastnih ljudi. Znašala je šestino letnega davka. Običajno je računsko operacija stekla ob prihodu pooblaščenca špitalskega mojstra ali mojstra samega v Gradec z denarjem za davek. Prejemek so v Blagajni vpisovali v deželne prejemkovne knjige (Empfangsbücher); serija teh je še obsežnejša od obravnavane, zato jo pustimo pri miru. Čakarino in orožnino pa so vpisali kot izdatek Dežele v AB; pri špitalu govorim o 10 vpisih izplačanih čakar in eni orožnini.

Dodana sta še dva vpisa o slovenjgraškem župniku in po'en vpis o predikantu, o prodaji proviantnega žita ter o uradniku pri Sv. Ulriku – danes Podgorje pri Slovenj Gradcu. Tisto dejansko omembe vredno so imena meščanov, špitalskih mojstrov in mestnih pisarjev.

Knjiga	Čakarine	Tekst zapisa
AB '50	3f 1š 26d	Čakarina Slovenjgraškemu špitalu (za l. '49)
AB '53	Čakarina + orožnina = 4f 5š 11d	Oboje dvignil Janez Štatenberger, meščan in tačasni špitalski mojster
AB '57	/	V uradu Sv. Ulrik je delal deželni oskrbnik Gregor Šeršič (Scherschiz)
AB '61	3f 1š 26d	Dvignil meščan Luka Kuharič (Khacherl) v imenu in namesto meščana in špitalskega mojstra Mateja Rahičerja dne 21. novembra '61 (za '59)
AB '63	item	Dvignil za istega predikant v luteranski farni cerkvi v Gradcu Tomaž Rosegger (za '62)
AB '64	item	Dvignil za istega Gregor Fockhenperger, meščan (za '63)

AB '67	/	Špitalski mojster prodal proviantno žito, v Gradcu dvignil plačilo zanj Matej Markovič (Marckhowitsch), mestni pisar Slovenj Gradca
AB '71	3f 2§ 1d	Za špitalskega mojstra dvignil Jurij Hofer
AB '72	3f 2§ 3d	Dvignil Ožbalt Kaltenbacher, tedanji mestni pisar (za '69)
AB '79	item	Za špitalskega mojstra dvignil Ožbalt Kaltenbacher, za Slovenjgrajske gospode dvigal Hans Jakob Färber
AB '90	42f 3§ 9d	To vsoto dvignil špitalski mojster Ožbalt Kaltenbacher, potem, ko so v deželni blagajni odkrili, da mu niso izplačali čakar in za leta '74–'77, '79–'82 in '84–'88. 10. novembra '90
Item	/	Slovenjgraški župnik Boštjan Vokalič je 2. avgusta '90 prišel zaprosit odpust davka za dve leti, saj je njegov podložnik Benedikt Krelj doživel hud požar
AB '94	/	Na Slovenjgraškem delal deželni protestantski pridigar Štefan Kimerling za letno plačo 40f
AB '95	/	Župnik Vokalič je '94 dostavil v proviantno skladišče v Celju 102 četrta pšenice / 1 = 3f 4§, 608 četrto rži / 1 = 3f. Tedaj mu je celjski proviantni upravnik Matej Puher dal predplačilo 300f, največji del – 1881 f je dobil septembra in oktobra od Leopolda Grafenauerja, dežel. proviantnega mojstra
AB za l. '97–1600	30f 3§ 27d	Špitalski mojster spet dvignil zaostale čakarine za devet let. Januarja '98

Na prehodu v 17. stoletje je bil špitalski mojster Volk Simon Stängl.

Tako majhno število vsakdanjih zapisov odslikuje razmerje dežele in mesta Slovenj Gradec. V njem ni živel bogatejši meščan, ki bi kreditiral deželo, kot so to počeli Radgončani, kar več Ptujčanov, Mariborčani in Celjani. Tudi sicer je za našeta mesta v AB neprimerno več materiala, Slovenj Gradec gre po tem merilu vstric z Brežicami, Slovensko Bistrico in Ormožem. Tod ni bilo pomembnega deželnoobrambnega dogajanja – proviantnega skladišča ali pogostih naborov, ni bilo zahtev za okrepitev obzidja. Meščani so 16. stoletje preživeli mirno.

Zusammenfassung

DIE BÜRGER DES 16. JAHRHUNDERTS VON SLOVENJ GRADEC – WINDISCHGRÄZ IN DEN LANDSCHAFTLICHEN AUSGABENBÜCHERN DER STEIERMARK

Andrej Hozjan

Die 48 Bände der Landschaftlichen Ausgabenbücher des Landes Steiermark für das 16. Jahrhundert stellen für die slowenische Geschichtsschreibung ein nahezu unbekanntes Quellenkorpus dar. Hier erscheinen eine Menge von Personen bürgerlicher und adeliger Herkunft und von Institutionen aus dem slowenischen Raum von Görz/Gorizia/Gorica und Tolmin bis Lendava, wobei das Hauptgewicht natürlich auf der steirischen Seite liegt. Eine eingehende Beschreibung des Korpus ist darum kein müßiges Unterfangen.

Von Slovenj Gradec treten im Vergleich zu den anderen untersteirischen Städten die Bürger seltener auf. Die Namen von mehreren Stadtschreibern und Spitalmeistern sind hier verzeichnet, welche die Stadt- und Spitalsteuer nach Graz brachten. Gleichzeitig wurde ihnen in der Landeskasse das Wartgeld des Spitals von Windischgrätz berechnet. Dies geht aus dem Inhalt von 10 bis 15 Eintragungen hervor, die die Stadt Slovenj Gradec betreffen.

Igor Grdina

DOŽIVLJANJE NEMCEV IN NEMŠKE KULTURE PRI SLOVENSKIH RAZUMNIKIH OD PROSVETLJENSTVA DO MODERNE

Prispevek k zgodovini občutenj življenja na Slovenskem

Naknaden referat k znanstvenemu posvetovanju Nemška in slovenska kultura na Slovenskem od začetka 19. stoletja do druge svetovne vojne, oktobra 1990 v Ljubljani

Anybody can make history. Only a great man can write it. There is no mode of action, no form of emotion, that we do not share with the lower animals. It is only by language that we rise above them, or above each other — by language, which is the parent and not the child, of thought.

Oscar Wilde, *The Critic as Artist*

Če velja Wildova misel, ki smo jo postavili na začetek našega razpravljanja, nismo naredili napak, ko smo se po odgovor na v naslovu zastavljeni problem odpravili predvsem v slovensko literaturo, zakaj literatura spričo svojih neogibnih pričevanjskih razsežnosti ob pozornem branju ni zgolj dokument za zgodovino, temveč tudi dokument zgodovine in na svojevrsten način tudi zgodovina sama. Ob tem je takoj nujno opozoriti, da to niso pogledi »moža brez posebnosti«, temveč pogledi miselne elite, čeprav so vsakdanji stereotipi tudi tod zelo prisotni. Vendar ne gre spregledati dejstva, da je bila duhovna elita slovenskega naroda v 19. stoletju in v začetku 20. s slovenskim »malim človekom« mnogo tesneje in trdneje povezana kakor enakšne elite sosednjih narodov, ki so se po tedanjem pojmovanju označevali za zgodovinske, ker so pač imeli že iz prejšnjih časov vzpostavljene diferencirane strukture vsakdanjega in nevsakdanjega življenja, medtem ko so Slovenci izvedli tovrstno diferenciacijo šele v času od razsvetljskega narodnega preporeda do nastopa modernističnega preloma v občutenju sveta, se pravi nekako od 1768 do 1890/1900. Kajti: Slovenci svojih starejših struktur spričo svojega položaja nedržavnega naroda v času, ko se je država začela ozirati po svoji duhu dobe primerni narodni utemeljitvi, niso mogli preobraziti v nove, jih razviti, prilagoditi postfevdalni dobi, temveč so morali vzpostaviti strukture svojega življenja v obdobjih revolucije, kapitala in imperijev, če evociramo oznake Erica Hobsbawma, na novo, in sicer iz le ene starejše strukture — kmetstva, ki je stalnica vseh časov, ne pa nosilec razvoja v okvirih katerekoli zgodovinske družbene formacije.

Še več: vse druge strukture starejše slovenske družbe so morale v zavesti Slovencev 19. stoletja kot (če ne povsem, pa vsaj tudi) slovenske odmrte praktično docela (zlasti zemljiška aristokracija); morale so biti razglašene za neslovenske, ker kot z nemško (Jožef II.) ali konservativno (Predmarec) državo nujno zvezane niso mogle koristiti slovenskemu narodnemu gibanju, ki ga državna oblast kajpak ni gledala z naklonjenostjo (v franciscejskih in metternichovskih časih iz naslova konservativizma, pozneje vse bolj iz naslova nemškonacionalnega vladnega liberalizma). Tedaj je bila rojena najbolj trdoživa slovenska legenda (ali manj poetično rečeno: stereotip) o Slovencih kot narodu proletarcu, kakor je stvar izrekel po tem, ko je bila že čvrsto zasidrana v slovenski zavesti, Ivan Cankar. Legenda je ustrezala tako slovenski kot nemško-nemčurski strani: prva jo je uporabljala za prikazovanje svojih uspehov, saj Slovenci 19. stoletja pač niso bili le siromaki in kmetje (ne več, je poudarjalo narodno gibanje, temveč moderno razslojen narod, kar naj bi bila izključno zasluga njegovih podvigov: tako je merilo postal izključno lasten narod skozi čas, torej diahrono odprt, sinhrono pa zaprt sistem), druga pa za dokazovanje nehistoričnosti slovenskega naroda in na torej upravičeno družbeno podrejen položaj Slovencev ter njihovega jezika v času, ko je zgodovinsko pravo pravzaprav šele začelo odstopati svoje dotlej prvo mesto naravnemu.¹ Tako so razmerja med

¹ Kako kmet sam po sebi in po svoji naravi ni bil nič bolj slovenski od meščana, pravi dr. Josip Vošnjak v svojih Spominih, ko pripoveduje, da je moral tudi podeželana »prebujati«. Bil je torej le najmanj neslovenski, saj ni imel toliko stikov z življenjem

nemško stranjo, ki so jo v slovenskih deželah predstavljali tako Nemci kot ponemčenci, in Slovenci dobivala v razumevanjih in zlasti rezimiranjih slednjih podobo izrazitega družbenega nasprotja med nemškim gospodarjem in slovenskim hlapcem.

Odpor takšnemu popreprostenju stvari pride šele sorazmerno pozno: na klasičen način zanikanja njegove resničnosti v domoznanskih preiskavah imenitnejših slovenskih mož (prvi koraki v tej smeri pri Koseskem in Jakobu Zupanu so v dobi duševne prevlade mladoslovencev pozabljeni, pač zato, ker so jih storili staroslovenci, nakar jih privleče na svetlo šele prelom stoletij, a značilno niso toliko povezani s slovensko zgodovinsko vedo in zgodovinopisjem kot s politično pragmatiko: tako Ivan Hribar v svojih spominih živahno omenja narodno čutečega in narodno mislečega grofa Oskarja Christalnigga, kandidata za ministra²) in na moderen način z umetnostjo Ivana Cankarja, ki v drami Hlapci obtoži Slovence same kot krivca vsakršne podrejenosti slovenskega človeka: tozadevno zelo povedno niti ne nakaže kakršnega koli vpliva tujstva na dramo slovenskega hlapčevskega kompleksa. Z načrtom drame izza časov kmečkih uporov Cankar tudi zavrne dihotomijo **dobri, čisti in lepi ubogi** nasproti **grdim, umazanim in zlim imovitim** kot ideološki konstrukt slovenske meščanske ere. S tem kajpak padeta tudi povezavi **Slovenec – dobri revež** in **Nemec – hudobni bogataš**, ki sta se v slovenskem 19. stoletju avtomatsko pripleljali na preje omenjeno socialno dihotomijo.

Cankarjevo govorjenje o slovenskem narodu kot narodu proletarcu se tako pokaže kot čista retorika in zvita demagogija: z uporabo med slovenskimi meščanskimi ljudmi zakoreninjene meščanske miselne strukture hoče kar največ njej vdanih narodnjakov pripeljati v tabor socialne demokracije, ki je kajpak edina prava stranka proletarcev . . . Cankarjev čas pa je tudi čas, ko se slovenski narod zave svoje družbene razslojenosti in topogledne celovitosti: zato tudi ne sledi Cankarjevi misli, ki je le misel inteligenta in šele skozi zgodovinski postopek kanonizacije vsenarodna. Slovenska miselna elita je tedaj v slovenskem narodu že občutena kot avtonomni družbeni sloj (poprej so bili avtonomni kvečjemu posamičniki, ki so si drznili nasprotovati narodnemu ljudskemu glasu – božjemu glasu slovenskega 19. stoletja). To se brž pokaže tudi v odnosu do Nemcev: inteligentje se začno opazno razlikovati od slovenske mase. Cankar v času balkanskih vojn zahteva od Slovencev, naj Avstrijo puste skupaj z njenimi težavami, ki si jih ustvarja sama, pri miru, sami pa naj se obrnejo v »zvezno republiko jugoslovansko«, kjer se bodo srečali z brati po krvi in z bratanci po jeziku Hrvati, Srbi in Bolgari³ – še v času deklaracijskega gibanja 1917/18 terja slovenska masa vse kaj drugega: monarhično in habsburško-lotarinško Jugoslavijo, ki bi nikakor ne mogla biti brez povezav z Avstrijo –; nato po I. svetovni vojni Anton Lajovic pisari o strupu nemške kulturnosti v Bachovih, Beethovnovih in Wagnerjevih umetninah, Oton Župančič pa se oglasi nekako sočasno z Lajovčevo filipiko za francosko kulturno usmeritev na Slovenskem, ker da je dotedanja nemška škodovala . . .⁴

Toda to so ostale le programatične parole, ki so izražale zgolj voljo inteligentov, niso pa postale dejanskost slovenskega naroda in njegovega doživljanja sveta, zakaj občinstvo je drlo k Wagnerjevim glasbenim dramam, ki so jih med svetovnima vojnama postavljali v Ljubljani, in prebiralo tedaj aktualne nemške avtorje Werfla, Zweiga, Ludwiga . . . Toda slovenska inteligenca v tem programatičnem nenemštvu, ki je prehajalo v protinemštvo, ni bila enotna, kajti med nehumanisti je zaslediti v času med svetovnima vojnama še vedno precejšnje germanofilstvo (npr. pri Milanu Vidmarju in Rikardu Zupančiču – slednji je bil po prvi svetovni vojni nekaj časa vneto profrancoski, nato pa se je obrnil k občudovanju vsega nemškega in v letih druge svetovne vojne celo politično pristal pri nacionalsocialističnem nemštvu), ki seveda ni zadevalo strokovnosti, pač pa pogled na svet. V času staro- in mladoslovenstva si takšnega razkoraka med programom inteligence in voljo mase ni mogoče predstavljati (kvečjemu med posameznimi inteligenti in maso, ki pa je takšne posamične osam-

od Jožefa II. nemško govorečega državnega aparata in ravno takšnim novodobnim poslovanjem. Je pa dejstvo, da je inteligent prebujal kmeta; ni kmet bil sam v svojem slovenstvu, ki je bilo najprej nenemškost, šele po srečanju s slovenskim inteligentom slovenskost. O tem glej: J. Vošnjak, Spomini, Ljubljana 1982, zlasti 95–102.

² I. Hribar, Moji spomini I, Ljubljana 1983, 337–339.

³ I. Cankar, Slovenci in Jugoslovani, Zbrano delo XXV, Ljubljana 1976, 228–238.

⁴ A. Lajovic, O večnih krasotah in o strupu Beethovnovih, Bachovih in Wagnerjevih del, Slovenec 6. IV. 1924; dosegljivo tudi v: P. Kuret, Umetnik in družba, Ljubljana 1988, 124–127. Časnik *Jutro* je v letu 1927 celo organiziral anketo, ki je vidne slovenske ljudi povpraševala po tem, ali naj Slovenci slede francoski ali nemški usmeritvi.

ljence skupaj z »narodno inteligenco« ožigosala kot nenarodne izkoreninjence), v 90. letih pa je slovenska liberalna stranka vsaj besedno zakrivala svoj sporazum z nemško stranko na Kranjskem s frazerskim narodnjaškim rodoljubjem, ker si ni upala priznati pakta Tavčar–Schwegel . . .

Slovenska duhovna elita je tako zapustila v svojih besedilnih in siceršnjih podvigih (tudi v neskladjih med enimi in drugimi) zadosti simbolnih in simptomnih gest, iz katerih precej jasno razbiramo njeno pot od priznavanja nemštva, še posebej njegove kulturnosti, kot nečesa nepogrešljivega v svojem bivanju (vprašanje pa je, koliko šteje nemško kulturo za potrebno slovski masi – glede tega je že leta 1858 odgovor povsem nedvoumni NE v Levstikovem Popotovanju iz Litije do Čateža), do zanikovanja vsega nemškega, kar npr. srečujemo na predvečer II. svetovne vojne: France Koblar namreč pričuje v svoji knjigi *Moj obračun*, da so po češki krizi iz ljubljanske radijske postaje izključili vso nemško glasbo (nato še italijansko)⁵ – v tej simbolni potezi je izražen popoln prelom slovenske inteligence z nemštvom, celo z nemško kulturnostjo, in sicer ne zgolj na ravni Lajovčeve programatičnosti, ampak tudi dejanskosti. Slovenska inteligenca se je tako dokončno odpovedala nemški kulturnosti kot svoji drugi kulturi, za kakršno jo je štel še Prešeren (sonet *An die Slowenen, die in deutscher Sprache dichten*), in to zavoljo političnega povoda.

Kajti pravi razlog je bil drugje: slovenska kultura je tedaj že premogla zadosti historičnih stilov in vrhunskih del, ki so oblikovali narodno klasiko kot merilo vrednosti z evropskimi vrednotami; v tem smislu torej ni bilo več neogibne potrebe po neprestanem in sprotne preverjanju lastnih dosežkov z le nemškimi, temveč z vsemi evropskimi. Z nemštvom ni bilo več posebnih odnosov, zakaj slovenska kultura je postala, če govorimo v jeziku 19. stoletja, zgodovinska. Enako je postal zgodovinski tudi slovenski narod kot narod, ne pa še kot nacija, ker je velikosrbska klika poskrbela, da se je Kraljestvo Srbov, Hrvatov in Slovencev – z jasno državnostjo tudi Slovencev – prelevilo v Kraljevino Jugoslavijo, ki je bila zgolj reducirana varianta enega najzlohotnejših tajnih načrtov v zgodovini človeštva, Načertanija Ilije Garašanina. Od tod je povsem razumljiva uradna in oktroirana ponižanost slovenskega naroda v pleme, kar je bil do leta 1929 le eden od političnih konceptov v parlamentarni državi, ki je imel povsem legitimne protiuteži v avtonomističnem konceptu večine slovenskega naroda.

* * *

V Linhartovi po Beaumarchaisu prirejeni komediji *Ta veseli dan ali Matiček se ženi* je nemščina povedno povezana le s slojem uradnikov in s pravom: ne s plemstvom in ne s pripadniki tretjega stanu. Tu še ni legende o podložnem Slovincu in tujerodnem gospodarju, temveč je nemščina, ta edina prava domovina Nemcev, če na konkretnost evociramo znamenito misel Wilhelma von Humboldta o jeziku, povezana z miselno preprostim pravnim redom in pravniki, ki se vrivajo v povsem slovensko družbo (to vemo iz dejstva, da vsi drugi nastopajoči govore le slovensko in so torej v svoji edini resnični slovenski domovini). Tu gre za Linhartovo reakcijo na jožefinizem – kajti zaplet z jezikom v prizoru sodišča ni mogel biti povzet po Beaumarchaisu –, ki je tako fevdalnemu sloju, nosilcu Linhartu neljubega »ancien régime«, kot »tretjemu stanu« (personificirana sta v *Baronu oziroma Matičku*) tuj. V bistvu je novouvedeni zgolj nemški pravni red (poosebljen v *Budali*) predstavljen kot od fevdalnega stanu odvisen – celo služeč mu, torej brez samostojne moči – in od tretjega stanu osmešen red sodobnosti, ki nima pravih korenin v družbenem življenju na Slovenskem, ne v starem, ki mu je dajalo ton plemstvo, ne v novem, ki pripada tretjemu stanu. Pri Linhartu smo torej priče pogledu tako v družbene strukture preteklosti kot prihodnosti, kakor so razvidne avtorju: nemščina je na Slovenskem tujek glede na obojne kot vsiljiva regulativa sodobnosti. O Nemcih pa ni v Linhartovi komediji ne duha ne sluha – vse nemško je povezano zgolj z jezikovnim znakom Nemcev, z nemščino, ta pa je nadalje navezana izključno na pravo, ki je v izrazito podrejenem položaju: od slovensko govorečega barona (ki nosi tudi slovensko ime *Naletel*) je to nemško pravištvo povsem odvisno, slovenski služabnik pa je duševno superioren nad njegovo miselno bedo.

⁵ F. Koblar, *Moj obračun*, Ljubljana 1976, 162.

Prva Linhartova komedija *Županova Micka* nemške priimke povezuje z mestom. Glede na to, da je *Ta veseli dan ali Matiček se ženi* podoba podeželske družbe v celoti, od služabnikov do fevdalne gospode, in da je v *Županovi Micki* prikazano nasprotje med lahkoživim mestno pokvarjenostjo in kmečko stanovitnostjo (igro in protiigro omogočita trenutni menjavi: *Micka* je za trenutek prav meščansko nestanovitna, *Šternfeldovka* pa kmečko poštena, čeprav prva pripada kmetstvu, druga pa meščanstvu: povedno pa v »zamenjanih« vlogah nastopijo le ženske, možje so vseskozi tipični za svoje družbeno okolje), si moremo ustvariti podobo Linhartovega razumevanja slovensko-nemških razmerij: nemškost je povezana s slojem birokracije in z meščanstvom. Ne gre še za nemštvo, zgolj za nemškost: meščani v *Županovi Micki* kljub nemškim imenom nastopajo le s slovenskim govornim idiomom, ki je pa seveda drugačen od slovenskega kmečkega govora (in v *Matičku* je plemiški slovenski idiom drugačen od služabniškega), kar nedvomno govori za to, da je bila slovenska družba tedaj razslojena, kakor je bil razslojen slovenski jezik. Linhartove simpatije so nedvoumno na strani slovenske družbe in tretjega stanu, tudi vasi (mestjanski *Tulpenheim* je vendarle tudi »en žlahtni gospod«). Začenja se povezovanje nepokvarjenosti in človeške pristnosti z vasjo, kar pri razsvetljsko-predromantičnem Linhartu nikakor ne more presenečati. Značilno pa še ni izključnega povezovanja slovenskosti zgolj s pozitivnostjo, kar je poznejši prilepek narodnoradikalnih časov na dihotomijo vas – mesto. Leglo nenravnosti in nenaravnosti, mesto, bo v takšnem videnju seveda moralo igrati negativno vlogo trdnjave nemštva in nemškutarstva.

Valentin Vodnik je izpovedal svoje videnje nemško-slovenskih razmerij v »pravljici« (basni) *Nemški inu krajnski kojn*. Nemški konj vprašuje slovenskega (kranjski = slovenski, kajti v pesmi *Dramilo* je Vodnik prvotnega Kranjca nadomestil s Slovincem!),⁶ kaj da je tako reven in ubog – ali mu noga ni v redu, ali glava, ali je len, nakar se še pohvali s tem, kako njega imenitno redé. Slovenski odgovori, da njega tepejo po glavi in da mora lačen stati v mlaki – zato je tako beden, sicer bi bil enak nemškemu. Krivec za slovenske nesreče in zane-marjenosti je torej izven samih Slovencev, toda tudi izven Nemcev: oboje »redi« nekdo drug, vendar pa protežira Nemce. Ta »nekdo drug« je kajpak absolutistična monarhija v svoji franciscejski izdaji, ki je marsikaj podedovala od jožefinske prednice, od katere se ni samo razlikovala . . . Takšno razlaganje podpira tudi Vodnikova *Ilirja oživljena*, kajti Napoleon – kot eminentno politični človek – zbujala Ilirijo iz stoletnega sna, ki je potemtakem izrazilo državno-politično spanje (izraženo seveda s pesniškimi metaforičnimi in retoričnimi sredstvi). V okvirih *Ilirije oživljene* Vodnik tozadevno pomenljivo zapiše: »Duh stópa v'Slovénce / NAPOLEONOV, / En zarod poganja / Prerojen, ves nov.« Ko se 1813. leta vrne avstrijski režim, mu ti v bistvu protiaustrijski verzi zagrenijo življenje, kar je dokaz, kako dobro so bili razumljeni. Niti spokorniška proavstrijska *Ilirija zveličana*, ki govori o lažnivosti in utvarah Napoleonove dobe pri nas, ni pomagala. Izkazalo se je, da »Estrajh« ni za vse, temveč »über alles« – Vodnik ni slučajno pomensko napačno prevedel Collinove pesmi *Oesterreich über Alles z Estrajh za vse* (1809. leta),⁷ temveč je v slovensko verzijo tega besedila vtikal svoje razumevanje avstrijske države, vendar ga ta država na napako ni opozorila, dokler ga je potrebovala kot propagandista, temveč pozneje, ko je on potreboval njo kot delodajalca . . .

Da Vodnik ni nikoli naperil svojega miselnega meča v Nemce, priča tudi njegova najpomembnejša pesem *Moj spominik*: tam je slovenstvo in slovenskost kajpak čez vse in pred vsem drugim, toda nemštvo in nemškost ne stoji nič slabše kakor latinstvo in helenstvo: je kultura, ki jo avtor spoštuje in uči, seveda pa prav zgodnjeromantično ljubi le slovensko kulturnost, ki jo edino tudi zares ustvarja.

Tudi pri Francetu Prešernu v videnju nemško-slovenskih odnosov in stikov ne gre za kak poseben nacionalni odnos: je pa pomembno, da vendarle že gre za boj, zakaj predzadnja strofa *Zdravljice* pravi: » . . . da rojak/prost bo vsak/, ne vrag, le sosed bo mejak.« Torej: v pesnikovi sodobnosti še ni tako, kot zahteva Prešernova himnična utopija, kajti mejak očitno ni le sosed, temveč tudi vrag: sovražniki »rodu naš'ga«, v katere naj »treši grom«, potemtakem niso zgolj absolutistični oblastniki, ki našim ljudem natikajo spone, temveč tudi mejaki, ki niso

⁶ V. Vodnik, Zbrano delo, Ljubljana 1988, 393 (opombe napisal Janko Kos).

⁷ V. Vodnik, Zbrano delo, 408.

»sosed«, ampak »vrag«. Toda kateri slovenskih mejakov je tak, Prešeren ne pove; ne izvemo niti, ali niso taki morebiti vsi mejaki . . . Vendar je to politika in vsakdanja pragmatika, ki je v Prešernovi umetnosti ostala na ravni načela; kar zadeva kulturo, je naš avtor določnejši: sonet *An die Slowenen, die in deutscher Sprache dichten* spregovori o posebnem razmerju med Slovenci in nemško kulturo. Če razšifriramo metaforiko in retoriko, tu pesnik pravi, da je potrebno biti hvaležen nemški kulturi, ki je Slovence vzela v rejo (ob bedi slovenske zgodovine, ki je popisana v *Sonetnem vencu*, se ne gre čuditi, da je prišlo do česa takega), toda častiti je vendarle ne gre nad slovensko, kar pa se počne, ko Slovenec piše v nemščini in to pisanje ni vrhunsko, torej ni vrednota po nemških merilih. Nemštvu takšno pisanje ne prinaša slave, še manj pa jo prinaša slovenstvu, ki tako v nemških očeh ne more biti dosti vredno: nemštvu daje le povprečne talente, hkrati pa zanemarljivo sebe.

Glede na to, da je Prešeren zavrnil iliristični kulturni in politični koncept, je to opredeljevanje do nemške kulture zelo dragoceno: nemška kultura je za Slovence nedvomna vrednota, ker je resnična kultura. Nasprotno je ilirizem zgolj ideologija in kot taka za Slovence ne more biti nikaka vrednota (mimo tega, da je neko prizadevanje, ki je, četudi napačno, boljše od letargije⁸). Nemška kultura sama po sebi Slovincem ne streže po samosvojem narodnem življenju (ilirizem pa to vsekakor počne), z njo imajo slovenski ljudje celo poseben odnos – morajo ji biti hvaležni za kulturno redništvo –, toda ker smo že v obnebj roman-tičnih idej o narodnosti in jeziku (na Humboldtovih, Schleglovih in Fichtejevih miselnih temeljih), Prešeren utemeljeno dvomi o produktivnosti vključitve Slovencev v nemško kulturno občestvo. Vsa problematičnost je torej na slovenski strani: pesnik pač zavrača »priučeno nemštvo« in »priučene Nemce«, ker ne za nemštvo ne za Nemce niso nikaka korist, kaj šele vrednota. Prešeren kot človek novih, meščanskih časov vsekakor razvideva novodobna raz-merja med narodi, ki jih ni prav nič lahko izboljšati: svoje utopično bratstvo in sosedstvo med narodi napoveduje šele za prihodnost in ob vinski kapljici, ki kajpak privzdiguje upanje; nika-kor pa ne zaupa učinku trenutne politične akcije in ne stavi nanjo, kakor Valentin Vodnik v *Ilirii oživljeni* (čeprav Vodnik govori o Napoleonovem duhu, se kaže v njegovem razumevanju še dedič naivnega, podeželskega racionalizma, ko upa, da bo politična akcija uredila stvari, kakor je najbolje za Slovence).

Toda kljub času primernemu nacionalizmu Prešeren ne zapada sovraštvu do tujega, še posebej pa ne sovraštvu do tuje kulture. Da nadaljuje in stopnjuje že pri Linhartu in Vodniku zaznavni odpor do absolutizma – vendar ne več na ravni smešenja in basni ter politično pro-gramatične poezije, temveč v generalni izpovedi romantičnega nacionalizma in hkrati tudi humanizma, v *Zdravljici* –, seveda ni treba posebej poudarjati. Se pa avtorska jeza prvič v slovenski literaturi usmeri zoper Slovence, ki odvečno odpadajo od slovenstva, ne da bi ob tem zares pripadli čemu drugemu: resničen problem za slovenstvo so le ti, ne pa drugi, čeprav niso vedno samo sosedski mejaki . . .

Zanimivo spremembo prinese nastop Jovana Vesela-Koseskega. S svojo znamenito odo *Slovenija cesarju Ferdinandu* – še v predmračnih absolutističnih časih – odločno poveže slo-vensko družbo z avstrijsko cesarsko idejo: pri njem je zvestoba cesarstvu brezpogojna in je temeljni zakon obstoja Slovencev: »Hrast se omaje in hrib, zvestoba Slovencu ne gane!« Cesarska ideja bo 1849. leta po njegovem upanju tudi srečno, pravično in enakopravnostno uredila razmerja med narodi v Avstriji, ki so se 1848. nenadoma pokazala v nerazveseljivo sovražnih barvah. Takole pravi Vesel v pesmi *Viribus Unitis*, ko ob prihodu cesarja Franca Jožefa v Trst hvali usodo, ki je na obalah Jadrana združila tri mogočne sile pod cesarskim žez-lom: »Talijanski um svitlosti starodavne,/Izkušeno Slavenstva hrabro kri/Germanskih ved modrosti bistroglavne;/ Zvarila vse (osoda) je v stik edinosti.« Zato pa Vesel vpelje v slo-vensko literaturo njeno najbolj popularno negativno figuro v vsem 19. stoletju, nemškutarja, torej rodni zemlji in krvi nezvestega Slovenca. 1848. leta Koseski sporoči nemčurju:⁹ »Za tebe, budalo, nabrušen je meč,/Nikdar ne poljubi Slovenka te več« – torej: tako z najhujšim moškim kot najbolj bolečim ženskim (kakor vemo že od Aristofana) orožjem obljublja narod-nemu odpadniku neusmiljen boj. Napade celo nemško kulturo, in to z značilno historistično

⁸ O tem glej Prešernovo pismo Vrazu z dne 19. julija 1838 in njegov prispis k Smoletovemu pismu Vrazu z dne 26. oktobra 1840 – Prešeren, *Poezije* in pisma, uredil Anton Slodnjak, Ljubljana 1964, 343 in sledeče.

⁹ Pesem *Nemškutar, Slovenija* 1848, 24. številka, 96.

utemeljitvijo (značilno za način mišljenja o političnih rečeh): »Učil je, ne zabi, Slovenec modrost./ Ko glodal še Nemc je modvedovo kost.«

Nemška kultura in takšno prostaško zavračanje njenih vrednot, ki je v času zmagoslavja Veselove muze na slovenskem Parnasu (štirideseta, petdeseta, prva polovica šestdesetih let 19. stol.) popolnoma prevladalo nad prešernovskim konceptom odprtosti tujostim ob hkratni prvosti slovenskosti, sta mnogo slovenskih ljudi spravila v nemški politični tabor. Najznamenitejši primeri so Dragotin Dežman, ki se je prelevil v Karla Deschmanna, Valentin Konšek, ko se je iz liberalnejšega Celja, kjer je 1848. in 1849. leta še bil Slovenec, preselil v zatohlost vojvodine Kranjske, kjer je moral biti Nemec, če je hotel biti zvest svojim liberalnim vizijam, in seveda Jožef Schwegel, v mladosti nastopajoč kot slovenski pesnik Žvegelj. Franjo Šuklje piše v II. knjigi svojih spominov o njem zelo značilno tole:

»Sam mi je pravil, da je sprva ugibal, kateri izmed obeh narodnih strank naj bi se pridružil (gre torej že za parlamentarno dobo, in torej ne drži tista Šukljeva trditev, da je Schwegel slovenstvo odrgel zaradi kariere, ki je bila ob nastopu parlamentarizma že zelo visoko oz. v dneh Schweglovega parlamentiranja že končana. I.G.) ter da je celo mislil, najprej javiti se narodnemu volilnemu odboru. Toda stari Bleiweis mu ni ugajal.« . . . »Kako pa z njegovo ‚nemškutarijo‘? Izrecno poudarjam, da se mi ono izbiranje med nasprotujočima si narodnima strankama vidi nemožato, malo značajno. Navzlic temu pa moram resnici na ljubo pibiti, da je Schwegel v razgovoru s fanatičnim Nemcem, posl. dr. Mengerjem, vpričo mene čisto jasno označil slovenščino kot svoj materin jezik.«¹⁰

Šuklje sicer obsodi Schweglovo izbiro narodnega tabora kot »nemožato, malo značajno«, toda pomembno opozori, da so se staroslovenske miselne matrice sredi in konec šestdesetih let šele začele izrabljati. Vendar: medtem ko se je v kulturi lahko izvršil preobrat v zavesti slovenskih ljudi in je Josip Stritar kaj hitro dobojeval svoj boj zoper Koseskega (popolna kanonizacija Veselove poezije in prevodne dramatike v sedemdesetih letih je izzvenela v prazno: prvo zbrano delo katerega slovenskih literatov v kulturni sferi ni doživelo praktično nikakega uspeha in za vsem knjigotrškim podvigom je pravzaprav stala politika z »očetom naroda« dr. Bleiweisom na čelu), je v vsakodnevni dejavnosti, politiki, kaj podobnega bilo nemogoče, kajti nemškonacionalne vlade, ki so stolovale na Dunaju v sedemdesetih letih, so bile, kakor je zapisal Ivan Prijatelj, Slovencem mačehe: zavoljo neposredne narodnostne ogroženosti je zaživel slogaški koncept, ki je imel kot pozitivno posledico vsaj delno priznavanje soobstoja različnih miselnih usmeritev v slovenskem življenju, onemogočal pa je jasno ločitev duhov in resnično tekmovanje konceptov na življenje in smrt, se pravi novodobni kriterij za ugotavljanje uspešnosti te ali one politične opcije in njenih nosilcev. Slovenska besedna umetnost je kot enoten organizem prešla iz ene miselnosti v drugo; bil je to izrazit generacijski prelom, ki je odpihnili starejšo generacijo: do idejne različnosti konceptov je prišlo šele z Mahničevim nastopom – šele od tedaj so v slovenski literaturi doma novodobna sinhronistična, ne zgolj diahronistična nasprotja. Le na prvi pogled je v tem paradoks: slovenska politika se je miselno diferencirala pred literaturo, toda dokončni prelom med različnimi idejnimi koncepti je bil izveden v literaturi prej kot v politiki, zakaj staroslovenski kulturni koncept je bil nezmožen samosvojega, torej vsaj malo avtonomnega življenja in nasprotovanja mladoslovenskemu, ki ga je podpiralo novodobno življenje samo.

Vse to smo morali pojasniti, da bomo mogli razumeti poglede na Nemce v slovenski literaturi v drugi polovici 19. stoletja. Staroslovenska generacija je, kakor smo videli pri Veselu, kar najostreje in najbolj drastično ter z veliko resnobo obsojala vsak in vsakršen odpad od narodnosti, ki ga je vse bolj skušala enačiti z odpadom od svojega koncepta. Ker so se ti odpadki pogosto vršili zavoljo kulture, so le-to radi odmislili kot kakršno koli samostojno vrednoto. To velja tako za nemško kulturo kot mladoslovenski kulturni koncept. Ko odpade kulturni, torej prešernovski argument za prijaznost Nemcem in nemštvu, je pot izražanju sovraštva odprta. Toda proti Nemcem se nacionalne literarne sovražnosti značilno ne začno takoj – so preblizu in premočni –, zato pride najprej do nekakšne orewellovske vaje v sovraštvu v razmerju do Madžarov, s katerimi Slovenci (z izjemo prekmurskih in porabskih) nimajo neposredno opraviti. V času razplamtele revolucije 1848. in 1849. leta Vesel napiše strupen

¹⁰ F. Šuklje, Iz mojih spominov, II. del, Ljubljana 1929, 58, 59.

protimadžarski verzni pamflet *Naprej, slavenski jug*. Živo podobo sovražnika pač potrebuje vsak narod.

Šele po tej vaji se Koseski loti Nemcev, s katerimi je slovenstvo v dosti usodnejšem razmerju – vse bolj bojujočem, kajti potrebno se je zoprestaviti agresivno protislovenskemu in sploh protislovanskemu nemškoliberalnemu nacionalizmu –: v Glosi XVI tako že pravi, da Nemca grize zavist ob uspehih Slovencev. Tu je Nemec prvič v slovenski literaturi praktično izenačen z nemčurjem, ki je prepoznan pravzaprav kot njegova predhodnica. Vsaj napol je Koseski to izrekel tudi v nam že znanem tekstu *Nemškutar*, kjer je nastopil zoper simbol modernega nemštva, frankfurtsko zastavo. Ne najprej zavoljo cesarske ideje in zvestobe nji, ki seveda tudi obstaja, ampak v prvi vrsti zaradi svojega slovenskonacionalnega prepričanja, točneje programa, ki mu je nemška država v obsegu Nemške zveze smrtna grožnja. Spočetka so bili sovražniki jasno rangirani: najhujši je bil nemčur, tesno za petami mu je sledil Madžar . . . Zdaj je Koseski že skoraj patološko protitujski (a to je le program, zakaj še vedno živahno prevaja iz tujih jezikov, predvsem nemščine): Glosa XVII sporoča, da so prave vrednote zgolj doma – in ker je doma tako idilično, kakor je popisano na mestu rečenem (le pesnikom se standardno slabo godi tudi tu!), – »Tujstvo . . . nad nami gode«, saj »Mu zavid ne da pokoja./Veseli se naše škode« . . . Zatorej: »Slovenja kako grenko, /Raj debelo ko pretenko/ Včasih tujcu reči mora.« Dihotomija je torej jasna: Slovenec nasproti vsem in vsakomer na vseh ravneh življenja. Pozitivnosti so samo doma, v domačem izročilu ter trudu lastnih rok, in le glede na vse to se meri inferiorni preostali svet. To je vsekakor že zelo oddaljeno od prešernovskih (a tudi zgodnejših veselovskih) vizij mednacionalne kooperacije in sosedskega, ne vražjega mejaštva.

Ne more nas presenetiti, da mladoslovenci na nemško-slovenska razmerja v bistvu gledajo enako kot staroslovenci: od njih se občutneje razlikujejo, rekli smo, v kulturnem konceptu, ne pa političnem, kjer ostajajo pod dežnikom skupne protinemške fronte. Po Veselovi zaslugi pa je odnos do Nemcev prišel od prešernovskih posebnih kulturnih odnosov do čisto in najprej političnega razmerja. Mladoslovenci tako v svojih literarnih proizvodih radi slikajo poštene Slovence v boju z nepoštenimi in pokvarjenimi nemčurji in v vse večjemu številu tudi Nemci (romani in povesti J. Jurčiča, Fran Levstik pa v svoji verziji Tugomerja celo izrecno prekolne Nemce, kakor Vesel poprej Madžare). V širjenju takega preprostega občutenja sveta, kjer je dobro povezano z narodnjaštvom, zlo pa z odpadništvom ali tujstvom, sodelujejo praktično vsi literarni in polliterarni žanri, od previdnih pridig (A. M. Slomška) do zelo prozornih kriminalk (J. Aleševca).¹¹ Mladoslovenska generacija prinese le eno novost v obravnavo nemško-slovenskih odnosov glede na staroslovensko, in ta je izrazito povezana z naravo literarnega sveta, torej z edino veliko spremembo v doživljanju nacionalnega kozmosa teh dveh za Slovence usodno pomembnih generacij: mladoslovenci se lotijo zadeve tudi s humorne, točneje satirične plati.

Janez Menciger tako napiše svojega *Vetrogončiča*, kjer dokazuje, kako je nemčur, ki se sklicuje na nemško kulturo kot razlog svojega nemštva, v bistvu le polkulturnež (kulturn ni, ker ne pozna slovenske kulture), kar pa je slabše od nekulturnosti, ki je med narodnjaškimi Slovenci že nemogoča (kajti slovenska literatura že premore svojo klasiko in nje poznavanje v rodoljubnih krogih celo odloča o ženitvi): via facti je sprejeta Fichtejeva miselna podmena, da jezik oblikuje ljudi; tako je nezvestoba materinščini, ki je znak vsakega pravega rodoljuba, v bistvu tudi nezvestoba resnični kulturnosti, saj je človek v določeno narodno kulturo skozi njen jezik pravzaprav naravnost rojen . . . Toda tako se je mladoslovenec lotil nemčurstva na načelni ravni, ne pa tudi, ko je šlo za boleče konkretne primere, kakor bomo brž videli pri Janezu Trdini, razen v docela brezupnih in nepoboljšljivih slučajih (dr. Zarnik tako npr. satirično obračuna s K. Deschmannom v spisu *Don Quixotte della Blatna vas*, 1862). V avtobiografiji Janeza Trdine moremo namreč prebrati sledeče vrstice o Franu Miklošiču, ki vsekakor ni bil nikak nemčur, odpadnik od slovenstva, ni pa tudi bil transparentno-manifestativen narodnjak, ali v slovarju tedanjega časa »domoroдец«:

»Najbolj se nam je zameril Miklošič s tem, da ni hotel govoriti po slovensko. S Hrvati in Srbi se je pomenkoval po ilirsko, s Poljaki po poljski, z nami pa je vedno le namškutaril. To nesramno

¹¹ O tem glej knjigo M. Kmecla, *Od pridige do kriminalke*, Ljubljana 1975.

preziranje našega jezika (jezik vsekakor že dolgo ni bil več zgolj sredstvo sporazumevanja – kvečjemu nesporazumevanja –, temveč tudi in predvsem narodnostni znak. I. G.) je moglo imeti samo dva vzroka. Ali ga je tako zaničeval, da ni hotel govoriti jezika svoje matere, ker se je sramoval, ali pa našega pismenega jezika ni dobro znal in se torej ni hotel blamirati. Ta dva vzroka sta oba enako grda in podla in zato ostane na Miklošičevem imenu na vse veke žig sramote. Filologi naj ga svobodno časte s kadihom, kajti je bil te časti tako vreden kakor nobeden izmed njegovih vrstnikov. Mi rodoljubi pa ga ne moremo in nečemo spoštovati in ljubiti, smatramo ga za izgubljenega sina naše matere Slavije.«¹²

Zaostritev je torej očitna: v drugi polovici 19. stoletja in na začetku 20. ni bilo dovolj biti Slovenec, temveč je bilo to treba vsepovsod in vsekdar kar najočitneje kazati, če si je človek hotel pridobiti milost v očeh mladoslovenske generacije, ki jo je kot najdlje živeči pripadnik (deloma celo neradikalni predhodnik) avtentično zastopal še v času moderne Janez Trdina s svojimi od Ivana Cankarja močno hvaljenimi avtobiografskimi in spominskimi spisi.¹³

Tam nekje v začetku 80. let prejšnjega stoletja mladoslovenci izgube duhovno vodstvo v slovenskem narodu. Po razsvetlenski, Prešernovi romantični, staroslovenski veselovsko kvaziklasicistični in mladoslovenski generaciji stopi v ospredje slovenskega duhovnega življenja generacija Frana Šukljeta, Janka Kersnika, Ivana Tavčarja in Ivana Hribarja. Pogledi na nemštvo se začno tudi sinhrono diferencirati. Nedvomno je duhovni oče te generacije Josip Stritar, ki se nikakor ne strinja z mladoslovenskim prvakom Levstikom, izjavljajočim, da je vse slovenstvo le v kmetstvu (Popotovanje iz Litije do Čateža) in v oblikah ljudske kulture: kolikor se dejanskost ni skladala z Levstikovimi mislimi, toliko slabše je bilo zanj – strupeni kritikaster je brž poskrbel za to, da se je uravnala po njegovih zideologiziranih idejah (tako npr. iz slovenskega slovstva brezumno izžene Jožefa Stefana). Stritar vpelje k nam – prvi po Prešernu in Čopu – avtonomna estetska merila za vrednotenje književnosti in tako vpliva kot zgled za avtonomizacijo drugih predelov človeškega življenja, ki se počasi slovenizirajo tudi institucionalno, ne zgolj zasebniško in osebniško. Nadalje Stritar jasno pove, da slaba literatura ne rešuje nikogar, še najmanj narodnost v industrijski epohi. Za vrednotenje literature pa niso ustrezna domača merila, temveč širša, ki so seveda predvsem estetska. Res ne vztraja dolgo pri takšnih mislih, toda naslednji generaciji naših ustvarjalcev postanejo precej domača, moderni pa tudi edino veljavna.

Sedemdeseta leta so hudo preizkus trdnosti slovenskega narodnega gibanja, toda ko nemškoliberalno vladno zamenja Taaffejeva, preidejo Slovenci kot del železnega obroča vladne večine iz defenzive v ofenzivo, ki jo izpelje že nova generacija, Mladoslovenci so bili nekašni poklicni rodoljubi in kot take jih je nemški liberalizem seveda strastno sovražil, medtem ko so novi ljudje rodoljubi v različnih poklicih. (Moderni bodo preprosto Slovenci v različnih poklicih.) Medtem ko mladoslovenci uporabljajo v primerjavah z Nemci zvijačo, ki dokazuje, da le na pol pristajajo na avtonomnost literature¹⁴ – namreč skrijejo se za vse Slovane,¹⁵ kot da odloča o literarnih rečeh kri in krvna sorodnost, ki sta metafora za tisto, čemur so znak jezik in medjezikova razmerja – se stritarijanski »osemdesetletniki« suvereno odpro Evropi: s Stritarjevim romanom *Zorin* pretekli, s Celestinovo radikalizacijo v eseju *Naše obzorje* pa tudi sočasni. Iz nje Nemci niso izvzeti, vendar pa načelno niso literarno ne pomembnejši ne nepomembnejši od drugih. Tako stritarijanci primerjajo samo slovensko literaturo z nemško in njihov mošter more v sonetizmu že dati prednost Slovincem pred Nemci. Klasik Prešeren pa po Stritarjevem videnju stvari tako ali tako zdrži primerjavo tudi s Petrarco, celo več: med njegovimi soneti ni praznega, pri Petrarci pa marsikateri . . .

Kljub pikremu označevanju nemškega soseda (Stritar: »ošabni sosed«, Celestin: »Narodnega sovraštva nima naš narod niti proti Nemcem, ki so bili in so še vedno najmanj – ljubez-

¹² J. Trdina, *Izbrano delo I*, Ljubljana 1971, 303, 304. Tu je zelo očitno pokazano, kako je bilo mladoslovenski generaciji slovenstvo poklic, kakor npr. filolog, saj Trdina govori o filologih contra rodoljubih, kakor da sta ti dve opredelitvi izključujoči (torej sta na istem nivoju).

¹³ Trdina je tudi pripadnike drugih narodov cenil predvsem po njih rodoljubju, tako se je zmrdoval nad Goethejem, ki se je po njegovem slabo obnašal v času Napoleona I., usužnjevalca Nemčije in Nemcev.

¹⁴ Le dr. Zarnik je nekoč zaklical poznejšemu enonočnemu »očetu naroda« (po smrti dr. Janeza Bleiweisa) Luki Svetcu, ki je kakor njegov predhodnik suvereno presojal vse narodne reči: »... postavi se na evropsko stališče, kadar boš imel zopet pero med palcem in kazalcem, hoteč presojsati lepoznavske plodove.«

¹⁵ O tem glej zlasti v *Moje življenje* Janeza Trdine, kjer sta vrhunska mojstra Prešeren in Lev Tolstoj nasproti vsem Nemcem in drugim.

nivi z nami.«)¹⁶ Stritarjanci prvi poskrbe za bolj sistematično prevajanje iz nemščine v slovenščino, ki je bilo poprej plod osebnih afinitet ali šolskih in drugih poučnopragmatičnih potreb. Tako Anton Funtek prevede prvi del Goethejevega Fausta (1908), kar na simbolni ravni kaže veliko spremembo: slovensko občestvo nemške kulture nima več za svojo drugo kulturo, temveč obravnava enega njenih največjih tekstov kot tekst tuje kulture, se pravi: prevede ga. Hkrati je to bil dokaz enakovrednosti slovenščine nemščini tudi v največjih dosežkih slednje. Kako Šuklje vidi slovensko-nemške odnose in razmerja, smo se že mogli poučiti okoli Schweglovega primera; podobno strpnost zasledimo tudi pri Janku Kersniku, ki prvi pogleda na dejavnost mladoslovenskih »poklicnih Slovencev« z ironično distanco. Za menjavo generacijskih videnj je poučno prebrati njegov roman *Agitator* in enako naslovljeni predel spominov mladoslovenskega voditelja dr. Josipa Vošnjaka: kjer je pri Vošnjaku najhujša resnost in zaresnost, je pri Kersniku blažja ali ostrejša ironija, ki se vse bolj ostri v kritiko. To je znak, da se je slovenski prostor v osemdesetih letih 19. stoletja duhovno precej sprostil: postal je prostor. Prej je bil premica, linija . . .

Ivan Tavčar je bil v odnosu do Nemcev formalno dedič mladoslovencev. Tudi on je imel Miklošiča za vsaj sumljivega, enkrat ga je označil celo kot »nemško s...jo«.¹⁷ Toda ta netolerantna pot doživi notranji zlom – tako v svoji levstikovski prapodobi kot v postmladoslovenskih liberalcih. Levstik na večer svojega življenja obupa nad Slovenci, ker pač glede slovenstva ni odstopil od svojih rigorističnih pogledov, ki so ga vodili v samosilniško jezikoslovstvo ter nekonstruktivno kritikastrstvo, zlasti proti J. Jurčiču; Tavčar pa je v 90. letih raje podpisal pogodbo s Schweglom kakor s slovenskim katoliškim političnim taborom in s tem narodnostni radikalizem slovenskega liberalizma pahnil na raven demagoške fraze. Mladoslovenecem vse skupaj ni bila le fraza, res pa je, da so še živeli v časih, ki so o načelnosti v politiki več vedeli od modernih, ki jim je Tavčar politično že pripadal. Nadalje je Ivan Tavčar spravil Antona Aškercar – ta je bil hkrati zadnji klasični in prvi moderni Slovenec – od *Ljubljanskega zvona* zato, ker je narodno načelnost jemal resno . . .

Moderna doba se začenja pri nas v politiki z razpadom prej za silo enotnega narodnega tabora na dve stranki. Antonu Mahniču ločitev duhov v kulturi, kjer je poskušal najprej, ni ravno bleščeče uspela, zato pa tem bolj v politiki, kjer so njegovi bojoviti učenci več kot nadomestili omenjeni polom svojega mojstra. Tako je bil slovenski narod naenkrat razdeljen kakor drugi moderni narodi po sočasni celinski Evropi na krščanski in liberalni tabor. Starejša dihotomija, liberalci nasproti konservativcem, ki je tako značilna za 19. stoletje, na Slovenskem ne pozna strankarske organiziranosti, temveč gre za spopad ne docela institucionaliziranih političnih (in ne zgolj političnih!) skupin (staroslovenci: mladoslovenci), kadar niso pod enotnim dežnikom narodnostne fronte . . . Stritarjev boj na nož v *Dunajskih sonetih* z do konca odkrito afirmacijo liberalizma v opoziciji do prevladujočega klerikalizma je zgolj osebna akcija, toda vseh mostov tudi tedaj Stritar ne podre . . . V 90. letih pa je slovenska politična delitev kar nenadoma v skladu s stanjem drugod po Evropi. Najverjetneje je k temu odločilno pripomoglo pomanjkanje aristokracije kot naravnega družbenega nosilca konservativizma 19. stoletja: njeno umikanje v postrazsvetljskih časih je tako slovenskemu narodu omogočilo prehod iz zamudniške politične struktuiranosti (nediferenciranost pod slogaškim dežnikom) v docela aktualno za čas fin de siècle. Recidivi klasičnega nasprotja 19. stoletja med konservativizmom in liberalizmom, ki so bili pri narodih z razvitima tema dvema političnima taboroma močni še dolgo po letu 1900, so bili pri Slovencih dokaj šibki. Tako se ne moremo čuditi, da je Ivan Šušteršič v spremenjenih, modernih političnih razmerah mogel igrati tolikšno vlogo, zakaj bila mu je naravna¹⁸; se je pa njegovo spretno, s preteklostjo docela neobremenjeno parlamentiranje omejilo na ozke strankarske koristi, v popolno onemogočenje slovenskih liberalcev . . . Za začetek na Kranjskem. Socialna demokracija kmalu po delitvi na liberalni in krščanski politični tabor izpopolni novodobno politično struktuiranost Slovencev.

¹⁶ J. Stritar, Izbrano delo, Ljubljana 1969, 41; F. Celestin, Naše obzorje, odlomek je dosegljiv v: Slovenski literarni programi in manifesti, Ljubljana 1990, 34 in sledeče.

¹⁷ Izidor Cankar, Obiski, v: Iz. Cankar, Izbrano delo, Ljubljana 1972, 161.

¹⁸ To velja tudi za njegovo po vsej dvojni monarhiji razpito kupčevanje z žlindro, ki mu je prineslo vzdevek dr. Žlindra, a kljub dokazani slepariji se njegova kariera ni končala.

Tako je torej v zadnjem desetletju 19. stoletja na Slovenskem bila vzpostavljena politična struktura moderne slovenske družbe. V umetnosti je modernistični prelom le malo kasnejši: z nastopom literarne (Cankar, Župančič, Murn, Kette) in slikarske (Jakopič, Grohar, Jama, Strnen) četverice, s trojico arhitektov (Plečnik, Fabiani, Jager) ter z izjemnimi ustvarjalci še na drugih področjih postane slovenska kultura povsem vtelesena v sočasna evropska prizadevanja. Stara razumevanja se seveda še držijo, a življenje jih premaga. Zlasti očitno je to v boju za neoilirizem in proti njemu. Tu gre za vprašanje, ali naj Slovenčevo obzorje pred evropskimi vsebinami napolnjujejo mimo slovenskih še katere druge, kakor je nekoč bilo z nemškimi. Novoilirci so se zavzemali za to, da je vmes še jugoslovanstvo, ki naj stopi na mesto slovenstva, to pa se naj poniža na raven regionalnega. Vendar so povoženi najprej kulturno (Ivan Cankar nastopi proti njim v govoru Slovinci in Jugoslovani), skozi čas pa vse bolj tudi politično (začetki misli na samostojno slovensko državo so pri dr. Antonu Novačanu in njegovih Slovenski republikanski stranki, ki je delovala 1922. in 1923. leta).

V drugi polovici 19. stoletja je slovenski inteligent še bil vtelesen v dve kulturi, kar dokazuje tako Šukljjetov kot Šumanov uspeh na elitni avstrijski gimnaziji¹⁹ ter navsezadnje tudi Stritarjevo nemško pesnenje ipd. Tik pred prvo svetovno vojno je bilo že povsem drugače: bikulturni ljudje so bili le še izjeme. Med Nemci in Slovenci se je bil neusmiljen boj na vseh ravneh, tudi na kulturni, o čemer priča pisateljstvo Rudolfa Hansa Bartscha na eni in Lojza Kraigherja na drugi strani.²⁰ Kdor se vanj ni vključil, je bil najmanj sumljiv narodni mlačež, če ne tudi narodni odpadnik. Tako je npr. dr. Josip Ipavec umrl povsem pozabljen in prezrt, čeprav je napisal prvi slovenski balet – bil je pač samó Slovenec, ne pa tudi manifestativno-transparentni Slovenec: Janez Krstnik nove slovenske glasbe je postal šovinistični Anton Lajovic,²¹ ki je v tujini bil znan samo po svojih ekstremističnih protinemških pamfletih, ne pa po svoji glasbi, medtem ko so dr. Josipa Ipavca ne samo poznali, temveč tudi cenili takšni odličniki duha, kot so bili Wilhem Kienzl, Alexander Zemlinsky, Oskar Nedbal, Joseph Marx – kajpak zaradi muzike in samo zaradi nje.

Nič bolj niso bili odprti Nemci: Jože Plečnik samo zaradi svoje narodnosti ni mogel postati naslednik Otta Wagnerja – bil je spet samó Slovenec in prav nič transparentni Slovenec, toda to je bilo dovolj, da ni mogel zasesti položaja, na katerega bi po svojih strokovnih sposobnostih moral priti, prav tako kot Josip Ipavec ni mogel v slovenski zavesti dobiti mesta, ki mu gre. Le državna uprava je v nemškem svetu še omogočala uveljavitev Slovencev, o čemer priča zlasti kariera dr. Ivana Žolgerja, ki se je ostenativno vselej podpisoval po slovenskem pravopisu. Manj univerza oz. ne vsaka univerza: v Gradcu je bila ob prelomu stoletja edino slavistična profesura dosegljiva Slovencu. Dunaj je bil nekoliko odprtejši, vendar Plečnikova izkušnja priča o tem, da ni bil prost predsodkov do Slovencev, ki jih je gojil tudi sam cesar Franc Jožef – ta je imel slovenski jezik za silno zaostal in je bil nemalo presenečen, ko je od Matije Murka izvedel, da v njem obstaja prevod Svetega pisma iz istega stoletja kot v nemščini!²² Vsekakor je cesar pokazal manj kulturne širine kot njegov minister: baron Feliks Pino ni premogel le kurioznega navdušenja za mične slovenske pomanjševalnice, temveč tudi resno voljo in je uspešno prevedel Prešernov sonet *Memento mori* v nemščino.²³ Toda Pino je bil preostanek starih Taafejevih časov.

Kakor so Slovenci v očeh avstrijskih Nemcev izgubili simpatije (pod konec stoletja jim je nekoliko naklonjen le Peter Rosegger, ki je evoluiral od skrajne sovražnosti do vsega nenemškega, medtem ko so bili tedanji nemški liberalci Slovincem popolnoma sovražni in si ni mogoče več predstavljati kakega Vinzenza Rizzija, ki je sredi 19. stoletja močno hvalil Prešernovo pesništvo, ob Antona Aleksandra Auersperga, ki je Slovence sprejemal vsaj na herderjansko-romantični ravni ne preveč pokvarjenih preprostežev), tako so tudi Nemci izgubljali simpatije v očeh Slovencev, zlasti inteligence. V tridesetih letih 20. stoletja se pojavi na Slovenskem celo že zaničljiv izraz za Nemca – Švab. Značilno gre za »uvoz« iz srbskega

¹⁹ O tem glej Šukljjetove in Sernečeve spomine (slednji so izšli v Ljubljani 1927, o Šumanovi zgodbi glej str. 27, 28).

²⁰ O tem glej v: F. Zadravec, Kraigherjev roman Kontrolor Škrobar (v knjigi imenovanega Črni pirih), Ljubljana 1981, 168 in sledeče (popraviti pa je potrebno pasus o P. Roseggerju).

²¹ Izidor Cankar, Izbrano delo, Ljubljana 1972, 157, 158.

²² Matija Murko, Spomini, Ljubljana 1951, 130.

²³ Ivo Šorli, Moj roman, Ljubljana 1940, 72.

doživljanja sveta. Vsekakor je slovensko sovražno doživljanje Nemcev v bistvu reakcija na akcije nemške politike od Jožefa II. naprej. Seveda je to miselno preprosta reakcija, toda življenje ni zgolj zapleteno in globoko, kajti tudi akcija na nasprotni strani je navsezadnje bila nadvse preprosta in prozorna ter se glede njenih ciljev in namer ni mogel slepiti niti najbolj naiven Slovenec . . .

Zusammenfassung

EINSTELLUNG DER SLOWENISCHEN GEBILDETEN ZU DEN DEUTSCHEN UND DER DEUTSCHEN KULTUR IN DER ZEIT VON DER AUFLÄRUNG BIS ZUR MODERNE

Igor Grdina

Seit Joseph II. zwang das Leben in der Donaumonarchie die slowenischen Gebildeten regelrecht dazu, ihre Einstellung zu den Deutschen und der deutschen Kultur zu definieren. In der Zeit bis zur Moderne machte diese Einstellung eine Entwicklung durch, die von der Zusammenarbeit bis zum offenen Wettbewerb oder sogar zur Feindschaft reichte, wovon das letztere jedoch nur eine Reaktion auf den deutschnationalistischen Druck auf die Slowenen war. Die Slowenische Literatur hinterließ in den Werken ihrer erstklassigen Schöpfer viele symbolische und symptomatische Hinweise auf eine Entwicklung dieser Art.

Im literarischen Werk des führenden Vertreters der slowenischen Aufklärung A. T. Linhart ist das Deutschtum durch eine Beamtenschicht repräsentiert, die sich in eine durchaus slowenische Gesellschaft eindringt, in der sie einen Fremdkörper bildet und geistig unterlegen ist. Auch der aufklärerisch-vorromantische Valentin Vodnik hegt keine Feindschaft gegenüber die Deutsche selbst, stellt jedoch fest, daß die letzteren gegenüber den Slowenen vom österreichischen Staat protegert werden. France Prešeren tritt als hervorragende Persönlichkeit der slowenischen Romantik für das Primat des Slowenentums ein, weist aber zugleich auf die Bedeutung der deutschen Kultur auf jenen Bereichen hin, wo es (noch) keine slowenische gibt. Sein Zeitgenosse Jovan Vesel Koseski, ein verspäteter Klassizist, setzt sich zunächst für eine Kooperation mit den Nachbarvölkern ein. Im Jahre 1848 führt er in die slowenische Literatur ihre negativste Figur des ganzen 19. Jahrhunderts ein, nämlich »den Deutschtümler«, der von ihm aufs schärfste verurteilt und dem ein erbitterter Kampf angesagt wird. In der postrevolutionären Ära ist Vesel Verkünder der Ideen der altslowenischen Generation. Er hebt hervor, daß die echten Werte nur in der Heimat zu finden seien und verhindert jede, auch kulturelle Offenheit und Vergleiche mit der zeitgenössischen Entwicklung in Europa. Die jungslowenische Generation radikalisiert im Vergleich zu der altslowenischen ihre Einstellung zu den »Deutschtümlern«, zugleich verschärft sie aber auch ihr Verhältnis zu den Deutschen, denen sie in allen literarischen und halbliterarischen Gattungen, sozusagen von der Predigt bis zur Kriminalgeschichte, an den Leib geht. In der sechziger Jahren des 19. Jahrhunderts werden die Einstellungen zu den Deutschen in der slowenischen Literatur und unter der slowenischen Intelligenz im allgemeinen, differenzierter: einige (z. B. I. Tavčar) verfolgen den scharfen Kurs der Jungslowenen, der aber zunehmend zu einer demagogischen Rhetorik für die Massen wird, während die anderen (wie etwa J. Kersnik) bereits mit einer ironischen Distanz den slowenischen nationalen Radikalismus verfolgen. Für die nächste Generation, die Generation der Moderne, ist das Slowenentum etwas durchaus Selbstverständliches, sie verlangt in dieser Hinsicht auf allen Ebenen und in allen Lebensbereichen ausschließlich europäische Maßstäbe, die die patriotischen zur Gänze ersetzen sollen. Die slowenische Kultur hat damals die zeitgenössische Entwicklung in Europa bereits aufgeholt, sie weist eigene Klassik und Moderne auf, und so besteht kein Bedarf mehr an der deutschen Kultur als Zweitkultur, nicht nur für den gewöhnlichen slowenischen Menschen sondern auch für den slowenischen Gebildeten (eine solche Rolle spielte die deutsche Kultur etwa bis zum letzten Jahrzehnt des 19. Jahrhunderts). Die deutsche Kultur erlangt für den slowenischen Gebildeten durchaus denselben Rang wie alle großen europäischen Kulturen. Nach dem Ersten Weltkrieg werden einige Persönlichkeiten (z. B. der Komponist A. Lajovic) sogar zu ihren eifrigsten Gegnern.

MOHORJEVA ZALOŽBA IZ CELOVCA

V Ljubljani, na predstavnštvu Mohorjeve založbe iz Celovca, Gruberjevo nabrežje 6 ali po tel. 219-686, 211-635, lahko iz bogate zakladnice knjig naročite tudi nekatere, posebej zanimive za zgodovinarje.

Za člane zgodovinskih društev nudimo 10% popusta na navedene cene.

Vinko Ošlak: **SAJ NI BILO NIKOLI DRUGAČE**. Avtor, doma na Prevaljah, v svojem dnevniškem knjižnem delu duhovito, včasih pa tudi pikro, opisuje razmere v Sloveniji pred desetletjem. Cena: 735 SIT.

Janez Rotar: **MORA IN BOLEČINA SLOVENSKEGA NARODA**. Revolucija ali sprava. Avtor sega v čas, ko je doživljal boljševoško revolucijo na Slovenskem, številne smrti in trpljenje. Resnica o revoluciji in državljanski vojni po njenih začetnikih je bila strogo zamočana. Desetletja so se pod pritiskom režima ljudje spreminjali v lutke, slovenski narod je svojo podobo in dušo izgubljal . . . Cena: 945 SIT.

Peter Fister: **TA HIŠA JE MOJA, PA VENDAR MOJA NI**. ARHITEKTURA ZILJE, ROŽA, PODJUNE. Arhitektura Koroške je danes že skoraj prezrta stoletna govorica ljudi, ki so z njo oblikovali svoje domove, domače kraje, pokrajino in deželo, povezovali sever in jug ter jim je brez besed pomagala razumeti slovensko, nemško in italijansko govorečega soseda. Cena: 1995 SIT.

PROFESOR ERNEST TOMEČ. ZBORNIK. Pri zborniku je sodelovalo 30 avtorjev. Ta knjiga vam odkriva več kot življenje enega od srednješolskih profesorjev med prvo in drugo svetovno vojno in razodeva dejansko podobo ene izmed osebnosti, ki je močno vplivala na mlajšo generacijo. Zbornik je izšel kot 147. izdanje Slovenske kulturne akcije rojakov po svetu. Cena: 1029 SIT.

Paolo Santonino: **POPOTNI DNEVNIKI 1485–1487**. Potopis spremljevalca oglejskega patriarha po naših krajih na Koroškem, v Sloveniji ter Furlaniji – Julijski krajini. Knjiga je polna duhovitih prikazov tedanjih župnikov in dvorjanov. Njegovi opisi nam omogočajo dober vpogled v dogajanja v prostoru Alpe-Jadran na večer pred reformacijo. Poročila o obiskanih krajih pa so edinstveni in edini vir, ker za ta čas sploh nimamo podobnih poročil. Cena: 945 SIT.

Pavle Zablatnik: **OD ZIBELKE DO GROBA**. Ljudska verovanja, šege in navade na Koroškem. Tisočletno sožitje Slovencev in Nemcev na Koroškem je seveda zapustilo sledove medsebojne kulturne izmenjave in povezanosti ter vpliva. Avtor, starosta slovenskega narodopisja, poudarja, da Slovenci pri tej izmenjavi nismo samo prejeli, ampak vedno tudi dajali. Cena: 420 SIT.

Valentin Stückler: **DUHOVNIK MED OKUPACIJO IN REVOLUCIJO**. Pričevanje duhovnika (umrl 1990) o njegovem delovanju v Mežiški dolini med drugo svetovno vojno in o prestajanju zaporov v poveljni Jugoslaviji. Med vojno je bil zatiranim Slovincem v veliko oporo, po vojni pa so ga oblasti zaprle kot Nemca. Cena: 630 SIT.

Stane Kos: **STALINISTIČNA REVOLUCIJA NA SLOVENSKEM**, 1. del. Čeprav gre za zgodovinsko pisanje, se vendarle bere kot povest. Avtor dokazuje svoje trditve iz knjig, ki so izšle tako v Sloveniji kot zunaj nje, in skuša prav s tem nepristransko ugotoviti resnico. Cena: 1071 SIT.

Stane Kos: **STALINISTIČNA REVOLUCIJA NA SLOVENSKEM**, 2. del. Nepristranski opis druge polovice medvojne doživetja v Sloveniji. Knjiga opisuje čas od septembra 1943 do maja 1945. Cena: 1260 SIT.

Heidi Janschitz: **GAITAL/ZILJA 1848–1918. EINE REGION WIRD DEUTSCH** (nemško). Po zaslugi Franca Kattniga, vodje Mohorjeve založbe, je identifikacijska pot mlade znanstvenice Heidi Janschitz dokumentirana tudi v knjižni obliki. Ziljanka je med študijem našla svoje korenine, zato je v diplomski nalogi opisala, kako postane in postaja cela dolina manj in manj slovenska. Pri delu se je oprla na razne kronike. Cena: 945 SIT.

Mirko Bogataj: **DIE KÄRNTNER SLOWENEN** (nemško). Mirko Bogataj opisuje v svoji knjigi na priku-pen način zgodovino svojega naroda, kulturno delovanje, predstavlja gospodarstvo, šport in odnose med slovensko in nemško govorečimi sodeložani. Knjiga proti sivemu vsakdanjiku na Koroškem, knjiga, ki očara, zbudi, vznemiri in navduši. Cena: 1680 SIT.

Franz Glaser: **RIMSKA NASELBINA JUENA**. Vodnik. Cena: 420 SIT.

P. W. Posch: **STOLNICA V KRKI**. Vodnik. Cena: 420 SIT.

NARODU IN DRŽAVI SOVRAŽNI =VOLKS- UND STAATSFEINDLICH. Pregon koroških Slovencev 1942. Pri zborniku je sodelovalo 22 avtorjev. Knjiga nam razodeva vso tragiko koroških Slovencev, ko so jih pred petdesetimi leti množično pregnali iz njihovih domov. Cena: 4830 SIT.

Peter Vodopivec

LETO 1789 V ČASNIKIH IZ GRADCA IN LJUBLJANE

Na kolokviju o razsvetljenstvu, ki ga je leta 1981 v Matrafüredu na Madžarskem organizirala madžarska akademija znanosti, se je v razpravi o slovenskem in romunskem referatu glavni uvodničar Georges Gusdorf kratko ozrl tudi na prikaz odmevov na francosko razsvetljenje v tedanjem »evropskem obrobju« in pri tem uporabil prispodobo potresa: v Parizu se je pač zatreslo in posamezne tresljaje tega »potresa« je bilo – naj bo z večjim, naj bo z manjšim časovnim zamikom – čutiti tudi v od epicentra bolj oddaljenih deželah. Toda, ali imajo potresni tresljaji v obrobju sploh še isto naravo in isto »vsebino« kot potres v središču?, se je vprašal Gusdorf. Ohranja razsvetljenska misel v svoji slovenski ali romunski enačici res vse tiste lastnosti in poudarke, ki so značilni za misel francoskih in drugih razsvetljskih filozofov 18. stoletja? Po Gusdorfovem prepričanju se je treba pri oceni razsvetljskih krožkov v pokrajinah, oddaljenih od evropskih kulturnih prestolnic, neizogibno vprašati, v kakšni meri so posamezne razsvetljenske ideje na svojem popotovanju iz »središča na periferijo« ohranile svoje prvotno sporočilo in koliko niso v novih razmerah in novem kontekstu do tiste mere izgubile svojo izvirno vsebino in pomen, da jih ni več mogoče uvrstiti v razsvetljski duhovni tok.

Vprašanje je vsekakor umestno in je – kar se Slovencev in slovenskega razsvetljenstva tiče – tudi že dobilo prepričljiv odgovor. Kot je v svojem članku o »Tipoloških značilnostih slovenskega razsvetljenstva v evropskem kontekstu« leta 1979 opozoril Janko Kos, se slovenski razsvetljenci sicer res niso obširneje in eksplicite lotevali temeljnih metafizično antropoloških vprašanj »postavitve sveta, narave in zlasti človeka,« ki so zaposlovala zahodno-evropsko razsvetljensko elito, toda v besedilih in razmišljanjih osrednjih osebnosti razsvetljenskega gibanja na Slovenskem (Žige Zoisa, Antona Tomaža Linharta in Valentina Vodnika), so z določenimi modifikacijami in kljub temu, da niso domišljene in odločnejše problematizirane, prisotne bistvene sestavine evropske razsvetljenske misli. Termin »slovensko razsvetljenje« naj bi bil tako po Kosovem mnenju povsem upravičen.¹

Podobno vprašanje, kot sta si ga zastavila Gusdorf in Kos v zvezi z razsvetljenstvom, si je seveda mogoče zastaviti tudi ob drugih pomembnejših procesih in tokovih, ki so v preteklosti zajeli evropsko celino in zdaj bolj, zdaj manj glasno odmevali na slovenskih tleh. Eden takšnih velikih pretresov je bila francoska revolucija. O odmevu francoske revolucije v habsburški monarhiji in slovenskih pokrajinah je danes že mnogo literature, marsikaj je znanega o njenih nasprotnikih in simpatizerjih, toda slika o tem, kakšne so bile konkretne informacije o francoskih dogodkih, dostopne raznim slojem prebivalstva, in kakšne predstave, ki so jih v posameznih okoljih spodbujale vesti o revolucionarnih geslih in zahtevah, je še močno nepopolna. Tako med drugim še nimamo analize, ki bi primerjalno predstavila pisanje avstrijskih pokrajinskih časnikov o razmerah v Franciji in Parizu pred in med revolucijo, čeprav so prav 80. leta 18. stoletja – po sprostitvi cenzurnih predpisov v začetku jožefinske dobe – čas, ko je zajel Dunaj in pokrajinske prestolnice pravi val ustanavljanja lokalnih in pokrajinskih listov, in se je začelo časopisje uveljavljati kot pomemben, z nizko ceno marsikje tudi siromašnejšim slojem dostopen vir informacij.² Jožef II in njegova dvorna pisarna sta poskušala sicer razširjanje in tiskanje časnikov že pred revolucijo v Parizu zopet spraviti pod strožji državni nadzor, toda izvajanje cenzurnih predpisov je bilo zaradi pomanjkljivosti praktičnih navodil še vse do leta 1790 odvisno predvsem od ravnanja deželnih oblasti in visokih državnih uradnikov v posameznih avstrijskih deželah. Razmere v tem pogledu so se – kot je že pred časom pokazal Ernst Wangermann – po pokrajinah močno razlikovale.³ Razlike v pisanju in

¹ Janko Kos, Tipološke značilnosti slovenskega razsvetljenstva v evropskem kontekstu, Obdobja I, Obdobje razsvetljenstva v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi, Ljubljana 1979, str. 27–35.

² Ernst Wangermann, Von Joseph II. zu den Jakobinerprozessen, Europa Verlag Wien–Frankfurt–Zürich 1966, str. 58.

³ Prav tam, str. 59.

poročanju pokrajinskih časnikov o prevratnih dogodkih v Parizu zato zlasti leta 1789, ko avstrijski državni vrh še ni uspel s trdo roko in v celoti uveljaviti spoštovanja na novo poostrenih cenzurnih predpisov na vsem avstrijskem ozemlju, ne razkrivajo le različne obveščenosti in individualne politične usmerjenosti konkretnih časopisnih izdajateljev in urednikov, kar zadeva francosko revolucijo, temveč sugestivno ponazarjajo tudi širše vzdušje v pokrajinskih prestolnicah in razmerje v moči pristašev in nasprotnikov jožefinske reformne politike.

Vse to je lepo razvidno iz časnikov, ki so predmet te razprave. Pisanje obeh ljubljanskih časnikov, *Merkove* in *Kleinmayerjeve Laibacher Zeitung* o francoski revoluciji je že obširneje predstavila Dana Zwitter Tehovnik,⁴ njene ocene in dognanja pa je nato dopolnil še Fran Zwitter.⁵ Oba sta ugotovila, da sta ljubljanska časnika vse do oktobra 1789 razmeroma izčrpno in večinoma s simpatijami poročala o dogodkih in v Franciji in Parizu, kar je bralcem omogočilo, da so si ustvarili dovolj stvarno sliko o revolucionarnem poteku in zahtevah tretjega stanu. Po oktobru 1789 so v obeh listih naglo prevladala odklonilna, revoluciji nenaklonjena stališča, čeprav sta o razmerah v Franciji občasno in bolj ali manj stvarno – korektno poročala tudi v naslednjih letih. Ljubljanska časnika in njun odnos do francoskega in pariškega nemira pa vidimo v celovitejši, bolj izostreni in precej drugačni luči, če njuno poročanje podrobneje analiziramo in hkrati primerjamo s pisanjem drugih avstrijskih časopisov, zlasti graške *Grazer Zeitung*, ki je bila leta 1789 med najpomembnejšimi in najodprtejšimi avstrijskimi političnimi glasili in je med drugim segla tudi do slovenskih bralcev.

V Gradcu so v drugi polovici osemdesetih let 18. stoletja izhajali kar trije politični časopisi, pri čemer naj bi bila *Grazer Zeitung* po navedbah v literaturi prvi avstrijski pokrajinski časnik, ki naj bi – že v jožefinski dobi? – izhajal kot dnevnik.⁶ To morda res velja za kasnejša leta, toda v letih, ki nas zanimajo, je »gracerca« še izhajala dvakrat tedensko (ob torkih in sobotah). Od obeh ostalih graških časnikov, *Grätzer Merkur* in popularne *Bauernzeitung von Grätz*, se je razlikovala predvsem po vsebinski zasnovi: čeprav ni objavila izvirnih notranje in zunanje političnih uvodnikov in komentarjev, je vendar z oblikovanjem in izborom novic marsikdaj že posredovala tudi povsem jasno in določno uredniško ali zapisovalčevo stališče, s čemer je – kot je ugotavljal sodobnik – »prižgala več luči kot so jo na celih četrtninah strani spravili skupaj vsi ostali časopisni šarlatani«.⁷ Graška *Grazer* in *Bauernzeitung* sta zaradi svoje »drznosti« in kritičnosti prav v letih 1789/90 zasloveli tudi izven Štajerske, v drugih avstrijskih deželah, in posebej vznemirili deželne glavarje, ki so lokalno in deželno časopisje že učinkovito podredili oblastnemu nadzoru in cenzorjem. Zgornjeavstrijski deželni glavar grof Rottenhans se je tako januarja leta 1790 v pismu policijskemu ministru grofu Pergenu pritoževal, da časniki drugih avstrijskih pokrajin izničujejo »pozitivne učinke« njegovih prizadevanj po sistematičnem nadzoru pisanja zgornjeavstrijskega deželnega (linškega) lista in pri tem oba graška »politična časopisa« obtožil, da »brez kakršnegakoli pristavka, ki bi izražal nestrinjanje« in celo s »tihim pritrjevanjem« poročata o »političnih gibanjih v tujih, do Avstrije neugodno razporejenih državah« in o »iz neukročene svobodomiselnosti izvirajoči razuzdanosti drhali v nekaterih med njimi«. Rottenhans je zato upal, da bodo »pristojni« deželni uradi »vsaj v sedanjih okoliščinah« štajerske in druge deželne časnike skrbneje cenzurirali.⁸

Gradec je bil torej ob koncu 80. let 18. stoletja odprtejše in svobodnejše mesto kot vrsta drugih avstrijskih pokrajinskih prestolnic, njegovo časopisje pa je revolucionarnim geslom in dogodkom v Franciji prisluhnilo z naklonjenostjo, ki je drugod v Avstriji vzbujala strah in negotovanje. O tem, kako so v Ljubljani presojali ali komentirali pisanje *Grazer Zeitung* in drugih graških časopisov o francoskih revolucionarnih dogodkih, sicer ne vemo ničesar, vendar že površen pogled na oba ljubljanska časnika in graško *Grazer Zeitung* v letih 1787, 1788

⁴ Dana Zwitter Tehovnik, *Wirkungen der Französischen Revolution in Krain*, Geyer-Edition, Wien–Salzburg 1975, str. 15–35.

⁵ Fran Zwitter, *Linhartova doba, misel in delo*, Anton Linhart, Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije, Slovenska matica, Ljubljana 1981, str. 324.

⁶ Die periodische Presse Österreichs, Eine historisch-statistische Studie von Dr. Johan Winkler, Wien 1875, str. 47. Pravi naziv časopisa je bil tedaj pravzaprav *Grätzer Zeitung*, vendar ga v besedilu zaradi večje jasnosti navajam v sodobni transkripciji.

⁷ Prav tam.

⁸ E. Wangermann, cit. delo, str. 59–60.

in 1789 razkrije, da so bili v kranjski prestolnici v svoji radovednosti in simpatijah, kar zadeva francosko politično prizorišče, mnogo bolj previdni in zadržani kot v štajerski. Merkova Laibacher Zeitung je – podobno kot Grazer Zeitung – izhajala dvakrat, Kleinmayerjeva pa le enkrat tedensko, toda tisto, kar vzbuja pozornost, ni le manjše število poročil iz Francije, ki sta jih – v primerjavi z graškim – objavila ljubljanska časnika, temveč razlika v njihovi kvaliteti in kontinuiteti, saj so bila v obeh ljubljanskih listih izbrana vidno bolj naključno, manj sistematično, manj povezano, predvsem pa so bila manj natančna in neposredna v opisu vzrokov krize francoskega kraljestva, političnih napetosti po sklicu državnih stanov in zahtev tretjega stanu kot v graškem. Od kod so graški in ljubljanska časnika prevzemali ali povzemali informacije, je večinoma težko ugotavljati. Kleinmayerjeva Laibacher Zeitung je leta 1782 začela izhajati kot »tedenski izvleček iz časopisov« (»Wöchentlicher Auszug aus Zeitungen«),⁹ med viri, ki so se ga trije listi posluževali, pa je bil poleg Wiener Zeitung in eventuelno nemških časopisov tudi Auszug aller europäischen Zeitungen, ki je od srede leta 1786 izhajal na Dunaju. Domneva Dana Zwitter Tehovnik, da je imela Kleinmayerische Laibacher Zeitung svojo lastno »informativno mrežo« in morebiti celo svojega dopisnika v Parizu, se ne zdi prepričljiva, saj so bile »Originalkorespondenzen« v zadnjih desetletjih 18. stoletja v širših avstrijskih razmerah še redkost in luksus, ki so si ga lahko privoščili le redki, finančno posebej uspešni časopisi. Po navedbah v literaturi naj bi bil v notranje avstrijskem prostoru takšen časopis samo graška Bauernzeitung.¹⁰

Merkova Laibacher Zeitung je za leta, ki nas zanimajo, ohranjena le v posameznih izvodih, zato se je že Dana Zwitter Tehovnik pri svoji oceni pisanja ljubljanskih časnikov o francoski revoluciji lahko oprla predvsem na pisanje Kleinmayerjevega lista. Ta je svoje bralce na razgibane politične razmere v Franciji prvič opozoril 12. februarja 1789, ko je poročal o decembra 1788 sprejeti odločitvi, da se število predstavnikov tretjega stanu podvoji in izenači s številom zastopnikov prvih dveh stanov, hkrati pa omenil zahteve po pravičnejši porazdelitvi dajatev na vse tri stanove.¹¹ Kaj je to sporočilo povedalo tistim, ki jim je bilo namenjeno, in kaj so bralci Kleinmayerjevega časnika že vedeli o dogajanju v Franciji, je mogoče le ugibati. V letih 1787/88 so bile namreč novice iz Francije na straneh Kleinmayerjeve Laibacher Zeitung prav redek gost, saj so pozornost njenih urednikov – poleg kratkih vesti o življenju in družabnih stikih znanih francoskih plemičev, večinoma objavljenih v začetku leta 1787 – občasno pritegnile predvsem še (redke) informacije o francoski diplomatski dejavnosti. O stopnjevanju gospodarske in družbene krize v Franciji, o reformnih poskusih Brienna, Calonna in Neckerja in političnih zaostritvah, ki so pripeljale do sklica državnih stanov, pri tem niso poročali in bralec, ki je 5. marca 1789 v Kleinmayerjevi Laibacher Zeitung prebral brezosebno in neomentirano novico o februarjemskem spopadu plemičev in meščanov v Rennesu,¹² je moral razlago za napeti odnos med francoskim plemstvom in meščanstvom poiskati drugod.

Kot je pokazala Dana Zwitter Tehovnik, so postala poročila obeh ljubljanskih časnikov o dogodkih v Parizu in Franciji določnejša in izčrpnejša šele spomladi in poleti leta 1789. Merkova Laibacher Zeitung je že konec aprila 1789 ugotavljala, da je »vrenje« v Parizu »skoraj vsepovsod splošno« in z »nedvoumnimi simpatijami« omenjala konkretne izraze nezadovoljstva in nemira.¹³ Kleinmayerjeva Laibacher Zeitung pa je v drugi polovici maja 1789 vestem o nemirih in konfliktih dodala informacijo s sprejemu predstavnikov treh stanov pri kralju. Prvo izčrpnejše poročilo o dogodkih v Parizu je nato – v rubriki »Ausländische Nachrichten« istega ljubljanskega časnika – sledilo 25. junija 1789. Članek, posvečen uvodnemu govoru finančnega ministra Neckerja ob otvoritvi državnih stanov, ki je med tem izšel v tisku, je Neckerjev nastop označil za »neminljiv spomenik njegove zgovornosti, preudarnosti, poštenosti in patriotizma«, vendar pri tem – z izjemo nekaj bežnih opozoril na Neckerjevo hvalo francoskemu narodu, njegovim uspehom in slavi – ni podrobneje predstavil njegovih

⁹ Dana Zwitter Tehovnik omenja v nav. delu, str. 21 leto 1783 kot prvo leto izhajanja Kleinmayerjevega časnika. France Kidrič pa piše v svoji Zgodovini slovenskega slovstva, Slovenska matica, Ljubljana 1929–38, str. 257, da je začel Kleinmayr izdajati »Wöchentlicher Auszug aus Zeitungen« že leta 1782.

¹⁰ J. Winkler, v op. 6 nav. delo, str. 42.

¹¹ Dana Zwitter Tehovnik, nav. delo, str. 22.

¹² Prav tam. (Kleinmayerische) Laibacher Zeitung (naprej KLZ), N. 10, 5. März 1789.

¹³ Dana Zwitter Tehovnik, nav. delo, str. 17.

izvajanj in stališč.¹⁴ Bralec, ki je upal, da bo kaj več o vsebini Neckerjevega govora in vzdušju v francoski prestolnici izvedel v naslednji številki Kleinmayerjeve *Laibacher Zeitung*, se je zmotil. Kleinmayerjev časnik je sicer tudi 2. julija 1789 objavil krtatko novico iz Pariza, tokrat vest, ki je govorila o dauphinovi smrti in imenovanju petletnega normandskega vojvode za novega dauphina, toda napetosti in zaostreitev v Versaillesu in Parizu ni omenil niti z besedo.¹⁵ Nesistematičnost in nihajoča pozornost v odbiranju in objavljanju »francoskih novic« se zdita – kot rečeno – sploh svojevrsten izraz previdnosti in negotovosti ljubljanskega izdajatelja in založnika.

Med dogodki, ki so v naslednjih mesecih – julija, avgusta in septembra 1789 – pretresli Francijo, sta ljubljanska časnika posebej opozorila na pariško vstajo 14. julija, Neckerjev odpoklic, padec Bastille, kraljev prihod v Pariz in poskus kraljeve pomiritve z ljudstvom, na razpravo o deklaraciji o človeških pravicah, Mounirejev osnutek zanj in njeno sprejemanje, medtem ko je Kleinmayerjeva *Laibacher Zeitung* sklep narodne skupščine o odpravi fevdalnega razmerja 4. avgusta 1789 le bežno omenila, ko je iz Dijona poročala o »nevarnih posledicah samovoljne odprave deset in zemljiških dajatev« in ugotavljala, da bo »popolna izvršitev sklepa narodne skupščine« z dne 4. avgusta, če bo do nje prišlo, pomenila nasilno kršitev »svetih pravic lastnine«, »teh stebrov«, na katerih (lahko) »edino počivata varnost in svoboda meščana (des Bürgers)«. ¹⁶ Slika pisanja Merkovega časopisa o dogodkih v Franciji in Parizu je zaradi redkih ohranjenih izvodov tudi vnaprej zelo nepopolna, zato je stališče obeh ljubljanskih časopisov do razmer v Franciji težko primerjati.¹⁷ Simpatije Kleinmayerjevega časnika so sicer očitno na strani Neckerja in (morda še) tistih predstavnikov narodne skupščine, ki poskušajo doseči spremembe in reforme v sporazumu »med ljudstvom in kraljem«, toda narodna skupščina kot celota na njegovih straneh ne uživa posebne naklonjenosti in vesti o nasilju, o bratstvu vojakov z oboroženimi meščani in o možni razširitvi nemira navdajajo pisce nekaterih med objavljenimi članki z neprikritim odporom in strahom. V članku, v katerem piše o dogodkih 14. julija v Parizu, tako Kleinmayerjev list najprej z obžalovanjem povzema vest o Neckerjevem odpoklicu, nato pa s pravo grozo poroča o spopadih, topovskemu grmenju in bitju pariških zvonov in napoveduje »katastrofo« v primeru, da vojska podpre skupščino v Versaillesu. »Vsi se boje za Versailles . . . Vsi se boje za kralja, kraljico in grofa Artoisa«, trdi anonimni poročevalec, ki po članku sodeč nikakor ne spada med pristaše narodne skupščine in ne odobrava njenih prizadevanj, da bi »zadušila« vpliv plemstva, osredotočila najvišjo oblast v svojih rokah in celo kralja podvrgla svojim posvetovanjem. V nadaljevanju z očitno zadržanostjo, če ne celo nenaklonjenostjo našteva zahteve narodne skupščine po umiku kraljevih čet iz Pariza, dopustitvi narodne/meščanske garde in odpoklicu na novo imenovanih ministrov, ki naj bi zamenjali Neckerja in njegove somišljenike, pri čemer svariče ugotavlja: »Wie theuer kauft doch oft der Mensch ein Quaal«. Kraljevo odločitev, da na zahteve skupščine ne pristane, posredujeta časopis in avtor članka brez komentarja, podatek, da je samo v Parizu okoli dvestotisoč oseb pod orožjem, pa sta jima vzrok za novo negotovost in nemir.¹⁸

Poročilo o dogodkih, ki so sledili 14. juliju 1789, objavljeno 11. avgusta 1789, nasprotno ne skriva simpatij za Ludvika XVI in njegovo pripravljenost na pomiritev s Parizom in narodno skupščino. Kot poroča Kleinmayerjev časnik, se je Ludvik XVI 15. avgusta 1789 skupaj s svojim bratom »povzpel v narodno skupščino« (»erhob sich in die Nationalversammlung«) in tam izjavil, da bo v prihodnje »prislunil samo njenim poudarkom« (»bloss ihren Nachschlägen Gehör geben«), da bo živel pod zaščito zvestih meščanov, odpoklical svoje čete in zopet imenoval Neckerja za ministra za finance. Tej kraljevi izjavi naj bi sledilo vsesplošno navdušenje in iz Versaillesa v Pariz naj bi »v kraljevih kočijah« odpotovalo odposlanstvo, ki naj bi poskušalo pomiriti pariško ljudstvo. Med govorniki v Parizu se

¹⁴ KLZ, N. 26, 25. Juni 1789.

¹⁵ KLZ, N. 27, 2. Juli 1789.

¹⁶ Dana Zwitter Tehovnik, nav. delo, str. 25.

¹⁷ Na odnos Merkovega časopisa do pariške vstaje julija 1789, napada na Bastillo in dogodkov, ki so mu sledili, kaže – ob redkih ohranjenih izvodih – pravzaprav le 73. številka z dne 12. septembra 1789, ki med drugim prinaša tudi pesem nemškega pesnika Christiana Friedricha Schubarta »Rušiteljem Bastille – Voltairjeve ječe«. G.: Dana Zwitter, Tehovnik, nav. delo, str. 17.

¹⁸ KLZ, N. 32, 4. August 1789.

¹⁹ KLZ, N. 33, 11. August 1789.

omenjajo grofa Clermont-Tonnerre, Lally-Tollendal in markiz de Lafayette, ki naj bi »ljudstvu sporočili poglobitve kraljeve misli«. ¹⁹ Nedvoumno opredelitev Kleinmayerjeve *Laibacher Zeitung* za zakonitost, red in mir, za spoštovanje kraljeve in dinastične avtoritete in takšen sporazum med kraljem in ljudstvom, ki bo temeljil na obojestranskem spoštovanju in priznanju, pa nato razkriva posebna priloga časopisa 8. septembra 1789. ²⁰ Priloga prinaša dve besedili: poročilo o nastopu šestih kraljevih ministrov v narodni skupščini, datirano s 15. avgustom, in »izvleček iz poročila komisije, ki po nalogu narodne skupščine pripravlja novo ustavo«. Kraljevi ministri so po podatkih Kleinmayerjevega ljubljanskega časnika skupščini predstavili »tragični položaj«, v katerem se je zaradi nespoštovanja zakonov in neučinkovitosti sodišč znašlo francosko kraljestvo in jo hkrati obvestili, da kralj z »živo neučakanostjo« spremlja njeno delo in je tako svojim ministrom tudi naročil, naj to delo pospešijo. »Die Freiheit, die Sie meine Herrn einführen, wird nie gefährlich sein«, naj bi se glasilo kraljevo/ministrsko sporočilo. »Aber die bewaffnete Unordnung ist es, welche täglich gefährlicher wird . . .« Zato je treba kar se da hitro podvzeti potrebne mere za omejitev »razbrzdane nagnjenosti k ropu in neredu«.

»Izvleček iz poročila komisije, ki po nalogu narodne skupščine pripravlja novo ustavo«, objavljen v isti prilogi Kleinmayerjeve *Laibacher Zeitung*, sicer ni datiran, toda s primerjavo je mogoče naglo ugotoviti, da gre za delni povzetek poročila, ki ga je v imenu ustavnega odbora že na zasedanju narodne skupščine 9. julija 1789 predstavil poslanec pokrajine Dauphiné Jean Joseph Mounier. ²¹ Poročilo »komisije« je bilo torej tedaj, ko ga je objavil Kleinmayerjev ljubljanski časniki, že precej zastarelo, sredi avgusta 1789, ko je bil odposlan iz Pariza uvodni članek v prilogi, pa se je v Parizu s pripravo deklaracije o človeških in državljanskih pravicah že ukvarjal nov odbor, od julija 1789 tretji po vrsti. ²² Pariški poročevalec in urednik Kleinmayerjevega časopisa sta pri tem verno in v celoti predstavila deset točk predloga, na katerih bi morala v skladu z nazori ustavnega odbora temeljiti nova ustava: te so proglašale varovanje človekovih pravic za »edini cilj vsake vlade« in se obenem zavzemale za jasno opredelitev tako kraljevih kot pravic francoske nacije. Mounierjevo spremno pojasnilo, ki je med drugim govorilo, da je cilj »vsake družbe splošna sreča« in utemeljevalo stališče ustavnega odbora, da je treba pred ustavo zapisati deklaracijo o človeških pravicah »v obliki preambule, ki je nad ustavnimi zakoni«, pa je bilo res prikazano le v izvlečku: Kleinmayerjev časopis je povzel le tisti njegov del, ki je govoril o »ustavi« (»Kostitution«). ²³

Članek je ustavo opredelil kot »gotov in jasno določen red (ali obliko) vladanja«, sprejet in potrjen s »svobodno in slovesno privolitvijo nacije« ali njenih predstavnikov. Kadar »oblika vladanja ne izvira iz jasno izražene volje ljudstva«, ni mogoče govoriti o ustavi, najvišja oblast pa ima »več moči« da »ljudi zatira«, kot da ščiti njihove pravice, zaradi česar so oboji: tisti, ki »vladajo«, in tisti, ki se »jim vlada«, enako »nesrečni«. V Franciji naj bi ne manjkalo temeljnih zakonov, primernih za »oblikovanje ustave«, saj naj bi dinastija ne prišla na prestol s silo, temveč s privolitvijo ljudstva. Vzrok za revolucije, ki so »pogosto zatresle prestol«, naj bi bil zato predvsem v nejasni razmejitvi »različnih oblasti«, pri čemer pa so Francozi vedno znova sprevideli, da kralja potrebujejo. Ta stališča naj bi zastopala tudi skupščinska komisija za pripravo ustave, ki ima za nalogo točno določiti narodeve in monarhove pravice. Takšna, jasna opredelitev pravic bo v korist tako kralju kot njegovim »sodržavljanom«, ugotavlja »izvleček« iz Mounierjevega poročila v Kleinmayerjevi *Laibacher Zeitung*, kraljeva usoda pa bo nato »tisočkrat slavnjejša kot usoda neomejenega despota«.

Sporočilo je bilo torej jasno in je bilo nedvoumno namenjeno tudi Jožefu II. Nezadovoljstvo z rigoroznim jožefinskim sistemom, ki je deželnim stanovom odvzel skoraj vse pristojnosti, je bilo splošno, in absolutizem je imel – kot je znano – tudi na Kranjskem svoje nasprotnike. Spogledovanje urednikov Kleinmayerjeve *Laibacher Zeitung* s francoskimi kritikami samovlade Ludvika XVI in zahtevami po jasni razmejitvi »različnih oblasti« je tako

²⁰ KLZ, Beilage zu *Laibacher Zeitung* N. 37, 8. September 1789.

²¹ *La Déclaration des Droits de l'homme et du citoyen 1789*, Hachette–Paris 1900, str. 23–25.

²² Georges Lefebvre, *Quatre vingt neuf, Cent-cinquantième anniversaire de la Révolution française*, Maison du livre français, Paris 1939, str. 191.

²³ Isto kot v op. 21, KLZ, cit, Beilage, isto kot op. 20.

treba premisliti tudi v tej luči, saj je v isti sapi povsem nesporno, da radikalnejša stališča narodne skupščine in pariških meščanov na straneh Kleinmayerjevega časnika ne uživajo posebnih simpatij. Domnevo, da se v Ljubljani leta 1789 ozirajo v Pariz predvsem pod vtisom presoje domačih razmer, dodatno potrjuje članek o vzrokih francoske revolucije, na katerega je opozorila že Dana Zwitter Tehovnik in ga je 12. septembra 1789 objavila Merkova »laidbacherica«.²⁴ Ta pomenljivo ugotavlja, da je tudi moč absolutizma samo navidezna in ob premočnem osredotočenju oblasti v rokah enega samega človeka naglo minljiva. »Die Alleinmacht des Französischen Monarchen hat eben den höchsten Gipfel der Sicherheit erreicht«, beremo v Merkovem ljubljanskem časniku. »Es muss ein Gegenstand des Erstaunens und des ernstesten Nachdenkens für alle Fürsten sein, dieses mächtige Gebäude des Despotismus, welches mit unglaublicher Kunst und Fleiss durch die vollkommensten (verschlagensten) Minister . . . in dem Zeitraum von 2 Jahrhunderten aufgeführt worden, fast in einem Augenblicke niedergerissen, und der Erde gleich gemacht zu sehen . . .«

Slika pisanja obeh ljubljanskih časnikov o francoski revoluciji v času do oktobra 1789 je torej precej bolj protislovna in manj ugodna za francoske meščane, tretji stan in narodno skupščino, kot bi mogli sklepati iz dosedanje literature. Vsaj kar zadeva Kleinmayerjevo *Laidbacher Zeitung*, se celo ne zdi napačen vtis, da dogodki v Franciji leta 1789 niso bili v prvem planu njenih »inozemskih novic« (»Ausländische Nachrichten«), saj so po številu objav pred Francijo prednjačile ne le najrazličnejše vesti iz Italije, Nemčije, Velike Britanije in Rusije, temveč tudi Poljske in Danske (Skandinavije). Hkrati postane takoj, ko začnemo – v želji po primerjavi – listati graško *Grazer Zeitung*, jasno, da so v Ljubljani izbor novic iz Francije oblikovali samostojno, neodvisno od Gradca in marsikdaj v nasprotju z bolj ali manj neposrednimi in odkritimi stališči graških urednikov. Celo več: izdajatelji ljubljanskih časnikov se v letih 1787–1789, kar zadeva poročanje iz Francije, na *Grazer Zeitung* niso posebej sklicevali, čeprav so nekatere novice očitno povzemali iz istih predlog, če ne celo iz njenih objav, njene ocene in stališča pa nedvomno brali in poznali.

Bralci *Grazer Zeitung* so bili pri tem o političnih razmerah in poglobljanju družbeno-gospodarske krize v Franciji že pred začetkom zasedanja generalnih stanov v Versaillesu maja 1789 mnogo bolje in natančneje obveščeni kot njihovi kranjski, le na oba ljubljanska časnika navezani sodobniki. V nasprotju z ljubljanskima je graški časnik v letih 1787–88 razmeroma izčrpno poročal o francoskih finančnih in gospodarskih težavah, o meščanskem (trgovskem) nezadovoljstvu s francosko gospodarsko in posebej trgovinsko politiko, o Neckerjevih, Callonovih in Briennovih reformnih prizadevanjih in o predlogih za uvedbo splošnega zemljiškega davka, s katerim bi obdavčili tudi plemiško zemljo. Posamezni članki so govorili o francosko-angleškem gospodarskem sporazumu in njegovih posledicah, o skupščini veljakov, njihovem odklonilnem stališču do Callonovih načrtov in deljenih mnenjih Parižanov o odločitvi skupščine veljakov, da zavrne Callona, omenjali so optimistično zaupanje v Brienna, spore med vojvodo orleanskim in Ludvikom XVI, opozarjali na stališče pariškega parlamenta do osovraženih »lettres de cachet«, med drugim s simpatijo poročali o tolerančnem ediktu za protestante in zavračali njegove nasprotnike. Skratka: *Grazer Zeitung* je bolj ali manj kontinuirano in sistematično sledila zaostrovanju krize v Franciji vse od njenega začetka leta 1787 in svojim bralcem predstavljala glavne stopnje v razvoju, ki je v drugi polovici leta 1788 privedel do sklica generalnih stanov, Briennovega odstopa in ponovnega imenovanja Neckerja za nadzornika državnih financ. Hkrati so v graškem časniku že pred začetkom zasedanja generalnih stanov v Versaillesu odkrito ugotavljali, da ima francoska gospodarsko-politična kriza globlje družbeno ozadje s koreninami v fevdalnem sistemu in stanovski ureditvi. Razdalja, ki loči plemstvo in meščanstvo, razkriva, »kako potrebno je porušiti škodljivo steno, ki sta jo postopoma zgradila fevdalni sistem in barbarsvo srednjega veka«, je zapisal graški list v »komentarju« nemirov na francoskem podeželju 17. februarja 1789. Plemstvo in duhovščina naj bi bila v vseh francoskih provincah v konfliktu z meščanstvom, čeprav naj bi imela v isti sapi – po mnenju anonimnega »komentatorja« – »pravična in modra« vladna stališča še vedno najširšo podporo in naj bi celo »dnevno pridobivala nove pristaše«.²⁵

²⁴ Dana Zwitter Tehovnik, nav. delo, str. 18.

²⁵ *Grazer Zeitung* (naprej GZ), N. 14, 17. Februar 1789.

Kljub vztrajnemu opozarjanju na nasprotja in neenotnost pa nasilje in nemir, ki naj bi po poročilih sodeč spomladi leta 1789 zajela že vso Francijo, podobno kot na straneh ljubljanskih, tudi na straneh graškega časnika nista uživala simpatij. Časopis je obžaloval odsotnost umirjenih, plemenitih, patritoričnih »glasov« in optimistično napovedoval njihovo končno zmago.²⁶ Volilni red volitev v stanove, ki je razširjal volilno pravico na župnike, vse plemiče, stare 25 let, ne glede na njihovo premoženje, in zagotavljal pravico glasovanja vsem vsaj 25 let starim predstavnikom tretjega stanu »ne glede na njihovo rojstvo«, so v Gradcu prikazovali kot dejanje kraljeve dobre volje in obenem dejanje, ki je v korist »ljudstvu« in bo – ob »razsvetljenosti« in »navdušenju« francoske nacije – privedlo do »popolne spremembe dosedanjega sistema«.²⁷ Vsi zrejo k 27. aprilu, k dnevu, ko naj bi se sestali predstavniki nacije, ki tako z vidika svojih čistih nravi kot svoje marljivosti in politične pomembnosti prednjači pred vsemi drugimi ljudstvi«, je v začetku aprila 1789 pisala Grazer Zeitung, (v prepričanju pač, da se bo zasedanje stanov začelo še pred majem). »Duhovniki in plemiči so se zdaj zbrali tudi v Parizu in (kaj bi Parižani lahko drugega pričakovali?) soglasno sklenili, da se odrekaajo vsem privilegijem in prednostim, ki bi lahko povzročale neenakost v plačevanju dajatev . . .« Toda meščanski stan naj bi jim za to ne izkazal svoje hvaležnosti in volitve stanovskih predstavnikov naj bi po pisanju graškega lista v splošnem spremljali številni zapleti, ki so razkrivali pomanjkanje vrednostnih meril in človekovo »nepopolnost«.²⁸

V skladu s takšnimi ocenami in stališči je graški časnik popisal zadnje priprave na zasedanje državnih stanov, slovesno otvoritev zasedanja in prve tedne stanovskih razprav precej zadržano in neopredeljeno, čeprav mestoma presenetljivo izčrpno. Poročevalec, ki je poročal o slovesni otvoritvi stanovske skupščine v Versaillesu, je v prikazu, objavljenem 23. maja 1789, tako posebej omenjal »največji možni sijaj«, v katerem je potekala slovesnost, hkrati pa je – poleg tega, da je zabeležil zaplet s sedežnim redom – natančno predstavil obleko Ludvika XVI ob njegovem prihodu med stanovske zastopnike.²⁹ Konec maja in junija 1789 so sledili članki, ki so poročali o kraljevem in Neckerjevem nastopu pred stanovi, o razhajanjih v zvezi z glasovnjem in vprašanjem, ali naj stanovi zasedajo ločeno, vsak zase ali vsi skupaj, v enem samem prostoru, in opozarjali na zahteve tretjega (meščanskega!) stanu po »trgovinskem in gospodarskim razmeram« ustrezni ustavi. Nepodpisanega pisca dopisa iz Pariza, ki ga je Grazer Zeitung prinesla 27. junija 1789, je versailleska skupščina spominjala na »babilonsko zmedo« in strinjal se je z neimenovanim (»modrim«) predstavnikom »meščanskega stanu«, ki naj bi »na javnem zboru svojega stanu« ugotovil, da se Francozi ne razlikujejo bistveno od Galcev kot jih je pred »tisočosemsto leti« videl Cezar.³⁰

Toda ob tem ni mogoče prezreti, da so se simpatije sprva previdnih in nedvomno »zbe-ganih« graških urednikov postopoma nagibale na stran »tretjega«, »srednjega stanu« in njegovih zahtev. Vest, da je opat Sieyès »dosedanje sklepe plemstva« označil za »izgubo časa« in poudaril, da predstavniki »srednjega stanu« ne morejo več nedejavno čakati ostalih dveh stanov, če se ne želijo zameriti »vsej naciji«, zaradi česar se morajo »konstituirati v pravo skupščino«, so v Grazer Zeitung povzeli brez komentarja.³¹ Poročilo, objavljeno 7. julija 1789, da se je »srednji stan« 17. junija »sam konstituiral v narodno skupščino«, so pospremili z opozorilom, da se zdita druga dva stanova ob tem očitno »prizadeta«, medtem ko dvor meni, da ne bo mogel več odlašati »z odločnejšim korakom«.³² Novico, da so se 27. junija končno narodni skupščini pridružili tudi zastopniki plemstva in preostale duhovščine in so se v dvorani, kjer je bilo »zbrano meščanstvo« »z povešenimi očmi« pojavili tudi tisti, ki so »do sedaj« nasprotovali takšni združitvi, pa so objavili z neprikritim olajšanjem in odobravanjem. Pisec članka je dogodek popisoval kot dejanje pomiritve med ljudstvom in kraljem, ki je v zadnjem trenutku preprečilo vstajo in nered, saj naj bi bilo ljudstvo že do skrajnosti razburjeno, švicarski regimenti pa naj bi odrekli poslušnost. Pri tem je patetično slikal kraljevski par, ki so ga od ganotja polivale solze, in v isti sapi navajal domnevno izjavo

²⁶ GZ, N. 18, 3. März 1789.

²⁷ GZ, N. 21, 14. März 1789.

²⁸ GZ, N. 28, 7. April 1789.

²⁹ GZ, N. 41, 23. Mai 1789.

³⁰ GZ, N. 51, 27. Juni 1789.

³¹ GZ, N. 53, 4. Juli 1789.

³² GZ, N. 54, 7. Juli 1789.

pariškega nadškofa, ki naj bi trdil, da ga je »Bog končno razsvetlil« in v prihodnje ne bo več sledil nasvetom »svojih visokih (plemiških) sorodnikov«, temveč samo še »svoji vesti«.³³

V Grazer Zeitung objavljena stališča v zvezi s francoskimi dogodki so postajala v tem smislu poleti 1789 vse določnejša in neposrednejša. Graški uredniki in »njihovi« poročevalci so – podobno kot izdajatelji in uredniki obeh ljubljanskih časnikov – odločno odklanjali nasilne obračune in nenadzorovani »die Wuth des Pöbels«, hkrati pa poskušali ohraniti kar se da neomadeževano sliko kralja in njegovih najbližjih sodelavcev, saj so videli edini pravi izhod iz krize v dogovoru med kraljem in ljudstvom. V tem pogledu torej med Gradcem in Ljubljano ni bilo pomembnejših razlik, čeprav sta bila ljubljanska časnika previdnejša in bolj redkobesedna. Tisto, v čemer se je graški časnik v resnici bistveno razlikoval od obeh ljubljanskih (in verjetno tudi drugih avstrijskih pokrajinskih) listov, je bil njegov odnos do obeh privilegiranih stanov in do narodne skupščine. Po objavi vesti o združitvi vseh treh stanov v narodno skupščino julija 1789 se je list povsem odkrito postavil na njeno stran, bolje: na stran monarhistov-reformistov v njenih vrstah, kot sta jih poosebljala Lafayette in Jean Joseph Mounier.³⁴ Obenem je – za avstrijske razmere izjemno ostro in odločno – zavračal njene nasprotnike med visoko duhovščino in plemstvom, ki jih junijski dogodki niso dovolj prepričljivo poučili, da ne kaže omalovaževati »veličine preprostih«. »Sramota je, da so se želeli in se še želijo prelati, ki se vzdržujejo z desetino, iztisnjeno iz razreda, ki jih hrani in zanje znoji sok in jedro svojega dela, oddvojiti od tega razreda . . .«, beremo 28. julija 1789 v pismu, ki naj bi ga francoski »prijatelj meščanstva« naslovil na sodržavljana-somišljenika. »Zdaj je resnično čas, da da ljudstvo svojim tiranom čutiti, kaj zna in koliko je vredno . . .«. Plemstvo se na žalost zgleduje po duhovščini, pri čemer se sklicuje na »svoje pergamente, na svoje nazive, na svoje pravice in privilegije«, ki naj bi bili »stari kot monarhija«. Toda ti privilegiji naj bi bili – kot naj bi dejal neimenovani Anglež – podobni angleškemu pudingu: vsako obdobje jim je dodalo nekaj novega in zdaj že dolgo niso več, kar so bili v začetku. Kralji, ki se bodo v velikem procesu med »silo in svobodo« pravdali s svojim ljudstvom, bodo ta proces neizogibno izgubili. Naloga princem in kraljev je pač, da posredujejo med »očetmi« in »otroci«: francoski kralj in dvor naj zato pustita francoski naciji in Neckerju, da storita, kar sta se namenila in »naš dvor bo najsijajnejši med dvori in kralj najsrečnejši med kralji«.³⁵

V takšnem duhu je Grazer Zeitung konec julija in v začetku avgusta 1789 popisala tudi pariški 14. julij, napad na Bastillo in dogodke, ki so mu sledili. Njen prikaz pariške vstaje in njenih posledic je bil mnogo podrobnejši in popolnejši kot prikaz ljubljanskega Kleinmayerjevega časnika, vendar je – morda celo na osnovi iste predloge – izražal podobno skrb za Ludviku XVI in Versailles in bralce s podobnim olajšanjem obveščal o kraljevem nastopu v narodni skupščini 15. julija, kot je to storil Kleinmayerjev časopis. Po pisanju Grazer Zeitung je bilo ljudsko nezadovoljstvo ne le rezultat vsesplošnega pomanjkanja, temveč tudi ravnanja dela plemstva in duhovščine, ki se ni sprijaznil z novim stanjem in je poskušal kralja pridobiti na svojo stran, proti Neckerju in narodni skupščini. »Der Anhang des Despotismus tröstet sich doch noch mit der Hoffnung, dass andere Mächte von Europa es nicht zulassen werden, dass ein König von Frankreich sein Ansehen verliere«, so v Grazer Zeitung zapisali 4. avgusta 1789, ko so obširno prikazovali razprave v francoski narodni skupščini sredi julija. »Aber diess ist ein eitler Trost: wer wird hingehen und ganz Frankreich erobern wollen? – nein, die Revolution ist vollendet. Menschenrecht tritt den Despotismus mit Füßen und zerstört die Bastille, dieses Monument der Tyrannei . . .«³⁶ Narodna skupščina naj bi obžalovala nenadzorovano

³³ GZ, N. 56, 13. Juli 1789.

³⁴ Nazori Jeana Josepha Mounierja (1758–1806) so bili urednikom Grazer in Kleinmayerjeve Laibacher Zeitung očitno posebej blizu, saj so jih največkrat povzemali ali pa so se nanje sklicevali. Mounier, kraljevi sodnik in odvetnik iz Grenobla, je bil leta 1788 eden voditeljev odpora grenobelskega parlamenta proti dvoru. Spodbudil je sklic treh stanov pokrajine Dauphiné in postal njihov tajnik. Kot zastopnik tretjega stanu je bil nato izvoljen v skupščino v Versailles, kjer se je po 5. maju 1789 pridružil zahtevam po skupnem zasedanju stanov in 20. junija 1789 pozval tretji stan k znani prisegi v »dvorani za žoganje«. Tako je postal ena osrednjih osebnosti narodne skupščine, član njenega ustavnega odbora in eden glavnih zagovornikov ustavnoparlamentarnega sistema, ki bi se zgledoval po angleške vzoru. V tem smislu se je zavzemal za parlament z dvema zbornicama, postal konec septembra celo predsednik narodne skupščine, po oktobrskem nemiru, ko so njegovi predlogi propadli, pa se je umaknil iz Pariza, se vrnil v Dauphiné in odstopil kot poslanec. Leta 1790 je emigriral v Švico. Svoje poglede na francosko revolucijo in dogodke leta 1789 je popisal v več delih. (La Grande Encyclopédie, Inventaire raisonné des sciences, des lettres et des arts, Tome 24, Paris, Société anonyme de la grande encyclopédie, brez letnice, str. 490; Le royaliste libéral en 1789, Jean Joseph Mounier (sa vie politique et ses écrits) par L. de Lanzac de Laborie, Paris 1887).

³⁵ GZ, N. 60, 28. Juli 1789.

³⁶ GZ, N. 62, 4. August 1789.

vedenje pariških meščanov, ki pa naj bi vendar ne bili samo razgrajati in »Pöbel«: po enem izmed člankov naj bi bil njihov idol Henrik IV, kar naj bi razkrivala na njegov kip pripeta kokarda. Bilo bi naj pa jasno, da lahko prestol temelji le na »Liebe und Treue« in »die merkwürdige Revolution in Paris« naj bi še utrdila enotnost med stanovi. »Also triumphiert eine grosse Nation!«, je Grazer Zeitung ugotavljala 1. avgusta 1789. »Also erschallt in ihrem Munde wieder das lange ausgebrachte Wort! Freiheit! Wäre ein Tyrann auf dem französischen Throne gesessen, so hätte sich diese Nation durch einen Bürgerkrieg aufgerieben, sie wäre in die tiefste Sklaverey versunken, und der Tyrann hätte von seinem erhobenen Throne das vergessene Bürgerblut ausgepresen . . .«³⁷

Grazer Zeitung je tako tudi pomiritev med Ludvikom XVI in Parižani, ki jo je Ludvik XVI 17. julija 1789 potrdil z obiskom Pariza in pariške mestne hiše, prikazala kot skupno zmago kralja in skupščine in poraz predstavnikov plemstva in duhovščine, ki so obžalovali padec absolutizma. V člankih, ki so sledili v naslednjih tednih, je poskušala ustvariti vtis, da se razmere umirjajo in da si narodna skupščina prizadeva položaj spraviti pod svoj nadzor. V tej zvezi je s posebnim poudarkom – zopet podobno kot Kleinmayerjeva Laibacher Zeitung – opozarjala na delo ustavnega odbora in na Mounierjevo vlogo v njem, ugotavljala, da ima Francija »že 1400 let kralja in je izkušnja dokazala, da ga potrebuje«, in utemeljevala potrebo po ustavi, ki bo natančno opredelila »monarhove in človekove pravice«.³⁸ V Gradcu pri tem – v nasprotju z Ljubljano – niso prezrli burne versailleske noči med 4. in 5. avgustom 1789 in odločitve narodne skupščine o »odpravi fevdnih pravic, ki zadevajo osebe, in odkupu pravic, ki se tičejo zemljišč«. Članek, ki je poročal o tej odločitvi, je omenjal nastop vicomta Noaillesa in njegova opozorila na »brezupne razmere«, v katerih se je zaradi nemirov znašla Francija, »velikodušni« predlog za »odpravo in odkup fevdnih pravic« pa je predstavljal kot dejanje plemiškega samožrtvovanja, ki je »naenkrat vso skupščino spravilo v svojevrstno stanje zamaknenosti (in eine Art der Entzückung)«.³⁹

Vseeno je ostalo vprašanje o odpravi fevdalnih vezi in obveznosti tudi na straneh Grazer Zeitung ob robu pozornosti, ki jo je sicer posvečala francoskim dogodkom. Sestavki, objavljeni konec avgusta in septembra 1789, ki so poročali o avgustovskem dogajanju v Franciji, so govorili predvsem o nemirih in ukrepih skupščine, ki naj bi zagotovili obnovitev »reda in miru«, pri čemer so (med drugim) omenjali prve predloge za nacionalizacijo cerkvenega (samostanskega) premoženja, s katerimi naj bi krili »narodne dolgove«. Hkrati so v uredništvu graškega lista z očitnim zanimanjem spremljali razpravo o deklaraciji o človekovih pravicah in sredi septembra v dveh nadaljevanjih objavili njeno celotno besedilo: 12. septembra 1789, v poročilu, ki je povzemalo sklepe skupščinskega zasedanja z 21. in 22. avgusta prvih 12 točk, 19. septembra 1789, v članku, ki je pisal o zasedanju 26. avgusta, še ostalih 5.⁴⁰ Nedvomno je zanimivo, da je Grazer Zeitung prvih 12 točk deklaracije objavila le tri dni za tem, ko jih je prinesla Wiener Zeitung,⁴¹ da pa se prevoda razlikujeta, kar kaže, da so se v Gradcu in na Dunaju pri objavi deklaracije oprli na različne nemške predloge ali pa so, kar je manj verjetno, njeno besedilo prevedli vsak zase.

Znano je, da Kleinmayerjeva Laibacher Zeitung tudi, kar zadeva objavo deklaracije o pravicah človeka in državljana, ni sledila zgledu dunajskega in graškega časnika, saj ni objavila njenega 26. avgusta 1789 v narodni skupščini v Versaillesu sprejetega besedila, temveč je – v štirih številkah, izdanih v času od 15. septembra do 5. oktobra 1789 – natisnila prevod predloga deklaracije in »načel francoske vlade«, ki ga je že 27. julija 1789 narodni skupščini v imenu ustavnega odbora predstavil Jean Joseph Mounier.⁴² O tem, zakaj so se v uredništvu Kleinmayerjevega časnika odločili za objavo Mounierjevega – bistveno obširnejšega – besedila, ne pa 17. točk sprejete deklaracije, je mogoče zopet samo uganiti. Dopis iz Pariza, ki

³⁷ GZ, N. 61, 1. August 1789.

³⁸ GZ, N. 63, 8. August 1789., N. 66, 18. August 1789.

³⁹ GZ, N. 67, 22. August 1789.

⁴⁰ GZ, N. 73, 12. September 1789, N. 75, 19. September 1789.

⁴¹ Wiener Zeitung, N. 72, 9. September 1789, str. 2300–2303.

⁴² Dana Zwitter Tehovnik, nav. delo, str. 23; *Projet Des premiers Articles de la Constitution, lu dans la Séance du 28. juillet 1789, par M. Mounier, Membre du Comité, chargé du plan de Constitution, A Versailles, chez Baudouin, Imprimeur de l'Assemblée Nationale, juillet 1789.* Brošura je napačno datirana, saj je bilo zasedanje skupščine, na katerem je Mounier bral ta osnutek, že 27. julija. Gl.: *La Déclaration . . .*, kot v op. 21, str. 35.

naj bi vseboval predlog, kot ga je pred skupščino 27. julija prebral Mounier, je bil res datiran s 16. avgustom, ko je bil ta predlog, vsaj formalno, še v razpravi, medtem ko je začelo končno besedilo deklaracije nastajati šele v skupščinski razpravi, ki se je začela 19. in 20. avgusta, in sicer na osnovi besedila, ki ga je pripravil šesti »bureau« narodne skupščine.^{42a} Toda dejstvo, da je bil prispevek iz Pariza z Mounierjevim osnutkom odposlan nekaj dni pred začetkom razprave o končnem besedilu deklaracije, še ne pojasnjuje njegove objave v Kleinmayerjevem časniku v drugi polovici septembra in v začetku oktobra, posebno, ker je bil natisnjen s pristavkom, da »gre za osnutek bodoče ustave ali oblike vlade«, ki ga je pripravila skupščina, kar naj bi pomenilo, da ga bo slej ali prej sprejela.⁴³ Ljubljanski založniki in uredniki so morali namreč tedaj že poznati deklaracijo kot je bila sprejeta, če ne drugače, iz Wiener in Grazer Zeitung, zato so jih pri odločitvi za objavo »Mounierjevega osnutka« po vsej verjetnosti vodili drugi razlogi.

Pojasnilo za odločitev Kleinmayerjevega urednika (ali urednikov) je treba tako v prvi vrsti iskati v objavljenem besedilu. Predlog deklaracije o človekovih pravicah in »načelih francoske vlade«, ki ga je pod naslovom »Osnutek prvih členov ustave« 27. julija 1789 Mounier predstavil v narodni skupščini v Versaillesu, je bil poskus kompromisa med osnutki, ki so jih v času od 9. julija, ko je prav Mounier predlagal, da se takšna izjava v obliki preambule uvrsti pred ustavo, pripravili Lafayette, Sieyès in Mounier sam in je nastal v želji, da bi »zadovoljil vse«. ⁴⁴ Besedilo je imelo dva dela. Prvi: »Deklaracija o pravicah človeka in državljana« je v 23. točkah opredeljeval posameznikove in skupne družbene cilje (osebna sreča in sreča vseh), omenjal suverenost, ki ima izvor v ljudstvu, in se zavzemal za vladu, ki ima za cilj interese vladanih in ne vladajočih, ugotavljal, da so ljudje po naravi svobodni in enakopravni v svojih pravicah, pri čemer morajo biti socialne razlike utemeljene na »skupni koristnosti«, in proglašal »svobodno in popolno uresničenje posameznikovih moralnih in fizičnih sposobnosti« za eno temeljnih človekovih pravic. Pravice posameznika naj bi bile pri tem omejene le s pravico ostalih do uživanja istih pravic, vlada pa mora zato, da bi zagotovila splošno srečo – v skladu z Mounierjevim prepričanjem, da ni pravic brez dolžnosti – ne le zaščititi pravice, temveč tudi predpisati dolžnosti. Po E. Walchu je bil Mounier prvi, ki je pozval k deklaraciji, ki ne bo govorila le o pravicah človeka in državljana, temveč tudi o njegovih dolžnostih⁴⁵ in v osnutku deklaracije, ki ga je 27. julija 1789 pred narodno skupščino bral Mounier, je kar 6 členov namenjeno slednjim. Vrsta členov je bila nato posvečena zakonski zaščiti posameznika, zakonodaji in zakonom, ki so se jim državljeni dolžni podrediti le, če so vanje svobodno privolili in so torej izraz splošne volje. Vsak »član družbe« naj bi imel pravico do zaščite države, hkrati pa bi moral k njenim stroškom prispevati po svojih možnostih. Sodna, zakonodajna in izvršna oblast bi morali biti ločeni, nikogar ne bi smeli vznemirjati zaradi njegovih verskih prepričanj, če so ta v skladu z zakonom in ne motijo javnega bogoslužja, in končno: bistveni sestavni del osebne svobode naj bi bila tudi pravica, da vsakdo odide iz države, v kateri je rojen, in si poišče novo domovino – tako kot naj bi bil sestavni del javne svobode in eden njenih najtrdnjših opornikov svoboda tiska.

Mounierjev »Osnutek prvih členov ustave« pa je imel poleg prvega, v katerem je strnil pravice (in dolžnosti) »človeka in državljana«, kot rečeno še drugi del, v katerem je v 35. členih opredelil »načela francoske vlade«. V tem delu je tedaj nekaj več kot tridesetletni odvetnik iz Grenobla, ki je bil vse od začetka zasedanja stanov ena osrednjih osebnosti narodne skupščine, precej bolj konkretno in bolj določno kot v »deklaraciji« predstavil svoje predstave in predstave svojih somišljenikov o francoski ustavno-politični prihodnosti. Mounier je bil, čeprav zastopnik tretjega stanu – kot je znano iz literature – odločen pristaš angleškega parlamentarnega sistema in zato zagovornik ustave, ki bo francosko tradicionalistično in

^{42a} O tem, koliko je bilo vseh osnutkov deklaracije, ki so jih posamezniki ali razne skupine predložili skupščini, srečamo v literaturi različna mnenja. Vprašanje je seveda, katero besedilo posamezni avtorji štejejo za izvirni osnutek, katero le za predelano enačico in katero že za predlog ustave, Mounier sam je najprej predložil skupščini osnutek deklaracije v 16 točkah, nato pa še sintetični načrt deklaracije in »načel francoske vlade« 27. julija 1789. Po štetju Christine Fauré, ki je besedila osnutkov deklaracij izdala leta 1988, je bilo vseh predlogov-osnutkov, 27. Gl.: Les déclarations des droits de l'homme de 1789, Textes réunis et présentés par Christine Fauré, Payot–Paris, 1988, str. 18.

⁴³ KLZ, N. 38, 15. September 1789.

⁴⁴ La Déclaration des Droits de l'homme et du citoyen et l'Assemblée constituante, Travaux préparatoires. (Thèse pour le doctorat), par Émile Walch, Paris 1903, str. 91.

⁴⁵ Prav tam, str. 93.

monarhistično preteklost organsko povezala z njeno še vedno monarhistično, a modernizirano prihodnostjo.⁴⁶ V tem smislu se je, tako kot njegovi najbližji somišljeniki (poslanci Virieu, Malouet, Lally-Tollendal) vse od začetka bal, da bo deklaracija o človekovih pravicah, kakršnakoli pač bo, spodbudila med ljudmi prevelika pričakovanja, ki jih ustava ne bo mogla praktično uresničiti.⁴⁷ Francija bi po njegovem mnenju morala ostati monarhija, ki bi ji predstavniki »nacije« vladali skupaj s kraljem. Še več: najvišja izvršna oblast naj bi ostajala v »rokah kralja«, ki bi moral v osnovi spoštovati zakone, ki bi jih sprejeli »predstavniki ljudstva«. Razsvetljski reformist Mounier je seveda – to je razvidno že iz osnutka deklaracije – zagovarjal delitev oblasti: sodstvu je obetal neodvisnost in zakonodajno oblast pripisoval le narodni skupščini, čeprav bi moral vsak zakon – v skladu z načeli, ki jih je podpisal – dobiti tudi kraljevo potrditev. Toda kralj bi moral po njegovem mnenju ohraniti tudi vrsto drugih pomembnih pristojnosti: v skladu z »načeli francoske vlade« naj bi bil in ostal vodja francoske nacije (»le Chef de la Nation«). Poleg tega, da naj bi izvrševal »suvereno izvršno oblast«, naj bi skrbel za zunanjo in notranjo varnost francoskega kraljestva, bil naj bi vrhovni poveljnik francoske vojske, zakon naj bi se izvrševal v njegovem imenu, ščitil naj bi pravice državljanov in – v skladu z ustavo in zakoni – bdel nad posebnimi pravicami krone. Kraljeva oseba bi morala biti zato tudi vnaprej »nedotakljiva in sveta« in kakršnakoli žalitev kralja, kraljice in prestolonaslednikov bi morala biti po zakonu »strogo kazniva«. Kralj naj bi bil končno, čeprav zopet le v mejah zakona, še čuvar državnega zaklada, imel naj bi izključno pravico kovanja denarja, v njegovi pristojnosti naj bi bilo pomiloščenje in podeljevanje častnih naslovov, obenem pa naj bi skliceval »zakonodajno telo« (narodno skupščino) in med drugim imenoval ministre in člane (kraljevega) sveta.

V Mounierjevih »načelih francoske vlade« govori več kot polovica od 35 členov o pristojnostih, pravicah in nalogah monarha, medtem ko ostaja narodni skupščini razmeroma malo pristojnosti in pravic: poleg zakonodajne oblasti, ki jo lahko tako ali tako izvršuje le skupaj s kraljem, so med njenimi obvezami predvsem še nadzor nad financami in upravo in seveda potrjevanje davkov. Ministri in drugi izvrševalci kraljeve oblasti so odgovorni le »zakonu« in skupščina jih lahko preganja in kaznuje, če zakon kršijo. Posamezni členi omenjajo nato trajno in dokončno odpravo vseh oblik samovoljnega zapiranja in »lettres de cachet«, določajo prost in svoboden dostop do nazivov, služb in »zemljiških posesti« za vse državljane, ne glede na njihovo socialno poreklo, eden med njimi pa celo posebej ugotavlja, da je Francija svobodna dežela, ki ne pozna suženjstva. Zadnjih sedem členov Mounierjevih »načel« je posvečeno vprašanju nasledstva, dedovanja prestola in eventuelnemu imenovanju regenta. Tudi ti členi so oblikovani v duhu celotnega besedila: kralj naj bi bil po zakonu »nesmrten«, kar pomeni, da se krona deduje »iz veje v vejo« in sicer po načelu primogeniture in le po moški liniji. Za Mounierja sta bili pač »nedeljivost in dednost prestola« najbolj gotova opora »miru in javne sreče« in tako neločljivo povezana z »resnično monarhijo«, ki je ostajala njegov državno-politični vzor tudi po njegovem odhodu iz narodne skupščine oktobra 1789.

Eden možnih odgovorov na vprašanje, zakaj je Kleinmayerjeva Laibacher Zeitung objavila Mounierjev osnutek deklaracije in njegova »načela francoske vlade«, ne pa končnega besedila deklaracije o pravicah človeka in državljana, kot ga je 26. avgusta 1789 sprejela francoska narodna skupščina, je torej prav v konkretnosti Mounierjevega predloga in njegovi jasni opredelitvi za »monarhijo«. Kot je znano, deklaracija o človekovih pravicah, ki so jo sprejeli in potrdili versailleski poslanci, kralja in kraljestva sploh ne omenja, vprašanje o prihodnji ureditvi Francije pa pušča v celoti odprto.⁴⁸ Mounierjevo besedilo pa je po pričanju ljubljanskih Kleinmayerjevih urednikov očitno ponujalo oboje: s svojim prvim delom informacijo o francoski-razsvetljski opredelitvi državljanske enakosti in človekovih pravic, ki jo je kazalo predstaviti tudi kranjskemu bralcu, s svojim drugim delom konkretno sliko reformirane monarhije, ki se je odpovedala absolutizmu in išče zdaj primerno obliko vlade, ki bo zagotovila dogovor in sodelovanje kralja z narodnimi predstavniki. Razmišljanje o tem, v

⁴⁶ Prav tam, str. 42, L. de Lanzač de Laborie, v op. 34. nav. delo, str. 120 in naprej.

⁴⁷ Michel Vovelle, *La Chute de la monarchie 1787–1792*, Nouvelle histoire de la France contemporaine I, Seuil–Paris 1972, str. 135; Simon Schama, *Citizens, A Chronicle of the French Revolution*, Alfred A. Knopf–New York 1989, str. 443.

⁴⁸ Najnovejši slovenski prevod Deklaracije o pravicah človeka in državljana, kot jo je 26. avgusta 1789 sprejela francoska narodna skupščina v Versaillesu, je pripravil Anton Perenič. Gl.: Varstvo človekovih pravic, Razprave, eseji in dokumenti, Mladinska knjiga, Ljubljana 1988, str. 408–10.

kakšni meri so bile lahko vsaj nekatere Mounierjeve zamisli blizu bralcem in urednikom Kleinmayerjevega časnika, ljubljanskim jožefinskim uradnikom ali nekaterim med kranjskimi razsvetljenci, bi nas seveda odneslo predaleč. Vseeno pa ne kaže prezreti, da so se kranjski stanovi v spomenici Leopoldu II. 27. julija 1790, v kateri so se zavzeli za obnovev svoje organizacije in svojih avtonomnih pristojnosti, sami proglasili »za prave člane, namestnike in zastopnike naroda« in celo ugotavljali, da so kot takšni edini pristojni ob »nastopu nove vlade obnoviti sporazum med narodom in vladajočo hišo«. ⁴⁹ Objava Mounirjevega deklaracijsko-ustavnega načrta je imela tako – podobno kot vse pisanje o francoski revoluciji leta 1789 na Štajerskem in Kranjskem – po vsej verjetnosti ne le informativen, temveč tudi povsem določen aktualen pomen, le da so se predstave o narodu/ljudstvu in njegovih predstavnikih na Kranjskem (in Štajerskem) močno razlikovale od tistih, ki jih je zastopala večina v francoski narodni skupščini.

Kot je znano, se je v času, ko je Kleinmayerjeva Laibacher Zeitung začela objavljati Mounierjev deklaracijski in ustavni načrt, prava razprava o francoski ustavni prihodnosti, o kraljevih pristojnostih in vprašanju njegovega veta v narodni skupščini v Versaillesu šele razvnela. V nasprotju s Kleinmayerjevim časnikom, ki tej razpravi ni posvetil večje pozornosti, je Grazer Zeitung o njej ves čas podrobno poročala. Po objavljenih člankih sodeč so bili v Gradcu, kar zadeva vprašanje o kraljevem vetu, precej neodločni in razdvojeni. »Vprašanje je vsekakor težko odločiti tako, da bo narod zavarovan zoper zlorabo kraljeve oblasti in hkrati ne bo povsem odpravljena monarhična oblika vlade,« je ugotavljal dopis iz Pariza 26. septembra 1789. A vendar: s trditvami, da »kralj ne more imeti veta«, se »prihodnja francoska ustava zelo približuje republikanski«. ⁵⁰ Čeprav se v graškem časniku v poročilih iz Francije tudi vnaprej niso obotavljali objaviti posameznih, včasih izjemno ostrih obsodb plemstva – ena najostrejših je morda tista, da so bili prav »aristokrati, ki so križali božjega sina«, ⁵¹ so bile njihove simpatije povsem očitno na strani kralja in monarhije. V tem smislu so, ko so našli »primere patriotičnega žrtvovanja v podporo domovini«, s poudarkom omenili »bleščeče dejanje« kralja in kraljice, ki sta francoski državni zakladnici podarila srebrni pribor. Ob vesti o tem, da so poslanci zavrnili predlog o dvodomnem parlamentu, so poudvomili, da bo kralj takšno odločitev potrdil, sporočilo, da je v razpravi ustavni predlog, po katerem je »kraljeva oseba nedotakljiva in sveta«, »kraljestvo nedeljivo«, krona pa dedna v vladajoči rodbini in po moški liniji, pa so priobčili brez komentarja – kot nekaj samo po sebi razumljivega. 10. oktobra 1789 je Grazer Zeitung svoje bralce obvestila, da je francoska narodna skupščina Ludviku XVI končno odobrila suspenzivni veto in ga je takoj nato tudi že uporabil. Pri tem je obširno, v dveh nadaljevanjih, povzela utemeljitev, s katero je odklonil potrditev skupščinskih sklepov o odpravi osebnih služnih bremen, tlake in nevoljništva brez odškodnine in jo pospremila s kratkim, vendar pomenljivim komentarjem: »Man wird darin mehr einen Vater als einen König sprechen hören . . .« ⁵²

V pisanju Grazer Zeitung o revoluciji v Franciji se zde tako dogodki 5. in 6. oktobra 1789, ko so Parižani in Parižanke najprej vdrli v Versailles in nato prisilili kralja in del poslancev, da so se odpravili v Pariz, podobno svojevrstna prelomnica kot so bili – na kar je opozorila že Dana Zwitter Tehovnik – za Kleinmayerjevo »laibacherico«. Za Parižane v Gradcu zdaj – prav tako kot v Ljubljani – niso našli prijaznih besed. »Die Nachrichten (sind) nun sehr traurig«, je 3. novembra 1789 resignirano ugotavljal graški časnik. »Man wollte von der Sklaveray zur Freiheit übergehen; allein man ging zur Anarchie über. Der König ist ein Sklave der Nationalversammlung. Die Nationalversammlung wird von den Bürgern zu Paris regiert und diese müssen sich nach dem niedrigsten Pöbel fügen . . .« ⁵³ Bralci graškega lista so bili sicer zopet bolje in natančneje seznanjeni z vzroki za oktobrsko pariško nezadovoljstvo in vstajo kot naročniki ljubljanskih glasil, saj so njegovi uredniki – ob opozorilu, da so »novice iz Pariza protislovne« in je resnica po vsej verjetnosti nekje »v sredi« – beležili ne le pomanjkanje kruha, temveč tudi dogajanje na znanem banketu kraljevih gardnih enot v

⁴⁹ Dana Zwitter Tehovnik, nav. celo, str. 40–41.

⁵⁰ GZ, N. 70, 1. September 1789.

⁵¹ GZ, N. 78, 29. September 1789.

⁵² GZ, N. 81, 10. Oktober 1789.

⁵³ GZ, N. 88, 3. November 1789.

Versaillesu 1. oktobra 1789, na katerem so gardisti poteptali modro-bele-rdeče kokarde in si pripenjali bele-kraljeve in črne kraljičine, kar naj bi med pariškimi meščani ustvarilo (upravičen) vtis, da so »izdani«.⁵⁴ Toda novi nasilni poseg Pariza v Versailles je tudi v krogu, zbranim ob Grazer Zeitung, slabil zaupanje, da so poslanci v Versaillesu v resnici sposobni zagotoviti mir, kar naj bi med drugim razkrivala Mounierjeva odločitev, da se po porazu svojih predlogov in zamisli umakne iz skupščine in zapiše: »Ich kann, ich darf nicht mehr bleiben; ich will weder ein Mitschuldiger, noch ein Verbrecher sein«. Kar zadeva kralja, pa naj bi bilo tako ali tako jasno: »Sein ewiger Fehler ist, dass er etwas furchtsam ist, allein wenn er Gelegenheit hat, seine Ansichten zu zeigen, so steht er oft sein Conseil . . . in Erstaunen . . .«⁵⁵

Poročila iz Francije, ki jih je objavljala Grazer Zeitung, so bila še vse do konca novembra 1789 močno črnogleda, omenjala so možnost »državlanske vojne« in za versailleski »spektakel« med drugim obtoževala ženske, ki naj bi imele sploh velik vpliv na Parižane in naj bi bile po pohodu v Versailles povsem »empatične«.⁵⁶ Konec novembra so nato v novicah iz Pariza zopet prevladali pomirujoči toni. Ne le v Parizu, temveč tudi v provinci naj bi ponovno zavladala »red in mir«. Graški časnik je – podobno kot Kleinmayerjeva Laibacher Zeitung – v naslednjih mesecih (in letih) nadaljeval s stvarnim poročanjem o francoskih dogodkih; pri čemer je tudi vnaprej odkrito simpatiziral s kraljem, postajal pa je vse bolj zadržan in previden v svojih ocenah razpoloženja med Parižani in poslanci narodne skupščine. V tem smislu se ne zdi napačen vtis, da so se po oktobru 1789 tudi v Gradcu spremenila gledanja na francoski nemir in potek francoske revolucije.

* * *

Če se za sklep kratko vrnemo k prispodobi o potresu, ki smo jo omenili v začetku, lahko zapišemo naslednje: ko se je v Parizu leta 1789 »zatreslo«, so »potresu« prisluhnili tudi v štajerski in kranjski deželni prestolnici: v Gradcu bolj pozorno in odprto, v Ljubljani bolj previdno in zadržano. Oboji, graški in ljubljanski uredniki, so po objavljenih člankih sodeč nasprotovali absolutizmu in simpatizirali z reformirano monarhijo, v kateri ne bi imel glavne besede le vladar, temveč – vsaj nekaj besede – tudi »predstavniki nacije«. V Gradcu so bili pri tem v kritiki plemstva, visoke duhovščine in celo fevdalizma neprimerno ostrejši in neposrednejši kot v Ljubljani. Tako v Gradcu kot v Ljubljani so zavračali nenadzorovane izraze ljudskega nezadovoljstva in radikalnejše predloge, ki so slabili monarhične institucije in kraljevo avtoriteto, pri čemer pa so bili v Gradcu (zopet) bolj pripravljeni razumeti in razložiti zgodovinsko in socialno ozadje napetosti in nasprotij in so krivice zanje iskali ne le med »sodrgo« (»Pöbel«), temveč tudi med privilegiranimi stanovi.

Vzrokov za razlike v pozornosti francoskim dogodkom in v naklonjenosti francoskim reformnim pobudam leta 1789, ki jih razkriva pisanje graškega in ljubljanskih časnikov, po vsej verjetnosti ni treba posebej utemeljevati. Štajerska je bila ne le mnogo razvitejša kot Kranjska, tisto, kar je bilo za odnos do francoske revolucije odločilneje: v Gradcu so bili zagovorniki jožefinske politike in jožefinskih reform bistveno močnejši kot v Ljubljani. Zahteve po postopni odpravi fevdalnega reda, po ukinitvi privilegijev, po liberalizaciji korporativno organiziranega gospodarstva, po verski strpnosti, po laizaciji šolstva, po počasni, vendar vztrajni politično-upravni reformi, vse to so bile pobude, ki so bile tako sestavni del jožefinskih reformnih zamisli kot prve faze francoske revolucije. V Gradcu in Ljubljani so v tem pogledu dogodke v Franciji presojali različno in vsak po svoje, vendar – povsem očitno – v skladu s svojim odnosom do razmer in reformnih prizadevanj v lastni državi.

Obseg in podrobnost informacije, ki jih je o revoluciji v Franciji leta 1789 svojim bralcem posredovala zlasti Grazer Zeitung, sta po svoje osupljiva. Uredniki pokrajinskih časopisov so leta 1789 še razmeroma samostojno odbirali in prirejali članke, ki so jih objavljali, pri čemer so na njihovo izbiro in odprtost – kot je opozoril že Ernest Wangermann, pomembno vplivale konkretne politične razmere v deželi.⁵⁷ Pisanje pokrajinskih časopisov o francoski revoluciji

⁵⁴ GZ, N. 85, 24. Oktober 1789.

⁵⁵ GZ, N. 88, 3. November 1789.

⁵⁶ GZ, N. 91, 14. November 1789.

⁵⁷ E. Wangermann, cit. v op. 8.

je zato nedvomno tudi pokazatelj vzdušja v prestolnici in deželi, kjer je časopis izhajal. Vseeno pa obstaja odprto vprašanje, kako širok je bil – naj bo v Gradcu, naj bo v Ljubljani – krog ljudi, ki je v resnici simpatiziral s poslanci tretjega stanu in francosko narodno skupščino v Versaillesu in v kakšni meri je pisanje časnikov, ki so predmet te razprave, avtentična ilustracija obzorja simpatizerjev reformne politike in razsvetljskih idej na Štajerskem in Karnjskem. Pomena informacij o poteku revolucionarnega nemira v Franciji nedvomno ne kaže podcenjevati, toda obenem je najbrže res, da ne kaže tudi precenjevati njihovega vpliva.

Zusammenfassung

DAS JAHR 1789 IM SPIEGEL DER PRESSE VON GRAZ UND LAIBACH/LJUBLJANA

Peter Vodopivec

Mit der Lockerung der Zensurvorschriften am Beginn der josephinischen Ära war in Österreich in den 80er Jahren des 18. Jahrhunderts die Zahl der Wiener sowie der regionalen Zeitungen stark angestiegen, wodurch sich die Presse als eine bedeutende, durch ihren erschwinglichen Preis auch den untersten Schichten zugängliche Informationsquelle durchzusetzen begann. Joseph II. hat zwar noch vor dem Ende seiner Regierungszeit die Kontrolle über Druckwesen und Presse erneut verschärft, doch waren die wieder verhärteten Vorschriften zunächst noch nicht von genaueren Ausführungsbestimmungen begleitet und deren Anwendung war bis 1790, die ganze Zeit über, vor allem von den regionalen Behörden und den politischen Verhältnissen in den einzelnen österreichischen Provinzen abhängig. Die Berichterstattung der regionalen Zeitungen über die revolutionären Ereignisse des Jahres 1789 in Frankreich war demnach, worauf schon Ernst Wangermann aufmerksam machte, von Region zu Region sehr unterschiedlich und damit ein besonderer Indikator für die Atmosphäre in derjenigen Provinzhauptstadt, in welcher die Zeitung herausgegeben wurde. Unter den Hauptstädten, die die erste Phase der französischen Revolution mit besonderen Sympathien verfolgte, trat vor allem Graz mit der Grazer Zeitung und der Bauern Zeitung aus Gratz hervor.

Der Autor vergleicht die Beiträge dreier Zeitungen über die Ereignisse des Jahres 1789 in Frankreich: die von Merk und die von Kleinmayer herausgegebene Laibacher Zeitung und die Grazer Zeitung. Die Merksche Laibacher Zeitung ist nur in wenigen Ausgaben erhalten, was den Vergleich erschwert. Doch ergeben bereits die in der Kleinmayerschen Laibacher Zeitung veröffentlichten Artikel, daß man in Ljubljana in der Berichterstattung über den Aufruhr in Frankreich und das Geschehen in Versailles und Paris viel vorsichtiger und zurückhaltender als in Graz war. Es ist zwar richtig, daß, wie schon von Dana Zwitter Tehovnik und Fran Zwitter bemerkt, mit einem gewissen positiven Akzent über die vorgesehenen (Neckerschen) Reformpläne berichtet wurde, und daß man mit dem Gedanken der Abschaffung des Absolutismus und einer verfassungsmäßigen Trennung der Rechte von König und »Nationalversammlung« kokettierte. Zur gleichen Zeit jedoch verurteilte man entschieden die lautstarke und gewalttätige Unzufriedenheit des Volkes, bekundete dem König seine Unterstützung und solidarisierte sich mit den Befürwortern des Erhalts der Monarchie und der Autorität von König und Dynastie. In diesem Geiste ist es auch verständlich, daß die Kleinmayersche Laibacher Zeitung den Text der Menschen- und Bürgerrechtsdeklaration nicht im gleichen Wortlaut veröffentlichte, wie ihn die französische Nationalversammlung am 26. August 1789 angenommen hatte, sondern stattdessen die um einiges umfangreichere Vorlage von Mounier, welche in ihrem zweiten Teil – Grundprinzipien einer französischen Regierung betitelt – auf der Erhaltung breiter königlicher Vollmachten beharrte und der Vertretung des Volkes vorwiegend die gesetzgebende Gewalt sowie Kontrollfunktionen beließ.

Die Kleinmayersche Zeitung erscheint in noch klarerem Licht, wenn wir ihre Berichterstattung über die französischen Ereignisse mit derjenigen der Grazer Zeitung vergleichen. Die Grazer Zeitung war in ihren Darstellungen der Verhältnisse in Frankreich und Paris schon vor dem Ausbruch der revolutionären Umtriebe (in den Jahren 1787–88), noch mehr aber danach unvergleichlich genauer und systematischer als Kleinmayers Laibacher Zeitung, stellte sie doch ihren Lesern die Gründe für die französische Krise und den Verlauf der Ereignisse nach der Eröffnung der Sitzung der Generalstände in Versailles verhältnismäßig eingehend und exakt dar. Zugleich läßt sich den in ihr veröffentlichten Artikeln ein relativ klarer und eindeutiger Standpunkt ihrer Herausgeber und Redakteure entnehmen. Auch die Grazer Zeitung lehnte die spontanen Gewaltakte des Volkes und die radikalen Kritiken an König und Hof ab, die eine Schwächung oder sogar die Abschaffung der Monarchie anstrebten und die Autorität des Monarchen bedrohten. Bei all dem jedoch verfolgte sie mindestens bis Oktober 1789 die Aktivitäten des gemäßigten, monarchistisch ausge-

richteten Teils der Abgeordneten der Nationalversammlung in Versailles und berichtete wohlwollend über verschiedene Reformvorschläge, die Frankreich in eine parlamentarische/konstitutionelle Monarchie umwandeln könnten. Nach der Überzeugung ihrer Verfasser und Bearbeiter lag die Schuld an der Krise des französischen Königreichs unbestritten in erster Linie bei der Aristokratie, hohen Geistlichkeit, denen in Graz kaum ein freundliches Wort zuteil wurde; einer der hauptsächlichen Gründe für die berechnete Unzufriedenheit des Volkes und den revolutionären Aufruhr solle auch das Feudalsystem selbst mit seiner »mittelalterlichen« Ständeordnung gewesen sein, welche die Revolution mit Recht abgeschafft habe. Die Grazer Zeitung veröffentlichte im September 1789 den vollständigen Text der Menschen- und Bürgerrechtsdeklaration, dann aber verfolgte sie bis Anfang Oktober ziemlich unentschieden die Auseinandersetzung über das königliche Veto, konnte sie sich doch in dem Dilemma um die Aufteilung der Zuständigkeit zwischen König und Parlament nicht entscheiden. Offene Sympathiebekundungen der Grazer Zeitung für die Versailler Versammlung endeten mehr oder weniger erst nach den Ereignissen im Oktober, als es auch den Redakteuren in Graz klar wurde, daß ein langfristiger Kompromiß zwischen Ludwig XVI. und den Abgeordneten der Nationalversammlung nicht möglich war.

Nach Meinung des Autors der vorliegenden Abhandlung veranschaulichen die Unterschiede in der Berichterstattung der Grazer und der beiden Laibacher Zeitungen über die revolutionären Ereignisse des Jahres 1789 in Frankreich die freiere und aufgeschlosseneren Stimmung in Graz im Vergleich zu Ljubljana und weisen gleichzeitig auf das zahlenmäßige Übergewicht der Anhänger der josephinischen Reformpolitik in der Hauptstadt der Steiermark im Vergleich zu derjenigen von Krain hin.

KRONIKA

Časopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že vse od leta 1953 izdaja svoje glasilo – »Kroniko«. Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske krajevne zgodovine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. »Kronika« ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovino.

»Kroniko« lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I. Po izredno ugodnih cenah so na razpolago tudi večinoma vsi starejši letniki revije.

V seriji »Knjižnica Kronike« so doslej izšle naslednje publikacije:

- Milko Kos, SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA, topografski opis mesta in okolice (1955), 96 strani.
- Igor Vrišer, RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE (1956), 72 strani.
- Vlado Valenčič, SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI (1957), 68 strani.
- Sergij Vilfan – Josip Černivec, ZGODOVINA LJUBLJANSKE MESTNE HIŠE (1958), 128 strani.
- Peter Vodopivec, LUKA KNAPELJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE (1971), 104 strani.

ZBIRKA ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

Na upravi Zgodovinskega časopisa (SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, tel. 061/150-001, int. 210) lahko naročite naslednje zvezke knjižne zbirke ZČ:

1. **Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinopisje.** Ljubljana 1980, 44 strani. – **156 SIT**

Zbornik objavlja predvsem gradivo z izrednega občnega zbora Zgodovinskega društva za Slovenijo (2. marca 1979) ob štiridesetletnici izida knjige Edvarda Kardelja-Speransa »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«.

2. **Franc Šebjanič: Šolnik in domoljub Adam Farkaš (1730–1786).** Ljubljana 1982, 24 strani. – **100 SIT**

Razprava o doslej skoraj nepoznanem zaslužnem prekmurskem protestantskem učejaku in rektorju šopronskega liceja.

3. **Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem.** Posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije, Ljubljana, 11. in 12. decembra 1984. Ljubljana 1987, 134 strani. – **336 SIT**

Zbornik objavlja 15 razprav o denarstvu, bančništvu, zaslužkih, cenah in življenjskih stroških na Slovenskem od antike do obdobja po drugi svetovni vojni.

4. **Dušan Kos: Bela krajina v poznem srednjem veku.** Ljubljana 1987, 76 strani. – **232 SIT**

Razprava o srednjeveški zgodovini Bele krajine (politične, upravne, cerkvene razmere, plemstvo, gospostvo, mesta, agrarna kolonizacija).

5. **Janez Cvirn: Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861–1907.** Ljubljana 1988, 88 strani. – **268 SIT**

Na podlagi nemških virov je avtor prikazal postopen prehod celjskih Nemcev od liberalne, v nacionalnem oziru manj napadalne politike do narodnostnega radikalizma, vsenemštva, antisemitizma in poudarjanja superiornosti arijske rase, ki so prevladali v desetletju pred 1. svetovno vojno.

6. **Predrag Belić: Prva tri desetletja jezuitov in Slovenci (1546–1569).** Ljubljana 1989, 40 strani. – **148 SIT**

Predvsem na podlagi korespondence škofa Textorja z Ignacijem Lojolskim so prikazane cerkvene razmere v Sloveniji, Textorjeva prizadevanja, da bi jezuit postal ljubljanski ali tržaški škof ter filoprotestantsko razpoloženje slovenskih študentov teologije v Rimu.

7. **Marta Verginella: Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju.** Ljubljana – Trst 1990, 36 strani. – **132 SIT**

Večplasten vpogled v družinsko življenje vaške skupnosti, tipologija družin in poročnih zvez ter spremembe zaradi bližine mesta Trsta.

8. **Rajko Bratož: Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja.** Ljubljana 1990, 72 strani + pril. – **240 SIT**

Zgodovinska sinteza razvoja krščanstva v nekdanjem slovenskem prostoru od nastopa verske svobode do pokristjanjenja Slovencev.

9. **Petra Svoltjšak: Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno.** Ljubljana 1991, 56 strani. – **220 SIT**

Leta 1915 so italijanske oblasti po zasedbi področij na desnem bregu Soče izselile civilno prebivalstvo; iz različnih krajev Italije so se vrnili na domove spomladi 1919.

Catherine D. Carmichael

PISMO EDMONDA HALLEYA VALVASORJU

Topografsko, naravoslovno in etnografsko delo barona Valvasorja velja še dandanes za enkratni dokument in vir. R. J. W. Evans je v svoji zgodovini Habsburške monarhije označil Valvasorjev magnum opus »*Die Ehre des Herzogthums Krain*« za »najvidnejšo med historičnimi geografijami Avstrije«. ¹ Pretežen del raziskav o Valvasorjevem življenju, delu in vzgibih zanj je opravil dr. Branko Reisp, med katerega objavami sta natančna biografska študija o baronu ² in izdaja Valvasorjeve korespondence z Royal Society (Kraljevsko družbo). Pred nedavnim je izšla kot pričevanje vplivnosti dela omenjenega znanstvenika tudi publikacija Valvasorjev zbornik, v katerem so prispevki z najrazličnejših področij. ³ Zahvaljujoč knjigi Valvasorjeve korespondence z londonsko Kraljevsko družbo ⁴ iz leta 1987 znamo poslej natančneje odmerjati mesto kranjskega barona med njegovimi znanstvenimi sodobniki.

V poznem 17. stoletju je bilo delo Kraljevske družbe najpomembnejše v fizikalnih znanostih: med njenimi člani so bili tudi Newton, Boyle in Hooke, katerih prispevek k razvoju fizike tega časa je dovolj znan. Precej slabše je bilo zastopano naravoslovje, še posebej znanosti o Zemlji. Valvasorjeva pisma Družbi so obravnavala postopek vlivanja kipov iz medenine, so pa tudi vsebovala, kar je bolj pomembno, daljši opis Cerkniškega jezera. Astronom in fizik Edmond Halley, po katerem se imenuje komet, je ob izvolitvi Valvasorja za člana Kraljevske družbe pred zbranim članstvom izvedel poskus, v katerem je prikazal vodni režim jezera.

Edmonda Halleya označujejo za arhetipskega kartezijanskega mehaničnega filozofa. Iz demonstracije delovanja Cerkniškega jezera je videti, da je Halley v bistvu zreduciral Valvasorjev opis na povsem mehaničen model. V svoji slavni knjigi o veri in znanosti v 17. stoletju je Merton zapisal, da »moramo imeti Halleya morebiti za najčistejši primer znanstvenika 17. stoletja, ki je opravičeval svoja znanstvena prizadevanja s takojšnjimi rezultati. Halley je dobro poznal znanstvena odkritja sodobnih raziskovalcev in je nedvomno povezoval celo najbolj nejasne znanstvene teorije z neposrednimi praktičnimi cilji«. ⁵

Halleyevo delo in njegovi interesi so bili vendarle bolj raznoliki kot je mislil Merton. Znanost je imela po njegovem zelo široko zastavljene cilje. Njegov življenjepisec Colin Ronan meni, da je imel Halley pomembno vlogo tudi pri organiziranju in promociji znanosti, na primer v zvezi z Newtonovimi »*Principia*«. Pripisujejo mu, da je »potegnil Kraljevsko družbo iz močvirja, ki bi bilo lahko njena smrt«, ⁶ predvsem s svojim interesom za ustvarjanje kar najširše osnove za znanstveno delo na vseh področjih. Prav s tega vidika je leta 1705 pripravil in objavil »zbirko nekaterih najpomembnejših naravnih pojavov« z naslovom »*Miscellanea Curiosa*«. ⁷

Kraljevska družba je imela – povsem drugače od tedanje Francoske akademije – na tujem veliko stikov, pravila Družbe pa so določala, da »lahko postane pomožni član (super-numerary) Družbe vsakdo, ki ima naslov barona ali višji naslov, če tako želi«. ⁸ Valvasorja je treba imeti za več kot zgolj pomožnega člana, ne le zavoljo pozornosti, ki mu jo je izkazovala Družba kot celota, temveč tudi zaradi bolj osebne korespondence, katero je očitno zaslužilo

¹ Robert J. W. EVANS, *The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700*, London, William Clowes, 2. izd. 1984, str. 189.

² Branko REISP, *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor*, Ljubljana, Mladinska knjiga 1983.

³ Andrej VOVKO ur., *Valvasorjev zbornik*, Ljubljana, SAZU 1990.

⁴ Branko REISP, *Korespondenca Janeza Vajkarda Valvasorja z Royal Society*, Ljubljana, SAZU 1987.

⁵ R. K. MERTON, *Science, Technology and Society in Seventeenth-Century England*, New York, Humanities Press 1978, str. 192–193.

⁶ Colin A. RONAN, *Edmond Halley: Genius in Eclipse*, London, Macdonald 1970, str. 216.

⁷ Edmond HALLEY, *Miscellanea Curiosa. Being a collection of some of the Principle Phaenomena in Nature, Accounted for by the Greatest Philosophers of this Age*, London 1705–1707.

⁸ Henry LYONS, *The Royal Society 1660–1940*, Cambridge, Cambridge University Press 1944, str. 24, citira C. RUSSELL, *Science and Social Change 1700–1900*, London, Macmillan 1983, str. 72.

njegovo delo. Družba je namreč sprva odgovarjala Valvasorju z uradnimi pismi – ki jih je že objavil Reisp⁹ – zatem pa mu je Halley, ki je bil v stikih tudi z drugimi vidnimi evropskimi znanstveniki, kakršni so Hevelius, Leeuwenhoek in Leibniz, poslal bolj oseben odgovor, ki ga objavljamo spodaj. Povsem mogoče je, da obstajajo še druga pisma, ki bi utegnili bolj osvetliti odnos med Halleyem in Valvasorjem; pričujočega je sicer poznal že S. P. Rigaud, zgodovinar znanosti iz 19. stoletja, kateremu se je dozdevalo, da je Halley napisal Valvasorju tudi nekaj verzov.¹⁰

Halley in Valvasor sta delala v različnih smereh. Noben britanski znanstvenik bi ne bil sposoben napisati tako točnega in podrobnega opisa Cerkniškega jezera. K temu, da je predložil Kraljevski družbi svoje lastno poročilo o jezeru, je Valvasorja resnično spodbodel prav neustrezen opis jezera izpod peresa Edwarda Browna.¹¹ Valvasor se je zelo dobro zavedal, da njegovo poznavanje geografije tega ozemlja bistveno presega vednost avtorjev pred njim, in da lahko pride do podatkov na terenu, ker lahko navezuje neposredne sktike s prebivalstvom. Znanosti o Zemlji se še danes v veliki meri opirajo na terenske raziskave in dolgotrajno zbiranje lokalnih podatkov.

Leta 1703 je Halley sam obiskal jadransko obalo, ker mu je cesar poveril nalogo, naj pregleda morebitna tamkajšnja pristanišča. Ko je prišel do ugotovitve, da je najprimernejši Bakar, je zapisal: »Imel sem srečo, saj je bilo vreme tako ugodno, da sem lahko obiskal celotno obalo.«¹² Leta 1715 je Halley objavil razpravo v *Philosophical Transactions*¹³, znanstvenem glasilu Kraljevske družbe, z naslovom »Kratko poročilo o vzroku slanosti oceana in o nekaterih jezerih, ki ne oddajajo rek: s predlogom, kako iz tega odkriti starost sveta«. Čeprav je Halley trdil, da je 1703 pregledal vso jadransko obalo, očitno vendarle ni vedel ničesar o Vranskem jezeru na Cresu, ki »ne oddaja rek«. Ker Halley ni imel dejanskih stikov s tamkajšnjim prebivalstvom in njegovim vedenjem, je bil – povsem drugače od Valvasorja – nesposoben odkriti vire znanja o svetu narave v področjih, ki jih je proučeval. Prav v luči metod, ki so jih uprabljali njegovi znanstveni sodobniki, lahko pripoznamo pomen Valvasorjevega lastnega prispevka k razvoju znanosti o Zemlji.

Prevedel Janez Šumrada

Besedilo pisma iz leta 1688

Vive Nobile et Docte D. D. Johannis Weichardo Valvasori Libero Baroni de Wagensborg Regia Societas Salutem dicit.

Literas tuas, Vir excellentissime, 17° Novembris ad me datas, quadprimum in manus venerunt, cum Regia nostra Societate communicavi; nec facile crederes quanto gaudio et attentione tenerentur Socii, dum legeretur syncera et accurata illa descriptio Lacus Zircknitzensis, cujus miracula, quotquot huc usque de eo scripserunt non nisi carptim strinxere, ac praetermissis circumstantiis ad causam conjectandam requisitis, pro re omnino portentosa vendidere. Iam vero industria tua et sagacitate factum est, quod non amplius lateat, unde hi Naturae lusus insoliti proveniant, atque quod effectus singularis, cujusque in toto terrarum orbe vix aliud extat exemplum, genuinas causas quasi praesentes contemplemur.

Alpes vestras Carnicas plurimis foraminibus ac cavitatibus pervias esse, ex absorptis iterumque emergentibus ut fluminibus quae in Charta tua Carniolae videre est, abunde constat. Ac si flumina illa ad subterraneum aliquem lacum concurrent, (qualem revera ad pagum vicinum Kumpale reperi scribis) facile concipitur repentina pluvia, qualis plenumque fit tonante coelo, admodum augeri posse Lacus istius aquas; praesertim cum per praeruptus valles, quales sunt Alpinae, praecipiti cursu ferantur collectae aquae. Auctus vero in Lacu aquas per alia foramina paulo altius sit emitti posse perspicuum est; ac cum talium foraminum ora ita disponi possint ut aliqua supra aquae superficiem dehiscant, aliqua vero, aquis licet salis profunde immersa canales habeat in initio oblique ascendentes, fieri potest, ut quam vis uno eodemque momento incipiat aqua per utraque illa

⁹ Valvasorju je pošiljal pisma Družbin tajnik Thomas Gale. Gl. Branko REISP, kot v op. 4, str. 35–37 in 47–49.

¹⁰ S. P. RIGAUD, *Historical Essay of the First Publication of Sir Isaac Newton's Principia*, Oxford 1838, str. 85.

¹¹ Janez ŠUMRADA, Valvasorjev angleški sodobnik Edward Browne v slovenskih deželah leta 1669, str. 57, v: Andrej VOVKO ur., kot v op. 3, str. 54–102.

¹² Edmond HALLEY, pismo kapetana Halleyja earlu Nottinghamskemu, 14/15 februar 1702/3, Public Record Office London, sign. SP80/20 fo 157.

¹³ Edmond HALLEY, *A Short Account of the cause of the Saltiness of the Ocean and of several lakes that emit no rivers: with a proposal thereof to discover the age of the world*, *Philosophical Transactions*, Vol. 29 (1714–16), str. 159–164.

foramina effluere, tamen haec non nisi superficiem aquae eique insidentes Anates deferant; illae vero partes aquae inferiores una cum piscibus hauriant. An vero ope Syphonum haec omnia, uti supporis, rite explicari possint, merito ambigitur. Syphon enim non nisi repleto utroque ejus crure aquam elevare potest; at postquam defecerit aqua, statim ingresso aere cessat ejus effectus; ac licet aqua ad priorem altitudinem redierit, tamen priusquam aer de Syphone eductus sit, ne guttulam quidem aquae elicere potest; quod paucis monuisse sufficiat.

Fluviorum illorum, qui in montes vestros se condunt, vellemus libentissime historiam naturalem a te addiscere, nisi jam nupero beneficio satis superque obstricti, dum haec petimus nimis importuni videamur. Saltem vero locurum, quorum in tuis meministi (viz: Grotto Podpetskio, foveae Storsegg, pagi Kumpale, S. Cantiani, etc.) situs quam fieri potest accuratos, respectu Lacus Zircknitzensis, in Charta tua geographica Carniolae notori ac transmitti cupimus: perii enim nescio quo fato Charta illa quam misisti.

Ne Viri adeo in Societatem nostram devoti, tantosque labores ad Scientiam naturalem promovendam perpassi, parum aequi aestimatores videamur, visum est Concilio et Sociis te merito tuo in eorum numerum adsciscere: quod quidem factum est 14° mensis elapsi, unanimi praesentium suffragio; teque Societas Regiae Sodalem saluto gratulorque, atque etiam quod domus tuae clades nuperas faustias nuptiis restaurare satagis. Carmina in librum tuum Encomiastica inclusa habes, ac si quo alio modo tibi gratum efficere possimus, semper tibi paratissimum ad omnia officia experieris.

Tuum etc Edmond Halley

P.S. Quod autem ad haec carmina spectat, velim tuo utaris arbitrio; corrige, omitte, quod tibi videbitur. Siquid dictum sit, quod nomini e honori tuo minus conveniat, quaeso, candide interpreteris. Vale.¹⁴

¹⁴ Edmond HALLEY, *pismo Valvasorju 1688*, The Royal Society London, Royal Society Guard Book H.3.47. Pismo je prvi objavil E. F. MACPIKE v zvezku Halleyjeve zbrane korespondence (Oxford, Clarendon Press 1932). Natančen datum, kdaj je bilo pismo napisano, ni znan, bilo pa je to približno štirinajst mesecev po tem, ko je Valvasor poslal v London svoj poglobitni opis Cerkniškega jezera. Gl. Branko REISP, kot v op. 4, str. 51–85. Valvasor je napisal spremno pismo k opisu Cerkniškega jezera 17. novembra 1687, nanj pa je urgiral 15. novembra 1688 (gl. B. REISP, prav tam, str. 87–88).

Summary

EDMOND HALLEY'S CORRESPONDENCE WITH VALVASOR

Catherine D. Carmichael

Perhaps the most significant work by members of the Royal Society of London in the later 17th century was in the physical sciences: Newton, Boyle and Hooke were all members who contributed to the field at the time. The natural sciences, and especially the earth sciences, were far less wellrepresented. Valvasor's letters concerned a method for casting brass statues, but, more importantly, a lengthy description of Lake Cerknica. The astronomer and physicist Edmond Halley, who gave his name to the comet, gave a demonstration of the fluvial regime of the lake to the Royal Society members on the occasion of this election.

The Royal Society, unlike the contemporary Académie Française, had a large number of contacts abroad, and the rules of the Society stated that »any person of the degree of Baron or above may be admitted as a supernumerary, if they shall desire it«. But Valvasor must be considered more than a supernumerary not only because of the attention he received from the Society as a body, but also because of the individual correspondence his work merited. Initially, the Society responded to Valvasor in official letters (already published by Reisp) and then Halley, who was also in contact with other notable European scientists such as Hevelius, Leeuwenhoek and Leibniz, sent him a more personal reply, which is set out above. It is possible that further correspondence exists which might throw further light on the relationship between Halley and Valvasor; the letter was known to the nineteenth century historian of science S. P. Rigaud, who seemed to think that Halley had also penned some verses to Valvasor.

O ČEM SMO PISALI . . .

. . . pred štirimi desetletji?

»Kot rečeno so opisani predmeti važni za predzgodovino Ljubljane, saj so na njenem področju šele pred nekaj leti odkrili prve predzgodovinske ostaline, ki ne pripadajo kulturi Ljubljanskega barja. Starejše železnodobno ilirsko grobišče na Kongresnem trgu in na dvorišču Slovenske akademije znanosti je delno izpolnilo praznino med pozno neolitsko in bronastodobno kulturo Ljubljanskega barja ter med antično Emono.«

(France Stare, Nekaj železnodobskih predmetov iz Ljubljane, ZČ 6–7/1952–1953, str. 76)

. . . pred tremi desetletji?

»Poglobljeno in vsestransko raziskovanje zgodovine kočevskih Nemcev med obema svetovnimi vojnama za sedaj še v mnogočem otežkoča pomanjkanje virov prve roke. Marsikateri dokumenti so bili med drugo svetovno vojno ali celo še po končani vojni uničeni, pretežna večina ohranjenih dokumentov jugoslovanskega porekla je še vedno nedostopna. V splošnem lahko rečemo, da so doslej dostopni predvsem viri nemškega porekla, čeprav so tudi ti ostali le deloma ohranjeni. Ne glede na vse težave pa doslej dosegljivi viri že omogočajo raziskovalcu, da sledi vsaj glavnim črtam zgodovinskega razvoja.«

(Dušan Biber, Kočevski Nemci med obema vojnama, ZČ 17/1963, str. 23)

. . . pred dvema desetletjema?

»Na čelu civilne uprave v Ilirskih provincah je bil generalni intendant financ, ki je vodil in usmerjal finance in vse panoge civilne uprave. Njemu so bili podrejeni intendant provinc, ki so imeli iste kompetence kakor prefekti v cesarstvu. Ta mesta so bila dejansko rezervirana za Francoze in te funkcionarje so rekrutirali iz osebja cesarskega Državnega sveta (Conseil d'Etat).«

(Monika Senkowska-Gluck, Gradivo za zgodovino agrarnega sistema v Ilirskih provincah, ZČ 27/1973, št. 1–2, str. 3)

. . . pred desetletjem?

»Ta prispevek je predvsem namenjen obravnavi vprašanja, kako so v stičišču mediteranskega sveta s srednjeevropskim delovala tri skoraj aksiomatična pravila, ki določajo obseg tistih regij, iz katerih se oskrbujejo velika mesta. Prvo pravilo: ta obseg je odvisen od hitrejše ali počasnejše pokvarljivosti blaga; kolikor dlje se neko živilo ohrani, toliko večja preskrbovalna cona mu ustreza. Drugo pravilo: z gledišča nekega produkcijskega centra se njegov produkt (izdelek ali pridelek) razširja do tistih meja, kjer vsota nakupne cene pri producentu in transportnih stroškov (vključno s posrednimi davki) ustreza vsoti istih elementov za enako vrste blaga, ki prihaja iz drugega centra. Isto pravilo, formulirano z gledišča nekega mesta kot potrošniškega (konsumpcijskega) centra pomeni: preskrbovalna cona nekega mesta z določenim blagom se razteza bolj v daljavo v tisti smeri, v kateri so transportni stroški najnižji, to pa je pogostoma smer plovnihih zvez. Tretje pravilo: ne glede na prvi dve pravili more pravno postavljeni monopol nad katerim koli trgovskim blagom – posebno če se približuje naravnemu monopolu – ustvarjati umetne meje, neodvisne od izključno ekonomskih okoliščin.«

(Sergij Vilfan, Prometni položaj slovenskih dežel in preskrba Zahodnih mest od 14. do 17. stoletja, ZČ 37/1983, št. 1–2, str. 5)

* * *

To in še mnogo drugega zanimivega poiščite v starejših ZČ, ki jih dobite na upravi ZČ!

Harald Heppner

ŠTUDENTI IZ SLOVENSКИH DEŽEL NA GRAŠKI UNIVERZI
1884–1914

3. del: Posebnosti študija

Eno neštetihi možnosti za ugotavljanje stikov med jugovzhodno in srednjo Evropo predstavlja tudi vprašanje o zastopanosti študentov iz jugovzhodne Evrope na eni izmed avstrijskih visokih šol. S tem smo se v okviru široko zasnovane kulturne zgodovine dotaknili zgodovine izobraževanja, slušateljev, znanosti, univerz itd. Te med seboj prepletene teme lahko nazorno predstavimo s pomočjo naslednje sheme: vse kar vpliva na odločitev za visokošolski študij, torej geografsko poreklo oz. odločitev slušatelja samega, tvori prvi sklop vprašanj. Vse, kar je povezano s študijem posameznika, tvori drugi sklop in vse, kar je posledica študija, tretji sklop vprašanj. Ker šola s tem prevzame osrednjo funkcijo, predstavlja njeno arhivsko gradivo neprecenljiv vir, ki daleč presega zgodovino šole.

V prejšnjih poglavjih smo spregovorili o geografskem¹ in narodnostnem ter socialnem poreklu² študentov, ki so prihajali iz slovenskih dežel, se bomo tukaj dotaknili različnih s študijem povezanih vprašanj. Pri tem bo poudarek na dveh zornih kotih: v prvem primeru gre za Univerzo v Gradcu in njen pomen za študij, v drugem pa bo govora o takratnem študiju nasploh.

Sočasni in kasnejši statistični podatki³ o frekvencah študentov imajo to pomanjkljivost, da ne upoštevajo nekaterih važnih vidikov: obstajajo podatki o skupnem številu, o fakulteti, ki jo obiskuje študent, o njegovi narodnostni pripadnosti, ni pa najti podatkov o regionalni razporeditvi. Na voljo so nam podatki o nekaterih letih, vendar pa niso celoviti. Občasno se pojavljajo procenti, ne pa tudi realne številke. Gustav Otruba⁴ je pred leti zbral razpršene številčne podatke v obsežni študiji, toda tudi tukaj se pojavlja problem pomanjkljivega povezovanja socialnega, narodnostnega in regionalnega izvora pa tudi problem prikazovanja trenutnega stanja, ki v končnem efektu daje enostransko sliko: frekvenčno stanje o posameznih letih pove malo o študiju kot procesu.

Da bi lahko rešili ta problem, moramo izhajati iz človeka in ne iz števil. Če se potrudimo in sledimo življenjski poti študentov v aktih, dobimo veliko bolj slikovito, realnejšo podobo. Raziskava je pokazala, da je v obdobju med 1884 in 1914 prišlo na Univerzo v Gradcu iz slovenske Štajerske 1343, iz Kranjske 798, iz Goriške 398 in iz Trsta 783, skupaj 3322 študentov. Vzroke za takšna števila moramo iskati v demografskih, socialnih, narodnostnih in regionalnih okoliščinah, pa tudi v posameznih osebnih usodah študentov, ki pa jih je težko ugotoviti. Vsem tem deželam je bilo skupno, da niso imele lastne univerze, in dejstvo, da je bila znotraj iste državne polovice dvojne monarhije najbližja univerza v Gradcu.

Kakšno vlogo je imela ta visokošolska ustanova za področje prekleta študentov, nam pove odgovor na vprašanje, v kakšni meri so se študenti odločali za Gradec direktno iz kraja svojega porekla ali pa so v Gradec prišli šele v teku študija. Ker vpisni formularji (Nationale) vsebujejo med drugim tudi podatke o dejavnosti pred začetkom študija v Gradcu, lahko na to vprašanje odgovorimo. Naslednje številke, seveda ne ustrezajo popolnoma resničnemu

¹ Harald Heppner: Študenti iz slovenskih dežel na graški univerzi 1884–1914. 1. del: Geografsko poreklo, Zgodovinski časopis 46, 1992, str. 343–355.

² Harald Heppner: Študenti iz slovenskih dežel na graški univerzi 1884–1914. 2. del: Narodnostno in socialno poreklo, Zgodovinski časopis 46, 1992, str. 469–478.

³ Franz Krones: Geschichte der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz 1886, str. 559, Statistisches Handbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie, Neue Folge, Wien 1888, str. 34; Festschrift zur Feier der Schlusssteinlegung des neuen Hauptgebäudes der Grazer Universität, Graz 1895, str. 121; Ernst Pliwa: Österreichs Universitäten 1863–1902, Statistisch-graphische Studien nach amtlichen Quellen bearbeitet, Wien 1908 passim; Irma Völlmecke: Österreichische Hochschulstatistik 1829 bis 1979. V: Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Österreich 1829–1979, Wien 1979, str. 479–512, priloga s tabelami.

⁴ Gustav Otruba: Die Universitäten in der Hochschulorganisation der Donau-Monarchie. Nationale Erziehungsstätten im Vielvölkerreich 1850 bis 1914. V: Student und Hochschule im 19. Jahrhundert. Göttingen 1975, str. 75–158.

stanju, ker inškríbenti niso vselej izpolnili te rubrike. Analiza pa je pokazala, da je iz slovenske Štajerske prišlo 989 (73,64%), iz Kranjske 529 (66,94%), iz Goriške 297 (74,62%) in iz Trsta 532 (67,94%) študentov direktno v Gradec in ne preko vmesnih postaj. Ti dve tretjini do treh četrtin sicer ne presenečajo, saj je bila graška univerza najbližja, predstavljajo pa kljub temu visoko število.⁵ Če obstajajo procentualne razlike, je to v manjši meri posledica razdalje med krajem porekla in Gradcem, bolj pa narodnostne pripadnosti študentov, osebne slučajnosti in mogoče tudi mode. Višje število pri slovenski Štajerski in Trstu izhaja med drugim tudi iz dejstva, da se je del staršev teh študentov po njihovem rojstvu preselil v Gradec.

Naslednji korak pri določitvi pomembnosti graške univerze je povezan z vprašanjem trajanja študija v Gradcu. Pri tem ne gre za vprašanje trajanja študija kot takega, temveč za čas bivanja v Gradcu. Na to vprašanje pa ni mogoče jasno odgovoriti, saj arhivsko gradivo ne daje popolnoma verodostojne slike. Za to je več vzrokov: 1. Začetek in konec obdobja, ki je predmet raziskave, predstavljata glede prisotnosti v Gradcu umetno omejitvev, 2. Trajanje je relativen pojem, saj so nekateri študenti po zaključku rednega študija takoj ali kasneje kot izredni slušatelji še naprej pripadali študentskemu stanu, 3. Obstajale so študijske smeri s statusom izrednega slušatelja z manj semestri kot pri rednem študiju, 4. Študenti so v velikem številu menjali univerzo, ne le pred ali po bivanju v Gradcu, temveč tudi med le-tem.

Kljub temu nam viri omogočajo naslednje ugotovitve: več kot polovica v raziskavi zajetih študentov je študirala v Gradcu in ni menjavala univerze. Tisti, ki so pred vpisom na graško univerzo ali medtem obiskovali druge visoke šole, so v večini študirali na dunajski univerzi. Nemška ali češka univerza v Pragi pri tem daleč zaostaja. Določeno, vendar skromno vlogo je imel Innsbruck. Ostali (posamezni) primeri odpadejo na univerze v Nemčiji, deloma tudi v Italiji. Iz tega lahko razberemo, da je bil priliv v Gradec v celoti precej močan, četudi je šlo le za prehodno bivanje. Odstotek tistih, ki so menjavali univerzo, je v celoti gledano precejšen in kaže na to, da se frekvenčna porazdelitev med univerzami nanaša na manjši krog oseb, kot kažejo vsote števil. Tako so naslednji podatki le odraz trenutnega stanja in zato vzbujajo napačne predstave o dejanskem stanju:⁶ v letih 1902/1903 naj bi v Gradcu študiralo 77,9% Štajercev, 28,2% Kranjcev, 47,3% tistih, ki so prišli iz Primorske. Zaradi velike mobilnosti ni mogoče ugotoviti tudi števila tistih, ki so nehali študirati v Gradcu. Njihov odstotek je bržkone majhen, kajti večina tistih, ki so v Gradcu preživel ves čas študija, je ostala v časovnem limitu.

Drugo vprašanje, ki se postavlja, se nanaša na študij nasploh. To vprašanje ima več vidikov, od katerih prvi obravnava študente same in se glasi: Kdo je študiral v desetletjih ob prelomu stoletja?

Raziskava o poreklu študentov iz omenjenih dežel⁷ je pokazala, da sta s področja večjih, pa tudi majhnih mest, prihajali približno dve tretjini, s podeželja pa le tretjina študentov. To je bil tudi vzrok za to, da so študenti nemškega in italijanskega materinega jezika približno v enakem odstotku prekašali študente slovenskega materinega jezika. Končno je pregled vpisnih formularjev pokazal, da predstavljata poleg nepojasnjenih primerov (skorajda (20%) zbirna poklicna rubrika »javne službe« in otroci s podeželja (kmetje, veleposestniki) skorajda polovico vseh študentov. Vsi ostali se glede na poklic očeta razdelijo na druge poklicne skupine. Večina študentov je začela z deli s študijem takoj po končanem zrelostnem izpitu (v splošni gimnaziji). Do zamud je prihajalo predvsem zaradi drugih, pripravljalnih dejavnosti, kot so vojaška služba, učiteljske, lekarniška praksa itd.

V skladu s razmerami v tem obdobju so izrazito prevladovali moški. Šele od leta 1904/1905 so se pojavile prve ženske z omenjenih območij.⁸ Delež študentk je bil po posameznih deželah naslednji: slovenska Štajerska 85 (6,32%), Kranjska 33 (4,13%), Goriška 7 (1,75%) in Trst 27 (3,44%). Slika njihovega narodnostnega in socialnega izvora pa se jasno razlikuje od slike pri študentih: po eni strani so skorajda vse izvirale iz zgornjih slojev, po drugi strani pa so prihajale večinoma iz nemško govorečih družin. Približno 90% od skupaj 152 študentk je bilo

⁵ Podatki o študentih iz Istre govorijo v prid temu rezultatu. Glej: Harald Heppner: *Studenti iz Istre na Univerzi v Gradcu 1884–1914*. V: *Historijski zbornik/Zagreb* (v tisku).

⁶ Otruba: *Univerisitäten*, tabela 6.

⁷ Glej opombo 1 in 2.

⁸ Primerjaj: Anna Lind: *Das Frauenstudium in Österreich, Deutschland und der Schweiz*. Wien, jur. Diss. 1961, str. 41, 174, in Helmut Engelbrecht: *Geschichte des österreichischen Bildungswesens*, Bd. 4, Wien 1986, str. 278–294.

izrednih slušateljic ali »hospitantk«. Vzrok za to tiči v smotru študija, kjer lahko ločimo dve skupini. Ena skupina je obiskovala filozofske študije večinoma le prehodno, skorajda za zabavo. Šlo je predvsem za hčerke iz bolj premožnih družin. Njihov odstotek je tako visok zato, ker so se očetje v prejšnjem številu po rojstvu teh otrok preselili v Gradec (pretežno iz slovenske Štajerske in iz Ljubljane). Drugo skupino tvorijo dekleta, ki so skušale s študijem (pogosto je šlo za skrajšani program) pridobiti zaključeno izobrazbo ali le-to dopolniti (državno računovodstvo v okviru juridične fakultete za potrebe finančnih služb, medicine, farmacije).

Drugi aspekt študija se nanaša na izbiro študija, vprašanje, ki smo se ga že dotaknili. Obdelava obstoječih podatkov je dala naslednji rezultat:⁹ najmanj zanimanja je bilo za teološko fakulteto, ki je bila takrat nasploh slabo obiskana (39 oseb iz slovenske Štajerske, 17 iz Kranjske, po ena iz Goriške in Trsta, skupaj 58 oz. 1,74%). Najbolj obiskana je bila juridična fakulteta, predvsem zaradi rednega študija prava, deloma pa tudi zaradi dvo-semesterkega kurza državnega računovodstva za srednje uradništvo (457 oseb iz slovenske Štajerske, 808 iz Kranjske, 274 iz Goriške in 497 iz Trsta, skupaj 2036 ali 61,28%). Procentualno največji del študentov prava je prihajal iz Goriške (68,84%), najmanjši pa iz slovenske Štajerske (57,26%). Po zanimanju študentov je bila na drugem mestu medicinska fakulteta (219 iz slovenske Štajerske, 140 iz Kranjske, 41 iz Goriške in 92 iz Trsta, skupaj 492 ali 14,81%). Pri tem izstopa delež slovenske Štajerske in Kranjske, ki je precej višji od deleža Primorske. Filozofska fakulteta je bila tako na tretjem mestu (134 oseb iz slovenske Štajerske, 191 iz Kranjske, 40 iz Goriške in 124 iz Trsta). Če procentualne deleže štirih dežel primerjamo med seboj, se slovenska Štajerska uvršča pred Trst, Kranjsko in Goriško, to pa zato, ker je verjetno le del kranjskih »filozofov« študiral v Gradcu in je bila filozofija pri študentih s Primorske nasploh slabše zastopana kot pravo in farmacija. Pri farmaciji, ki jo je bilo potrebno takrat absolvirati ločeno kot štirisemestrski študij, pa je slika v primerjavi z drugimi študijskimi smermi popolnoma drugačna: medtem ko odpade na slovensko Štajersko in Kranjsko po 21 farmacevtov, jih je prišlo iz Goriške 30, iz Trsta pa kar 50. Končno je tu še 125 študentov, ki so menjavali fakultete (3,76%).

Da bi prikaz študija okoli leta 1900 razširili, je bilo potrebno potegniti ločnico med rednimi in izrednimi slušatelji oz. slušateljicami. Praksa, katere odraz so vpisni formularji, kaže, da je potrebno ločevati med dvema kategorijama »izrednih študentov«: v prvi gre izključno za status izrednega študenta (večinoma ženske), v drugi pa za študente, ki so pred ali po svojem rednem študiju vpisovali še dodatne semestre. To velja zlasti za študente medicine, ki so se pogosto dodatno izobraževali. Od 3322 v raziskavi zajetih oseb je imelo le status izrednega študenta 237 oseb iz slovenske Štajerske, 117 iz Kranjske, 25 iz Goriške in 93 iz Trsta, kar pomeni skupaj kljub vsemu 14,20%.

Kot tretji aspekt naj omenim demografske pojave, ki se zrcalijo v virih in zaključujejo podobo študija. Prvi fenomen je študij bratov in sestra. Vpisni formularji ne izkazujejo sorodstva med študenti. Isti priimki, isti kraj stalnega bivališča, isti podatki o očetu in približno enaka starost in čas študija pa dopuščajo sklepanje, da gre za sestre in brate. Čeprav ta enakost ne pomeni neizpodbitnega dokaza, pa nas vzorec vendarle pripelje do nepričakovanega rezultata. Če seštejemo primere, kjer gre skoraj zagotovo za sorodstvo in tiste, kjer je sorodstvo verjetno, je odstotek nad 20%. To bi pomenilo, da vsak četrti do peti ni študiral sam, temveč so študirali tudi bratje oz. sestre (družine z dvemi do petimi otroci!). Če si ogledamo te primere glede na podatke o poklicu očeta, da bi iz njih zvedeli, v kolikšni meri je bilo pošiljanje več otrok na univerzo povezano s premoženjem oz. socialnim prestižem staršev, vidimo, da je večina teh očetov pripadala tako imenovanim »svobodnim« poklicom, javnim službam ali zemljiškim posestnikom (veleposestniki, pa tudi kmetje). V takšnih primerih je šlo očitno predvsem za ohranjanje doseženega statusa v družbi.

Drugi fenomen se nanaša na mobilnost staršev ali z drugimi besedami na razliko med rojstnim krajem študenta in bivališčem očeta v času študija v Gradcu. Seveda igra pri tem tudi slučaj določeno vlogo, vendar je mogoče na podlagi številnih znakov sklepati o neslučajni razliki pri krajih. Čeprav je večina družin, iz katerih so izhajali študenti, obdržala kraj stal-

⁹ Primerjaj Otruba: Universitäten, tabela 4d, 4f.

nega bivališča, je po naši oceni več kot 5 % staršev menjalo kraj stalnega bivališča. Levji delež odpade na mesto Gradec, kamor so se preselile številne družine. Podatki o poklicu očeta govorijo v prid tej oceni: gre večinoma za upokoјence, učitelje in uradnike z nemškim materinim jezikom.

S tem smo se dotaknili tretjega fenomena – starostne strukture očetov študentov. O starosti očetov vpisni formularji sicer ne poročajo, toda primerjava študentskih podatkov med semestri kljub temu omogoča določeno oceno. Podatki namreč kažejo, da so bili mnogi očetje v času študija otrok bodisi pokojni, bodisi so umrli med študijem ali pa bili upokoјeni. Čeprav podatki v vpisnih formularjih niso vedno popolni, predstavljajo vsi dostopni primeri skupaj okoli tretjino vseh očetov. Kaj pomeni tako visok delež v tem okviru? Po eni strani kaže, da je bil precejšen del staršev že v letih, po drugi strani pa kaže tudi na materialno plat študija. Če tako visok odstotek očetov ni več opravljal poklica, potem je moralo biti premoženje tako veliko, da je omogočalo študij enemu ali več otrokom, ali pa je obstajal kak drug način, ki je to omogočal, kljub odsotnosti premoženja. Poklicna struktura očetov, ki sicer ne omogoča natančne ocene premoženjskih razmer, pa vendarle daje približno sliko, kaže, da so bile poleg bolj skromnega deleža zgornjega sloja zastopani predvsem srednji, pa tudi nižji sloji. Študija torej ni omogočala le premožnost, temveč tudi nižji dohodki, varčevanje in številne javne in privatne štipendije.¹⁰

Na koncu lahko ugotovimo naslednje: tako dolgo, dokler ne bomo ugotovili, koliko oseb je kje študiralo, ne bomo mogli kvantitativno opredeliti vloge univerze v Gradcu, saj frekvenca študentov v določenih letih ne omogoča dovolj jasne slike. V prid pomena graške univerze pa govori dejstvo, da sta dve tretjini do tričetrtine študentov iz slovenske Štajerske, Kranjske, Goriške ali Trsta, ki so prišli v Gradec, začeli tu študirati. Večji del teh študentov je tukaj ostal, manjši pa nadaljeval drugje ali pa nehal študirati. Študiralo je le zelo malo študentk, zlasti v okviru rednega študija, odločale so se zlasti za skrajšane oblike študija ali so študirale nekaj semestrov bolj za zabavo. Vpis na juridično fakulteto je zdaleč presegal vse druge fakultete in kaže na velik interes za javne službe. Obstajajo številni primeri, da je študiralo več otrok iz iste družine, da se je nemajhen delež očetov zaradi poklica ali upokoјitve preselil z juga na sever (predvsem v Gradec) in da je bil prav tako precejšen del očetov v času študija otrok že v letih ali pa sploh ni več živel.

Prevedel Niko Hudelja

Zusammenfassung

DIE STUDENTEN AUS DEN SLOWENISCHEN LÄNDERN AN DER UNIVERSITÄT GRAZ 1884–1914 3. Teil: Phänomene des Studierens

Harald Heppner

Eine der zahllosen Möglichkeiten, die Berührungen zwischen Südost- und Mitteleuropa zu erfassen, bietet die Frage nach dem studentischen Zuzug aus Südosteuropa an eine der österreichischen Hochschulen. Hiemit ist im Rahmen der breit gefaßten Kulturgeschichte gleichermaßen Bildungsgeschichte, Studentengeschichte, Wissenschaftsgeschichte, Universitätsgeschichte usw. angesprochen. Dieses Netz von Themen läßt sich anhand des folgenden Schemas überschaubar machen. Alles, was den Besuch der Hochschule bewirkt, d.h. von den Herkunftsgebieten bzw. vom studierenden Menschen selbst herrührt, ist ein Fragenkreis. Alles, was sich mit dem Studium des Menschen verbindet, ist ein zweiter Fragenkreis. Alles, was das Studium zur Folge hat, ist ein dritter Fragenkreis. Da die Schule somit dreh scheibenartige Funktion übernimmt, werden die aus diesem Betrieb erwachsenden Archivmaterialien eine unschätzbare Quelle, deren Wert über die reine Schulgeschichte weit hinausreicht.

Nachdem in vorhergehenden Teilen von der geographischen und von der nationalen und sozialen Herkunft der aus den slowenischen Ländern kommenden Studenten die Rede war, sollen nun verschiedene Fragen des Studierens zur Sprache kommen. Dabei sollen zwei Gesichtspunkte zum Tragen kommen: Im ersten Fall handelt es sich um die Universität Graz und ihre Rolle für das Studieren, im anderen Fall soll das Studieren zu dieser Zeit überhaupt erörtert werden.

¹⁰ Glej: Helmut Bauer: Die Entwicklung des Stiftungs- und Stipendiumswesens an der Karl-Franzens-Universität Graz 1863–1914. Graz 1989 (Diplomsko delo).

Zusammenfassend läßt sich folgendes feststellen. Solange nicht bekannt ist, wieviele Personen wo studiert haben, läßt sich die Rolle der Universität Graz quantitativ nicht festlegen, da die studentische Frequenz zu bestimmten Jahren allein zu wenig Klarheit verschafft; ein Fingerzeig für die Bedeutung ist immerhin, daß rund zwei Drittel bis drei Viertel der aus der Slowenischen Steiermark, Krain, Görz-Gradisca oder Triest nach Graz Kommenden hier ihr Studium begannen; ein größerer Teil verblieb, ein kleinerer Teil setzte woanders fort oder brach ab. Es gab noch ganz wenige Studentinnen, zumal beim Vollstudium; bevorzugt waren Kurzstudien oder »Unterhaltungs«-Semester. Der Zuzug an die juristische Fakultät überstieg bei weitem alle anderen Fakultäten und deutet auf das große Interesse am Dienst im öffentlichen Bereich hin. Es gab zahlreiche Fälle, bei denen mehrere Kinder einer Familie studierten, daß ein nicht geringer Teil der Väter berufs- oder pensionsbedingt aus den südlicheren Teilen des Einzugsgebiets nordwärts übersiedelt waren (vor allem nach Graz) und daß gleichfalls ein nicht geringer Teil Väter zum Zeitpunkt der Studien der Kinder bereits ein höheres Alter erreicht haben muß oder gar nicht mehr gelebt hat.

Slovenski šolski muzej, Plečnikov trg 1, Ljubljana

Slovenski šolski muzej v Ljubljani izdaja svoje glasilo (Zbornik za zgodovino šolstva – šolska kronika), razstavne kataloge, bibliografije in druge publikacije s področja zgodovine šolstva. Od leta 1948 je izšlo 51 razstavnih katalogov in od teh so nekateri še na voljo:

Razstavnih katalogi

- Vincenc Žnidar: Življenje in delo J. H. Pestalozija. 1970
 Tatjana Hojan: Žensko šolstvo in delovanje učiteljic na Slovenskem. 1970
 Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969. 1970
 Slovenska šolska knjiga ob 200-letnici šolskih uradnih tiskov. 1972
 Šolske stavbe Ljubljane. 1974
 Tatjana Hojan: Izobraževanje odrasle mladine. 1975
 Slavica Pavlič: Dijaški in študentski domovi. 1976
 Andrej Vovko: Prekmursko šolstvo skozi stoletja. 1977
 Andrej Vovko: Popotnik-sodobna pedagogik 1880–1950–1980. 1980
 Jože Ciperle: Klasični jeziki in učne ustanove pri Slovencih do 1918. 1981
 Tatjana Hojan: Sodelovanje osnovnošolcev pri mladinskih listih in šolskih glasilih pred letom 1941. 1982
 Od risanja do likovne vzgoje: zgodovina in razvoj likovnega pouka. 1982
 Razstava učbenikov za pouk slovenskega jezika do leta 1918. 1983
 Tatjana Hojan: Prešeren v čitankah do leta 1941. 1984
 Minka Pahor: Ukinitve slovenskih in hrvaških šol na Primorskem. 1984
 Jože Ciperle-Vinko Skalar: Vzgojni zavodi. 1987
 Jože Ciperle-Andrej Vovko: Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja I. 1988
 Odprta šola – o.š. Podčetrtek. 1989
 Tatjana Hojan: 100 let učiteljske organizacije. 1989
 Jože Ciperle: Šolska spričevala. 1991
 Branko Šuštar (ured.): Šola za sestre – zdravstveno šolstvo na Slovenskem 1753–1992. 1992

Druge publikacije

- Jože Ciperle – Andrej Vovko: Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja. 1987
 Tatjana Hojan: Bibliografija Slovenskega učitelja 1872–1877. 1988
 Tatjana Hojan – Marisa Škerk-Kosmina: Učiteljski list, Trst 1920–1926. Bibliografsko kazalo, razprava. 1991
 Slavica Pavlič: Predšolske ustanove na Slovenskem 1834–1945. 1991

Navedene publikacije lahko po sprejemljivih cenah dobite ali naročite v Slovenskem šolskem muzeju v Ljubljani (061/213-024).

RAZPRAVE FILOZOFSKE FAKULTETE

1985

Janek Musek: Narava in determinanta zavestnega odločanja

Štefan Kociančič – Dragi Stefanija: Glosarij zbornika bratov Miladinovih

Nataša Golob: Dvanajstero mesecev: Povezave in ikonografija likovnih in literarnih ciklov od pozne antike do renesanse

1986

Jelka Pirkovič: Zgodovina urbanih oblik Kostanjevice na Krki

Tone Pretnar – Božena Ostromecka: Slovensko-poljski slovar – poskusni snopič

Slovenci v evropski reformaciji

Slovenski jezik v znanosti, 1

1987

Janez Höfler: O prvih cerkvah in pražupnijah

Stane Bernik: Črnomelj, urbanistični, arhitekturni in spomeniškovarstveni oris

Lokev skozi čas

Ivan Stopar: Karolinška arhitektura na Slovenskem

Iva Mikl-Curk: Rimska lončena posoda

1988

Etnološka stičišča, 1

Gregor Kocijan: Slovenska kratka pripovedna proza 1892–1918, Bibliografija

Irene Mislej: Janez Benigar

1989

Slovenski jezik v znanosti, 2

Milena Horvat: Ajdovska jama

Boris Paternu: Modeli slovenske literarne kritike. (Od začetkov do 20. stoletja)

1990

Janek Musek: Simboli, kultura, ljudje

Andrej Ule: Filozofija Ludwiga Wittgensteina (Od traktata do filozofskih raziskav)

Krešimir Nemec: Med literarno teorijo in zgodovino (razprave in eseji)

Jože Pogačnik: Starejše slovensko slovstvo

Paola Korošec: Alpski Slovani – Die Alpenlawen

Ivan Stopar: Vojak, potepuh in vedutist Friedrich Bernhard Werner Silesius

1991

Ivan Stopar: Joseph Leopold Wiser pl. Berg, Ljubljanski vedutist, kaligraf in miniatrist

Janez Sagadin: Razprave iz pedagoške metodologije

Zoran Stančič, Vincent Gaffney: Napovedovanje preteklosti – uporaba GIS v arheološki študiji otoka Hvara – GIS approaches to regional analysis: A case study of the Island of Hvar

Etnološka stičišča 3 – Ethnological Contacts 3 – Zbieznosci etnologiczne 3

Dragi Stefanija: Osnovni frekvenčni slovar Nove Makedonije: Osnoven čestoten rečnik na Nova Makedonija

Jože Koruza: Slovstvene študije

1992

Cvetko Butkovič: Razvoj glasbenega šolstva na Slovenskem, 1

Franc Križnar: Slovenska glasba v narodnoosvobodilnem boju

Dušan Nečak: Obisk preteklosti

Maks Tušak: Risanje v psihodiagnostiki

Razprave FF izdaja Znanstveni inštitut Filozofske fakultete univerze v Ljubljani, Aškerčeva 12, tel. 061/150-001, int.201. Knjige lahko kupite z naročilnico ali pri prodajalcu knjig v avli fakultete in v Kulturno-informacijskem centru Križanke, Trg francoske revolucije 7, Ljubljana.

Franc Rozman

NEMŠKI IN SLOVENSKI DELAVCI V DELAVSKEM GIBANJU NA SLOVENSKEM

Referat na znanstvenem posvetovanju Nemška in slovenska kultura na Slovenskem od začetka 19. stoletja do druge svetovne vojne 30. oktobra 1990 v Ljubljani

Delavsko gibanje je bilo od vseh začetkov političnega organiziranja zaradi svojih osnovnih programskih izhodišč (proletarec nima domovine, kapitalizem je mednarodni) tisti politični tabor, kjer so se veliko bolj kot v katerikoli drugi stranki člani povezovali tudi ne glede na narodnost. Slovenski primer je tozadevno zelo značilen, saj je bila mobilnost proletariata na tem teritoriju in pri teh prebivalcih, posebej še v nekaterih panogah kot n.pr. v rudarstvu, pri železnici, velika. Zato gre pri tej problematiki za skupek več vprašanj, ki so vsa po vrsti še slabo raziskana in znanstveno obdelana.¹ Za naslovno problematiko je zlasti čas do prve svetovne vojne precej komplicirano področje, manj pa kasnejši čas. Na eni strani gre za odnos slovenskega delavskega gibanja do nemškega (tako avstrijskega kot tudi rajhovskega), vplive nemškega gibanja na slovensko, organizacijske in idejne povezave, za vprašanje delavskega tiska in politične literature, za delovanje in organiziranje slovenskih delavcev zunaj slovenskega etničnega teritorija, za vprašanje soodvisnosti delavske kulture in oblik vsakdanjega življenja in podobno, na drugi strani pa je situacija seveda obratna ali kratko rečeno: gre za delovanje in organiziranje nemško govorečega delavstva na slovenskem ozemlju. Tukaj in zdaj je mogoče opozoriti le na nekaj stvari.

Začetki delavskega gibanja na Slovenskem so bili najbolj izrazito zaznamovani tako s povezanostjo z nemško govorečim delavskim gibanjem kot tudi z udeležbo nemško govorečih delavcev v tem gibanju. Delavsko gibanje v takoiimenovanem Heldenzeit der Arbeiterbewegung, ko je bilo delovanje omogočeno in omejeno le na društveno dejavnost, stranke pa še ni bilo, je imelo izrazit pečat obrtniških pomočnikov in vajencev, deloma tudi mojstrov, medtem ko industrijsko delavstvo pri nas takorekoč še ni bilo organizirano.² Omejeno je bilo na nekatera večja mesta in trge, kjer pa je bil delež nemškega prebivalstva na slovenskem ozemlju relativno močan, ponekod tudi prevladujoč. Predvsem na Štajerskem in Koroškem so zato imela ta društva mnogo bolj videz nemških društev kot slovenskih in so bila vodilna mesta v društvih v rokah nemško govorečih delavcev, kar ne velja edino za Kranjsko z Ljubljano, pa tudi tukaj ne za vsa društva v mestu. Društva so se ustanovila takoj, ko je bilo to zakonsko mogoče, brez zamud glede na višje razvite dežele, kar je potrebno poudariti, in so združevala tako nemško kot tudi slovensko govoreče delavce in za vse obdobje do devetdesetih let 19. stoletja nacionalni problem ni predstavljal posebnih težav, čeprav ne moremo reči, da ne bi kdaj stopil v ospredje. Društveno življenje se je odvijalo velikokrat dvojezično, sicer pa bodisi slovensko ali nemško, glede na sestav društva. Jezik ni bil posebna ovira, saj so slovenski delavci praviloma znali nemško, obratno pa ne, toda glede na takratno majhno uporabljano slovenščino v mestih slovensko govoreči delavci tega še niso smatrali za zapostavljanje. V nekaterih večjih središčih (Gradec, Maribor) je bila sestava društev tudi tri ali štirinacionalna in občevalni jezik je bila tedaj vedno nemščina. Kot že omenjeno, nacionalni problem ni predstavljal večjega problema, nekajkrat pa je prišel na dan.³ Glede na podatke, s katerimi razpolagamo, pa lahko rečemo, da so bili primeri nacionalne nestrpnosti redki. Celo obratno: razpravljanja Wiesthalerja v Mariboru, ko je govoril o pomembnosti nacionalne identitete in poudarjal, da se politična svoboda lahko spet pridobi, izgubljena nacio-

¹ Franc Rozman, *Delavska kultura in zgodovina vsakdanjega življenja v Avstriji. Razmerja med etnologijo in zgodovino*, Ljubljana-Maribor 1986, str. 76–85.

² Jasna Fischer, *Čas vesolniga socialnega punta se bliža. Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetka do leta 1889*, Ljubljana 1984, zlasti str. 32–87 in F. Rozman, *Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem do prve svetovne vojne*, Ljubljana 1979, zlasti str. 29–84.

³ Fischer n.d., str. 93, 95, 97–100, Rozman, n.d., str. 33–36.

nalna identiteta pa nikoli več, so tako strpna kot v kasnejših desetletjih niso bila nikoli več.⁴ Tudi stališče o samoodločbi narodov na kongresu v Neudörflu ob udeležbi slovenskih štajerskih delavcev se v kasnejših strankinih programih v vsem času monarhije ni več ponovilo.⁵ Tudi poročila o delavskem gibanju na Slovenskem izpod peres slovenskih avtorjev so brez težav našla prostor v nemških delavskih časnikih.⁶

V tem prvem obdobju je delavsko gibanje pri nas v idejnem pogledu pod izključnim vplivom nemškega, vpliva drugih evropskih delavskih središč ni moč najti, ne od drugih južnoslovenskih narodov, ne ruskega, pa tudi ne francoskega. Med delavskimi voditelji ni govora o Marxu ali Engelsu, pač pa ima nesporno vodilno vlogo Lassalle, pa tudi Most in tedanji avstrijski delavski organizatorji (bratje Scheu, Oberwinder, Kaler-Rheintal) in zanimivo je, da je bil Lassalle tja do prehoda v 20. stoletje takorekoč edina simbolna figura, ki je dobila mesto v društvenih prostorih.⁷ Zdi se, da delavci na Slovenskem niso brali originalnih del nemškega socializma, ampak so ideje sprejemali indirektno iz avstrijskega delavskega časopisa in iz agitacijskih potovanj različnih nemško govorečih agitatorjev. Zato je v tem času odigral zelo pomembno vlogo ta tisk, v čitalnicah delavskih društev pa ni manjkalo tudi delavskih časnikov iz rajha in čeških dežel. V prostorih delavskih društev so bili na mizah v Ljubljani, Mariboru in Celovcu vsi glavni časniki, v manjših krajih pa je bila ta ponudba precej manjša. Drugače je bilo s knjigami, kjer so splošnoizobraževalna ali tudi leksikalna dela imela veliko prednost pred socialističnimi teoretiki. Kot zanimivost naj povem, da je bil prvi izvod Marxovega Kapitala najden pri slovenskem delavcu leta 1884, vendar pa ne na slovenskem ozemlju.⁸ Zato pa je bilo mariborsko delavsko društvo naročeno na organ prve internacionale Der Vorbote,⁹ kar je bil edini primer na ozemlju nekdanje Jugoslavije. Slovenskega delavskega tiska še ni bilo, čeprav so se želje in zahteve pojavljale na številnih shodih. Zaradi precejšnje pismenosti in znanja nemščine pa informiranost vsaj o širši dejavnosti ni preveč trpela. Pa tudi vodilni avstrijski delavski listi (Volkswille, Vorwärts, Arbeiterfreund) so pogosto prinašali podatke in poročila o dogajanju na Slovenskem.¹⁰

Za čas začetkov delavskega gibanja imamo tudi kar precej podatkov o delovanju slovenskih delavcev v drugih pokrajinah Avstrije in v južni Nemčiji. Ti podatki kažejo, da so se naši delavci pojavljali tudi v vodilnih strukturah delavskih društev od Gradca in Leobna do Dunaja, Linza, Salzburga in Bodenskega jezera.¹¹ Temu delovanju je zaradi razpršenosti in fragmentarnosti podatkov težko slediti. Podobno pa lahko ugotovimo, da je tudi na Slovenskem delovala vrsta delavskih voditeljev, ki so se širše zapisali v zgodovino delavskega gibanja drugih dežel (Robert Wagner, Zenz, Muchitsch). Ob situaciji, kakršna je bila, in ob načinu delovanja je marsikdaj težko reči, kaj je v tem gibanju slovenski in kaj nemški delež, in celo, kakšen je osnovni predznak tega gibanja.

Bistveno drugačna situacija nastane konec stoletja, ko se je najprej osnovala avstrijska socialdemokratska stranka in 1896 še slovenska Jugoslovanska socialdemokratska stranka, ki je seveda že nasledek sporov, nastalih zaradi nerešenega in vse bolj aktualnega nacionalnega vprašanja.¹² Vse odtlej pa do razpada monarhije se ločnica med slovenskim in nemškim v delavskem gibanju pri nas pogloblja; edina razlika je Koroška, kjer se slovensko delavsko gibanje skorajda nič ni uveljavilo. V teh dveh desetletjih postaja tudi vse bolj jasno, da je bil internacionalizem v socializmu bolj težnja in želja, da pa je v resnici veljala misel Viktorja Adlerja, ki je želel, da bi bil jezik avstrijske socialne demokracije nemščina, ker je pač die deutsche Sprache etwas an sich werthabendes.¹³ To se je izrazito pokazalo na spodnjem Šta-

⁴ Prav tam.

⁵ F. Rozman, Die slowenische Arbeiterbewegung zur Zeit des Neudörfler Parteitages. ITH-Tagungsberichte 8, Wien 1976, str. 124–131.

⁶ Fischer, n.d. in Rozman, Socialistično delavsko gibanje, na več mestih.

⁷ Rozman, Socialistično delavsko gibanje . . . , str. 147.

⁸ F. Rozman, Slovenski anarhist Karel Anton Potisek v Salzburgu, ZČ 40, 1986, str. 113–115.

⁹ Rozman, Socialistično delavsko gibanje . . . , str. 87.

¹⁰ Rozman, isto delo in Fischer, n.d. na več mestih.

¹¹ Prav tam, pa tudi še Helmut Konrad, Das Entstehen der Arbeiterklasse in Oberösterreich, Wien 1981, str. 263–267 in Herbert Steiner, Die Arbeiterbewegung Österreichs 1867–1889, Wien 1964, str. 8.

¹² F. Rozman, Die Südslawische sozialdemokratische Partei und die slowenische nationale Frage. Gesellschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburger-monarchie 1830–1918, Wiesbaden 1987, str. 237–252.

¹³ Hans Mommsen, Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage in Habsburgischen Vielvölkerstaat, Wien 1963, str. 305.

jerskem ob dolgoletnem sporu, kdo naj organizira na tem področju: ali štajerska deželna organizacija ali JSDS. Spor je privedel končno do razmejitve med mariborskim in celjskim okrožjem. Prvo je pripadlo v organizacijskem pogledu Gradcu, drugo pa Ljubljani. Slovenske organizacije severneje od Celja so bile redke in slabotne, podobno pa obratno velja za nemške v južnem delu spodnje Štajerske. Zdaj je bilo tudi vse manj dvojezičnih shodov in zborovanj.¹⁴ V pretežno slovenskih predelih nastopajo slovenski agitatorji, na Koroškem in v severnem delu spodnje Štajerske pa nemško govoreči koroški in štajerski. Pri tem velja pripomniti, da o kakšni možnosti organizacij JSDS na Koroškem v stranki sploh ni bilo nikoli niti govora. Na prvomajskih shodih se na Kranjskem sliši tudi kakšna slovenska narodna pesem, na drugi strani pa neredko tudi *Die Wacht am Rhein*. Na Kranjskem so brali Rdeči prapor, na Koroškem in Štajerskem pa *Arbeiterwille*. Seveda so tudi izjeme in Etbin Kristan je včasih šel na shod tudi v Velenje ali Borovlje, kot je na primer vodja avstrijskih železničarjev Tomschik govoril tudi v Ljubljani ali v Šempetru na Krasu. Toda to so bili le sporadični pojavi.

Nastaja pa slovenski tisk, od časnikov, brošur, prvomajskih spisov do revije *Naši zapiski*¹⁵ in vse bolj se uveljavljajo tudi slovensko pišočii publicisti in žurnalisti. Ostaja pa tudi velika navezanost in odvisnost JSDS od strankinega centra. Finančna pomoč za delavski tisk v slovenščini, pa tudi za organizacijo, za volilne spopade je bila velika. Tudi v idejnem pogledu je vpliv nemškega socializma prevladujoč. Šele v dvajsetem stoletju se v tisku skuša popularizirati tudi druge socialistične mislece, zlasti Čehe in južne Slovane.¹⁶ Stranka sama in njeni vodilni protagonisti pa so vseskozi ostali zagovorniki politike skupnega strankinega vodstva in to tistega dela, ki ga je utelešal Viktor Adler. Burno politično dogajanje v monarhiji, različne mednarodne krize in pa domače slovenske razmere: vse to je vplivalo, da se je tudi v delavski stranki odnos do nemštva spremenil. Stranka je vse manj poudarjala internacionalnost in se vse bolj vpletala v domačo politiko, zato je tudi morala nastopati proti naraščajočemu nemškemu pritisku. Skrbelo jo je tudi stanje na Koroškem in Štajerskem, kjer se je slovensko govoreče delavstvo vse bolj ponemčevalo. Ob vsem tem je seveda razumljivo, da je nekdanja absolutna prevlada v idejnem pogledu vendarle začela nekoliko upadati. V sami stranki je skupina mlajših razumnikov skušala domisliti slovenski tip socializma. Etnične meje so zdaj postale važne in so odločale o marsičem, predvsem seveda tudi o politiki strank. JSDS je kljub temu, da je bila še v okviru skupne stranke, vendarle slovenska stranka, ki je upoštevala slovenske interese. Zato je bil položaj slovenskega delavca drugačen, če je bil organiziran na Koroškem ali severneje od Celja. Ta problem je postal zlasti važen in marsikje odločilen ob koncu vojne in ob razpadu monarhije. Vpliv delavske kulture, kakor je že ta termin sporen, in idejni vpliv pa je bil iz nemškega kulturnega kroga v vsem obravnavanem obdobju močan in je imel zagotovo tudi številne pozitivne posledice.

¹⁴ F. Rozman, Socialna demokracija na slovenskem Štajerskem in problem nacionalne razdelitve. ZČ 40, 1986, str. 291–297.

¹⁵ F. Rozman, *Naši zapiski 1902–1914*. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 11–12, 1971–72, str. 81–89., glej tudi Irena Gantar-Godina, *Masaryk in masarykovstvo pri Slovencih*, Ljubljana 1987, str. 55–79.

¹⁶ Prav tam.

Zusammenfassung

DEUTSCHE UND SLOWENISCHE ARBEITER IN DER ARBEITERBEWEGUNG IN SLOWENIEN

Franc Rozman

In der Arbeiterbewegung sozialdemokratischer Orientierung in Slowenien waren aufgrund der Zweisprachigkeit in der Untersteiermark, besonders in Kärnten und zum Teil in Triest (neben dem dominierenden Italienisch) auch deutschsprachige Arbeiter organisiert und aktiv. Es geht um wesentlichen um zwei Zeiträume, die sich stark voneinander unterscheiden. Das erste ist die Zeit der sogenannten Vereinstätigkeit, als noch keine sozialdemokratische Partei bestand. Damals kamen in unseren Städten (Ljubljana, Maribor, Ptuj, Celje) in den Arbeiterbildungsvereinen sowohl slowenische als auch deutsche Arbeiter zusammen, es gab keine nationalen Gegensätze, das Vereinsleben wickelte sich manchmal auch zweisprachig ab. Völlig anders war es in der Zeit

von 1890 bis zum Ersten Weltkrieg, als die nationale Frage auch in der Arbeiterbewegung schon stark im Vordergrund stand und sich auch in dieser große Gegensätze zeigten. Das war auch die Zeit, wo das Wirken der Sozialdemokratie verursachte, daß viele Arbeiter, vor allem in national gemischten Milieus, ihre Nationalität einbüßten und im Deutschtum aufgingen. In dem ersten Zeitraum kann man auch einige slowenische Arbeiter verfolgen, die in anderen, nichtslowenischen Kronländern der Monarchie aktiv sind, und es ist manchmal schwer zu unterscheiden, was in der damaligen Arbeiterbewegung deutsch und was slowenisch und was ihr bestimmendes Vorzeichen war. Völlig anders war es im zweiten Zeitabschnitt, wo die slowenische Arbeiterbewegung durch Heranziehen von Intellektuellen, durch Entstehung der Arbeiterpresse und anderweitiger Fachliteratur ihre Eigenheiten entwickelt und sich von der deutschen in mancherlei unterscheidet, obwohl die generelle Orientierung natürlich der gemeinsamen österreichischen Sozialdemokratischen Partei untergeordnet ist.

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

SI-61000 Ljubljana, Kongresni trg 1, tel. 061/156-152

Inštitut od leta 1960 izdaja revijo **Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (PZDG)**, ki se je leta 1986 preimenovala v **Prispevke za novejšo zgodovino (PNZ)**. Revija objavlja razprave, članke, historično dokumentacijo, poročila o simpozijih, knjižna poročila in recenzije, različne bibliografije in tekočo bibliografijo sodelavcev inštituta. V prvih letih izhajanja je bila revija izrazito usmerjena v zgodovino naprednega delavskega gibanja in NOB, vedno bolj pa je širila krog svojega objavljanja tudi na širša področja slovenske zgodovine. Zdaj lahko rečemo, da je to revija za novejšo slovensko zgodovino. Uredništvo se trudi, da bi bila revija pestra, kvalitetna in sodobna.

Prilagamo seznam še dostopnih letnikov, pri čemer opozarjamo, da sta letnika 1962 in 1973 že razprodana, nekaj letnikov pa je že skoraj razprodanih. Revijo lahko naročite pri založbi Mladika, SI-61000 Ljubljana, Kongresni trg 1, kupite pa pri vseh slovenskih knjigarnah.

PZDG 1960/1	PZDG 1981
PZDG 1960/2	PZDG 1982
PZDG 1961/1-2	PZDG 1983
PZDG 1963/1-2	PZDG 1984
PZDG 1965/1-2	PZDG 1985
PZDG 1966/1-2	PZDG 1986
PZDG 1967/1-2	PNZ 1987
PZDG 1968/69, 1-2	PNZ 1988
PZDG 1970/1-2	PNZ 1989/1 – Trideset let Inštituta za zgodovino delavskega gibanja. – Biobibliografije.
PZDG 1971/72	PNZ 1989/2
PZDG 1975/76	PNZ 1990
PZDG 1977	PNZ 1991
PZDG 1978/79	PNZ 1992
PZDG 1980	

Vlasta Stavbar

IZJAVE V PODPORO MAJNIŠKE DEKLARACIJE

(3. del)

III. GORIŠKA

Na Goriškem se je izreklo za majniško deklaracijo 29, občin, veliko pa je izjav z osebnimi podpisi. Izjav društev (razen dveh) ni, nekaj je izjav duhovščine.

Za deklaracijske izjave Goriške v fondu ADF v Pokrajinskem arhivu Maribor lahko rečem, da se jih izreka za habsburško monarhijo, nekatere pa jo še posebej poudarjajo. Upoštevat pa je potrebno tudi to, da je Goriška bila dolgo časa vojno ozemlje, tudi še potem, ko so bili konec oktobra 1917 Italijani odbiti na Piavo.

Časovno sledimo tem izjavam od oktobra 1917 do marca 1918, nekatere pa še v aprilu. Glavnina podpisovanja je bila od decembra 1917 do februarja 1918.

Pregled po sodnih in političnih okrajih Goriške

Politični okraj Gorica

Sodni okraj	Kraj	Kdo pošilja	Število podpisov			Datum*	
			ženske	moški	skupaj		
KANAL	Kal pri Kanalu	županstvo				18. 1. 1918	
GORICA	Gorica	dež. posl. goriški občinski odbor				7. 1. 1918	
	Osek	županstvo				6. 2. 1918	
	Ozeljan	županstvo				28. 4. 1918	
AJDOVŠČINA	Gorenja Tribuša	županstvo					
	Ajdovščina	županstvo				18. 11. 1917	
		žene in dekleta	268		268	9. 1. 1918	
		podr. Narodne delavske organizacije		267	267		
	Gabrje	županstvo				25. 1. 1918	
	Gojače	občinski odbor				25. 1. 1918	
	Kamnje	občinski odbor				18. 11. 1917	
		žene in dekleta	588		588	27. 1. 1918	
	Sv. Križ	starešinstvo občine				2. 12. 1917	
		prebivalstvo	370		578	15. 4. 1918	
	Lokavec	županstvo		208		10. 1. 1918	
		žene in dekleta	454		454	2. 1. 1918	
		rokodel. podporno društvo			10	13. 1. 1918	
	Riheberk = (Branik)	žene in dekleta	517		517		
	Šmarje	občinski zastop				23. 10. 1917	

* (A na koncu podatkov v tabelah, za datumom, pomeni, da je v izjavi posebej poudarjena pripadnost Avstriji)

V goriškem okraju se je 11 občin izreklo za majniško deklaracijo. Osebnih podpisov je bilo zbranih 2672, vsi so iz sodnega okraja Ajdovščina, medtem ko so v sodnih okrajih Kanalu in Gorici podane le izjave občinskih odborov in županstev ter izjava goriških deželnih poslancev.

Politični okraj Sežana

Sodni okraj	Kraj	Kdo pošilja	Število podpisov			Datum	
			ženske	moški	skupaj		
KOMEN	Kopriva	županstvo				6. 2. 1918	
		žene in dekleta	40		40		
	Šlivo, Prečnik	žene in dekleta	228		228	30. 1. 1918	
	Šempolaj						

Sodni okraj	Kraj	Kdo pošilja	Število podpisov			Datum	
			ženske	moški	skupaj		
SEŽANA	Štanjel	občinski odbor županstvo				3. 1. 1918 5. 1. 1918	
	Štjak Dutovlje	županstvo upravni odbor prebivalstvo	156	46	202	6. 1. 1918 27. 1. 1918 31. 1. 1918	
	Lokev	županstvo žene	406		406	10. 12. 1917 6. 1. 1918	
	Naklo	županstvo moški		95	95	2. 12. 1917	A
	Povir	starešinstvo dekleta in žene dekleta in žene	157 408		157 408	1. 11. 1917	A
	Sežana	učiteljstvo občinski odbor	8	28	36	2. 11. 1917 30. 1. 1918 2. 12. 1917	A
	Skopo	občinski zastop ženstvo	196		196	2. 2. 1918 27. 1. 1918	A
	Štorje Tomaj	občinski odbor obč. starešinstvo				12. 1. 1918 15. 1. 1918	A
	Veliki Repen	tomajska župnija občinski odbor	561	111	672	12. 2. 1918 27. 1. 1918	
		žene in dekleta	292		292	28. 1. 1918	A
	Zgonik	žene in dekleta	433		433	15. 2. 1918	A

V sežanskem okraju se je 13 občin izreklo za deklaracijo, zbrali pa so kar 3165 podpisov. V fondu je tudi izjava sežanskega učiteljstva s 36 podpisi.

Tudi od tod so izjave s poudarjeno formulo o Avstriji in izrazom zvestobe habsburški dinastiji ter podporo politiki Jugoslovanskega kluba. Citiram nekatere: županstvo občine Naklo, 2. 12. 1917: »Čestitam Jugoslovanskemu klubu, da se je tako srečno rešil Šušteršiča in Jakliča! – Hočemo kot vedno zvesti Avstriji in Slovani biti združeni v smislu deklaracije pod mogočnim habsburškim žezlom in biti še nadalje jugoslovanski, nepremagljivi ščit proti vsem zakletim sovražnikom Habsburžanov in naše svete slovanske zemlje.«¹⁴⁴ Občinski zastop Skopo se v svoji izjavi 2. 2. 1918 zavzema: »za lastno državo na demokratičnem temelju pod žezlom slavnih Habsburžanov!« Tudi ženstvo tega kraja je poslalo Jugoslovanskemu klubu polo s 196 podpisi 27. 1. 1918 in z izjavo navdušenja: »Živela svobodna Jugoslavija v okviru slavne Avstrije pod vlado našega ljubljenega vladarja Karla I.«¹⁴⁵ Žene in dekleta iz Velikega Repna so 28. 1. 1918 poslale dr. Korošcu polo z 292 podpisi z zahtevo združitve pod Habsburžani.

Politični okraj Tolmin

Sodni okraj	Kraj	Kdo pošilja	Število podpisov			Datum*	
			ženske	moški	skupaj		
TOLMIN	Grahovo	županstvo žene in dekleta	483		483	24. 1. 1918 27. 1. 1918	A A
	Znojile, Stržišče, Kal Sv. Lucija	vaščani obč. starešinstvo			186	29. 1. 1918	
	Nemški Rut, Grant	žene in dekleta	155		155		A
	Podbrdo	žene in dekleta	383		383	17. 1. 1918 24. 1. 1918	A
	Ponikve Tolmin	županstvo duhovščina			21	15. 12. 1917	
BOVEC	Bovec	duhovščina			4	6. 2. 1918	
KOBARID	Breginj Kobarid	županstvo žene in dekleta	311		311	18. 2. 1918 25. 12. 1917 26. 1. 1918	A
	Sedlo	župan starešinstvo				8. 2. 1918	
CERKNO	Bukovo Cerkno	žene in dekleta županstvo	200	50	250	23. 12. 1917	A
	Šebrelje	obč. starešinstvo				3. 3. 1918	A

¹⁴⁴ PAM, ADF, kart. IV, št. 722.

¹⁴⁵ PAM, ADF, kart. IV, št. 733.

V tolminskem okraju je najbolje zastopan sodni okraj Tolmin, kjer so zbrali kar 1228 podpisov od skupno 1793 v celotnem okraju. Za majniško deklaracijo se je izreklo 7 občin. Iz Bovca je izjava dekanjske duhovščine. Ostalo so izjave občinskih odborov in županstev ter izjave s podpisi prebivalstva.

Skoraj polovica krajev, ki so dali izjavo za deklaracijo, poudarja Avstrijo in slavi cesarja Karla poleg osnovne izjave za majniško deklaracijo, kjer je habsburška klavzula že upoštevana. Navajam nekatere: žene in dekleta iz Grahovega so poslale na Dunaj polo s 347 podpisi in z željo: »da se združijo vse zemlje monarhije, kjer prebivajo Slovenci, Hrvatje in Srbi v samostojno državo pod žezlom habsburško – lotarniške dinastije, ki bodi prosta vsakega narodnega gospostva tujcev in ki bodi zgrajena na demokratičnem temelju.« Kar pesem so spesnili vaščani Znojil, Stržišča in Kala:

»Zato za uho si zapiši vsak Nemec, Madžar, Italijan,
samostojen, svoboden če biti hrabri Jugoslovani,
v državi, ki vlada naj jo Habsburžan.«¹⁴⁶

Tudi županstvo Dornberga je 28. 1. 1918 izjavi dodalo pesem:

»In koga bomo pač volili
Na zlati prestol posadili.
Naj bode Karol naš vladar
Jugoslovanski pravi car!«¹⁴⁷

Tudi žene in dekleta z Nemškega ruta in Granta s 155 podpisi, vendar brez datuma, vzklikajo: »Živela Jugoslavija in njen vladar Karol I!«¹⁴⁸

Bukovo iz sodnega okraja Cerkno je sprejelo izjavo z 250 podpisi, ki izraža zaupanje in zvestobo cesarju Karlu I in habsburški dinastiji. Izjava ni datirana. Med drugim je rečeno: »Ob našem presvetlem cesarju Karolu smo uverjeni, da bo nam pripomogel do pravic, ki nam gredo po našem krvnem in denarnem davku.«¹⁴⁹ Tudi občinsko starešinstvo Šebrelje v svoji izjavi 3. 3. 1918 govori o svojem ljubljenu cesrju Karlu I.¹⁵⁰

Na Goriškem je bilo zbranih veliko število osebnih podpisov (7630).

V fondu za Goriško so v mariborskem arhivu še izjave železničarjev na železniški progi Opčine–Volčja draga–Ajdovščina z 267 podpisi, vendar brez datuma, dve izjavi slovenskih in hrvaških beguncev iz Steinklama v Sp. Avstriji (20. 1. 1918) ter iz Brucka na Litvi (11. 2. 1918) s 46 podpisi. Od tod so izjavo poslale tudi dekleta in žene Marijine družbe s kar 2175 podpisi 11. 2. 1918. V izjavi govorijo tudi o pobiranju podpisov in življenju beguncev.¹⁵¹ Tri so izjave slovenskih vojakov s front, in sicer dve s fronte Piave (polk št. 28 in Voj. pošta št. 192), ena pa izjava »sobojevnikov in prijateljev naše ljube avstrijske domovine iz Boine št. 281 z 18 podpisi, vendar brez datuma.«¹⁵²

IV. KOROŠKA

Za Koroško sta v fondu Acta declarationi faventia 30. V. 1917 Pokrajinskega arhiva Maribora le dve poli s podpisi prebivalstva za majniško deklaracijo. Prva pola s 105 podpisi je iz Apač. Druga pola je obsežnejša. Gre za 1106 podpisov, ki so jih zbrali »Slovenci in Slovenke« iz štirih krajev Tolsti vrh, Guštanj, Kotleje, Dobrije v sodnem okraju Pliberk. Izjava je bila poslana 10. 3. 1918. Med drugim, rečeno, »naj dobimo vsi Jugoslovani v Avstriji in na ogrskem svojo samostojno Državo Jugoslavijo pod habsburškim žezlom.«¹⁵³

Skupaj je bilo zbranih 1211 podpisov, ni pa nobene izjave občinskega odbora.¹⁵⁴

Politični okraj Velikovec

Sodni okraj	Kraj	Kdo pošilja	Število podpisov			Datum	
			ženske	moški	skupaj		
PLIBERK	Kotleje, Dobrije, Tolsti vrh	podpisani	719	387	1106	10. 3. 1918	A
DOBRLA VAS	Apače	podpisani	73	32	105	april 1918	

¹⁴⁶ PAM, ADF, kart. IV, št. 713/1.

¹⁴⁷ PAM, ADF, kart. IV, št. 707.

¹⁴⁸ PAM, ADF, kart. IV, št. 744.

¹⁴⁹ PAM, ADF, kart. IV, št. 705.

¹⁵⁰ PAM, ADF, kart. IV, št. 736.

¹⁵¹ PAM, ADF, kart. IV, št. 704.

¹⁵² PAM, ADF, kart. IV, št. 750.

¹⁵³ PAM, ADF, kart. IV, št. 700.

¹⁵⁴ Ude navaja podatek 19.000 podpisov in 9 občinskih odborov (Ude, str. 103). Glej še op. 171.

V. ISTRA

V IV. kartonu ADF je tudi 27 pol z deklaracijskimi izjavami iz Istre. Je 5 občinskih izjav, ostalo pa so izjave s podpisi prebivalstva, ena izjava beguncev iz Ližnjana, podpisi duhovščine ter nekaterih društev.

Deklaracijsko gibanje je bilo tod močno, saj so zbrali 15049 podpisov. Prevladujejo izjave prebivalstva.¹⁵⁵

Časovno jim sledimo od decembra 1917 pa vse do maja 1918.

Pregled po sodnih in političnih okrajih Istre

Politični okraj Koper

Sodni okraj	Kraj	Kdo pošilja	Število podpisov			Datum	
			ženske	moški	skupaj		
KOPER	Dekani	podpisani	122	117	239	3. 2. 1918	A
		pogreb. pod. dr. Karel Liškovič			32	11. 12. 1917	
	Kozina	županstvo				24. 1. 1918	
		sabor Istre				25. 1. 1918	
	Marezige	županstvo				12. 2. 1918	
		aprovizorič. kom.				27. 1. 1918	
	Očizla Klanec	občinski odbor				27. 12. 1917	
	Nasirec	žene in dekleta	70		70		
	Mihele	žene in dekleta	74		74		
BUZET	Gabrovnica	žene in dekleta	322		322	11. 3. 1918	A
	Draga	žene in dekleta	73		73		
	Buzet	občine				3. 2. 1918	
	Roč	podpisani	197	159	356	10. 2. 1918	
	Dolenja vas	žitelji	363	219	382	13. 2. 1918	

V koperskem okraju je bilo zbranih 1675 podpisov za deklaracijo. 3 občinski odbori so se izrekli za združitev v novo državo pod Habsburžani. Svojo podporo je izjavilo tudi pogrebno podporno društvo Dekani z 32 podpisi. Svojo posebno izjavo je dal posestnik in trgovec Karl Liškovič iz Črnega kala 11. 12. 1918. Kozina je sprejela izjavo »od svih u domovini prisutnih zastupnika hr., slov. naroda na raspuštenom saboru Istre«¹⁵⁶ 25. 1. 1918 s 15 podpisi.

Občinski odbor Očizla – Klanec 27. 12. 1917 »zahteva na podlagi narodnega načela in samoodločbe za vse Hrvate, Srbe in Slovence v monarhiji ujediničenje in državna samostojnost pod habsburškim žezlom.«¹⁵⁷ Tudi »podpisani općinari« iz Roča v sodnem okraju Buzet s 365 podpisi žele, »da se najme svi jugoslovanski narodi obitvani u AO monarhiji, koji govore hrvatski, srpski i slovenski ujedine u jednu slobodnu i nezavisnu jug. državu na temelju narodnog samoodredjenja pod okriljem Habsburške dinastije.«¹⁵⁸

Politični okraj Lošinj

Sodni okraj	Kraj	Kdo pošilja	Število podpisov			Datum	
			ženske	moški	skupaj		
CRES	Cres	podpisani	33	45	78	2. 4. 1918	A
LOŠINJ	Lošinj	svečenstvo			70		
KRK	Baška	podpisani	411	767	1178	14. 2. 1918	A
	Omišalj	podpisani	249	376	625		
	Krk	podpisani	84	31	115		
	Vrbnik	podpisani	149	138	287		

¹⁵⁵ Pleterski navaja, da prebivalstvo ni pokazalo dosti razumevanja in zanimanja za podpisovanje (Prva odločitev . . . , str. 184).

¹⁵⁶ PAM, ADF, kart. IV, št. 756.

¹⁵⁷ PAM, ADF, kart. IV, št. 767.

¹⁵⁸ PAM, ADF, kart. IV, št. 773.

Tudi z otokov so prihajale izjave s podpisi prebivalstva z navdušenjem za deklaracijo in njeno uresničitev. V političnem okraju Lošinj je bilo zbranih 2353 podpisov prebivalstva, od tega 70 podpisov duhovščine iz Lošinja. Podpisani z otoka Cresa so 2. 4. 1918 v svoji izjavi izrazili navdušenje za deklaracijo: »Osvjedočeni, da je budućnost našeg naroda zajamčena jedino u ostvarivanju te deklaracije.«¹⁵⁹

Pola s kar 1178 podpisi iz Baške (14. 2. 1918) vsebuje naslednjo izjavo: »Mi podpisani odobravamo rad naših Jug. zastopnika na državnem zboru u Beču . . . u jednu samoupravnu državu pod habsburškim žezlom.«¹⁶⁰

Politični okraj Pazin

Sodni okraj	Kraj	Kdo pošilja	Število podpisov			Datum	
			ženske	moški	skupaj		
PAZIN	Pazin	žene in dekleta	827		827	24. 1. 1918	A
		učitelji				22. 1. 1918	
		Tiskovno društvo				16. 1. 1918	A

Iz okraja Pazin je v fondu le ena pola s 3 izjavami. Svojo izjavo je dalo Tiskovno društvo v Pazinu 16. 1. 1918, kjer pozdravlja mirovno prizadevanje in izraža vdanost cesarju Karlu in habsburški dinastiji.¹⁶¹

Politični okraj Poreč

Sodni okraj	Kraj	Kdo pošilja	Število podpisov			Datum	
			ženske	moški	skupaj		
MOTOVUN	Višnjana	podpisani	132	206	338	4. 1. 1918	A
		podpisani	146	74	220	15. 2. 1918	
	Vovacin	podpisani v Firencah	45	26	71	23. 3. 1918	
		podpisani	34	71	105	2. 2. 1918	
		podpisani	152	289	441	2. 3. 1918	
BUJE	Krašica	podpisani	2	21	23	13. 5. 1918	
POREČ	Poreč	podpisani			472	20. 5. 1918	

Poreški okraj je zbral 1670 podpisov. So samo izjave z osebnimi podpisi, drugih ni. Prvi so šele iz januarja 1918, dve pa sta tudi še iz maja 1918.

Podpisani so Hrvati, pogosto se imenujejo kar Jugoslovani. Tudi oni si novo državo predstavljajo pod vladarjem Karlom. Občina Višnjana v motovunskem sodnem okraju je sprejela polo z 338 podpisi in z željo podpisanih Hrvatov (4. 1. 1918), »da budemo jednakopravni sa svim narodima pod slavnim žezlom našeg presvitlog cara Nj. v. Karla I.«¹⁶²

Politični okraj Pula

Sodni okraj	Kraj	Kdo pošilja	Število podpisov			Datum	
			ženske	moški	skupaj		
VODNJAN	Vodnjan	podpisani	244	459	703		
PULA	Ližnjan	begunci			16	22. 1. 1918	
ROVINJ	Kanfonah	občani			1595	17. 3. 1918	

Puljski okraj je zbral 2314 podpisov, med njimi 16 podpisov beguncev iz Ližnjana, živečih v Steinklamu.

Kar 1595 podpisov so zbrali v Kanfanarju (17. 3. 1918). V svoji izjavi poleg pozdravljanja mirovne akcije zahtevajo ujedinjenje našeg troimenog naroda od Mure do obale bučnog Jadrana u samostalnoj Jugoslovenskoj državi organiziranoj na širokoj demokratski podlozi.«¹⁶³

¹⁵⁹ PAM, ADF, kart. IV, št. 753.

¹⁶⁰ PAM, ADF, kart. IV, št. 751.

¹⁶¹ PAM, ADF, kart. IV, št. 770.

¹⁶² PAM, ADF, kart. IV, št. 774.

¹⁶³ PAM, ADF, kart. IV, št. 757.

Politični okraj Volosko

Sodni okraj	Kraj	Kdo pošilja	Število podpisov			Datum	
			ženske	moški	skupaj		
PODGRAD	Podgrad Materija	podpisani županstvo	1318	834	2215	12. 1. 1918	A
						13. 12. 1917	A
VOLOSKO	Kastav	duhovniki podpisani	615	413	2313	januar 1918	A
					20	7. 2. 1918	A
					654	15. 2. 1918	A
					1028	25. 1. 1918	
	Lovran	podpisani					
	Opatija, Volosko	podpisani					

Iz okraja Volosko je 5 pol izjav. Med njimi je izjava županstva Materija ter kastavske duhovščine, ostalo so izjave prebivalstva in podpisi za deklaracijo.

Zbranih je bilo veliko število podpisov, in sicer kar 6210. Zlasti veliko so jih zbrali v Podgradu – 2215. V izjavi 12. 1. 1918 je rečeno: »da se Slovenci, Hrvati in Srbi združimo v samostojno državno telo pod habsburškim orlom, pomneč in imajoč pred očmi, da s tem nabolje služi domovini, splošni blaginji in prejasni vladarski habsburški hiši.«¹⁶⁴ Prav tako duhovščina kastavskega dekanata v svoji izjavi 7. 2. 1918 poudarja potrebo po združitvi pod Habsburžani.

VI. OSTALO

V V. kartonu fonda ADF so izjave iz Hrvatske in Slovenije, Bosne in Hercegovine ter Dalmacije.

V fondu je 46 izjav iz Hrvatske. Gre za izjave občin, v večji meri pa so to pole s podpisi prebivalstva, zlasti hrvatskih žena, in sicer je iz teh pol razvidno 7495 podpisov za deklaracijo. Časovno zajamejo obdobje od januarja 1918 dalje, iz leta 1917 je le izjava občine Trsat (11. 11.). Izjavo iz Bršadina (Vukovar) so podpisali ljudje različnih narodnosti, ki so se zdravili v kužni bolnici. Med podpisi so Srbi – 415, Hrvati, Rusi, Poljaki, dva Turka, Čehi, Muslimani, ki se izjavljajo »za jugoslovansko deklaracijo.«¹⁶⁵

Za deklaracijo se je izjavila tudi »Jugoslovanska akademska mladina« v Gradcu, gimnazije iz Požege, dijaki varaždinske gimnazije s 103 podpisi.

V Pragi se jugoslovanska akademska mladina izreka za deklaracijo. Podpisanih je 50, med njimi Petar Kajganović, zdravnik; Nikola Bodrožić, akademski kipar; Marko Margetić, profesor; Srb Milan Nedeljković, akademski slikar; Branko Čop.¹⁶⁶

V mapi z izjavami iz Bosne in Hercegovine sta dve izjavi, izjava iz Konjica poznega datuma (23. 7. 1918) ter izjava Hrvatov iz Sarajeva, naslovljena na Uredništvo »Hrvatskega dnevnika« v Sarajevu.

Kraj	Kdo pošilja	Število podpisov			Datum	
		ženske	moški	skupaj		
Diemlach pri Brucku na Muri	Slovenci slovenski in hrvatski rudarji	75	170	32	19. 3. 1918	A
				170		A
Graz	slovenske služkinje v Gradcu			75	5. 2. 1918	
Galicija	Slovenci slovenski fantje na boj. polju 10. stot.	13	6	11	15. 1. 1918	
				6	13. 1. 1918	
Dunaj	Slovenke			13	13. 1. 1918	
Glaubeck	slovensko društvo sv. Barbara			300	21. 1. 1918	
Riedau na Gor. Avstrijskem	Josepina Watzak (soproga žel. urad.)					
Steinklamm	slovenski in hrvatski begunci iz Primorja				20. 1. 1918	

¹⁶⁴ PAM, ADF, kart. IV, št. 772.

¹⁶⁵ PAM, ADF, kart. V, št. 814.

¹⁶⁶ PAM, ADF, kart. V, št. 834.

Kraj	Kdo pošilja	Število podpisov			Datum	
		ženske	moški	skupaj		
Fronta na Piavi	slov. fant. topnič. pol. št. 28 vojniki želez. varst. voj. p., št. 192 slovenski častniki na fronti p. 279 vojaki 35. maršalbataljona		21 43	21 43	3. 1. 1918 1. 2. 1918	
Boina, št. 281	sobojevniki, prijatelji ljube avstr. domovine		18	18		A
Bruck ob Litvi	begunci dekleta in žene Marijine družbe			46	11. 2. 1918	
		1577	598	2175	11. 2. 1918	A

Obsežen je snopič izjav iz Dalmacije. To so izjave občin, številne pa so izjave prebivalstva s podpisi. V 30 polah je zbranih 16.566 podpisov za deklaracijo. Številne so izjave duhovščine, tu je tudi izjava Hrvatske čitaonice Knin, 6. 3. 1918.

Izjave vsebujejo tudi obsežne tekste, ki dajejo podporo politiki Jugoslovanskega kluba, se navdušujejo nad združitvijo v samostojno državo pod Habsburžani in na osnovi hrvaškega državnega prava. »Svečenici konavolskog dekanata«, 23. 1. 1918: »Izričemo članovima ovog kluba, a na čelu braći Slovencima – svoje pouzdanje, odobravanje i hvala za njihov rad, za gospodarsku i političku slobodu našeg naroda.«¹⁶⁷ »Hrvatice, pristašice katoličkog ženskog pokreta« iz Zadarskega okraja zahtevajo v izjavi s 436 podpisi »narodno ujedinjenje Slov., Hrvata i Srba u jedno tijelo – Jugoslaviju – pod starodrevnim habsburškim žezlom.«¹⁶⁸ Zanimiva je izjava splitskega meščanstva, naslovljena dr. Korošcu 26. 2. 1918 s 7259 podpisi: »Ovom prigodom istaknut ćemo Vam želju izraženu nam sa toliko strana, da bi k nama došli po mogućnosti dva člana Vašeg kluba, od kojih jedan Slovenac, te u Splitu održali javnu skupščinu.«¹⁶⁹

Že poleti 1917 je grozila nevarnost, da bo ostalo deklaracijsko gibanje omejeno in zaprto v okviru slovenskega prostora in da bo brez podpore ostalih Jugoslovancev doživelo neuspeh. Zato so slovenski politiki, zlasti Krek in Korošec, odšli na vrsto agitacijskih potovanj po Hrvaški, Dalmaciji in BIH.¹⁷⁰ Kot je razvidno iz izjav v Pokrajinskem arhivu Maribor, je njihova dejavnost spodbudila jugoslovansko razpoloženje v političnih krogih Zagreba, Sarajeva in Splita in jih navdušila za manjšinsko deklaracijo.

Sumarna tabela

Kraj	Število krajev	Število podpisov		
		ženske	moški	skupaj
Štajerska	524	63615	11698	75313
Kranjska	254	23704	6725	30429
Goriška	43	6800	830	7630
Koroška	4	792	419	1211
Istra	29	10714	4335	15046
Hrvatska in Slavonija	45			7495
Bosna in Hercegovina	3			
Dalmacija	29			16566
Skupaj	931			152984

Ta pregled deklaracijskih izjav iz fonda Acta declarationi faventia v Pokrajinskem arhivu Maribor oziroma nasploh deklaracijsko gibanje na Slovenskem, s poudarkom na Štajerski, daje neko sliko in utrip množic v zadnjem obdobju vojne. Izjave nam kažejo občutke in razpoloženje najširših slojev v želji po rušenju dualizma in ustvarjanju nove državne tvorbe.

¹⁶⁷ PAM, ADF, kart. V, št. 787.

¹⁶⁸ PAM, ADF, kart. V, št. 792.

¹⁶⁹ PAM, ADF, kart. V, št. 799/1.

¹⁷⁰ Momčilo Zečević, Slovenci in ustvarjanje države SHS, Glasnik Slovenske matice, XIII, 1989, 1, str. 36–37.

Velik del izjav, na Štajerskem pa več kot 90%, vsebuje osnovno idejo o ohranitvi monarhije. Združitev z brati Hrvati in Srbi so si mnogi Slovenci predstavljali le v okviru habsburške monarhije.

Pri zbiranju podpisov za deklaracijo je potrebno poudariti dvoje, in sicer, da so akcijo pobiranja v glavnem organizirale ženske. Pri tem ne smemo pozabiti njihove želje po miru in vrnitvi mož, katera jih je verjetno pri akciji pospeševala. Zbiranje podpisov pa je organizirala, čeprav v manjši meri, tudi duhovščina oziroma župniki po župnijah. Pri zbiranju podpisov so jih državne oblasti pogosto ovirale. V fondu Acta declarationi faventia v mariborskem arhivu je zbranih kar precej primerov, kjer so zbiralce in podpisane preganjali.

Toda kljub temu je bilo na Slovenskem v deklaracijskem gibanju, po podatkih iz fonda ADF v Pokrajinskem arhivu Maribor, zbranih 129.629 podpisov.¹⁷¹

¹⁷¹ Upoštewane niso izjave, ki se nahajajo v arhivu Inštituta za narodnostna vprašanja in Arhivu Republike Slovenije.

Zusammenfassung

ERKLÄRUNGEN ZUR UNTERSTÜTZUNG DER MAI-DEKLARATION (3. Teil)

Vlasta Stavbar

In der Fortsetzung der Erörterung wurden die Deklarationserklärungen der Länder Görz-Gradisca, Kärnten und Istrien sowie die Deklarationserklärungen aus Kroatien und Slawonien, Bosnien und Herzegowina und Dalmatien behandelt und analysiert. Die Orte, Akteure und Organisationen wurden nach Gerichtsbezirken aufgegliedert.

Für Görz-Gradisca wurde eine große Zahl individueller Unterschriften gesammelt, etwas weniger stark waren Erklärungen von Vereinen und Organisationen vertreten. Eine Besonderheit stellten in Görz und Gradisca die Erklärungen von Flüchtlingen und Soldaten dar, was bei der Nähe der Front nicht verwunderlich ist.

Weniger stark vertreten war Kärnten, wie aus den Daten des Fonds des Regionalarchivs Maribor zu schließen ist.

Für Istrien war eine größere Zahl von Deklarationserklärungen, mesit individuelle Unterschriften, gesammelt worden.

Anhand der Erklärungen läßt sich eine starke Unterstützung der Deklarationsbewegung auch außerhalb des slowenischen Raums, besonders in Dalmatien und der Inselwelt, feststellen.

Mit diesem Teil der Analyse ist die Untersuchung der Deklarationserklärungen aus dem Fonds Acta declarationi faventia im Regionalarchiv Maribor abgeschlossen. Die Gesamtanalyse vermittelt ein Stimmungsbild in den breitesten Bevölkerungsschichten im letzten Kriegsjahr, getragen von dem Wunsch, den Dualismus zu Fall zu bringen und ein neues Staatswesen zu erschaffen.

Zbornik za zgodovino šolstva

ŠOLSKA KRONIKA

Slovenski šolski muzej v Ljubljani izdaja svoje glasilo, ki izhaja kot vsakoletni zbornik s tradicijo leta 1964 nastalega zbornika šolsko-pedagoških muzejev v Ljubljani, Zagrebu in Beogradu. Kot specializirana slovenska revija za zgodovino šolstva in pedagogike predstavlja včerajšnji utrip naših šol in je s svojim sporočilom obrnjena h koreninam, iz katerih raste tudi današnji šolski dan.

Revija je odprta za zgodovinarje, pedagoge, slaviste in vse šolnike, pa tudi za zgodovinske krožke, ki s svojimi prispevki predstavljajo raziskovalne rezultate s področja zgodovine šolstva od študij, objav virov, spominskih zapisov in poročil o publikacijah. Objavlja pa tudi bibliografijo za slovensko zgodovino šolstva.

Zbornik za zgodovino šolstva: Šolska kronika je na voljo naročnikom in drugim na sedežu uredništva v Slovenskem šolskem muzeju, Plečnikov trg 1 v Ljubljani.

Zadnja številka revije (25/1992) prinaša poleg različnih prispevkov o preteklosti šolstva tudi prispevke o vprašanih šolskih arhivov, o jubilejih naših šol in o tem, kako napišemo zgodovino svoje šole.

Milica Kacin - Wohinz

PRIMORSKI KRŠČANSKI SOCIALCI MED VOJNAMA

Predavanje v Zgodovinskem društvu, Ljubljana 6. februarja 1992

Pred prvo svetovno vojno sta bili na Goriškem klerikalna Slovenska ljudska stranka in liberalna Narodnonapredna v ravnotežju, drugače kot na ostalem slovenskem ozemlju, kjer je odločno prevladovala SLS. V Trstu z okolico, ki je imel status samostojne dežele, pa klerikalne stranke sploh ni bilo, ampak so bili narodno usmerjeni Slovenci v političnem društvu Edinost, ki se je imelo za nadstrankarsko, dasi je bilo njegovo vodstvo liberalno. V klerikalni stranki na Goriškem se je že pred vojno pojavila nova struja s socialnimi idejami in s časopisom *Novi čas* (1905–1915). Tik pred vojno je s pomočjo nadškofa Sedeja zrušila konzervativno Gregorčičevo vodstvo. Prva svetovna vojna je s soško fronto povzročila politično mrtvilo, na gospodarskem področju pa velikansko škodo.

Politične stranke na Goriškem so obnovile delovanje sredi leta 1918, najprej SLS, ki je na sestanku 15. septembra 1918 dosegla združitev obeh struj in se zavzela za enoten nastop s kmečko in narodno napredno stranko.¹ Ta se je po vzgledu v centralni Sloveniji preimenovala v Jugoslovansko demokratsko stranko. Dne 13. septembra so te stranke ustanovile Pokrajinski odsek narodnega sveta v Gorici, po podeželju pa krajevne narodne svete. SLS je začela 19. septembra izdajati tednik Goriška straža. Narodni svet je zastopal pripadnost slovenskega dela Goriške k Jugoslaviji in izvedel plebiscit s podpisovanjem deklaracije po celi Primorski. V dneh prevrata je prevzel oblast v Gorici in nad slovenskim delom Primorske, kar pomeni, da je tedaj, do prihoda italijanske vojske to ozemlje pripadalo novoustanovljeni Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov na ozemlju razpadle Avstroogrske. V novembru je na osnovi Londonske pogodbe Primorsko zasedla italijanska vojska in je narodne svete, tudi italijanske, razpustila.

Med slovenskim prebivalstvom se je odtlej razvijala samo socialistična stranka, ki se je konec 1919. leta pridružila italijanski, medtem ko so slovenske meščanske stranke obnovile delovanje šele sredi leta 1919, ko je popustil okupacijski represivni režim. Dne 3. avgusta 1919 so se na zborovanju v Trstu združile za združitev v enotno politično društvo Edinost s sedežem v Trstu in z odseki za Goriško in za Istro. Glasilo je bilo dnevnik Edinost. Združitev je narekovalo dejstvo, da so vsi »pod eno peto«, kot je rekel na zborovanju predsednik Edinosti Vilfan, zato je program obsegal zgolj načelo: »da se pomore našemu ljudstvu«.² Društvo Edinost, katerega vodstvo je ostalo v rokah tržaških liberalcev, se je proglasilo za nadstrankarsko, za predstavnika in zaščitnika slovenskega in hrvaškega naroda v Italiji. Zunaj so ostali le slovenski socialisti, pozneje komunisti. Stranke v Edinosti so imele avtonomijo delovanja na prosvetnem, kulturnem in gospodarskem področju, v skladu s svojimi nazori. Za združitev so bili tudi slovenski in hrvaški duhovniki, ki so v težkih razmerah prevzemali tudi prosvetno vodstvo v svojem okolju. Duhovnik Ivan Rejec je sredi leta 1920 na zborovanju Edinosti zahteval, da društvo sprejme program, prilagojen najširšim slojem, kmetom in delavcem, kajti »narodna bodočnost bo največ od tega odvisna, ali jo bomo mogli nasloniti na te socialne formacije ali ne«. Eden razlogov za to zahtevo je bil, »da ne smemo boja proti kapitalizmu puščati za monopol socialistom«, zato je zahteval pozitiven gospodarski program z »umerjeno in cilju splošne blaginje podrejeno socializacijo gotovih gospodarskih panog. A predvsem delo v velikem stilu zastaviti v obrambo naroda in kulture proti internacionalnim in čisto partiku-

¹ Tematika je do leta 1935 podrobno obdelana v knjigah: M. Kacin-Wohinz, *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918–1921*, Obzorja, Maribor 1972, *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev v letih 1921–1928*, Lipa, Koper, 1977 in *Prvi antifašizem v Evropi*, Primorska 1925–1935, Lipa, Koper, 1990. Poimenovanje »socialci« je vzeto iz virov, čeprav v začetku dvajsetih let sami sebe pogostoma imenujejo »krščanski socialisti« in tudi njihovi nazori so blizu socializmu. Med drugim pozdravljajo oktobrsko revolucijo in novi red v Sovjetski zvezi. Pozneje, ko gre za biti ali ne biti slovenske manjšine pod fašizmom, se čedalje bolj oklepajo krščanstva in Cerkve kot rešiteljice. Nasprotniki jim rečejo krščanski socialci pa tudi klerikalci. Dejansko so bili nadaljevanje predvojne ljudske stranke in vezani na Antona Korošca. V letih pred vojno se pojem »socialci« skoraj ne uporablja več, pač pa sami sebe imenujejo krščanska ali katoliška skupina, tudi krščanska demokracija.

² Edinost 4. avg. 1919.

larnim tendencam komunizma.« Na kulturnem področju je zahteval »čuvati in negovati krščansko vero družine in šole«. ³ V naslednjih tednih je časopis *Edinost* objavljala razlago teh smernic. Najpomembnejši delež pri tem so imeli duhovnik Virgil Šček, dr. Jože Bitežnik, ki se je v ruskem ujetništvu seznanil z boljševiško revolucijo ter dr. Engelbert Besednjak, ki je prišel v uredništvo *Edinosti* iz Ljubljane, kjer je urejeval Slovenca.

Januarja 1920 je Šček v osemnajstih točkah razložil »Načela socialno-gospodarskega programa« snujoče se krščanskosocialne Kmetsko-delavske zveze. Navedla bom glavne misli: Nasproti liberalizmu, ki ima človeka za neomejenega gospodarja, in nasproti komunizmu, ki ima lastnino za tatvino, je stališče krščanskih socialcev, da je lastnina upravičena, toda omejena. Vsak človek je dolžan delati; človek, ki ne dela, ne sme uživati dobrin, ki so jih drugi ustvarili z delom, Toda ni vsako delo pravo delo. Kdor ne dela naj ne je, kdor pa dela, ima pravico do življenja tudi za svojo družino in za čas, ko je dela nezmožen. Zato so zahtevali splošno socialno zavarovanje, socializacijo rudnikov in velikih tovarn, bank in zavarovalnic, soudeležbo delavcev v upravi in pri dobičku podjetja, kometsko-delavsko zakonodajo, splošno in enako volilno pravico za oba spola, čimširšo avtonomijo za tisti del Julijske krajine, kjer prebivajo Slovenci in Hrvati, prednost zaposlovanja za domačine itd. V povzetku ciljev je rečeno: »blagostanje vsega naroda, pravična razdelitev tvornih dobrin in sadov dela, popolna zrušitev kapitalističnega sistema in izgraditev novega reda, slonečega na socialni pravičnosti in enakosti vseh stanov.« Temelj za ta novi red sta solidarnost in socializem. V političnem pogledu je bil program avtonomija dežele, ker smo prepričani, da se bomo rešili narodne, gospodarske in socialne pogube le tedaj, ko bomo na svoji zemlji svoji gospodarji«. ⁴ Avtonomija je pomenila edini recept za ohranitev narodnosti in za zedinjenje vsega slovensko-hrvaškega prebivalstva, tudi komunistov.

Posledica te usmeritve, ki je spodrivala vpliv komunističnih idej zlasti med kmeti, so bili rezultati parlamentarnih volitev maja 1921. Društvo *Edinost* je nastopilo kot Jugoslovenska narodna stranka in doseglo enak odstotek glasov kot italijanske nacionalne stranke, ter pet mandatov: štiri na Goriškem, enega pa v Istri. Toda le en mandat je pripadal krščanskemu socialcu: Virgilu Ščeku. Krščanski socialci so bili hitro po vojni kadrovske šibki, vodilna skupina je pripadala mladi generaciji in niso bili kos ogromnemu potencialu, ki so ga podedovali od prejšnje ljudske stranke. Zato so pristali le na dva kandidata na volilni listi med petnajstim, le na enega člana v ožjem vodstvu *Edinosti* in le enega v uredništvu skupnega časopisa *Edinosti* (Besednjak). Politično društvo in z njim celotno narodno gibanje narodne manjšine v Italiji je torej ostajalo v rokah narodnoliberalnega tržaškega jedra, kar je v naslednjih mesecih privedlo do ostrih konfliktov.

Liberalno vodstvo je odklanjalo vsakršen program. Hotelo je imeti nadstrankarsko društvo sprejemljivo za vse sloje. Program pa bi pomenil sprejetje enega nazora, kar bi po Vilfanovem mnenju pomenilo, da bi bila odvzeta *Edinost* edina naloga, da služi skupnim narodnim interesom. Vendar vodstvo ni oviralo krščanskosocialni struji delovanja med ljudmi na podlagi lastnega programa. Najbolj množična je bila stanovska organizacija Kmetsko-delavska zveza, ustanovljena v začetku leta 1921 z nalogo, ščititi narodne in gospodarske interese teh dveh slojev. Delovala je v obliki velikih zborovanj, ki so sprejemala protestne resolucije proti novim davkom, proti poitaljančevanju šol, izganjanju slovenskega jezika iz javnosti, za občinsko in deželno avtonomijo, za izplačilo vojne odškodnine, za obnovo porušene dežele in tako naprej. Zborovanja so bila pod fašistično vlado, od 1924. prepovedana, zveza, ki je bila bolj gibanje kot organizacija, je delovala naprej s krajevnimi odbori in zaupniki. Ti so bili »socialno misleči« duhovniki, učitelji, kmetje, delavci in tudi dekleta. V centru v Gorici je delovalo tajništvo z dr. Josipom Bitežnikom. V neki okrožnici beremo, da je naloga organizacije vzgojiti nove ljudi, da bodo nadomestili bežečo inteligenco in da bodo gibanje obvarovali »pred nesmiselno iredento, saj je le znanje, zlasti žena, nenasilna a nepremagljiva iredenta«. ⁵

Druga stanovska organizacija je bil Zbor svečenicov sv. Pavla, ki je štel okrog 350 duhovnikov. V svojem Zborniku enakega imena je razvijal krščanskosocialno miselnost, po vaseh

³ Mestni arhiv Ljubljane, zbirka J. Vilfan, fasc. 16.

⁴ *Edinost* 20. in 21. jan. 1921.

⁵ Arhiv Slovenije, Pisarna za zasedeno ozemlje, fasc. 1.

pa so bili njegovi člani ne samo dušni, marveč tudi narodnopolitični in kulturni pastirji. Po terminologiji italijanskih raziskovalcev, n.pr. Sergia Tavana, so bili organski pastirji, torej ne samo jedro krščanskega socialstva temveč tudi narodnega gibanja.

Na kulturnoprosvetnem področju so krščanski socialci obnovili Krščansko socialno zvezo v Gorici z revijo Mladika. Pozneje je iz nje nastala Prosvetna zveza. Poleg kulturnega življenja je organizirala socialne in druge tečaje, zlasti za dijake in mladino. Na Gospodarskem področju so imeli Zadružno zvezo v Gorici in vseh vrst zadruge po deželi, ki so se po vojni hitro postavljale na noge. Sicer pa je bil ves ta organizirani svet pod okriljem enotnega društva Edinost, v katerem, kot rečeno, so začeli ostri spopadi za prevlado.

Že v nastopnem govoru v rimskem parlamentu je Šček zaigral na drugačno karto kot glavni slovenski predstavnik, liberalec Vilfan, dasi so bile deklaracije o odnosu do italijanske države sprejete v popolnem soglasju med strankama. Z razliko od Vilfanove obsojajoče in nacionalistično naravnane obtožbe italijanskega režima je Šček apeliral na sožitje, na medsebojno razumevanje, da bi narodna manjšina postala most med dvema sosednjima državama, med dvema kulturama in civilizacijama.⁶

Goričani, krščanski socialci so očitali Tržačanom nedelavnost, brezprogramnost, zanježmarjanje socialne problematike, koncentracijo sredstev v Trstu, diktatorsko odločanje enega ali dveh ljudi; zahtevali so pridružitve k Italijanski ljudski stranki, ki naj bi, kot druga najmočnejša stranka v rimskem parlamentu, zastopala interese manjšine in zlasti avtonomijo. Ko je don Sturzova ljudska stranka stopila v fašistično vlado, oktobra 1922, je ta predlog odpadel.

Julija 1922 se je odsek društva Edinosti v Gorici osamosvojil, postal je samostojno društvo Edinost, ki je še vedno vključevalo krščanske socialce in liberalce. Enako je storil istrski odsek, le da se je tam najprej krščanskosocialna struja organizirala v lastno društvo, nato pa se je ponovno fuzionirala z narodnimi liberalci. To teritorialno razcepitev je narekovala posebnost problematike Goriške in Istre, ki da je malomeščanski Trst sploh ne razume. Dejansko je goriška Edinost in njena Goriška straža takoj prevzela krščansko barvo. Spor med Gorico in Trstom se je zaostрил, ko je Vilfan dosegel menjavo avstrijskih kron za tržaško Jadransko banko, ne pa tudi za zadruge. Jadranska banka v Trstu je že 1923 prešla v italijanske roke, 1924 pa je bila likvidirana. Goričani so tudi vztrajali, da se ustanovi Narodni svet med tremi društvi, ki bi zastopal splošne narodne interese, toda v njem niso hoteli imeti Vilfana. Narodnemu svetu je Vilfan nasprotoval, ker bi bil le surogat za prejšnjo enotno organizacijo, itd. itd. Po pisanju Goriške straže ni šlo za osebno rivaliteto med Ščekom in Vilfanom, temveč je bil spor posledica poskusa, podrediti celotno narodno gibanje Slovencev in Hrvatov krščanskemu socialstvu. »Ne Šček-Vilfan, temveč demokracija in absolutizem, moderno socialno gibanje in preživele družbene ideje, živo praktično organizatorično narodno načelo in abstraktni, govorniški, brezplodni nacionalizem, to je stvarno in realno ozadje spora«, je zapisala Goriška straža.⁷

Nadvlada krščanskega socialstva v goriškem društvu Edinost je prišla do izraza na občnem zboru 27. septembra 1923, ko v novo društveno vodstvo ni bil predlagan noben liberalni narodnjak, pač pa Engelbert Besednjak, Josip Bitežnik, Stojan Brajša in Anotn Vuk. Liberalci so zato demonstrativno zapustili zborovanje in se začeli posamič vključevati v tržaško Edinost. Goriško društvo je ponovilo svoja programska načela, narodno, krščansko, socialno in demokratično, ki tvorijo »neločljivo živo enoto, od katere se ne more odtrgati noben del . . . ako nočemo škodovati ljudstvu in ogrožati bodočnost naroda«. Krščanstvo pomeni krščansko družino in vzgojo moralno čistih in resnih ljudi, sposobnih za narodni odpor, zato so napovedali boj pijančevanju, zapravljanju, veseljačenju, »plesni kugi, ki je moralni, gospodarski in narodni grob našega ljudstva«. Socialna misel je bila temeljni predpogoj gospodarskega napredka, ker je slovenski narod narod revnih stanov, torej socialni in narodni boj tvorita neločljivo enoto. Demokracija pa je pomenila »načelo enakopravnosti vseh . . . oblast in kontrolo ljudstva nad svojimi političnimi organizacijami«. ⁸ Tudi v istrskem društvu je prišlo do razcepa. Ker pa so bili tam narodni liberalci močnejši, so se od enotnega

⁶ Goriška straža, 6. jul. 1921.

⁷ Goriška straža, 2. avg. 1923.

⁸ Goriška straža, 30. sept., 1. in 4. okt. 1923.

društva odcepili krščanski socialci in decembra 1923 obnovili Politično društvo za Hrvate in Slovence s tednikom Pučki prijatelj.

Pravi – nazorski – razcep je nastal 30. decembra 1923, ko je tržaško društvo Edinost sprejelo sklep o razširitvi svojega delokroga na vso deželo Julijsko krajino in se proglasilo za nadstrankarsko, enotno organizacijo vsega slovenskega ljudstva v Italiji za obrambo skupnih vrhovnih interesov. Razcepa si ni nihče želel, saj je ob poglobljenem raznarodovanju, ki ga je prav tedaj uvajala Gentilejeva šolska reforma, bitka za ohranitev narodnosti postajala vedno težja in brezupnejša. Poskusi Goričanov, da bi si v ta namen ustanovil Narodni svet, so bili zaman. Razcep oziroma težnjo krščanskih socialcev, da bi celotno narodno gibanje podredili katolištvu je, sodeč po virih, pospešil prihod msgr. Luigija Fogarja na čelo tržaškopropske škofije leta 1924. V njem, ki je kot Furlan zastopal pravico slovenskih vernikov do lastnega jezika, so videli zaveznika v bitki za ohranitev narodnosti, v goriški škofiji pa so še imeli pomoč slovenskega nadškofa – do 1931 – Fračiška Bogie Sedeja. Nagnjenost krščanskih socialcev k povezovanju z italijansko ljudsko stranko in nasprotovanje tržaških liberalcev tej tendenci (zavzemali so se za konfrontacijo narodnosti z italijanskim narodom in ne s strankami) so domači italijanski nacionalisti tolmačili, kot da so prvi kolaboracionisti, drugi pa intransigenti in iredentisti. Italijanski nacionalisti so si še posebej prizadevali ustvarjati prepad med strujama, saj je cepljenje sil šlo v prid njihove asimilacijske politike. Dejansko pa se glede zavzemanja za narodne interese manjšine stranki nista razlikovali, kvečjemu v taktiki. Do italijanske države in oblasti, tudi fašističnih, so oboji izražali lojalnost. Obe sta torej na usodnem narodnoobrambnem področju tvorili enoten klerikalno-liberalen narodnjaški tabor, ki je bil antifašističen, saj je fašizem pomenil raznaroditev manjšine.

Leta 1924, ko sta Italija in Jugoslavija sprejemali prijateljsko pogodbo, sta oba voditelja, Vilfan in Besednjak obiskala Mussolinija in mu izrazila zadovoljstvo zaradi pogodbe in upanje, da bo blagodejno vplivala tudi na položaj manjšine. Sicer pa sta zagotovila, da na bodočih parlamentarnih volitvah slovanski blok ne bo nastopal v opoziciji do države in vlade. Lojalnost sta stranki ohranili, dokler sta obstajali, krščanska pa, vsaj verbalno, do razpada fašizma.

Po napornih pogajanjih sta stranki sklenili enoten nastop na parlamentarnih volitvah aprila 1924 s Slovansko listo, na kateri so bili na 1., 3. in 5. mestu liberalni kandidati, na 2., 4. in 6. pa krščanski socialci. Izvoljena sta bila prva dva: Vilfan in Besednjak, ki sta bila hkrati tudi nesporna voditelja svojih strank oziroma društev Edinost. Besednjak je celo dobil nekaj sto preferenčnih glasov več kot Vilfan. Izvolitev dveh poslancev namesto petih iz leta 1921 je pomenila velik poraz slovensko-hrvaškega narodnega bloka, tembolj, ker je tudi komunistična lista dobila dva mandata, kakor leta 1921, predvsem s slovenskim glasovi. Izvoljen je bil Jože Srebrnič. Poleg fašistične volilne geometrije in terorja so na nizke rezultate in predvsem na abstinenco slovenskih in hrvaških volilcev vplivali izrazi lojalnosti Mussoliniju in ne nazadnje nezadovoljstvo tudi z medstrankarskimi spopadi.

Poslanca sta v rimskem parlamentu nastopala složno, akcije glede šolstva sta izpeljala z poslanci južnotirolskih Nemcev. Če je bil Vilfan bolj diplomat in v neposrednih stikih z vladnimi krogi v Rimu in s samim Mussolinijem, pa je bil Besednjak vehementen in obtožujoč govornik. Znamena sta bila Besednjakova govora 3. aprila 1925 o ekonomskem vprašanju v Julijski krajini, ki je izšel v samostojni brošuri, in 13. maja 1926, ko je med drugim rekel, da so Slovenci in Hrvati pripravljeni ubogati državo in spoštovati njene zakone, toda nikoli se ne bodo pustili poitalijančiti, kajti če ne dobe šol v materinem jeziku, se bo vsaka družina spremenila v šolo in vsi družinski očetje in matere bodo postali učitelji. V zadnjem govoru 23. marca 1927 pa je med drugim zagrozil, da se bodo ljudje uprli in če so prenesli stoletni germanski pritisk, bodo prestali tudi italijanskega.⁹ Javne obtožbe režima, ko je bil ta že trdno v sedlu (1926, 1927), so bile več kot pogumne, saj je take obsodbe socialistični poslanec Giacomo Mateotti leta 1924 plačal z življenjem. Aventinski opoziciji nefašističnih strank, ki je sledila Mateottijevemu umoru, pa se slovenska poslanca nista pridružila, češ da je fašizem notranji italijanski problem, narodna manjšina pa da se mora zavzemati za svoje specifične

⁹ Atti del Parlamento italiano, Camera dei Deputati, XXVII legislatura, Roma 1924–1928, vol. VI, str. 5719–5723 in vol. VII, str. 7155–7163.

probleme. Vendar je bil Besednjak tajno povezan z opozicijsko italijansko ljudsko stranko, ki je obljubila avtonomijo po padcu fašizma, če bo manjšina stala na protifašistični strani.

Organizacijsko ne tržaška ne goriška Edinost nista imeli izdelane strukture in članstva v klasičnem pomenu besede. Člani goriške Edinosti so bili vsi, ki so npr. pristajali na program Kmetско-delavske zveze, ki je bila le drugo ime za društvo Edinost. Med krščansko socialno Edinostjo in Političnim društvom za Hrvate in Slovence v Istri je bil ustanovljen skupen odbor in društvi sta dejansko tvorili eno enoto – krščanskosocialno stranko. V tržaški in reški provinci sta delovala pokrajinska odbora. V Gorici je bil ustanovljen še Vrhovni svet iz zastopnikov vseh kulturnih, gospodarskih in političnih organizacij. Bil je generalštab, kot pišejo italijanski viri, antiitalijanskega in antifašističnega gibanja. Kakor politične organizacije so se razdelila tudi kulturnoprosvetna društva, gospodarske in strokovne organizacije, le nekaj prosvetnih društev je ostalo zunaj obeh taborov, med njimi Učiteljska zveza. Krščanskosocialna Prosvetna zveza v Gorici je leta 1926 štela 131 društev z 8800 člani in 118 pevsкими zbori, 96 dramskimi krožki, 25 telovadnimi krožki itd. Bila je mnogo močnejša od liberalne Zveze prosvetnih društev na Goriškem in tudi od tržaške Prosvete. Posebej je bila organizirana Dijaška zveza z glasilom Rast, ki je bila namenjena vzgoji mlade inteligence. Na kulturnem področju so bile pomembne založbe, najmočnejša je bila Goriška Mohorjeva družba s 15.000 člani, v Istri pa je Mohorjeva družba imela 2000 članov. Obstajale so še Katoliška knjigarna, Jadranska založba, Katoliška zadružna tiskarna in Katoliško tiskovno društvo v Pazinu, pozneje še založba Sigma. Na gospodarskem področju je delovala Zadružna zveza v Gorici z glasilom Gospodarski list. Leta 1926 je štela 170 zadrug s 75.000 člani, med zadrugami je bilo 70 denarnih zavodov, hranilnic in posojilnic, 22 konzumnih, 45 mlekarских itd. Te so dajale materialno podlago gibanju.

Poleti 1927 so fašistični sekretarji obmejnih provinc sprejeli sklep o razpustu vseh slovenskih in hrvaških organizacij in njihovega tiska, ker da so anahronizem v fašističnem režimu. Do konca leta so bila razpuščena društva, 1928 še politično društvo Edinost v Trstu, januarja so bili prepovedani vsi časopisi, nato likvidirani obe zadružni zvezi v Trstu in Gorici. Ostale so posamezne zadruge po podeželju in večina založb. Katoliški tabor je umaknil svoje delo za ohranitev narodne manjšine v okrilje cerkve, ki je imela še avtonomijo in je postala zadnje zatočišče jezika, kulture in tradicij. Že sredi leta 1927, ko je grozil razpust društev, je goriški nadškof Francišek Borgia Sedej, ki se sicer v politiko ni vtikal, a tudi ni oviral svojih duhovnikov pri udeležbi v narodnem gibanju, poskušal rešiti društva tako, da bi se vključila v italijansko Katoliško akcijo. Toda ker je bila ta italijanska in brezpogojno podrejena cerkveni hierarhiji, se je Vrhovni svet krščanskih organizacij uprl, ker »naša slovenska Katoliška akcija ima še en vzvišen namen; ki se mu ne sme nikdar in pod nobenim pogojem izneveriti: vršiti mora narodnoobrambno delo, ki je bistveni del našega krščanskosocialnega programa«.¹⁰

Goriške Edinosti in Kmetско-delavske zveze oblast ni nikoli uradno razpustila iz »politične oportuniteti«, kot beremo v dokumentih; prenehali sta obstajati po emigraciji Besednjaka in Bitežnika leta 1931. Stranka se je zreducirala na katoliško ali krščansko skupino z Vrhovnim svetom v Gorici in zaupniki po deželi. Z razpustom parlamenta konec leta 1928 je narodna manjšina izgubila tudi svoja predstavnika v parlamentu v Rimu. Tisti trenutek sta bila v Jugoslaviji, od koder se Vilfan ni več vrnil v Italijo, pač pa je predstavljal narodno manjšino v Kongresu evropskih narodnosti, kateremu je ves čas obstoja, do 1938 predsedoval. Besednjak pa se je po naročilu dr. Korošca vrnil na Primorsko, da bi reševal kar bi se še rešiti dalo. Sicer pa je pričakoval takojšnjo konfinacijo in, kot je zaupal nekemu v Rimu, si je naravnost želel, da bi šel uklenjen skozi Gorico. To bi samo povečalo odpor manjšine.¹¹

Namesto v zapor je Besednjak odšel v Rim k Mussoliniju in mu, po podatkih italijanske policije, ponudil kompromisni predlog. Njegova stranka se bo odrekla političnega delovanja, če ji bo dopuščeno delovati na kulturnem področju ali če bodo obnovljene kulturne institucije. Rezultat teh pogovorov, ki jih v podrobnosti ne poznam, so bili trije časopisi: slovenski tednik Novi list, hrvaški Istarski list ter mesečnik za pouk in zabavo Družina. Časopisi so bili

¹⁰ I. Juvančič, Primorska duhovščina pod Italijo, Srečanja 1970, št. 23–24, str. 33–36.

¹¹ Archivio centrale dello Stato, Ministero dell'Interno, Direzione generale della pubblica sicurezza, (ACS, PS) Casellario politico centrale, Besednjak – 589.

zgolj informativni, brez političnih ali nacionalnih vsebin. Slovenski primorski komunisti so v svojem glasilu zelo ostro napadali Besednjaka, da se je prodal fašizmu. Kljub temu je goriški fašistični sekretar Avenanti zahteval ukinitve časopisov, ker niso obsodili tigrovske dejavnosti, obravnavane na prvem tržaškem procesu, in ker združujejo slovenske ljudi na liniji protitalijanstva in protifašizma.¹² Novembra 1930, po tigrovskem atentatu na fašističnega učitelja Sottosantija v Vrhopolju so bili ukinjeni. Odtlej so imeli Slovenci in Hrvati na kulturnem področju samo še knjigo. Krščanska skupina je izdajala v svojih založbah zlasti molitvenike, pesmarice nabožnih pesmi, priročnike, koledarje, socialno literaturo, od leposlovja pa zlasti domače pisatelje. Tudi knjiga je bila preganjana, cenzurirana, naklade zaplenjene, pisci in raznašalci pa preganjani.

Krščanska skupina v Gorici ni utrpela tolikega preganjanja kot narodnoliberalna v Trstu, ki je bila po letu 1928 praktično v zaporu ali v emigraciji. Le Janko Kralj, avtor zaplenjene rdeče knjige Boj malega naroda, je bil obsojen na 5 let konfinacije, a je bil že čez par mesecev pomiloščen. V začetku 1931 sta emigrirala Besednjak, ki se je pridružil Vilfanu v Kongresu evropskih narodnosti, in Bitežnik, ki sta z Davidom Doktoričem v Jugoslaviji predstavljala primorski krščanski tabor. Ustanovili so Sedejevo družino – društvo za krščanske emigrante iz Julijske krajine. Po Besednjakovem odhodu in ob odsotnosti Virgila Ščeka, ki je moral župnikovati v Avberju, je strankino vodstvo v Gorici prevzel Janko Kralj. Istrski del pa je vodil iz Trsta duhovnik Božo Milanović.

Dejavnost za narodno ohranitev so krščanski socialci umaknili v cerkev, ki je po konkordatu med Sv. Stolico in italijansko državo 1929. leta ohranila avtonomijo in pravico do materejnega jezika pri verskih opravilih. Kazalo je, da se bo ogrožena narodnost le prek te institucije rešila raznaroditve, zato se je stranka čedalje bolj oklepala Cerkve in vere. Nosilec boja proti raznarodovanju so bili slovenski duhovniki, ki so v okviru verske vzgoje in prek verskih društev (Marijine družbe) gojili tudi slovenski jezik, slovensko posvetno pesem, kulturo in tradicije. Zaradi nasilnega poitalijančevanja Cerkve, ki so jo podpirali italijanski škofi Antonio Santin v Trstu in Giovanni Sirotti ter Carlo Margotti v Gorici, so grozili s shizmo in papež naj bi na to odgovoril, naj kar gredo, da takih duhovnikov ne mara. V nekem komentarju te izjave beremo, da bi bila shizma božja previdnost, ker bi jih zapustil Sv. sedež in bi oblast vse duhovnike lahko konfinirala.¹³ V dokumentih italijanskih oblasti beremo, da je vse antiitalijansko in protifašistično gibanje, vsa sovražnost in ves slavizem na Goriškem delo duhovnikov. Vplivajo pa tudi na izstopanje ali nevpisovanje mladine v obvezne fašistične organizacije in podpirajo iredentiste. Zato je bilo 17 slovenskih in hrvaških duhovnikov obsojenih na desetine pa na opomin in svarilo ali policijski nadzor.

V načelu so krščanski socialci zagovarjali lojalnost do italijanske države in oblasti, nasprotovali so radikalnemu iredentizmu in posebej tigrovskemu terorizmu, predvsem zato, da bi obvarovali ljudi pred nepotrebnimi žrtvami. Kljub temu so znani iz začetka tridesetih let primeri, ki pričajo tudi o njihovi radikalni podtalni dejavnosti. Prvi dokaz je tajna okrožnica iz leta 1930, ki so jo našli pri nadškofovem nečaku duhovniku Cirilu Sedeju in ki daje natančna navodila za tajno organizacijo in akcijo. Šlo je za organiziranje mreže posameznikov po vseh krajih, imenovanih »dragi«. Imeli so posebne naloge: zbiranje informacij z vseh področij življenja za jugoslovanske časopise, ustvarjanje kroga sodelavcev, imenovanih »cenjeniki«, spodbujanje odpora proti raznarodovanju in vpisovanju v fašistične organizacije, organizacije bojkota kolaborantov, širjenje knjig, sestajanje in poročanje navzgor nadrejenemu, ki je bil »predragi«. Le tako, beremo v okrožnici, »se bo narod ohranil in sam Bog bo blagoslovil tvoje delo za relikvije, ki sta nam jih zapustila oče in mati . . .«¹⁴ Ni podatkov o razvoju in delovanju te mreže; da je obstajala, potrjuje izjava duhovnika Petra Šorlija. Pravi, da se je organizacija imenovala Zveza božjih narodnih delavcev, pripadniki so prisegli na sedežu Kmetско-delavske zveze v Gorici dr. Bitežniku in dobili ilegalno šifro – številko.

¹² ACS, Partito nazionale fascista, Situazione politica ed economica nelle provincie, fasc. 2. Zapisal je: »Pustiti sredi slovanske mase antiitalijanski in antifašistični časopis . . . pustiti ob njem neke vrste zvezo kmetov, ki šteje 20.000 (ponavljam dvajset tisoč) vpisanih, pomeni zame ubirati politiko harakirija.«

¹³ ACS, PS, Affari generali e riservati (AGR), 1941, b. 65.

¹⁴ ACS, PS, AGR, 1927–1933, 1932. sezione I, b. 2

Drug dogodek je bil ustanovitev in delovanje organizacije Črni bratje (1930). Nastala je po prvem tržaškem procesu po vzgledu tamkaj obsojene organizacije Borba oziroma Tigr; vključevala je dvanajst do osemnajstletne dečke, od Brd do Podbrda. Zlasti v spomin bazo-viških žrtev so širili letake, ki so jih izdelovali s štampljkami, in zbirali razstrelivo, da bi delali atentate. Bila je, kot kaže, popolnoma samoiniciativna. Decembra 1930 jo je policija odkrila, 16 fantov je aretirala in med drugim ugotovila, da pripadajo krščanskosocialni skupini. Štiri-najstletni Mirko Brezavšček je umrl za posledicami zapora. Epizodo je ovekovečil France Bevk v povesti Črni bratje.

Tretji primer je obveščevalna in teroristična skupina krščanskosocialne mladine, odkrite v Gorici in Brdih leta 1932. Animiral jo je Tigr (Albert Rejec), češ da morajo tudi katoliki dobiti svoje mučenike. V povezavi je bila z vplivnimi ljudmi, kot so bili voditelj mladinskih organizacij duhovnik Filip Terčelj, urednik ukinjene Goriške Straže Leopold Kemperle in brata Bratuž. Medtem ko so mladeniči priznali obveščevalno delo za jugoslovanski general-štab in so bili obsojeni na konfinacijo je Terčelj v obsežnem memorandumu opisal razloge za narodnoobrambno delo. Poudaril je lojalnost, priznal je le zbiranje podatkov o italijanskih ovaduhih, da so se jih v emigraciji v Jugoslaviji lahko izogibali. Kaznovan je bil s petimi leti konfinacije, potem je brezposeln moral emigrirati.¹⁵ K ilegalni dejavnosti spada tudi objav-ljanje dijaških literarnih dosežkov v litografiranih ali tipkanih brošurah: Tihe besede, Pisa-nice, Gmajna, Malajda, ki so jih od 1934 izdajali dijaki Milko Matičetov, Boris Pahor, Stanko Vuk in drugi. Svojega mučenca so dobili krščanski socialci v začetku leta 1937, in sicer Alojza Bratuža, skladatelja in pevovodjo, ki so ga fašisti zastrupili zaradi slovenske pesmi ob polnoč-nici v Podgori.

Krščanski tabor je bil do 1932 razcepljen v dve struji: Besednjakovo, ki jo je na Primor-skem predstavljal Šček, in Kraljevo. Med njima je bil nepremostljiv spor, ki je po spominih udeležencev zavzel »odurne oblike«. Po podatkih Kraljevcev je izbruhnil zaradi denarja, ki da ga Besednjak ni hotel izročiti za rešitev zadrug (zadružni fond – zafo); po podatkih Šček-Besednjakovcev pa je spora bil kriv Kralj, ker je po odhodu Besednjaka prevzel vse niti v svoje roke in sam o vsem odločal. Rekli so mu »žagar«. Večina preživelih trdi, da je bil spor boj za prevlado, vendar se je kazal tudi v manjšinski politiki. Ščekovci so bili za intransi-gentno radikalno politiko, nasprotovali so oportunističnemu molčevanju pri italijanskih oblasteh, zlasti po neuspešni misiji pri Mussoliniju leta 1937. Bili so iredentistično usmerjeni, vezani na jugoslovansko politiko prek Besednjaka, ki je bil blizu beograjski vladi. Kraljevci so se naslanjali na Rim, na Vatikan, posebej so poudarjali lojalnost do italijanske države in vlade, borili so se za drobtinice. Ob jugoslovansko-italijanski prijateljski pogodbi, marca 1937, je Janko Kralj »deklariral lojalnost državi in režimu«, enako tudi Leopold Kemperle, ki se je ponudil, da bo v jugoslovanskem tisku ugodno pisal o Italiji. Glede Kralja je goriški kvestor poročal, da ga zato ne preganjajo, ker je navzlic nasprotniški politiki storil oblastem »kakšno pomembno uslugo«. Tudi nekateri duhovniki so izrazili pripravljenost sodelovati z oblastmi, ne da bi se odrekli programu boja za politične in kulturne pravice narodne manj-šine¹⁶

Konflikt se je zaostroval zaradi Besednjakovih ostrih in javnih obtožb vatikanske politike do narodne manjšine, medtem ko je Kralj preko Sv. sedeža dosegal drobne koncesije, med drugim tednik Svetogorska kraljica. Ker je izhajal dvojezično in pod uredništvom italijan-skega redovnika, je bil tudi ta časopis predmet napadov Ščekovcev. Po Juvančevih podatkih je Kralj postajal vedno bolj katoliški in papeški in je celo »preveč prijazno gledal na fašiste«.¹⁷

V Kraljevi skupini so bili stolni vikar, voditelj Marijinih družb Mirko Brumat, Anton Kacin, Leopold Kemperle, Teofil Simčič, Ivan Rejec in še nekateri duhovniki, v Besednjakovi pa Virgilij Šček, inženir Josip Rustja, profesor Rado Bednařik, Anton Vuk s sinom Stankom in večina duhovnikov, med njimi znani zgodovinar Ivo Juvančič. Vsaka struja je imela svoj vodilni odbor. Sredi leta 1938 so sprejeli sporazum o pomiritvi, ki pa so ga Kraljevci hitro zanikali. Drugi poskus je bil 8. novembra 1938 na sestanku v Črnučah pri Ljubljani, vendar

¹⁵ Podroben opis dogodkov je v M. Kacin-Wohinz, Prvi antifašizem, str. 140-142 in 377-385.

¹⁶ ACS, PS, AGR, 1941, b. 52; Arhiv Ministrstva za notranje zadeve, (AMNZ), Kvestura Gorica, fasc. 2011-ZA.

¹⁷ I. Juvančič, Primorski narodni svet, Primorski dnevnik 1970, št. 174.

je Kralj zavrnil vse Besednjakove predloge, vključno z besedilom statuta, in zahteval zase predsedništvo stranke. Nasprotoval je tudi da bi s statutom »svobodno krščansko demokracijo« spreminjali v stranko.¹⁸ Leta 1939 sta struji izročili arbitražo dr. Korošcu, ki je 28. decembra razsodil v korist Besednjaka, katerega naj bi predvidel za svojega naslednika. Po podatkih dr. Antona Kacina naj bi se Korošec kmalu pokesal za tako razsodbo, vendar je kmalu zatem umrl. Poglobljeno bo treba raziskati, kaj je struji dejansko ločilo. Morda se bodo našli podatki v nekem znanem zasebnem a še nedostopnem arhivu. Jedro spora je bilo najbrž idejne narave, o tem priča stavek v nekem pismu duhovnika Ivana Rejca, da »občestveni interesi in ideje že destletje ločujejo duhove«.¹⁹ Duhove bi lahko ločeval odnos do zavezništva Cerkve s fašizmom, ki je vsebovalo tudi odnos do raznarodovanja manjšine, ali morda nagnjenost Besednjakovcev h krščanskemu socializmu, Kraljevcev pa k desničarskemu klerikalizmu. Z narodnopolitičnega vidika sta bili obe struji enako jugoslovansko usmerjeni; tudi ko je bil Korošec v opoziciji do beograjske vlade, saj je le močna država lahko pomagala manjšini. Njuno glavno prizadevanje ob pogajanjih med Italijo in Jugoslavijo je bilo, da bi dosegli take minimalne pravice, kakršne so že imeli južnotirolski Nemci in sicer: legalne zasebne slovenske šole, en časopis in pravico do kulturnih društev. Na narodnoobrambnem področju so krščanski socialci delovali enako kot narodni liberalci, le da so imeli širšo bazo in v vsaki župniji utrdbo. Uspevali so spremeniti vsa romanja in cerkvene slavnosti v krščansko-socialne narodne manifestacije.

Medtem ko je v samem krščanskem taboru divjala vojna, so bili odnosi z narodnoliberalnim taborom strpni. Nekdanja razdalja se je v črnih časih krajšala. Složno sta delovala Vilfan in Besednjak v Kongresu evropskih narodnosti in z memorandumi seznanjala svet s fašistično genocidno politiko. Leta 1937, ob prijateljski pogodbi med državama, sta se bivša poslanca Šček in liberalec Karel Podgornik, menda po navodilu iz Jugoslavije, poskušala osebno pokloniti Mussoliniju in mu izročiti memorandum z minimalnimi zahtevami, a ju Duce ni sprejel. Krščanski socialci so že leta 1934 predlagali skupni Narodni svet, vendar so ga ustanovili šele v začetku vojne. V njem so bili liberalni narodnjaki, od krščanskega tabora pa le Ščekovci. Za Kralja je bil rezerviran prostor, a se ni nikoli vključil, najbrž iz nasprotovanja Ščekovcem. Svet se je sestel le trikrat do aretacij 1940, razpravljal je o akcijah na internacionalni ravni, pri čemer so liberalci nasprotovali približevanju k Nemčiji in zavrnilo članstvo Besednjaka in Vilfana v svetu, ker sta bila pač odsotna. Po vzorcu Narodnega sveta so se za Novo leto 1939 v Koprivi povezali narodnjaška in sredinska krščanska mladina. Množične aretacije poleti in jeseni 1940, ki so obglavile narodnjaško in komunistično gibanje, krščansko-socialne skupine skorajda niso prizadele. Med šestdesetimi aretiranimi in obsojenimi na drugem tržaškem procesu je bil le Stanko Vuk, ki je v Trstu organiziral skupino krščanske mladine. Pač pa so bili nekateri vodilni krščanski socialci internirani ob vstopu Italije v vojno.

Med vojno, po okupaciji Jugoslavije, je Slovenska ljudska stranka imela Kraljevo strujo za svojo ekspozituro na Primorskem, medtem ko je bila Ščekova sredinska: ni nasprotovala Osvobodilni fronti, a se ji tudi ni pridružila; odločno pa je obsojala kolaboracionizem.

¹⁸ AMNZ, fasc. 600-3/ZA.

¹⁹ A. Kacin, Virgilij Šček, Spomini, Mladika 1973, št. 10 in 1974, št. 1, 3, 4. Prim. še I. Juvančič, Primorski narodni svet..

Riassunto

I CRISTIANO SOCIALI DEL LITORALE TRA LE DUE GUERRE

Milica Kacin-Wohinz

Il partito popolare nella Venezia Giulia si è fuso, con la redenzione di questi territori all'Italia, con il partito liberalnazionale nella società Edinost (Unità), per meglio salvaguardare, i diritti nazionali delle minoranze, quella slovena e quella croata. Nel 1923 i popolari sloveni formarono una società cristiano sociale con lo stesso nome (Edinost) a Gorizia. Questo partito svolse nelle elezioni parlamentari del 1921 e del 1924 una forte attività elettorale con l'elezione di un parlamentare in ogni sessione. Nel difendere i diritti nazionali delle minoranze collaborò a Roma con il partito

liberalnazionale sloveno di Trieste nell'insegna del lealismo e di una realpolitik misurata. I popolari sloveni organizzarono una rete capillare in tutte le provincie dove vivevano i membri della minoranza e collaborò strettamente con la Società degli Sloveni e dei Croati dell'Istria. L'organizzazione di massa del partito, la Lega operaia e contadina organizzò moltissimi comizi intestati ai diritti nazionali della minoranza.

Si organizzò pure una Società culturale che ebbe moltissime ramificazioni nel mondo rurale e cittadino e dove si mantenevano corsi di lingua e di cultura sloveni. La società di S. Ermacora produceva una produzione libraria non indifferente. Nel periodo dal 1927-1930 il fascismo abolì tutte le associazioni politiche, culturali ed economiche slovene e croate, ma l'on. Besednjak riuscì con un accordo con Mussolini a mantenere tre testate di giornali in sloveno ed in croato per il 1929 e per il 1930.

I cristiano sociali sloveni dovettero rinunciare alla vita pubblica e la lingua delle minoranze si trasferì nelle chiese e nelle associazioni culturali cattoliche, dove i sacerdoti sloveni svolsero una grande attività di contenimento dell'assimilazione. Alcune organizzazioni giovanili lavorarono nell'illegalità, collaborando con l'associazione Tigr, che appunto riconosceva soltanto la lotta illegale al fascismo snazionalizzatore. Nel 1932 una scissione provocò la frantumazione del partito nella corrente di Janko Kralj che scelse la via dell'appoggio al Vaticano e di una politica minimalista nei confronti del governo fascista, ed in una corrente più radicale che riscoprì gli ideali cristiano sociali degli anni venti. La scissione ebbe valenze personali e di prestigio, ma con l'avvento della guerra di liberazione nazionale in Jugoslavia i primi entrarono a far parte del blocco collaborazionista, mentre la corrente di sinistra si proclamò come centrista non opponendo al Fronte di liberazione di ispirazione comunista.

Nell'1939, all'inizio della seconda guerra mondiale i cristiano sociali (la frazione di sinistra) organizzò con i liberalnazionali un Comitato nazionale che ebbe come fine la rappresentazione unitaria della minoranza. Ma gli arresti del 1940 finirono anche questa iniziativa, che avrebbe avuto negli anni successivi uno sviluppo interessante.

ARHEOLOŠKI VESTNIK

Osrednjo slovensko arheološko revijo izdajata Inštitut za arheologijo Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU in Slovenska akademija znanosti in umetnosti. V Arheološkem vestniku (AV) so objavljeni rezultati arheoloških raziskovanj na vzhodnoalpskem in zahodnobalkanskem prostoru. Predstavljena so najdišča in premične najdbe iz vseh arheoloških dob.

Preko 900 izvodov Arheološkega vestnika zamenjuje Biblioteka SAZU z ustanovami iz vsega sveta (akademijami, univerzami, arheološkimi inštituti, muzeji, spomeniškovarstvenimi zavodi), s čimer pridobi letno najmanj toliko izvodov dragocenih tujih znanstvenih publikacij, in sicer ne le arheoloških, ampak tudi zgodovinskih in umetnostnozgodovinskih.

Starejši letniki AV so večinoma že pošli, novejši pa lahko kupite v knjigarni Cankarjeve založbe v zgradbi Slovenske matice, Kongresni trg 8, Ljubljana. Cena letnika 42, 1991, ki je izšel v večjem formatu in trdi vezavi, znaša 1940 SIT.

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, tel.: 061/150-001, int. 210

vas vabi, da kot redni član vstopite v eno izmed slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev

Društveni člani po nižji ceni prejema osrednje glasilo slovenskih zgodovinarjev »Zgodovinski časopis«, imajo popust pri nabavi knjig iz zaloge zveze, lahko sodelujejo pri strokovnih in družabnih prireditvah društev (zborovanja, predavanja, strokovne ekskurzije in podobno), brezplačno prejmejo zvezino značko in izkaznico ter uporabljajo zvezino knjižnico. Potrjena izkaznica ZZDS omogoča brezplačen ali cenejši vstop v številnih domačih in tujih muzejih ter galerijah. Člani slovenskih društev s popustom kupujejo knjige »Slovenske matice«, občasno pa tudi publikacije drugih slovenskih založb.

Članarino in naročnino lahko vplačate vsako dopoldne (od ponedeljka do petka) na zvezinem sedežu ali pa s položnico na žiro račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, Aškerčeva 12, 50101-678-49040.

Vplačilo vseh članskih obveznosti je možno tudi pri vseh matičnih pokrajinskih zgodovinskih in muzejskih društvih. Tu so njihovi naslovi:

Zgodovinsko društvo Ljubljana, Filozofska fakulteta, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Zgodovinsko društvo v Mariboru, Muzej narodne osvoboditve, 62000 Maribor, Heroja Tomšiča 5

Zgodovinsko društvo v Ptuj, Pokrajinski muzej, 62250 Ptuj, Muzejski trg 1

Zgodovinsko društvo v Celju, Muzej revolucije, 63000 Celje, Trg V. kongresa 1 (63001 Celje, pp. 87)

Zgodovinsko društvo za Gorenjsko, Gorenjski muzej, 64000 Kranj, Tavčarjeva 43

Zgodovinsko društvo za severno Primorsko, Pokrajinski arhiv, 65000 Nova Gorica, Trg Edvarda Kardelja 1/III

Zgodovinsko društvo v Novem mestu, Zavod za šolstvo SR Slovenije – organizacijska enota, 68000 Novo mesto, Glavni trg 7

Muzejsko društvo v Škofji Loki, Muzej na gradu, 64220 Škofja Loka, Grajska pot

Belokranjsko muzejsko društvo, Belokranjski muzej, 68330 Metlika

Zgodovinsko društvo v Slovenskih Konjicah, 63210 Slovenske Konjice

Klub slovenskih zgodovinarjev in geografov na Koroškem, Postfach 38, 9020 Celovec/Klagenfurt, Avstrija

Zgodovinsko društvo za Pomurje, Pokrajinski muzej, 69000 Murska Sobota, Trubarjev drevored 4

Zgodovinsko društvo za Koroško, Koroški pokrajinski muzej revolucije, 62380 Slovenj Gradec, Glavni trg 24

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Società storica del Litorale, Pokrajinski muzej, 66000 Koper-Capodistria, Gramscijev trg 4

Zahtevajte prijavnico za vpis pri enem izmed pokrajinskih zgodovinskih društev ali na sedežu osrednje zveze!

PROBLEMI IN DISKUSIJA

Bogo Grafenauer

OB PISANJU O SLOVENSKEM ZGODOVINOPISJU

Veliki italijanski zgodovinar antike in historiografije o antiki Arnaldo Momigliano je pred desetimi leti začel razpravo o »novih poteh raziskovanja antike v 19. st.« (1982)¹ z besedami: »V našem času je velika nevarnost, da tisti, ki najbolj gladko govorijo o zgodovinarjih in znanstvenikih, ne razumejo ravno mnogo o zgodovini in znanosti«. Po sarkastičnih opazkah, da je lažje opisovati Housmannovo homoseksualnost kot njegove uspehe pri izdaji Maniliusa ali da podpora Georges Dumézila gibanju Action française ne vsebuje nobenega argumenta zoper njegove teorije o indoevropski družbi, podčrtuje, da se moramo ne glede na zanimivost človeških slabosti »usmeriti v znanstvene dosežke, če hočemo uiti nevarnosti površnih ali pristranskih ocen. . . . V obdobju ideologij moramo porabljati večjo skrb za to, da podvržemo znanstvene rezultate edinemu legitimnemu kriteriju ocenjevanja, to je veljavnosti postopka dokazovanja«.

Tega svarila sem se tem bolj spominjal, čim dlje sem bral članek Vaska Simonitija »O slovenskem zgodovinopisju 1945–1990« v lanskem letniku Zgodovinskega časopisa² in nato premišljal o njem. To je tipična politična in ideološka (ob)sodba brez konkretne presoje opravljenega dela in analize njegove metode in brez analize pomena konkretnega opravljenega dela za boljše spoznanje preteklosti slovenskega naroda in razmerja konkretnih metod dokazovanja in znanstvenega interesa slovenskega zgodovinopisja z onimi v širokem svetu (zlasti tudi v francoskem zgodovinopisju).³ Saj je avtor res čutil dolžnost, da se je v naslednjem zvezku Zgodovinskega časopisa⁴ opravičil po opozorilu, da citat o moji označbi slovenskega zgodovinopisja (z iztrgano poltretjo vrstico iz konteksta 15 strani mojega nastopnega predavanja kot prvega docenta na šole tedaj ustanovljeni katedri za zgodovino Slovencev 7. XII. 1946) že zaradi izpuščenih besed pomeni potvorbo mojega stališča.⁵ Zapisal je, da je vzrok le »nemarnost in nič drugega«. Verjamem, toda ne le da tudi to označuje neko delovno »metodo«, marveč se je z opravičilom dotaknil le obrobne malenkosti, ki res kaže nedopusten način pristopanja k pisanju te vrste, pri katerem ima svoje dolžnosti tudi urednik, po svojem znanstvenem delu za celo generacijo starejši od avtorja (saj se mu je začelo prav l. 1946).⁶ Poleg tega Simoniti uporablja tak beletristično spreten, toda vsebinsko preveč lahкотen pristop k tem vprašanjem že tretjič ali četrtič.⁷ Čeprav sedaj res prvič v znanstveni reviji, osrednjem glasilu slovenskih zgodovinarjev. Prav zaradi tega sem se odločil odgovoriti na izziv s postavitvijo stvari na njihovo pravo mesto.

1. O Simonitijevem metodološkem izhodišču

Presenetljivo nasprotje med tendenco Simonitijevega pisanja o slovenskem zgodovinopisju 1945–1990 (str. 388–393) in njegovim načelnim metodološkim izhodiščem (387) je njegova preprosta vera (prav nič je ne skuša opredeliti in s tem omejiti) o odvisnosti »družbene nadstavbe« od »družbene (materialne) podlage«. Sploh namreč ne dvomi, da je zgodovinopisje »družbeno pogojena znanost« (387), kar je že prej dvakrat močno poudarjal.⁸ To pa je jedro marksistične družbene ideologije, ki v tej obliki gotovo presega v historiografiji uveljavljeno pojmovanje marksizma kot »nove metode razlage zgodovinskega razvoja« (tako je opredeljeno priznanje marksizma v mojih delih o teoriji zgodovine – in tudi danes mu priznam bistveno vlogo v razvoju modernega zgodovinopisja),⁹ ki je zamenjala zgolj teoretično in nedokazljivo teleološko obravnavo zgodovine ali pa

¹ A. Momigliano, *New Paths of Classicism in the Nineteenth Century, History and Theory* 1982, nem. prev. v zbirki *Wege in die Alte Welt*, Berlin 1991, str. 108.

² V. Simoniti, *O slovenskem zgodovinopisju 1945–1990 ali kako je na zgodovinopisje vplivalo staranje oblasti*, ZČ 46, 1992, 387–394.

³ Bodisi ob vzporejanju koncepcij sintetičnih del, bodisi z analizo dokazovalnega postopka najpomembnejših monografij, bodisi ob karakteristiki metodoloških del v zadnjih desetletjih in podobno.

⁴ V. Simoniti, *Opravičilo*, ZČ 46, 1992, 546.

⁵ B. Grafenauer, *Problemi in naloge slovenskega zgodovinopisja v našem času*, ZČ I, 1947 (1948), 11–30, cit. mesto str. 22 (iztrgano tudi iz stavčnega smisla, gl. spodaj).

⁶ N. Stergar, *Bibliografija prof. dr. Vasilija Melika*, ZČ 34, 1980, 398; opis dela n.n.m., 391–397, in ZČ 45, 1991, str. 5–16.

⁷ V. Simoniti, *Historična (ne)zavest*, NRazgl. 1983, 18. jul., 384; Ali obstaja koncept slovenske zgodovine, *Problemi* 12, 1984 (XXII), str. 10–12; *Živi svet*, Nova revija VI/46–47, 1986, 343–346.

⁸ V *Problemih in Novi reviji*.

⁹ S tremi besedami že v *Struktura in tehnika zgodovinske vede*, Ljubljana 1960, 108 (z navedki metodološkega značaja, toda skoraj brez navedkov o bodočem razvoju); krajše in bolj natančno v *Temeljnih pojmih o zgodovini*, v *Uvodu v Svetovna zgodovina*, CZ, Ljubljana 1976, XVIII do XXI; v obeh delih stališča, da se razvija zgodovina od literature v znanost postopno v treh stopnjah od 16. do 20. stol. in ne naenkrat z marksistično metodologijo.

njeno zunajznanstveno razlago (npr. s človeku »nedoumljivo« voljo »božje previdnosti«) z iskanjem vzročne razlage ugotovljenih zgodovinskih dejstev z ugotovljenimi zgodovinskimi dejstvi.¹⁰ Ta vprašanja so mi bila jasna že kot študentu proti koncu mojega študija in sem ob označbi Kocbeka celo že nekaj napisal o potrebnosti razlikovanja različnih oblik takšne odvisnosti in neodvisnosti,¹¹ prav tako kot sem od 1960 naprej precizno opredeljeval pomen subjekta (vira in zgodovinarja) v podobi zgodovinskega znanja¹² in s tem zbujal z ene strani pozornost v svetu,¹³ z druge strani pa zavračanje pri nekaterih naših domačih marksistih.¹⁴

Pot sodobnega zgodovinopisja od opisa »dogodkov«, razporejenih v času in prostoru, k opredeljevanju in analizam struktur in problemov in s tem k primerjalni zgodovini in zgodovini kot vedi, ki raziskuje spreminjanje človekov in človeških skupin, je zvezano z vplivi Marxove metode klasičnega industrijskega kapitalizma, ki velja v obliki »Kapitala« metodično v zahodni Evropi tudi danes metodološko »povsem kot varianta objektivističnega historizma 19. stoletja«.¹⁵ V tem smislu je pomen dela Karla Marxa nesporen, povsem drugače pa je z njegovim pomenom »preroka«, toda obojega ni mogoče zamenjavati ali izenačevati. V tej teoriji sta namreč dve nerazrešeni vprašanji: prvo velja za subjektivnost zgodovinarjevega spoznavanja stvari, drugo pa za različne smisle in pomene »zakonitosti« zgodovinskega razvoja zaradi relativnosti in časovne omejenosti učinkovanja teh zakonov in zakonitosti.¹⁶ Čeprav marksizem kot metodologija za razlago družbenih procesov ohranja svoj pomen v razvoju zgodovinopisja, kaže njegovo relativnost (ne moremo še reči neveljavnost) v družbenem razvoju dejstvo, da ni še nobena socialistična revolucija nastala na način Marxovega napovedovanja (po gospodarskem prevladanju industrijskega gospodarstva nad ostalim in s tem po prevladi proletariata med prebivalstvom oz. volivci, kar bi omogočilo demokratično uvajanje socializma), marveč le v državah z velikim prevladovanjem agrarnega prebivalstva in njegovim izkoriščanjem ob ostankih starih oblik poljedelske organizacije (ostankov fevdalizma in pod.) z revolucijo v izjemnih okoliščinah (zlasti posledicah velikih vojn) in se je socialistično usmerjena manjšina mogla uveljaviti le v obliki razredne diktature, hitro spremenjene v ozko diktaturo partije ali celo partijskega vodstva.¹⁷ Ta nenormalna oblika je seveda tem manj veljavna podlaga za deklaracijo o socializmu kot »pomoti zgodovine« – če je ob tem izrazu Simoniti mislil na njen takšen pomen – kajti nesocialistična (le po imenu je bila drugačna, po teoriji pa ne bi smel biti noben socializem diktatura manjšine!) diktatura ne pove ničesar o zgodovinskem realizmu demokratične socialistične in humanistične družbe. Prav tako ne o njeni možnosti. Tem manj pa je mogoče izreči njeno takšno obsodbo, čeprav je neuspela »socialistična revolucija« v **zaostalem** svetu po svetovni gospodarski krizi okrog 1930 dosegla »socialistično revolucijo« v **kapitalističnem** svetu z uveljavljanjem široke socialne zakonodaje: mar ni bil obstoj »socialistične« države na šestini sveta in strah pred širjenjem njenih vplivov bistvena sestavina socialne zakonodaje zahodnega sveta v tem času? Brez dvoma tudi papeške okrožnice do naših dni (tudi 1991!)¹⁸ ne pomenijo zahtev po obnavljanju »družbenih mehanizmov . . . precej pred drugo svetovno vojno«. Nasprotno na široko odpirajo tudi socialno vprašanje našega sveta.

Sploh pa – kaj je s terminologijo, ki izenačuje pojme »družbenega sistema« z »družbenimi mehanizmi« v smislu eno- ali večstrankarskega parlamentarnega sistema? Ali pri družbenem sistemu ne gre le, za vprašanje državne ali privatne lastnine – gospodarske diktature (kjer država odloča o podjetjih in jih striže kot želi) ali demokracije z resnično samostojnostjo podjetij, zavezanih obratovanju le po urejeni davčni zakonodaji? To smo zahtevali v izjavi Slovenske matice, sprejete na občnem zboru 10. III. 1988 (Glasnik SM XI, št. 1, str. 23 sl.). Ali naj ponovim, da mi je leto pozneje (1. IV. 1989) na to stališče odgovoril Dobrica Ćosić z vprašanjem, »katera KP se je že odrekla osvojeni posesti«, in žel nato moj odgovor, da se bo v tem primeru Jugoslavija zrušila v silovitih krvavih bojih, ker se noben narod ne more kar tako odreči dosežkov političnega

¹⁰ Precizno opredelitev P. Vilara, *Marxistische Geschichte, eine Geschichte im Entstehen*, gl. v zborniku metodoloških in problemskih razprav iz *Annales*, ur. C. Honegger, *Schrift und Geschichte*, Suhrkamp 814, str. 108–168; nekaj zanimivih prispevkov gl. v prevodih v časopisu *Marksizam* u svetu, 1983, 12, pri nas pa je bilo povedano to že v delih, navedenih v op. 9, pa tudi v različnih drugih oblikah (npr. v polemiki s Šterom ob anketi o »sodobni zgodovinski zavesti« v *NRazgl.* 1983 od 7. X. do 9. XII.).

¹¹ B. Grafenauer, Edvard Kocbek v tretji krizi svojega življenja, zapis pri B. Pahor, *Ta ocean strašno odprti*, Ljubljana 1989, 398 sl. O tem razlikovanju z moje strani gl. zapis E. Kocbeka 27. V. 1947 v *Dnevniku* 1947, Ljubljana 1993, str. 225.

¹² *Struktura in tehnika*, str. 19, *Temeljni pojmi*, str. XXXV–XXXVII, v anketi v *Sodobnosti* 28, 1990, 733, in še večkrat.

¹³ K. D. Grothusen, *Jugoslawien und die Geschichte ihrer Völker*, *Jahrbücher für Gesch. Südosteuropas*, N. F. 10, 1962, 596–599 (pos. 599).

¹⁴ Npr. B. Durdev, *Esej o istorijskim izvorima, Godišnjak Društva istor. BiH XII*, 1961 (v različnih oblikah); večkrat je tem pisal tudi Fr. Klopčič, zlasti v *Kritično o slovenskem zgodovinopisju*, Lj. 1977.

¹⁵ Bruch – Müller, *Historikerlexikon*, München 1991, 198; tako je razumeti tudi amer. zgodovinarja G. Iggers-a, *Neue Geschichtswissenschaft, Vom Historismus zur Sozialwissenschaft*, München 1978, str. 157–218.

¹⁶ Na problematiko »zakonov« je opozarjal že Marx sam v uvodu v 2. izd. *Kapitala I*; literatura o tem je seveda brezmejna, navajam le analizo disidenta H. Fleischerja, *Marxismus und Geschichte*, Suhrkamp 323, 1970, in svoje preciziranje v *Temeljni pojmi* itd., str. XXI–XXIV (kot dopolnilo še polemiko s Šterom v *NRazgl.* 1983, gl. op. 10).

¹⁷ Prvi je precizno analiziral te mehanizme I. Deutscher, npr. v prvih dveh knjigah monografije *Trozkij*, angl. original 1954 in 1959, nem. prevod Stuttgart 1962 (pozneje je bilo prevedeno tudi v srbohrvaščino!).

¹⁸ Papež Janez Pavel II. je izdal že štiri okrožnice te vrste, zadnjo *Okrožnico ob stoletnici (Centesimus annus)*, 1991, Cerkveni dokumenti 45, Ljubljana.

izročila, starega blizu dvesto let in vseh pridobitev v borbi za njegovo uveljavljanje – to pa velja zaradi mešanega ozemlja enako za Hrvate in za Srbe. V Bosni preprosto ni mogoče potegniti etnične meje in je to vprašanje mogoče reševati le z uresničenjem več skupnih kulturnih prostorov, kar pa je edina rešitev tudi za albansko vprašanje na Kosovu. To je bil konec najnega razgovora. Kako je mogoče razumeti trditev, da nas postavljajo današnje spremembe »v čas precej pred drugo svetovno vojno«? Spričo prelomnega značaja vsega, kar je povzročila velika svetovna gospodarska kriza po 1929 v gospodarskih, družbenih in političnih strukturah, more izvirati taka trditev le iz nerazumljivega opredeljevanja sveta po formalnih oblikah zgolj dogodkovnega političnega življenja.

Ali so 1945 do 1990 »brezprizivno vladali komunisti«, ali pa je takšna trditev le relativno resnična (različno po obdobjih in različno po področjih oblastne moči)? Saj kritike navadno res niso uspevale, toda zaradi tega jih ni mogoče spregledovati, zlasti ker je včasih vendarle bilo celo drugače. Le nekaj primerov (nepisateljskih) ugovorov z različno učinkovitostjo naj priča o tem. Prva knjiga Zgodovine narodov Jugoslavije (do okr. 1500, 1953) s svojo izrazito razdelitvijo v zgodovino posameznih narodov in tudi z nekaterimi siceršnjimi stališči gotovo ni bila povsem po volji pobudi za takšno delo s stališča partijskega vrha iz leta 1949; pa vendar vsaj nekateri nismo imeli nikakega strahu, da bi ugovarjali ideološkim vrhovom partije (M. Đilas, V. Vlahović, R. Čolaković) ne le glede konkretnih zgodovinskih vprašanj, marveč tudi o teoriji zgodovinske vede (na diskusiji v »debatnem klubu« časopisa Nova misao 17. X. 1953, prim. objavo v Novi misli).¹⁹ Po skoraj leto dni trajajočih sporih na sejah o prvem univerzitetnem zakonu glede oblik univerzitetne samouprave (vidno vlogo je imel pri tem tedanji rektor prof. Zwitter) je bila z zakonom (uveljavljenim junija 1954) uresničena za tri leta največja univerzitetna avtonomija, ki so jo jugoslovanske univerze v svoji zgodovini kdajkoli poznale; res pa se je po uveljavitvi posebnega republiškega zakona »o Univerzi v Ljubljani« (junij 1957) ob teoretično istih pravnih določbah položaj povsem spremenil, ker so v univerzitetnem in fakultetnih svetih dobili zunanji (politični) predstavniki nad dvetretjinsko zastopstvo in s tem pravico odločanja o veliki večini stvari. To je v dobrih desetih letih univerzitetno avtonomijo povsem izpodjedlo (tudi z novimi zakonskimi spremembami). Leta 1957/58 so univerzitetni profesorji tudi na posebnem zboru svojega »Društva« odločno ugovarjali praktični odpravi prave gimnazije z zamenjavo njenih prvih štirih razredov z obveznim, za vse »enakim« učenjem v višjih razredih osemletke (tudi tu je med drugimi zelo odločno nastopil prof. Zwitter), seveda brez uspeha zoper ideološka stališča – tradicionalna v učiteljskih socialističnih organizacijah – o obvezni enotni osemletki v boju zoper »socialno diferenciacijo«. Toda nastop Filozofske fakultete z »odprtim pismom slovenski javnosti« (5. IV. 1966, obj. v Tribuni 13. IV. 1966, v Delu šele dan kasneje, pa le v izvlečku, zdaj v Glasniku SM IX, 1985, str. 5–9) zoper načrt zveznega zakona o srednjem šolstvu, ki naj bi povsem odstranil še višjo gimnazijo (prvi načrt poznejših »švuaric«), je izzval v slovenski in jugoslovanski javnosti tolikšen odmev, da je zakon padel: nova akcija v isti smeri se je začela z X. kongresom ZKJ 1974, čigar sklepi so se uresničevali po republikah različno, v Sloveniji šele do 1979/80. Fakultetni korak je torej vendarle trinajstim generacijam srednješolcev rešil boljše izobrazbeno pot, čeprav je poznejši boj v isti smeri (gl. navedeni Glasnik SM, str. 8–22) končno nehal s porazom. »Memorandum«, s katerim se je Filozofska fakulteta pridružila sredi novembra 1966 boju zoper spremembo univerze v »regionalno-občinsko« inštitucijo z opozorilom na pomen univerze kot »skupne slovenske kulturne inštitucije« in zahteve po njej v »vsem slovenskem boju za osamosvojitve« (Delo 18. XI. 1966) sicer ni imel praktičnega političnega uspeha, zbudil je pa viden odmev (med drugim pismo Borisa Pahorja iz Trsta s čestitkami k besedilu, ki se je tako načelno oprlo na tradicije slovenskega narodnega boja zoper sodobne težnje). Stvar bi se dala še nadaljevati – med drugim z vprašanjem, zaradi česa je ostala prva znanstvena ocena Speransa (1970) toliko časa praktično zamočena (tudi v relevantnih knjigah o narodnostnem vprašanju)²⁰ in je celo njena ponovitev v izvlečku (marca 1979) doživela še v istem letu neresnično in neznanstveno ideološko karakteristiko; končno jo je odkril Fr. Klopčič kratko pred svojo smrtjo (1984), široki javnosti pa je bila predstavljena v srbskem prevodu šele pet let pozneje, ko so v drugačnih razmerah mislili, da jo lahko uporabijo za napad na Kardelja.²¹

Ob teh stvareh pa je posebej o zgodovini gotovo treba povedati, da nikakor ni bilo le naključje, da je bila kljub teoretični poglobitvi svojega koncepta,²² h kateremu se vračajo tudi s podporo njegove praktične izdelave po kolektivnem delu komisije za program zgodovine v srednji šoli

¹⁹ Diskusija o Istoriji naroda Jugoslavije, Nova misao 1953, št. 11, str. 758–797, in 1954, št. 1, str. 70–84.

²⁰ B. Grafenauer, ocena 3. izd. v ZČ 24, 1970, 312–333; R. Rizman, Marksizem in nacionalno vprašanje, Ljubljana 1980, in Z. Lerotić, Nacija, 2. izd. Zagreb 1984; tudi v vsej drugi obsežni literaturi o tem vprašanju pri nas se kaže nepoznanje te ocene.

²¹ B. Grafenauer, Ob štirih izdajah Speransa, ZČ 33, 1979, 559–565 (obenem z drugim gradivom o Speransu v tem zvezku ZČ je izšlo tudi posebej, 1980); M. Britovšek, Sperans včeraj in danes, Časopis za kritiko znanosti 3, 1979, 32, str. 77; F. Klopčič, O preteklosti drugače, Ljubljana 1984, 321; zapis J. Pleterškega ob ponatisu ZČ 1970, št. 3–4, 1988; Intervju (Beograd) 1989, 208 (26. V.), 36–39; 209 (9. VI.), 26–30; 210 (23. VI.), 24–27; 211 (7. VII.), 46–48; 214 (18. VIII.), 39–42.

²² B. Grafenauer, Zgodovina v skupni programski osnovi usmerjenega izobraževanja, Vzgoja in izobraževanje IX, 1978, št. 5–6, str. 9–12 (izšlo tudi v NRazgl. 13. 10., 1978) in rokopis načrta, 42 str. tipkopisa; gl. tudi Pomen zgodovinskega spomina (iz zahvalnega nagovora na podelitvi Kidričevih nagrad 1989), Dnevnik 14. aprila 1989, str. 12.

(v moji neobjavljeni redakciji) še današnji nadaljevalci tega dela²³ – ali morda prav zaradi njega – v svoji pravi obliki skoraj odstranjena (z omejitvijo le na dve leti, **vsa zgodovina do konca 19. stoletja** na dve tedenski uri **le v enem letu!**) in zamenjana z ideološko koncipiranim predmetom STM.²⁴ Ta zmaga »revolucionarnega mišljenja«, da se šele z revolucijo začenja zanimanja vredno znanje o zgodovini (vse drugo pa da je le uvod v revolucijo), se razen imena predmeta STM do danes še ni spremenila, kljub različnim poznejšim naporom in razpravam v publicistiki in na različnih okroglih mizah s poudarjanjem zgodovine kot bistvenim predmetom za oblikovanje tistega načina (»zgodovinskega«) mišljenja, brez katerega ni mogoče kritično razumevanje sodobnega sveta in s tem utemeljeno vplivanje na njegov razvoj. Teorija o pol stoletja trajajoči maloverzni »pomoti zgodovine« celo **pomeni le predstavitev** »zgodovinske epohe« od »revolucije« v čas njenega zloma (saj ni mogoče nadaljevati seznanjanja s svetom in njegovim razvojem kar z zamolčevanjem realnosti takšnega obdobja).

Pragmatični pristop zahteva glede historiografije tudi za to dobo »pomote zgodovine« namesto ideoloških predpostavk odgovor na zelo konkretna vprašanja:

- kakšna je v zgodovinopisju personalna kontinuiteta dela na prelomu 1940/1946 bodisi glede zgodovinarjev, bodisi glede njihovega dela (problemsko in metodološko);
- kakšna je struktura znanstvenega dela glede dokaznega postopka;
- kakšen je obseg znanstvenega dela po različnih obdobjih in kakšne so spremembe v tem pogledu v različnih časih;
- kje, kdaj in v kakšnih oblikah se kažejo v različnih časih poskusi pritiska (le tu je pri Simonitiju nekaj **poskusov** odgovora, toda v njihovi osamljenosti zelo pomanjkljivega in marsikje netočnega);
- kje, kdaj in kako se kažejo zoper to tudi odpori (o tem je bilo že nekaj povedanega) in
- kakšen je bil odmev tega zgodovinopisja v svetu.²⁵

II. O Simonitijevi periodizaciji kot okviru razvoja zgodovinopisja pri Slovencih 1945–1992

Pragmatični pristop k analizi zgodovinopisja je zamenjan s povsem iracionalno hipotezo o vplivih bioloških sprememb vladajoče nomenklature zaradi njenega staranja po posameznih desetletjih ali še krajših obdobjih. Tako sekanje časa (v modernem zgodovinopisju ga je le težko najti razen v dogodkovnih zgodovinah političnih strank, zlasti v vzhodni Evropi) je mogoče opreti le na dogodkovno zgodovino. Izbiranje meja širokega razvoja na tej podlagi pa je že samo na sebi težko in meje te vrste so vprašljive. Ob ponazarjanju teorije o vplivih bioloških sprememb staranja, ki je povsem drugačne narave, pa je žal prišlo do mnogih samovoljnosti in celo napak pri uporabljenih dogodkovnih značilnostih. Le nekaj primerov: Kaj pomenijo pri taki periodizaciji označbe, ki se ponavljajo pri skoraj vseh obdobjih, čeprav v različnih variantah (npr. demontiranje izobraževalnega sistema 1945–50, 50–60, 60–70, 75–80 ali »čistke na univerzi« 1945–50, 60–70, 70–75, pri tem pa je obdobje 57–60 sploh izpuščeno, čeprav je Slodnjakova afera med najpomembnejšimi, pa tudi sicer je bil prav to čas začetka uveljavljanja partijskih predstavnikov v fakultetnih kadrovske komisijah). Tudi za pomote se bom omejil le na dva primera: Za čas 1945–48 ni značilno le fizično uničevanje političnih nasprotnikov (poboj domobrancev), marveč tudi njihovo zastraševanje z zapor in različnimi montiranimi procesi, predvsem pa vse, kar spada v široki okvir pojma »revolucije« (odprava pravne države z združitvijo zakonodajne, izvršne in sodne oblasti v enih rokah in s tem odstranitev bistvene pridobitve meščanske revolucije, stare že 150 let, in povratak v »fevdalni sistem« oblastne organizacije; »nacionalizacija« gospodarstva – ki je sicer res trajalo v raznih oblikah še do konca 60-ih let, a poglobitveni čas spada med 1945 in 1950 s prevzemom bistvenega premoženja po ljudeh KPJ; že 1945 odprava večstranskega sistema in prevzem vse oblasti po KPJ; vloga agitpropa pri strogem nadzorstvu nad kulturnim življenjem in vzporedno s tem polastitev skoraj vsega založništva, zaradi česar se je dolgo majala tudi samostojna vloga Slovenske matice itd. itd.); odprava gimnazije (klasične in druge!) spada v bistvu v dve etapi (odprava nižje gimnazije za obvezno osemletko 1956 do 1958, odprava višje gimnazije z »usmerjenim« izobraževanjem pri nas 1979/80, po odločitvi na X. kongresu KPJ 1974, ki je pomenil za mladino Jugoslavije najtežji zločin za zatrtje njenih izobraževalnih možnosti), pa noben od njih ne spada med 1960 in 1970, kamor je postavljen »hud udarec« v tem pogledu pri Simonitiju.

Prava zgodovinska periodizacija bi se morala – v smislu sodobnega zgodovinopisja – opreti na prelome strukturnega značaja: pri **dolgem** zgodovinskem času (v smislu F. Braudelove termino-

²³ Poročilo o 25. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Murski Soboti, ZČ 44, 1990, 613–614, in 45, 1991, 113–114 in 118–119.

²⁴ Polemika s Šterom v NRazgl. 1983 (op. 10); razprava o šolskem sistemu in »skupnih jedrih« na sestanku Slov. matice 6. 11. 1983 (Glasnik SM VII/2, 1983, 70–76, 90–98, v celoti 69–98); drugače o tem A. Kirn in drugi avtorji v TiP XXI, 1984, 227–239, 398–429, 539–552.

²⁵ Prim. podatke o nastopih naših zgodovinarjev na mednarodnih zgodovinskih, balkanoloških in slavističnih kongresih in različnih simpozijih, ocene publikacij (npr. op. 13 in različnih monografij) ali poročila o jugoslovanskem zgodovinopisju – npr. K.-D. Grothusen, Literaturbericht über die Gesch. Jugoslaw. (1945–1966), Hist. Zeitschr., Sonderheft 3, 1969, 355–430, in podobne pregledne.

logije) bi bili med 1945 in 1992 pomembni najbrž le letnici 1950 (kot konec »revolucije« s celovitim prevzemom oblasti KPJ – tudi Informburo je pomenil v domačem smislu le utrditev tega sistema) in 1990 (kot zlom nesocialistične »socialistične« diktature), pri **srednjem** zgodovinskem času (cikli kriz v razvoju) bi bilo nemara prav upoštevati še čas okrog 1970. Vse druge dogodkovnozgodovinske meje so nepotrebne in slabo utemeljevalne. Seveda pa med 1950 in 1990 na različan način valujejo in interferirajo različne razvojne črte: glede narodnostnega vprašanja in centralističnih koncepcij, glede gospodarskega razvoja in kriznih stanj, glede večje ali manjše represije v političnem življenju (tudi glede osebnih političnih pravic in njihovega okrnjenja s posrednimi volitvami in odpravo neposredne volilne pravice, poleg tega z razlikovanjem ljudi le z eno in drugih z večkratno volilno pravico), glede poskusov političnega obvladovanja znanstvenega in kulturnega dela, pa tudi glede policijskih oblik cenzure, ki je zakonodaja sploh ni poznala itd. Le ta valovanja in **interference** različnih črt bi morda mogla opozoriti še na kateri čas relativno večjega pomena v navedenih širokih okvirih.

Sploh pa bi pragmatično in konkretno obravnavanje razmerja nove oblasti do znanosti moralo izhajati predvsem od različnih vprašanj strukture oblasti in njenega učinkovanja, kar se po znatnostih in času seveda prav tako spreminja. Le kot primere bom navedel nekaj oblik, pomembnih tudi za zgodovinoispe: ²⁶

– Takoj po maju 1945 se je izražal agitpropovski napor za nadzorstvom v preprečevanju obnove katerekoli predvojne revije (tudi onih, ki so jih nosile v OF vključene skupine, kot npr. Dejanje), ²⁷ zaviranje obnove znanstvenih časopisov (z redkimi izjemami) približno do 1948, v nadzorstvu tiska po zaupnikih v tiskarnah in nad sumljivimi sestanki po hišnih zaupnikih. ²⁸ Izjeme so bile le tam, kjer ni šlo drugače, npr. v publicistiki v zvezi z reševanjem vprašanja slovenskih mej v novem diplomatskem boju za program Zedinjene Slovenije. ²⁹ Nezadovoljstvo političnega vrha z neposrednimi stiki nosilca tega dela (Oddelek za mejna vprašanja Znanstvenega inštituta pri predsedstvu SNOS) z zamejskimi Slovenci pa je že konec 1946 izzvalo prvo krizo te ustanove in od 1948, ko je bila spremenjena v Inštitut za narodnostna vprašanja (najprej pri Univerzi), še več novih kriz in reorganizacij. ³⁰

– Za razvoj znanstvenega dela je pomenilo pomembno oviro pri vzgoji mladih znanstvenih delavcev postopno odpravljanje splošnoizobraževalne šole (1956–58 skrajšanje gimnazije na štiri leta z uvedbo osemletke, po trdih konfliktih 1965/66 in nato 1974/79 odprava gimnazije v celoti), za zgodovino še posebej hitro in bistveno odpravljanje latinščine iz ideoloških vzrokov – brez misli na dejstvo, da gre za mednarodni znanstveni jezik vse do srede 19. stoletja, za jezik virov za 1000 let slovenske splošne in posebej kulturne zgodovine, še posebej pa za najuspešnejše orodje šolanja ratančnega mišljenja in izražanja, kar jih je kdajkoli poznala evropska šola. ³¹

– Na visokošolski ravni je bila odločilnega pomena postopna odprava akademske svobode odločanja o vprašanjih znanstvenega in pedagoškega dela (vključno z izključno pravico do strokovne presoje kandidatov za fakultetne učitelje in sprejema predloga za njihovo imenovanje), bodisi z ustvarjanjem novih zavor pri potrditvi izvolitve (kadrovske komisije z večino zunanjih članov in presojo po političnih kriterijih od 1957, šele čez pol desetletja se je uveljavilo načelo, da morajo negativno stališče pisno utemeljiti), bodisi z odpravo avtonomnih fakultetnih in univerzitetnih kolektivnih teles (univerzitetne skupščine 1969, pedagoško-znanstvenih svetov fakultet 1973) in prenosom njihovih pravic na nova telesa, ki so bila spričo svoje sestave povsem ne kvalificirana za presojo znanstvenih in pedagoških vprašanj dela fakultet.

– To je bila pot, ki je po reformi 1960 v povprečju v personalnem pogledu dvigala veljavo političnih kriterijev in spričo hitrega večanja števila fakultetnih učiteljev gotovo v povprečju nižala strokovne kriterije v oceni znanstvenega dela (značilno je uvajanje nehabilitiranih »predavateljev« tudi za osnovne predmete), tako da se je po 1960 res začelo večati število (in delež) članov ZKJ v učiteljskih telesih. ³²

²⁶ Kolikor gre pri tem za Univerzo, se sklicujem na prikazu »Življenje univerze od 1945 do 1969« v Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani, Ljubljana 1969, 143–168 (z dopolnilom izpuščenega besedila in popravki pokvarjenega tiska na bistvenih mestih v Tribuni XIX, 22. XI. 1969), glede zgodovine posebej pa na poročilo Vprašanja sodobnega stanja slovenskega zgodovinoispeja v ZČ 36, 1982, 183–196 (s starejšo lit.).

²⁷ Prim. poročilo v TiP XXIII, 1986 (ob razpravi o kolaboracionizmu, 27. V. 1985) in v Pahorjevi knjigi (op. 11), str. 396 sl. danes po Kocbekovem dnevniku iz leta 1945 do 1947 vemo seveda mnogo več o neuspehih poskusih obnove Dejanja.

²⁸ Gl. op. 27; o nadzorstvu in tiskarnah gl. v zvezi z ZČ (Čremošnikov članek o bogomilih po delu Solovjeva), Borec XLIV, 1992, 394 sl.

²⁹ Prim. Fr. Zwitter, Bibliografija o problemu Julijske krajine in Trsta 1942–1947, in B. Grafenauer in L. Ude, Bibliografija o vprašanju Slovenske Koroške 1945–1948, ZČ II/III, 1948–1949, 259–350.

³⁰ J. Stergar, Enc. Slov. 4, Ljublj. 1990, 160 (s star. liter.).

³¹ Po 1945 je bila omejena le na po eno »klasično« gimnazijo v Ljubljani in Mariboru, po 1958 kot predmet na posebnih vzporednicah le na nekaj osemletkah, kmalu pa je tudi to dobilo značaj le fakultativnega predmeta. Do 1945 je bil na večini fakultet (razen na tehnikih!) mogoč reden vpis le s šol s poukom latinščine (vsaj štiriletnim!), sicer pa je bilo treba opraviti poseben dopolnilni izpit. Sedaj je seveda to odpadlo, poudariti pa je treba, da je odprava latinščine škodovala tudi sposobnosti preciznega mišljenja in izražanja tudi v materinščini.

³² Gl. že pregleda za Filozofsko fakulteto v Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani, Lj. 1969, za celoto 195–198, po oddelkih 199–282; po 1969 se je isti pojav še nadaljeval, čeprav ne na vseh oddelkih enako.

– Sklep je prišel z zakonom o usmerjenem izobraževanju (1979) in po 1982 z raztegnitvijo kompetenc PIS-ov na fakultete in s tem z odločanjem s strani oblasti o univerzitetnih študijskih programih (teoretično) na isti način, kot je odločala o programih srednjih šol. To je pomenilo seveda konec tiste univerzitetne avtonomije, ki se je v našem prostoru izoblikovala ob zamenjavi jezuitskih univerz z laičnimi državnimi konec 18. stoletja.

Tak pragmatični okvir – lahko tudi konkretnější – bi bil seveda mnogo bolj utemeljen okvir pretresa vprašanj, ki si jih je naložil Simoniti, kot njegova nerealna »biološko-dogodkovna periodizacija«.

III. O slovenskem zgodovinopisju v Simonitijevih očeh

Že ob izhodišču je spremenil Simoniti Udovičev zapis Zwitterjevih besed v razgovoru januarja 1978 v »*misel pesnika Jožeta Udoviča*« in sklepal, da »v celotnem obdobju, od konca druge svetovne vojne pa vse do zloma socializma, zgodovinarjev res niso preganjali«. ³³ Stvar je seveda drugačna: Simonitijev zapis je kar trikratni subjektivni ulomek resničnega dogajanja: že Cvit je očitno Jocotu povedal le izvleček, Joco ga je zapisal, kolikor ga je utegnil razumeti, Simoniti ga je pa še evfemistično oklestil. O »preganjanju« bi se kar na hitro dalo povedati kaj drugačnega (brez domišljanja, da gre pri tem za vse primere takšne vrste): Josip Mal je že 1945 izgubil mesto ravnatelja Narodnega muzeja; Ljudmil Hauptmann je bil 1947 upokojen kot univerzitetni profesor v Zagrebu (in tudi izbrisan kot redni član tamošnje Jugoslavske akademije); ³⁴ Josip Žontar je 1953 izgubil docenturo na Pravni fakulteti in v posebni komisiji, v katero me je Zwitter kot rektor poslal kot predstavnika Zgodovinskega društva, mi je z nelahkimi razgovori v nasprotju s političnimi navodili ³⁵ uspelo z zbranimi viri, ki so o očitkih govorili drugače, obvarovati položaj znanstvenega sodelavca na Ekonomski fakulteti; leta 1958 so z neutemeljenimi intrigami personalke na ministrstvu za šolstvo dosegli odstranitev Vasilija Melika kot predavatelja gospodarske zgodovine narodov Jugoslavije na Ekonomski fakulteti (hkrati je v boju zoper »historicizem« ugasnil tudi kar ves predmet), pozneje so odslovili Andreja Vovka zaradi ideološko-političnih vzrokov iz Inštituta za narodnostna vprašanja, in gotovo so bile še kakšne stvari te vrste (tudi Sergiju Vilfanu so takoj po vojski skušali oteževati znanstveno delo in so precej odložili njegovo pot na univerzo s tem, da so ga za nekaj let poslali kot upravnega uradnika na okraj v Grosupljem).

Toda tu je še to, kar je iz Cvitovega spomina nejasno zapisal Udovič, da so ga »metali z univerze«. To nejasno podoba sedaj, ko je že prišla v javnost, vendarle moram zaradi zgodovinskega spomina pojasniti s tem, kar mi je profesor prišel povedat na dom še isti dan poleti 1959, ko se je to zgodilo: Zwitter je imel tedaj zapored res tri dela z ostrimi časovnimi roki in izrednim obsegom in zahtevnostjo, kar je gotovo samo na sebi pomenilo veliko psihološko breme (do začetka 1958 je dokončal za Zgodovino narodov Jugoslavije prvo znanstveno sintezo slovenske zgodovine od srede 17. do konca 18. stoletja, do konca 1959 je moral končati redakcijo seznama zahtev Jugoslavije v zvezi z arhivskimi pogajanjmi z Avstrijo, do začetka 1960 pa v francoščini pisani original knjige o narodnostnih vprašanjih v Avstroogrski od začetka 19. stoletja naprej, ki je bila temelj za referat v plenumu na mednarodnem zborovanju zgodovinskih ved v Stockholmu jeseni 1960). In ob takšnih napetih delovnih nalogah se je neke v poletju 1959 ogasil v kabinetu prof. Zwitterja – v času potem ko je partijska trojka (dekan Metod Mikuž, predsednik fakultetnega sveta Žiga Kimovec in politični ideolog Boris Zihel!) nemoralno prisilila prof. Slodnjaka k prošnji za upokožitev ³⁶ – Metod Mikuž s povsem nenavadno intervencijo, za katero si je dal pooblastilo kar sam kot dekan: Zwitterja je opozoril, naj gleda, da bo v njegovi knjigi in referatu vprašanje revolucije 1848 v Avstroogrski obravnavano »pravilno« (!), sicer da ga bo (Zwitterja) »vrgel z univerze« (sic!), tako se je glasilo Zwitterjevo sporočilo tistega dne). Kar mi je Zwitter pripovedoval, se mi je zdelo nemogoče in nesmiselno in sem mu to takoj rekel – in tudi izkazalo se je tako. Seveda ni Mikuževa intervencija pri Zwitterjevih stališčih spremenila niti pike na i, pa tudi Mikuževa grožnja se je izkazala kot prazna domišljavost, če je pozneje sploh kaj poskušal v tem pogledu. Saj se zdi kar neverjetno samoprecenjevanje njenega avtorja (morda odmev kakega spomina na čas nastajanja Dolo-mitske izjave?). ³⁷

³³ J. Udovič, Zapisi v tišini, Ljubljana 1992, 101–102; Simoniti ZČ 388–389.

³⁴ Pri tem fakultetna komisija (v Zagrebu), ki je preiskovala vprašanje strokovne »ustreznosti«, ni dosegla skupnega mnenja, tako da je bila odločitev predvsem politična (zaradi Hauptmannovega dvoma o uresničljivosti spremembe meje proti Avstriji v razgovoru s tedanjim prosvetnim ministrom na Hrvaškem, M. Protego, ki mi je konec 1951 to sam povedal).

³⁵ Tako je označil moje stališče predsednik komisije prorektor G. Kušej rektorju Zwitterju, ki pa je zoper to podprl moj način dela; vse gradivo hranim v svojih papirjih.

³⁶ B. Grafenauer, Nekaj opomb k »Zadnjemu srečanju« s Tarasom Kermaunerjem, Glasnik SM XIV, 1991, 21–23 in 25–28.

³⁷ Kidričovo pismo 17. II. 1943 Miri Tomšič, Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji 5, 1978, 458–459, s sporočilom, da je vodstvo partije (!) za primer neuklonljivosti predstavnikov »krščanske skupine« v izvršnem odboru OF (Kocbek in Fajfar) »imelo že pripravljene nekatere uglednejše kristjane, predvsem Metoda«, pri čemer M. Mikuž ni imel nikakršne vloge niti v JSZ, niti pri križarskem gibanju, niti pri Zarjanih, niti v krogu okrog Dejanja in je bil s tega stališča v »krščanski skupini« čisti »tujec«! Prav zaradi tega je bil ob objavi tega pisma Fajfar globoko prizadet.

Res pa je s tem nastal najostrejši primer osebnega spora na fakulteti (in s Zwitterjeve strani gotovo povsem opravičeno), kajti oba profesorja sta odtlej občevala le še posredno, neposredno samo na različnih sejah na oddelku ali fakulteti. Sicer pa se je pokazal isti pogubni vpliv, z željo usmeriti študente predvsem v najnovejšo zgodovino, s predlogom M. Mikuža v začetku 1960 (ob neki priložnosti, ko je bil prof. Zwitter službeno odsoten) na sestanku oddelka (treh profesorjev – poleg Mikuža še Kosa in mene – in štirih tedanjih asistentov), naj se odpravita s programa študija zgodovine oba poglavitna jezika virov za vso starejšo zgodovino Slovencev (latinščina in nemščina, uvedeni v program leta 1950 spriču neznanja študentov, ki ga je povzročala tedanja srednja šola).³⁸ Moje osamljeno upiranje je poniknilo v pesek nerazumevanja ideološke volje, čeprav sem opozarjal, da se bo študij slovenske zgodovine spremenil v prazno učenje, kot bi se pri slovenski književnosti z odpravo obveznega branja določenih literarnih del ali pri umetnostni zgodovini brez študija umetnin – to je namreč zgodovina brez dela na virih. Mikuž je zoper zahtevo, da bi moral vsak študent obvladati vsaj enega izmed obeh jezikov, če že ne gre s splošno zahtevo latinščine vsaj ustreznega sodobnega jezika, sarkastično predlagal, da naj se pa učijo kitajščine (čeprav sem mu takoj odvrnil, da še ne vem, kakšno vlogo naj bi imela kot jezik virov za slovensko zgodovino in da bi za nas vendar moralo biti to odločilno). Metodološko je bil odtlej tudi zame odpisan: bil je velik garač, toda metodološko nedozorel zgodovinar. Seveda, pri glasovanju so vsi štirje asistenti glasovali za njegov predlog, do danes mi je ostalo nerazumljivo le prav takšno glasovanje prof. Kosa, čeprav ga je skušal na seji razložiti z opombo »Bogo, pa saj veš, kako majhno znanje obeh jezikov si pridobijo s tem zasilnim tečajem« (odvrnil sem mu – »vsaj podlago si s tem dobe, naprej bo pa lahko vsak delal po potrebah svojega dela«). Učenje obeh jezikov je bilo odstranjeno tako pri tedaj še obstoječi enopredmetni zgodovinski študijski skupini kot pri dvopredmetni skupini, ki je združevala zgodovino še z neko drugo študijsko skupino.³⁹ Samostojen študij je bil seveda hitro odpravljen z ukazom ministrstva za šolstvo. In tako se je obnovil študij zgodovine z jeziki virov za to zgodovino šele po dolgih sedmih letih (1967); škoda, ki je bila vmes napravljena in ki jo obžaluje Franc Rozman,⁴⁰ pa seveda ni bilo mogoče popravljati. Lahko bi jo le vsak sam, če bi mu notranja potreba po znanstvenem delu na določenem področju zadoščala kot nuja za pridobitev jezikovnega znanja.

Tudi Zwitterjeva sodba v Udovičevem zapisu, da so »zgodovinarje pustili še dovolj pri miru«, je le relativno pravilna. Relativna svoboda dela je bila pač posledica dejstva, da je bilo le z njihovim znanjem mogoče ustvarjati vse mogoče publikacije (uradne memorandume in neuradno publicistiko) v zvezi z diplomatskim bojem za meje, pozneje pa uresničevati vrsto pomembnih znanstvenih projektov (npr. Zgodovino narodov Jugoslavije in Enciklopedijo Jugoslavije). To je nomenklaturi vezalo roke, čeprav je z druge strani res, da je bila oblika varovanja možnosti za delo tudi avtocenzura. Do »cenzuriranja« kakšnega dela besedila ali celotnega prispevka je prišlo le zelo izjemno,⁴¹ toda kot primer avtocenzure navajam z ene strani zavest, da po 2. izdaji Speransa ocene ni bilo mogoče napisati. Še deset let pozneje sem pustil po 24. strani tak poskus nedokončan in je bil znan le nekaterim prijateljem, ki pa so bili enakega mnenja (npr. Sergij Vilfan), da tako besedilo ne bo moglo biti nikdar objavljeno zaradi mnogih napak, ki jih je v Speransu odkrivalo. Značilen pa je tudi trojni različni odmev, ki ga je imela ocena 3. izdaje,⁴² ko se je z ene strani Zwitter bal možnih posledic za Zgodovinski časopis in Zgodovinsko društvo, Ziherl mi je očitil, da ocene ne bi smel objaviti, ker se mi avtor »tako lepo« zahvaljuje za pomoč pri popravljanju knjige, še deset let pozneje pa je Marjan Britovšek na nekem simpoziju v Banja Luki označil to oceno kot »drobnjakarsko« ugotavljanje »zgodovinskih netočnosti«, ki je »prežeto s sivino preživelih pojmovanj meščanskega objektivizma« in s še več podobnimi ideološkimi karakteristikami.⁴³

Simoniti se seveda – kljub obstoju te avtocenzure – moti, ko trdi, da naj bi bilo naše »delovno področje zelo natančno odmerjeno« (389), in še bolj s trditvijo, da naj bi v zgodovini do »zgodnjega novega veka« le »stežka prepoznali široko zastavljeno stroko«. To zatiranje je jasno izraža, da gre za ideološko in ne stvarno presojo po rezultatih. Celovitim sintezam, ki sežejo do konca 18. stoletja (Kos, skupina avtorjev v Zgodovini narodov Jugoslavije, Grafenauer) ali zajemajo posebej 19. stoletje (Gestrin-Melik), gotovo ni mogoče očitati pohabljenosti koncepcije in v tem okviru velja isto za dolgo vrsto monografij in razprav. V tem pogledu je bistvena razlika med

³⁸ O tem imam ustrezne učne načrte od 1947 naprej med svojimi papirji, prej pa to, kar je bilo objavljeno.

³⁹ O tem gl. ZČ 36, 1982, str. 189 sl. s poročilom o tej spremembi in s citatom pisma fakultetnemu svetu 28. V. 1961; o tem sem govoril tudi v pismu, s katerim sem junija 1982 sporočil dekanatu namero, da bom stopil v pokoj, gl. tudi O aktualnih vprašanjih s področja zgodovinarstva, Borec XXXVI, 1984, 633–636.

⁴⁰ Slovensko zgodovinarstvo tako in drugače, razgovor F. Rozmana in D. Nečaka, Borec XXXVII, 1985, 290–302, v različnih variantah (o nekaterih stvareh bi bilo treba še razpravljati, a ne v tem okviru).

⁴¹ O Čremošnikovem članku gl. op. 28; v Strukturi . . . so črtali odlomek v zvezi s kritiko Slodnjakove knjige (komisija na fakulteti?); enako je izginila kratka označba Speransa v »Zgodovina v publikacijah DZS«, v knjigi Dvajset let DZS, Ljubljana 1965, na str. 89 (odločba založbinega uredništva?), 1969 pa odlomek iz zgodovine univerze 1945–1969 (po redakciji na rektoratu) – obveščen sem bil le v prvih dveh primerih, v drugih pa ne. Česa drugega se ne spomnim – seveda, razen da je Delo večkrat zelo arogantno odklonilo kake popravke svojih stališč.

⁴² ZČ 24, 1970, 312–333.

⁴³ Gl. navedbe v op. 21; na to sem prvič opozoril v svojem pismu o objavi v Intervjuju 1989, 214 (18. VIII.), 39–42.

Vodopivčevo zastavitvijo vprašanja razmerja slovenskega zgodovinopisja v vsej razsežnosti do vprašanja ideologije,⁴⁴ ki izhaja drugače kot Simoniti iz razvoja zgodovinopisja samega in njegovega stvarnega pregleda na podoben način kot moji pregledi te vrste,⁴⁵ ki jih Vodopivčev prispevek ob posebni problematiki v nekem smislu nadaljuje in dopolnjuje. V tem pogledu je značilen sumarni povzetek tem, ki sem jih 1946 navedel od naselitve do NOB (str. 8) in njegovi dve izpovedi, da so se po njegovem vtisu »temeljne raziskave zlasti sprva usmerjale k vsem razdobjem in sicer tako vprašanjem politične, socialne kot gospodarske zgodovine« in »ker ni zahteve po idejni uniformiranosti, je tudi vpliv ideologij na znanstveno zgodovinopisje manj opazen« (str. 9). To se je spremenilo šele po sredi šestdesetih let (str. 9), ko so v resnici včasih prihajali iz temé tudi očitki te vrste.⁴⁶

Simoniti je v mojem nastopnem predavanju,⁴⁷ ki je izhajalo v celoti iz pregleda osebnega, stvarnega in metodološkega razvoja slovenskega zgodovinopisja ((11–17) in sumarične konkretne označbe opravljenega dela in njegovih odprtih problemov (17–22), iz sumarnega povzetka stanja (22) pred pregledom najvažnejših nalog bodočega dela (23–25 – to je bil obenem vsaj v nekaterih temah moj osebni zelo okvirni bodoči delovni načrt – iztrgal svoj (zaradi »nemarnosti« defektni) citat iz njegovega zelo konkretnega zgodovinsko metodološkega okvira: Pretežna usmerjenost našega zgodovinopisja v politično, pravno in vojaško zgodovino »je pač posledica neizogibnega dejstva, da je naše zgodovinopisje raslo skoraj izključno v okrilju našega zgodovinopisja in njegove metode, ki daleč preveč precenjuje vlogo države in političnega življenja v celotnem zgodovinskem razvoju in da je bilo spričo tega tudi delo našega zgodovinopisja v veliki meri le odsev tujega, samo prenešenega koncepta, ne da bi bilo v vsem zraslo iz domačega problematike, ne da bi bilo v resnici v vsakem pogledu naša lastna, domača veda«). To kar je bila v mojem besedilu preprosta ugotovitev posledice nuje, da so naši študenti od 1850 hodili na avstrijske univerze, ko so nastale nove filozofske fakultete z organiziranim študijem zgodovine,⁴⁸ je obsekano pri Simonitiju pomenilo ideološki izrek. Pa pri tem ne gre za nič novega. Bistveno o teh stvareh glede razlik med nemško in francosko historiografijo še do druge svetovne vojne je povedal že Zwitter v svojem nastopnem predavanju (5. XI. 1937) Sociologija in zgodovina,⁴⁹ danes pa je lahko najti o tem še veliko podrobnejše podobe pri Georgu Iggersu in v današnji skupni izdaji spisov Karla Lamprechta o zgodovinski teoriji, pa seveda tudi v zbornikih o razmerju sociologije in zgodovine.⁵⁰ O francoskem razvoju se je danes lahko poučiti s časopisom *Annales*, ki izhaja že preko šestdeset let, toda za naše razmere je gotovo značilno, da ga do 1946 ni bilo v ljubljanskih javnih knjižnicah (pač v neki privatni, za katero pa nismo vedeli)⁵¹ in da sva se z Zwitterjem seznanila z njim šele, ko sva poleti 1946 v založbi Armand Colin kupila zadnja dva kompleta, ki so ju prodali zasebnikom. Danes se je s to zgodovinsko šolo, ki se je uveljavila na vodilnem mestu sodobnega zgodovinopisja na prvih svetovnih kongresih zgodovinskih ved po koncu druge svetovne vojne (Pariz 1950, Rim 1955), lahko seznaniti z različnimi zborniki metodološke literature.⁵²

⁴⁴ P. Vodopivec, Poizkus opredelitve slovenskega zgodovinopisja z vidika odnosa zgodovina – ideologija, *Problemi* 12, 1984, str. 6–9; seveda je Vodopivec pisal o teh vprašanjih še večkrat.

⁴⁵ ZČ 1947 (op. 5); Encikl. Jug. 4, 1960, 13–15 (isto besedilo v *Strukturi* . . . , 1960, vendar z bibliografijo, 216–249); to besedilo je bilo 1985 podaljšano za 25 let in delno tudi prej reorganizirano, toda zaradi spremembe razporeda (iz *Historiografije v Povijesno znanost* – ali zaradi tega, ker ni bilo vseh besedil, prej so namreč zahtevali predelano besedilo) neobjavljeno; podrobnejši pregledi: neobjavljeno predavanje iz leta 1953 na zborovanju slovenskih zgodovinarjev in nedokončan čitopis predavanja srednješkolskim profesorjem o pomembnejših rezultatih slovenskega zgodovinopisja 1945 do 1955, defektno objavljen (brez opomb z bibliografskimi podatki tudi za ZČ) pregled zgodovinskih objav DZS od 1945 do 1965 (gl. op. 41); predvsem pa pregled dela s poskusom ocene (to je zbudilo nekaj ugovorov) v publikacijah Zveze zgodovinskih društev Jugoslavije *Historiographie Yougoslave 1955–1965*, Beograd 1965, poleg dela na slovenski zgodovini do 1914 tudi »velike sinteze in skupna vprašanja«, str. 13–22, 41–61, 171–188, 328–344, 501–503, in v *The Historiography of Yugoslavia 1965–1975*, 13–21, 39–51, 160–169, 286–297. Seveda je ob tem treba poudariti pomen bibliografije, ki jo je v ZČ začel objavljati V. Melik z različnimi sodelavci, pozneje sta delo prevzeli druga za drugo O. Janša–Zorn in E. Holz.

⁴⁶ Kot primer te vrste navajam le označbo D. Kermavnerja profesorjev na fakulteti, ki je prišla do mene po F. Rozmanu, ki mu je bil D. K. mentor na IZDG ob specializaciji za zgodovino socialne demokracije na Slovenskem, neke v drugi polovici šestdesetih let: »Kos je star liberalce, Zwitter pozitivist, Grafenauer klerikalec, Mikuš pa . . .«. Drobnejših stvari je bila kar cela vrsta, toda kolikor so bile javne, pač spadajo v igro (tu mislim zlasti na različne slabosti premišljene stvari s strani Fr. Klopčiča).

⁴⁷ Gl. op. 5; ta predavanja so tedaj imela nek širši in programatski značaj – a današnja generacija tega pač že dolgo ne ve več, saj so že pred 1960 povsem spremenila svoj značaj v nekakšno preskušeno pedagoško »ustreznost«.

⁴⁸ Citat ZČ I, 1947, str. 22; B. Grafenauer, Ob stoletnici začetkov slovenskega znanstvenega zgodovinopisja, ZČ 35, 1981, 15–27 (o tem sem pisal še večkrat v zvezi s posameznimi zgodovinarji).

⁴⁹ F. Zwitter, *Sodobnost V*, 1937, 497–507 (tudi separat, 1938).

⁵⁰ G. Iggers, *Neue Geschichtswissenschaft*, München 1978, 19–50, 97–156; K. Lamprecht, *Alternative zu Ranke*, *Schriften zur Geschichtstheorie*, Leipzig 1988 (izd. H. Schleier); W. J. Cahuman in A. Boskoff, *Sociology and History, Theory and Research*, London 1964; H. – U. Werner, *Geschichte und Soziologie*, Köln 1972; simpozij *L'Histoire sociale, Sources et methodes*, vodil E. Labrousse, Paris 1967.

⁵¹ Naročeno je imela ga. M. Pivec–Stele že od začetka, a za to sem zvedel šele, ko sem ji pripovedoval o svojem izvodu.

⁵² Že 1965 sem o tem pisal *Problemi metodologije istorijskih nauka u svetlu nekoliko novih radova o metodologiji istorije*, JIČ IV/1, 1965, 41–68, seveda pa je mnogo lepše spoznavanje po izboru del te smeri zgodovinopisja: npr. C. Honegger (ur. in uvod), *Schrift und Materie der Geschichte*, Suhrkamp, 1977; I. A. Hartig, *Geburt der bürgerlichen Gesellschaft: 1789*, Suhrkamp, 1979; L. Febvre, *Das Gewissen des Historikers*, Berlin 1988; F. Braudel, *Écrits sur l'Histoire*, Paris 1969; *Der Historiker als Menschenfresser, Über den Beruf des Geschichtsschreibers*, Berlin 1990; U. Raulff (ured.), *Vom Umschreiben der Geschichte*, Berlin 1986; J. Le Goff (ured.), *Die Rückeroberung des historischen Denkens*, Frankfurt a. M., 1990 (franc. izd. 1978: *La nouvelle histoire*); sistematičnih pregledov z novimi konceptijami je seveda dolga vrsta, navajam le tri: J. Rüsen, *Historische Vernunft*, Göttingen 1983, P. Veyne, *Geschichtsschreibung und was sie nicht ist*, Suhrkamp, 1990 (franc. 1971), zbirka *Theorie der*

Ob današnjem drugačnem stanju je torej »nemarnost« pri pisanju te vrste s takšnimi spodrs-ljaji težko razumljiva. Tem manj, ker moj pregled 1946 res ni bil napisan napamet in po ideoloških naročilih, marveč po širini dela, ki najbrže ni običajna,⁵³ in govorjen tudi pred profesorjem, ki me je devet let pred tem določil za bodočega nosilca katedre za zgodovino Slovencev in v mesecu moje diplome 1940 predložil fakulteti sistemiziranje te katedre.⁵⁴

Simonitijski ideološki predstavitvi iztrganega citata mojega nastopnega predavanja bom dodal samo še za njeno (ne)veljavnost prejkone relevanten podatek. Prof. Zwitter, ki je bil tedaj še v Beogradu in po svetu v zvezi z diplomatskim bojem za naše meje, je vendarle našel čas, da je pre-bral vse gradivo prvega letnika Zgodovinskega časopisa. Nato je predložil še poseben uvodnik »Obračun in program« (7–10), češ da je »potreben« tudi poleg mojega nastopnega predavanja in poleg programskega članka tedanjega predsednika Zgodovinskega društva dr. Fr. Škerla »Zgodo-vinarji v novi dobi« (151–154). Prepričani smo bili, da je Zwitter vedel, zaradi česa naj bi bila objava njegovega uvodnika »potrebna«, jasno pa je, da je šlo za izrazito ideološko dopolnilo začetka izhajanja novega časopisa in s tem za izraz mnenja oblasti, da moja izvajanja v tem pogledu niso dovolj.

»Nemarnost« se pa žal še nadaljuje že pri povzetku stališč Borisa Zihlerja v predavanju o vprašanih slovenskega zgodovinopisja na 7. zborovanju slovenskih zgodovinarjev 1951 (4. V., objava je menda delno predelana),⁵⁵ saj je teoretični del, v originalni obliki morda še ostrejši (481–492 in 494–495), povzet skrajno skopo in le z nekaj iztrganimi citati. Prav teze o izenače-vanju partijnosti z objektivnostjo (Mikuž je v diskusiji to še zaostroval) in očitki poudarjenega romantizma (=povečanega zanimanja za srednji vek) in neopozitivističnega pragmatizma med obema vojnama ter podobne stvari so zbudile največ diskusije: Kosov ugovor, da je treba začeti zidati zgodovino pri temeljih in ne pri strehi neobstoječe zgradbe in da je bilo treba odgovorjati na protislovenske teorije prav v zvezi s srednjeveško zgodovino, Zwitterjevo opozorilo, da more uporaba sociološke in marksistične metode rasti le iz zagotovljenega znanja, temeljne zahteve sodobnega pozitivizma, ter moja ugotovitve, da se mnogo projektov slovenskega zgodovinopisja giblje prav v smereh, ki jih postavlja predavatelj (kmečki pulti, gospodarska in družbena zgodo-vina Slovencev). Obratno pa tista ena sama stran objava predavanja (492–493) z opredeljevanjem pomembnih raziskovalnih nalog, ki je Simoniti niti ni povzel po originalu, marveč po mojem povzetku iz leta 1953 (objavljenem 1982),⁵⁶ sploh ne pomeni »precej usodne (ideološke) dopol-nitve« z obrezovanjem dela slovenskega zgodovinopisja, saj je Zihler izrecno omenil tudi opravi-čenost dela na »problemih srednjega veka« (492), zahteve po intenzivnejšem delu pa se začnejo s kmečkimi upori v 15. stoletju, ne pa z »obrezovanjem« na najnovejšo dobo.

Takšne zahteve so se v resnici začele šele konec petdesetih let. Ko smo redigirali drugo knjigo Zgodovine narodov Jugoslavije (od 16. do 18. stol.), je sarajevski profesor pravne zgodovine, doma iz Srbije, dr. Miroslav Đorđević v sarajevskem Pregledu 1957 (št. 1–4) napadel stanje v jugoslovanskem zgodovinopisju zaradi bežanja v starejšo zgodovino in zanemarjanja najnovejše. Nekoliko dopolnjene je ponovil svoje teze v posebni knjigi,⁵⁷ češ da je obravnavanje starejših zgo-dovinskih obdobj »posledica izvesne plime revidiranih buržoaskih shvatanja čiji rezultati kvanti-tativno preovladujejo nad marksističnim naučnim pokušajima« (20 sl.). »Bežanje v prošlost pri isto-riskim izučavanjima ima, dakle, izvesnu klasnu podlogu, jer pretstavlja uzmicanje na one idejne pozicije koje u procesu izgrađivanja naše istoriske nauke mogu da pruže oslonac izučavanju nasleđenim, buržoaskim metodom« (21). To se ponavlja v knjigi v najrazličnejših variantah s spremljajočim poudarkom, da je treba zagotoviti predvsem delo na najnovejši zgodovini. Prav v teh letih je bil ustanovljen tudi v Ljubljani Inštitut za zgodovino delavskega gibanja (julija 1959) in v isti jeseni se je spopad podobne vrste pokazal tudi na XI. zborovanju slovenskih zgodovi-narjev. Vasilij Melik je govoril o »problematiki slovenskega zgodovinopisja po osvoboditvi«, pri čemer je bilo težišče na podatkih, koliko so zgodovinarji objavljali o različnih obdobjih in ne na notranji analizi dela. Ob ugotovitvi, da so bili rezultati z zgodovinarske strani bogatejši za starejša obdobja (z nezgodovinarskimi, največ spominskimi, prispevki je bilo objav seveda za NOB več), je podčrtal potrebo po sistematični skrbi za delo na najnovejši zgodovini. V diskusiji sva jaz in Kos

Geschichte (Beiträge zur Historik, München, doslej že 6 zvezkov od 1977 naprej). Mnogo več tega navaja O. Luthar v dodatku k svoji še neobjavljeni disertaciji Interpretacija nekaterih sodobnih teorij zgodovinopisja, ki jo je zagovarjal na filozofski fakulteti v Ljubljani 1992.

⁵³ Tedaj sem imel za seboj monografsko obdelavo kmečkih uporov (disertacija), narodnostnega razvoja na Koroškem v 19. in 20. stol. (habilitacijsko delo) in – ne glede na nekaj desetih razprav, člankov in ocen iz zelo različnih obdobj slovenske zgodo-vine in o sodobnem položaju Slovencev od 1935 naprej – že osem let dela na vprašanih virov za ustoličevanje koroških vojvod, zgodovine obreda in zveze njegovega razvoja s srednjeveško zgodovino Koroške; s tem je bil zvezan tudi sistematičen pregled vsega, kar je bilo dotlej napisanega o zgodovini Slovencev doma ali v tujini.

⁵⁴ Zapisnik seje uprave filozofske fakultete junija 1940.

⁵⁵ B. Zihler, O nekaterih teoretičnih in praktičnih problemih slovenskega zgodovinopisja, Novi svet VI, 1951, 481–495 (tudi v Zbranih delih 5, 1989, 56–67, toda z napako komentarju 390); o napovedani predelavi L. Petauer v poročilu o zborovanju, ZČ V., 1951, 282–3; značilno ideološko pretirano oceno prim. M. Britovšek, TIP 17, 1980, 386–399.

⁵⁶ Objavljeno v ZČ 36, 1982, op. 7.

⁵⁷ M. Đorđević, Savremeni problemi istoriske nauke, Beograd 1959.

sicer priznala potrebo po intenzivnejšem delu na novejši in najnovejši zgodovini, toda ne s sklicevanjem na statistične primerjave z obravnavanjem starejših obdobij, na katerih vendar dela le par ljudi. Proti tem stališčem sta polemizirala Franček Saje in zlasti France Klopčič, ki je menil, da bi bilo pri republiškem načrtu za delo na najnovejši zgodovini treba združiti vse razpoložljive moči.⁵⁸ Te vrste stališča je Klopčič večkrat ponavljal še tudi pozneje.

Že v petdesetih letih se je začel v srednješolskih programih krčiti prostor za starejšo zgodovino (zlasti za antiko) s težnjami po še večji prednosti za novejšo in najnovejšo zgodovino (I. razred antika in srednji vek, II. razred novi vek do francoske revolucije, III. razred 19. stoletje do prve svetovne vojne ali do oktobrske revolucije, IV. razred sodobno zgodovino do konca NOB). Že 1960 sem opozarjal, da bi to spremenilo zgodovino v nekako sodobnostno vedo s sociološkim uvodom.⁵⁹ Ob uničenju splošnoizobraževalne srednje šole je prišlo še do bistvenega poslabšanja. Prostor zgodovine kot osrednjega družboslovnega predmeta je prevzel politično-ideološki »katekizem« STM,⁶⁰ za zgodovino pa sta ostali le dve leti s po dvema urama (prvo od paleolita do pariške komunice, drugo do sodobnosti s poudarjenim obsegom NOB).⁶¹ Po prvotnem slovenskem načrtu (1977) naj bi bila zgodovina v srednjih šolah omejena sploh le na »zadnjih sto let«, tako da bi se slovenski otroci v šoli sploh ne srečali z občo ali evropsko zgodovino!⁶² Zgodovinarji (društvo in oddelek na fakulteti) smo se v vsem tem času upirali tem težnjam⁶³ – še posebej njihovi obliki v »skupnih jedrih«⁶⁴ – s sklicevanjem na pomen zgodovinskega mišljenja za kritično razumevanje sodobnega sveta in še posebej političnih govorov, ki so metodološko vselej le angažirana publicistika (tudi v ustih najvidnejših in najuglednejših politikov).⁶⁵ Od »zavračanja pomena zgodovine na osnovni in srednji šoli« seveda nikakor ni »bistveno odvisen« razvoj zgodovinske znanosti (Simoniti 391), celo na fakultetni študij bi utegnil učinkovati le delno (z dopolnjevanjem kake dotlej **neupoštevane** vsebine).⁶⁶ Pomembni medsebojni učinki so šli – sicer v omejeni meri – kvečjemu v obratni smeri.⁶⁷ Seveda kolikor jih ne prepreči ideologija bodisi s konkretnimi neveljavnimi uverami (n. pr. s Cankarjevo neutemeljeno sintagmo o izvoru slovenskega hlapčevskega mišljenja v protireformaciji, ki se še danes tolikokrat ponavlja)⁶⁸ ali s splošnejšimi zagotavljanji o oblikovanju narodnega značaja ob kakšnih posebnih prelomih (Sperans o 1848!) in v skrivanjem kritike metodologije te vrste.⁶⁹ Tragična posledica napore za ideologizacijo mladih ljudi je bila seveda predvsem v zmanjšanju za življenje potrebnega znanja (zgodovinskega spomina) in zlasti ene izmed v tem pogledu potrebne vrste načina (zgodovinskega) mišljenja. Seveda je anketa 1986 med mladino pokazala, da je bilo zlasti v bolj razvitih delih nekdanje Jugoslavije življenje močnejše od ideološkega pritiska, kot je to navadno: v Sloveniji je le 4,5% »mladih« želelo vstop v ZK, 76,1% ga ni želelo, 19,4% o tem ni razmišljalo.⁷⁰ To postavlja trditev o »enoumnosti« Slovencev v tem času v dvomljivo luč, ne le pri »mladih«. Res pa se je kazala ideologizacija v osiromašenem védenju o oddaljeni preteklosti in o njenem »preprostem« razumevanju (»zakoni« družbenega razvoja v smislu zakonov prirodnih ved, delitev zgodovine v »družbenoekonomske formacije«, razdeljene z »revolucijami« itd.), v uveljavljanju stare zgodovine do oktobrske revolucije ali pri nas do 1941 predvsem v vlogi »predzgodovinskega« uvoda v pravo »zgodovino«, ⁷¹ v omejitvi dela po 1919 predvsem na zgodovino KPJ brez celovite zgodovine stare Jugoslavije in v zgodovini NOB tudi z zabrisovanjem zgodovine »sopotnikov« (še bolj kot nasprotnikov!), kar je vse usmerjalo raziskovanje predvsem v dogodkovno zgodovino, medtem ko so bila drugačna dela soraz-

⁵⁸ B. Grafenauer, poročilo o XI. zborovanju slovenskih zgodovinarjev, ZČ 14, 1960, 229 (tudi v Prekmurski Slovenci v zgodovini, Murska Sobota 1961, 134–135).

⁵⁹ Struktura . . . , 1960, str. 304.

⁶⁰ NRazgl. 1983 (op. 10), polemika zoper to A. Kim v TiP 1984.

⁶¹ Glasnik SM VII, 1983, str. 74–75 (o zgodovini).

⁶² Glasnik SM IX, 1985, str. 15 (stališče filozofske fakultete leta 1977); o programu 1979 gl. ZČ 1982, str. 187, op. 30.

⁶³ B. Grafenauer, ZČ 36, 1982, str. 185–187; pozneje je o tem poročal večkrat I. Voje, danes pa vodi to delo P. Vodopivec.

⁶⁴ Po razpravi v Klubu poslancev na zboru, ki se je zgodil na pobudo Društva pisateljev 19. IX. 1983, je odbral Tinjanič dva po njegovi sodbi najodločnejša diskutanta proti jedrom in je povzel razgovora s C. Zlobcem in menoj (oba je iskal na domu) v NIN-u 2. X. (str. 12–13) v bloku Slobodanke Ast o »jedrih« (10–14): moje provokativno stališče je bila ugotovitev, da je bilo razmerje med slovensko in slobohrvaško književnostjo v dobi Živkovičeve diktature za slovensko književnost mnogo ugodnejše kot po »jedrih«, čeprav sem mu kot vzorec za tedanji položaj pokazal tudi svoje maturitetno sprčevalo z glavo v cirilici.

⁶⁵ Ta stališča so v metodologiji kritike virov že v Strukturi . . . (to je gotovo vpliv Blochove Apologije zgodovine!) in nato v referatu o metodologiji sodobne zgodovine (Prispevki ZDG VIII–IX, 1968–69, 207–219); sredi sedemdesetih let sem nekoč utemljeval to stališče P. Vodopivcu, ki je reagiral za tiste čase na zelo naraven način: »profesor, o tem ne govorite preveč glasno, drugače bodo zgodovino še bolj potisnili v kot«.

⁶⁶ Na to smo mislili ob izdelavi načrta z novimi koncepcijami po letu 1978, ne na kaj drugega (sicer je pa koncepcija izhajala iz znanstvene prakse in ne obratno).

⁶⁷ Tako se je npr. pokazal po 1933 vpliv Kosove Zgodovine Slovencev v različnih šolskih priročnikih, v nekaterih pogledih pa po letu 1953 tudi koncepcija Zgodovine narodov Jugoslavije I.

⁶⁸ B. Grafenauer, Zgodovinski prostor ob nastopu jezuitov v slovenski družbi, Redovništvo na Slovenskem 3, Jezuiti, Ljubljana 1992, 30–35, posebej 34; širše gl. Zgodovinsko gledanje na spreminjanje narodnega značaja itd., Sodobnost 34, 1986, 1107–1118 (tudi v zborniku Razvoj slovenskega narodnega značaja itd., Lj. 1987, 28–38).

⁶⁹ Gl. zgoraj in op. 20.

⁷⁰ Mlada generacija danes, poročilo o preiskavi v NIN 18. V. 1984, str. 9–14.

⁷¹ To je v bistvu koncepcija Marxovega in Engelsovega Manifesta 1848, ki pa se tudi sicer pogosto uveljavlja v državah po revoluciji ali »revoluciji« (prim. tudi fašistično »ero« v Italiji!).

merno redka (običajnejša le pri zgodovinarjih s širšim delovnim področjem).⁷² Za zgodovino med obema vojnama je v Zgodovini Slovencev (1979) značilno, da je v Mikuževem besedilu ostala celo brez gospodarstva in kulture (str. 628–71 in 686–704 je oskrbela redakcija založbe), družbena zgodovina pa je zajeta le kolikor spada v strankarsko zgodovino. Na dogodkovni zgodovini je težišče tudi pri NOB. Z letom 1945 pa se prava zgodovina sploh neha. Vse to pa so že stare stvari, povedane že mnogokrat.⁷³

Kljub prepričanju o pomenu Marxove metode za oblikovanje modernega sociološkega, primerjalnega in antropološkega⁷⁴ zgodovinopisja, so se prav ob tem razvoju tudi v našem zgodovinopisju začeli uveljavljati novi metodološki prijem, ki pa se marsikdaj razlikujejo bolj od dogmatizmov boljševiske ideologije (zlasti po 1930) in manj od metodoloških prijemov »mladega« Marxa. To velja že za nove poglede o zgodovinski »zakonitosti« in zavračanju mnenja o stalnih zakonih te vrste.⁷⁵ Medtem ko je historizem domač tudi različnim smerem marksističnega zgodovinopisja in še bolj v francoskem zgodovinopisju, ki se je oblikovalo pod temi vplivi zunaj ideološkega okvira,⁷⁶ je pomenilo podčrtovanje **subjektivnega** pomena zgodovinarja že pomemben korak naprej (gotovo pri nas pod vplivom Marca Blocha)⁷⁷ in nikakor ni naključje, da se je prav pri tem zelo hitro pokazalo nasprotovanje. Originalne spremembe teorije, doma v primerjalni zgodovini jugoslovanskega prostora, pa so se pokazale kmalu ob razgrajevanju periodizacije družbeno-ekonomskih formacij. Že med 1954 in 1960 so se mi pokazale štiri različne oblike fevdalizma,⁷⁸ 1963 tipi različnih kmečkih uporov, ki so dve leti pozneje presenetili vzhodnoevropsko ekipo na kongresu zgodovinskih ved na Dunaju,⁷⁹ 1967 so se pokazale enako krivoverske teorije v zvezi s srednjeveškimi etničnimi strukturami in 1973 je to razhajanje ideološke periodizacije pokazala tudi primerjalnozgodovinska analiza zgodovine mest v jugoslovansko-balkanskem prostoru⁸⁰ (tu je bilo kratko načeto tudi splošno vprašanje periodizacije družbeno-ekonomskih formacij).

To se res ponekod že spopada s Simonitijevimi stališči. Tako npr. s prevzemanjem Rotarjevega opravičenega stališča, da vsaka **ideologija** vidi le »usmerjeno« (teološko) razvijanje družbe ali človekov, toda pri tem je spregledal, da je teorija, ki izhaja od mladega Marxa, prav obratno izšla od kauzalnega in ne teleološkega izhodišča pri razlagi zgodovine.⁸¹ Teorija je nesporna, čeprav je seveda mogoče o njej razpravljati.⁸² Kljub omenjeni »avtocenzuri« ne vem za primer, da bi se pri nas med zgodovinarji uveljavila (razen morda za zaprtimi vrati?) zahteva po boljševiski »šamokritiki« (390). Stališča Janka Pleterskega so gotovo (391) napak interpretirana, saj je Zihlerla razumel enako kot sem o sebi že poprej zapisal.

Ne razumem pa, kakšna »nemarnost« je omogočila nastanek grobe napake ob prevodu moje **ugotovitve**, da je Mikužev »uspeh« pri odpravi učenja jezikov virov za zgodovino Slovencev dosegel, »da smo v obdobju (od 1960) do 1970 vzgojili samo enega znanstvenega delavca na področju srednjeveške in zgodnje novoveške zgodovine« v neresnico, da »je bila v desetletju 1960–1970 obranjena samo ena doktorska disertacija iz obdobja starejše zgodovine« (391). Podatki, ki jih navaja delno Munda v bibliografiji disertacij do 1968 (ki je Simoniti ni uporabil), z imeni doktorjev do 1989 pa I. Voje v članku, ki ga Simoniti citira (ZČ 44, 1990, 608, op. 12, pri Simonitiju v

⁷² Npr. J. Pleterski, *Narodi, Jugoslavija, revolucija*, Ljublj. 1986 (Beograd 1985) z analizo političnih idej ter kratkim očitrom njihovih socialnih podlag.

⁷³ Prvič sem to nakazal ob vprašanju ideologizacije metode na konferenci IZDG novembra 1966 (Prispevki ZDG 1968/69, 207–19), nato ob desetletnici inštituta 1969 (Prispevki ZDG X, 1970, 200) in odteletj neprestano, kot primer navajam le še zbornik Stanje in razvoj družbenih znanosti na Slovenskem, SAZU, Ljubljana 1985, str. 33–37 in 272–274.

⁷⁴ To seveda ne pomeni, kot se zdi nekaterim pri nas, zgodovine v luči »vodilnih človekov« (politikov ali drugačnih), marveč v luči vsakdanjega življenja preprostih in povprečnih ljudi (A. Burguere, *Historische Anthropologie*, v J. Goff, *Die Rückeroberung . . .*, gl. op. 52, 62–102), o čemer bi bilo mogoče navesti množico literature. Za primer navajam le sklep zgodovine stavk v ZDA 1877–1970 (J. Brecher »strike!«, San Francisco 1972), ko zagotavlja zgodovinarjem, da ob zanemarjanju gibanj te vrste pišejo zgodovino generalov, diplomatov in politikov in ne zgodovine ljudstva (v nem. prevodu, Fischer, Frankfurt a. M., 1975, 261–265), kar živo spominja tudi na Jeffersonovo zavest o zdravilnosti uporniške misli za urejenost pravne države in človeških svoboščin.

⁷⁵ Gl. op. 16.

⁷⁶ Za primer navajam le delo Ch. Morazé-ja (zlasti njegovo *Introduction a l'histoire economique*) in F. Braudela (tudi metodološke razprave, gl. op. 52).

⁷⁷ Pod vplivom njegove Apologije zgodovine v *Strukturi . . .*, 373–410, in *Temeljni pojmi*, XXXII–XXXV; metodološko sorodnost je celo v napačnem smislu očitel nemški zgodovinar G. Ritter tako v svojem referatu za plenum o novejšem zgodovinopisju v Rimu na X. svetovnem kongresu zgodovinskih ved (Relazioni VI, Relazioni generali, 1955, 495–499) in še ostreje v ideološki diskusiji o filozofiji zgodovine na XI. kongresu v Stockholmu (Actes du Congress, 1962, 33 sl., vendar povzetek ni popoln, v diskusiji je bil Ritter bistveno ostrejši).

⁷⁸ B. Grafenauer, *Zgodnjefevdalna družbena struktura jugoslovanskih narodov in njen postanek*, ZČ XIV, 1960, 35–95 (temeljne teze tudi v geslu o fevdalizmu v *Encikl. Jugosl.* 3, 1958, 300–318).

⁷⁹ B. Grafenauer, *Tipologija kmečkih uporov in ljudskih vstaj pri jugoslovanskih narodih od XV. do konca XVIII. st.*, JIČ I/2, 1962, 3–32, franc. prevod v *Acta Iugoslaviae historica* I, 1970, 59–84; XII *Congres des Sciences Histor.*, Actes, Wien 1966, 771–3, 785–6 (nepopoln povzetek), 798.

⁸⁰ B. Grafenauer, *Die ethnische Gliederung und geschichtliche Rolle der westlichen Südslawen in Mittelalter*, Ljubljana 1966 (v srbohrvaščini skrajšano v JIČ 1966/1–2, 5–36; v slovenščini ZČ XIX–XX, 1965–66, 103–114, in XXI, 1967, 7–48); B. Grafenauer, *Vprašanja razmerja mesta in podeželja »vasi« v zgodovini narodov Jugoslavije*, Kronika XII, 1974, 145–155 (v srbohrv. JIČ XII/1–2, 1973, 5–22).

⁸¹ Gl. *Struktura . . .* in P. Vilar, gl. op. 9 in 10.

⁸² Za to prim. zlasti navedene razprave G. Ritterja (op. 77), seveda pa je bil to pogost predmet sporov o zgodovinski metodologiji.

op. 18), pa so povsem drugačni: od 1960 do 1970 je bilo 14 doktoratov na zgodovini, od tega polovica, 7, iz starejše zgodovine (1 iz antike, 3 iz srednjega veka, 3 iz dobe od 16. do 18. stoletja), od 1971 do 1989 pa jih je bilo od 26 doktoratov le 8 (30%), 1 iz antike, 4 iz srednjega veka in 3 do 16. do 18. stoletja (med njimi le štirje z začetkom študija v šestdesetih letih).⁸³

K temu želim dodati le še dve pomembnejši pripombi (zvezani tudi z mojim delom) in sklep. Najprej o Zgodovini narodov Jugoslavije, katere projekt ni propadel »konec petdesetih let« (tedaj je šele izšla druga knjiga), marveč dobrega pol desetletja pozneje. Vzroki niso bili preprosti (saj smo imeli tekste do okr. 1870 za zgodovino Makedoncev, Črne gore (neusoglašene!) in Bosne ter Srbije po 1830, manjkali pa so srbski o obeh srbskih vstajah, hrvaški in slovenski – razen Melikovega besedila o gospodarskem razvoju v prvi polovici 19. st.). Prepričan sem, da do 1870 niso vzrok za prestanek dela kaki ideološko zgodovinski spori, marveč nezaupanje med tremi avtorji, da bosta »druga dva« dokončala delo (opravičeno pri Dušanu Peroviću, ki je bil psihično preobremenjen,⁸⁴ in dveh, ki sta ožji redakciji oddajala dotlej rokopise vselej šele med njenim delom, zdaj bi pa morala biti sama v ožji reakciji – Šidak in Zwitter). Šele pozneje se je ob polemiki med Ekmečićem in Grosovo⁸⁵ ter še posebej po različnih koncepcijah sinteze zgodovine narodov Jugoslavije s strani Ekmečića (z izrazito velikosrbskega stališča, v katerega se je vključeval že v Književnih novinah)⁸⁶ in Janka Pleterskega pokazalo tudi konceptualno razhajanje med zgodovinarji.

Pri Enciklopediji Jugoslavije so pa stvari sploh povsem drugačne. Najbolj gladko je teklo delo pri Stanojevičevi Narodni enciklopediji SHS, ki je bila uresničena v petih letih kot rezultat dela »svobodnega sodelovanja« okrog 150 znanstvenikov tedanje Jugoslavije (1924–1929) – v nekaterih pogledih za zgodovino to delo še danes ni preseženo. Prvo izdajo Enciklopedije Jugoslavije je pripravljalo precej večje število sodelavcev skoraj dve desetletji od prvega sestanka republiških redakcij⁸⁷ do izida zadnje knjige (1971); Krleža je sicer vtisnil delu nekatere problematične izraze lastne kulturno-zgodovinske koncepcije, toda uredništvo je bilo po republikah sestavljeno iz vrhunskih znanstvenikov in ob spornih vprašanjih med Krležo in strokovnimi uredniki je vselej obveljala beseda stroke. Dve desetletji za delo te vrste najbrže tudi nista prevelik časovni razpon, pri pisanju člankov pa je odločala skoraj vselej samo znanstvena kompetentnost avtorjev in ne republiška »pripadnost« teme (geslo »Feudalizam kot jugoslavenskih narodov« je nastalo npr. skoraj v celoti izpod enega samega peresa). Pri drugi izdaji, ki se je v mnogočem lahko oprla na prvo, pa pri sestavi uredništva po republikah in v centralni redakciji v mnogočem niso odločali kriteriji kvalitete znanstvenih delavcev, marveč birokratski in politokratski kriteriji po republikah in avtonomnih pokrajinah (treba je primerjati le sestavo slovenske redakcije v tem pogledu!). Kočljiva gesla je odobral republiški ali pokrajinski politični ideološki vrh! O tem je tekla ostra razprava v NIN-u že 1986.⁸⁸ Tu se je zlomilo izdajanje druge izdaje EJ že po desetih letih (na polovici projekta), podobna vprašanja pa so preprečila tudi uspešno obnovo dela na Zgodovini narodov Jugoslavije. Postavljena zahteva, da mora imeti znanstvena kvalifikacija in kompetenca absolutno prednost pred politično birokracijo republik in pokrajin, nikdar ni dosegla kakega odgovora.

Simonitiјеvo pisanje se želi predstaviti – z ideološko-političnim kriterijem dogodkovne zgodovine – kot povsem nov izraz preloma, novega zgodovinopisja, ki ga zaradi »družbene pogojenosti« v prejšnjem času »začenjamo živeti danes«, z »večstranskim parlamentarnim sistemom«. Torej kot nekaj, kar poprej ni moglo nastajati. Toda to je ista »uspomeničevalna« deformacija zgodovinskega spomina, kakršno je obsodil prof. Mitterauer ob šestdesetletnici koroškega plebiscita (seveda ni govoril o »monumentalni« zgodovini, kot je njegov izraz »Denkmalgeschichte«, pri Lutherju pravilno preveden kot »spomeniška zgodovina« napak spremenil Simoniti, ki pač ni Mitterauerjevega besedila pogledal v originalu).⁸⁹

Ob tem pa je treba podčrtati, da tudi pri nas teče razprava o obliki in metodi zgodovinopisja že nekaj desetletij. In to ne samo v »obrezani« obliki naročil od zgoraj, kot naj bi bilo potrebno

⁸³ V mojem besedilu je bil mišljen dr. Jože Mlinarič, ki pa je tedaj študiral, doktorat pa dosegel šele po 1970; doktorat pa je dosegel seveda večje število studentov iz prejšnjih časov.

⁸⁴ Sicer izvrsten poznavalec srbske zgodovine 19. stoletja se je lotil po 1945 disertacije iz prve srbske vstaje star preko 40 let in našel v moskovskih arhivih dragocene bistvene nove vire (tudi Karadžićeva originalna pisma!), ki pa so mu jih po 1948 zaprli. Tako bi mu moralo besedilo v ZNJ III nadomestiti vse to delo, a brez novih virov (sovjetski zgodovinarji so jih objavili šele pred približno desetimi leti).

⁸⁵ Polemika je bila zvezana z različnimi koncepcijami nacionalnega vprašanja pri narodih Jugoslavije: Ekmečić jo je ize- načeval s kmečkim vprašanjem, Grosova pa je dokazovala, da so bile socialne strukture že različne in da imajo spričo tega velik pomen tudi nove politične ideologije.

⁸⁶ M. Ekmečić, Stvaranje Jugoslavije 1790–1918, 1–2, Beograd 1989, v delu z vrsto skrajno problematičnih (nacionalistično mitoloških in zlasti glede slovenske in makedonske zgodovine direktno materialno napačnih koncepcij, zagrešenih zaradi velike površnosti pri zgodovini, ki ni bližje povezana s Srbijo) posameznih dejstev in širših teorij, kar je pomenilo spričo prejšnjega zanesljivega dela avtorja izredno neprijetno iznenadenje, gotovo zvezano z današnjim mitološkim razkrojem srbske zgodovinske misli o zgodovini novega veka in še zlasti našega stoletja.

⁸⁷ M. Krleža, O nekimi problemima enciklopedije, referat 27. I. 1952, Republika IX, 1953, 109–132.

⁸⁸ NIN 10. avg. 1986, moje stališče str. 16–17; prvi spor te vrste je bil zvezan že z gesli o Albancih in albansko-jugoslovanskih odnosih v 1. knjigi (1980), ki sta bili čez štiri leta po bolj političnih kot znanstvenih sporih in odobritvi političnih oblasti zamenjani z novimi besedili: prava Orvelovska zgodba (kot v veliki sovjetski enciklopediji s Stalinovim življenjepisom po njegovi politični obsodbi s strani Hruščova), le da ni bilo treba ob sprejemu novega besedila starega vračati.

⁸⁹ O. Luther (ur.), Vsi Tukididovi možje, Ljubljana 1990, str. 195; original: kseroks z 11. koroških kulturnih dni, 14.–16. II. 1980, str. 18.

za »družbeno pogojeno« vedo. Tudi ne le v oblikah in primerih, ki so bili že navedeni. Zgodovina ni čakala na politično dovoljenje, marveč je v marsičem gradila podlage za svobodno družbo, osvobodeno ideoloških racionalizmov z leve in desne strani. To se je kazalo tudi v različnih okroglih mizah, simpozijih, pa tudi v pobudah za pluralizem metodologije in seznanjanja z različnimi smermi zgodovinopisja v svetu. Najbrže ni mogoče spregledati v teh pogledih nekaterih objav Slovenske maticе, prevodov v okviru zbirke *Studia humanitatis*, pa tudi lastnega znanstvenega raziskovanja, izraženega v kakih anketah ali pa celo v monografskem preiskovanju slovenskega zgodovinopisja.⁹⁰ Odkod torej Simonitijeva misel na osamljenost pri vdiranju vrat v novi čas drugačne »družbene pogojenosti«? Odkod sploh misel na neizogibnost takšne odvisnosti zgodovinarja? Pri organizaciji »polja« v današnjih načrtih se zdi želja po poveljevanju nad znanostjo celo večja, kot sem jo kadarkoli v svojem življenju doživljal. In beseda znanstvenih delavcev manjša. Mnogo manjša, kot je bila v vsem mojem življenju možnost, da sam odločam o izbiri svojega dela. Seveda – tedaj nismo imeli ob svojem delu s financirji nobenega drugega posla, kot ob obračunavanju honorarjev za besedila, ki so bila že **napisana**, in ob plačevanju davkov od honorarjev. Žal je današnji način organizacije znanosti pri nas te stvari povsem sprevrgel, gotovo ne v korist resnega znanstvenega dela.

⁹⁰ Doslej najtemeljitejše delo te vrste je gotovo O. Luthar, *Interpretacija nekaterih sodobnih teorij zgodovinopisja, disertacija*, 1991, katere približno tretjina je posvečena kritični analizi koncepcij slovenskega zgodovinopisja in bi bilo gotovo izredno koristno, ako bi delo v doglednem času prišlo v roke slovenskega bralca.

SLOVENSKA MATICA, SI-61001 Ljubljana, Kongresni trg 8,
pp. 458, tel.: (061) 214-190

Članom Zveze zgodovinskih društev Slovenije nudi po svojih članskih cenah:

Fran Zwitter O SLOVENSKEM NARODNEM VPRAŠANJU

Razvoj slovenskega narodnega vprašanja in dozorevanje slovenskega naroda od konca 18. stoletja do druge svetovne vojne je ena izmed pglavitnih, če ne sploh najvažnejša tema znanstvenega dela pokojnega akademika in zaslužnega univerzitetnega profesorja dr. Frana Zwittera.

Izbor Zwitterovih razprav ni pomemben le za spoznavanje naše najnovejše zgodovine in za zgodovinarje, marveč za široko kulturno občinstvo, ki ga zanimajo še danes žgoča slovenska narodna vprašanja in še posebej za vsakogar, ki ga zanima predvojna pot v vstajo 1941. Knjigo je uredil in s komentarjem opremil prof. dr. Vasilij Melik.

Ferdo Gestrin SLOVENSKE DEŽELE IN ZGODNJI KAPITALIZEM

16. stoletje ni le čas reformacije in kmečkih uporov, temveč tudi čas naglega porasta prehodnega in izvoznega trgovanja ne le z nemškim severom, temveč tudi z Italijo. Ob agrarni dejavnosti so nastajale nove zvrsti obrti, napredovalo je rudarstvo ter fužinarstvo, kjer je idrijski rudnik imel v razvoju kapitalizma evropski pomen. V novih oblikah proizvodnje se kažejo elementi kapitalizma, v povezavi s tem je prihajalo tudi do »komercializacije« zemljiškega gospodstva. Gestrinovo delo pojasnjuje tudi sočasne kulturne vplive in stike.

POJASNILO MATIJI ŽARGIJU

V zadnji lanski številki Zgodovinskega časopisa je na strani 546 izšlo nekaj pripomb Matije Žargija na moje poročilo o razstavnem katalogu Gradovi minevajo, fabrike nastajajo. Očita mi »nerazumevanje zastavljene teme«. Predno preidem na konkreten odgovor, naj uvodoma pojasnim, da gre dejansko za nerazumevanje mojega poročila (!) o knjigi. Na problematiko, ki jo obravnava katalog, je namreč mogoče gledati z različnih aspektov. Sam nanjo gledam kot zgodovinar, ki mu je še posebej pri srcu gospodarska zgodovina. Prvenstveno me zanimajo podatki o produkciji. Ker nisem umetnostni zgodovinar, vrste vprašanj, ki so se mi kot laiku zastavila, nisem želel zapisati. To prepuščam kompetentnejšim ljudem. Nenazadnje je tudi Zgodovinski časopis prvenstveno revija zgodovinarjev in njim je bilo moje pisanje namenjeno.

1. Katalog je bil natisnjen 1991. leta. Med bralce je prišel ob otvoritvi razstave 1992. leta. Vemo za knjige, ki so bile natisnjene in niso nikoli izšle. Znan je letošnji primer, ko nosi knjiga letnico natisa 1993, izšla pa je dejansko že 1992.

2. Kolega Žargi je nekoliko prehitro bral. Stavek, ki naj bi se nanašal na Dvor, se dejansko nanaša na »Kovina«, kar je jasno razvidno iz stavka: »Obratno je pri steklu«. Trditev o Železarni na Dvoru, ki mi jo pripisuje, je v resnici njegova in naj počenja z njo, kar mu je volja. O tradiciji železove rude ne kaže izgubljati besed, tudi o steklarstvu ne. Visoka kakovost Rogaške Slatine ne pojasnjuje vprašanj, ki so se meni zastavila.

3. Pojem industrija so v 19. stoletju uporabljali v zelo širokem smislu. Danes bi vrsto tistih dejavnosti označili kot obrt. Matija Žargi naj si ne beli glave, kaj bi moral kot zgodovinar znati. Če bi uporabljal njegovo metodo v pripombah na moje poročilo o razstavnem katalogu, bi mu lahko dokazal, da ne zna brati. Kam bi prišli po tej poti? Tak nivo razpravljanja mu z velikim veseljem prepuščam, saj se na takšnem »parketu« očitno najbolj znajde.

4. Če nekdo noče razumeti, pač ne razume. Očitno izhaja vsebina tega odstavka iz dejstva, da kolega Žargi ni dojel, da pred seboj nima ocene ampak poročilo, kar je ogromna vsebinska razlika, čeprav v običajnem pogovoru obe oznaki pogosto zamenjujemo. Njegovo pripombo razumem, kakor da sem očital avtorjem, da niso izrabili vseh virov. Tudi sam bi si lahko zastavil enako vprašanje kot vi. Kakšen smisel pa bi potem imelo naše delo? Stavek je samo vzpodbuda bralcem, da je sicer ob odlično opravljenem delu mogoče še marsikaj raziskati. Tak način branja ni korekten. Običajen je v politiki, ne pa v strokovnem razpravljanju, kjer težimo k razumevanju, ne pa k zunanjim efektom.

Javno dopisovanje, v katerega me je prisilil Matija Žargi, je v bistvu jalovo početje. Smisel bi imelo, če bi kaj novega prispevalo k poznavanju problematike, obravnavane v razstavnem katalogu. O tem ni ne duha ne sluha. Eventuelni nesporazum bi lahko razrešila ob skoraj vsakodnevem videvanju, ne pa, da ponujava zabavo bralcem revije. Ni mi jasno, zakaj je ubral tak način komuniciranja. Če sem iskren, me to niti ne zanima.

Stane Granda

JUBILEJI

JANKO PLETERSKI – SEDEMDSESETLETNIK

Pot prof. Janka Pleterskega do zgodovine je bila nekako svojevrstna, vsaj v njegovih začetnih korakih. To kaže že primerjava teh začetkov z njegovim najbližjim vrstnikom, prof. Vasilijem Melikom: po času rojstva sta oddaljena skoraj natanko dve leti (1921–1923) enako po času mature (1939–1941), toda po začetku visokošolskega študija zgodovine se razlikujeta kar za 14 let (1939–1953), pri doktoratu še vedno za štiri leta (1959–1963). To sem navedel zaradi tega, ker nas ti podatki opozarjajo na posebnost prvih treh desetletij življenja Janka Pleterskega, ki se je izražala sicer z nekoliko zakasnelo, a svojevrstno potjo v znanost, ki si jo je izbral za svoje življenjsko delo. Ta svojevrstnost pa se je pozneje izražala tudi v različnih značilnostih tega dela.

Janko Pleterski je bil rojen 1. februarja 1923 v Mariboru, tako da njegov jubilej že nekoliko zamujamo. Maturiral je v Ljubljani na realni gimnaziji. Toda slovenskemu uporu zoper okupacijo se je pridružil že od njegovega začetka in bil zaradi tega zaprt že pred prvim vpisom na Univerzi po njegovi maturi (26. avgusta 1941), nato obsojen pred italijanskim vojaškim sodiščem in marca 1942 poslan v kaznilnico v Alessandrijo. Iz zapora se je vrnil po italijanski kapitulaciji v Ljubljano šele čez dobro poldrugo leto (29. novembra 1943), tako da se mu je ponudila priložnost za beg k partizanom šele poleti 1944, ko je bil mobiliziran v nemško delovno službo v taborišče na Brezovici. Tako se je julija 1944 vključil v NOV. Ta korak je odločal tudi še o nekaj poznejših letih njegovega življenja. Po demobilizaciji konec 1945 je bil poslan v Beograd v diplomatsko šolo ministrstva za zunanje zadeve (sklepni izpit je opravil januarja 1947) in nato delal na ministrstvu, kjer je bil posebej povezan s problematiko pogajanj o avstrijski državni pogodbi na konferencah zunanjih ministrov štirih velesil od maja 1948 do julija 1949, ko so ta pogajanja do 1953 zamrznila ob zaostritvi razmerij med zahodom in vzhodom.

Tedaj se je Pleterski vrnil v Ljubljano (1. februarja 1951) in se je polčetrto leto (do 31. julija 1954) posvetil novinarstvu, nato pa začel delati na Inštitutu za narodnostna vprašanja (tedaj še pri Univerzi) in ostal na njem več kot poldrugo desetletje (do začetka 1970), tudi potem, ko je bil ločen od Univerze kot za dolgo časa predvsem servisna inštitucija za potrebe političnih inštitucij (izvršnega sveta). Vse to sem navedel, ker je zvezano z usmeritvijo Pleterskega k zgodovini in je vplivalo na njegovo delo.

To velja že za čas njegovega novinarstva. Leta 1953 sta prišla študirat zgodovino na Filozofsko fakulteto dva izredna študenta, ki sta študirala »ob delu« (kot se je temu reklo pozneje) – oba novinarja, Janko Pleterski in Bojan Štih. Prehod Pleterskega na inštitut je imel še poseben pomen: na tem inštitutu (oz. na njegovem predniku Znanstvenem inštitutu in njegovem oddelku za meje) nas je delalo kar nekaj fakultetnih profesorjev zgodovine na Filozofski fakulteti (Zwitter kot njegov partizanski direktor, jaz kot znanstveni sodelavec za Koroško skoraj do konca 1946, Janko Pleterski in nato še Dušan Nečak). V tem se morda tudi izraža vpliv posebne občutljivosti za položaj obmejnih Slovencev in študij njihovega življenja v posebnem interesu za celotnost zgodovine Slovencev, o čemer sem že nekajkrat govoril v zvezi z izvorom prvih štirih profesorjev, ki smo na naši Filozofski fakulteti bili profesorji tudi za zgodovino Slovencev.

Pri Pleterskem se je v resnici pokazala ta poteza že v njegovi publicistiki – ob njenih začetkih, ki jih kaže bibliografija – pa tudi v njegovem študiju. Kot seminarsko nalogo (»diplomskih« del v tistih časih še nismo poznali) iz slovenske zgodovine je pripravil originalno in trdno analizo »Politični profil koroškega časopisa Mir (1882–1920)«, ki je bila nagrajena s študentsko Prešernovo nagrado Univerze v Ljubljani, in če se ne motim, je bila tudi njegova seminarska naloga iz obče zgodovine posvečena vprašanju naše zahodne meje in dogovorom med Italijo in Kraljevino SHS o njej v dvajsetih letih (pri prof. Mikužu). S tem prehajam h kratki označbi znanstvenega dela Janka Pleterskega (bibliografija do 1983 je objavljena v ZČ 37, 1983, 163–169, nato pa le bibliografija od 1989 naprej v Letopisih SAZU od 40, 1989, naprej). Omejeval se bom na sumarično označbo posameznih sklopov dela, saj gre za zelo obsežno in tematsko in metodološko različno znanstveno in strokovno delo (preko 350 bibliografskih enot, od tega 15 samostojnih knjižnih izdaj in preko 100 večjih razprav).

Prvo celoto znanstvenega dela Janka Pleterskega predstavljajo monografije, razprave in članki o koroških Slovencih in vprašanih Avstrije – posebej glede razmerja do slovenske manjšine – delno zgodovinskega značaja in delno z novicami in analizami sodobnih političnih vprašanj. To se je nadaljevalo tudi po diplomii iz zgodovine (1957), vendar je teklo hkrati delo na disertaciji »Narodna in politična zavest na Koroškem«, ki jo je pripravljaj pod mentorstvom prof. Zwitterja in jo zagovarjal 1963 (objavljena je bila pri Slovenski matici 1965). V tej prvi svoji veliki monografiji je raziskal gospodarske in družbeno-strukturne temelje za etnični razvoj v slovenskem in

mešanem delu Koroške od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne ter za idejnopolični in strankarski razvoj slovenskega prebivalstva v deželi. To je delo, ki je med vsemi disertacijami, ki so nastajale pod Zwitterjevimi mentorstvom, najbolj v celoti zavezano Zwitterjevi statistično-sociološki metodi in še posebej problematiki in metodologiji njegovega Koroškega vprašanja (1937). Pleterski je ob tem ustvaril vzorec za poglobljeno sociološko proučevanje tudi globalne slovenske zgodovine v času nastajanja slovenskega političnega gibanja (se pravi tudi slovenskega naroda v modernem smislu) v Habsburški monarhiji. Ko mi je še pred oddajo disertacije na fakulteti prinesel kot predvidenemu članu komisije rokopis v pregled in sem ga prebral, se mi je navedeno spoznanje tako utrdilo in povežalo z željo, da bi se isti bistveni prodor razširil na vso zgodovino Slovencev, da sem mu ob vrnitvi besedila hkrati s svojimi pripombami (tudi v objavljeni knjigi so ostale nekatere problematične stvari, zlasti v zvezi z agrarno zgodovino) izrazil vprašanje, ali bi bil pripravljen priti na fakulteto kot profesor za zgodovino Slovencev od konca 18. stoletja naprej. Razmere na oddelku za zgodovino so zavlekle rešitev vprašanja do 1970 in jo spremenile (od 18. stoletja naprej je bila odpravljena dotedanja samostojnost katedre za zgodovino Slovencev in je bil združen pouk z zgodovino drugih jugoslovanskih narodov, za obe skupaj sta bila izvoljena dva fakultetna učitelja, ki sta si razdelila oba predmeta po času): tako je bil februarja 1970 izvoljen Pleterski za docenta za zgodovino Slovencev in drugih jugoslovanskih narodov od srede 18. stoletja do 1918, s tem da je predaval zgodovino Slovencev od okrog 1880, zgodovino drugih jugoslovanskih narodov pa od 1878 naprej. Moja namera je s tem glede poglobitve zgodovine Slovencev žal propadla zaradi časovne omejitve in bistvene predmetne razširitev dela na fakulteti. V pravem pomenu se je uresničila le s strukturno analizo »položaja Slovencev pred prvo svetovno vojno« (v zborniku *Jugoslovanski narodi pred prvi svetski rat*, SANU, 1967) še pred njegovim prihodom na fakulteto: tu je dopolnil tedanje predvsem dogodkovnozgodovinsko raziskovanje slovenskega političnega gibanja v tem času tudi glede etničnega stanja, migracijskih tokov in zlasti gospodarskih in družbenih struktur prebivalstva. Zaradi tega obeta razširjenja problematike mi je bilo še toliko bolj žal izpodletelega načrta, ki tako ostaja naloga bodočega raziskovanja.

Seveda je Pleterski nadaljeval delo na koroških vprašanjih (v celoti gre za okrog 60 knjig, razprav in člankov posebej o tem) – še pred prihodom na fakulteto pa je bilo to posebej namerjeno na obsežen zbornik »Koroški plebiscit« (SM 1970, ob petdesetletnici plebiscita), kjer je bil poglaviti urednik in hkrati avtor treh bistvenih razprav (o položaju koroških Slovencev pred prvo svetovno vojno, posebej med prvo svetovno vojno in končno o »prvinah in značaju plebiscitne odločitve«, skupno okrog 150 strani velikega formata; zadnji del je bil 1980 objavljen tudi v knjižni obliki v nemškem prevodu). Že zaradi pomena njegovega dela se tudi pozneje ni mogel izogibati koroškemu vprašanju, kar se je pokazalo zlasti pri izdaji spominov dr. Franca Petka (SM 1979), pri predavanjih o plebiscitu na Univerzi v Celovcu (1980 in 1981) in posebej v knjižici »Der ungleiche Grenzstreit« v izdaji slovenskih založb v Celovcu in Trstu (1983).

Vendar se po letu 1970 ni le prelago težišče dela Pleterskega v zvezi s fakultetnimi nalogami na nova in širša vprašanja, kar bi samo na sebi sploh ne bilo slabo: prava zgodovinska znanost je danes gotovo neločljivo zvezana s primerjalno zgodovino in v južnoslovanskem prostoru so bile zaradi različnih struktur poglabljene zgodovinske raziskave vselej v bistvu zavezane primerjalni zgodovinski metodi. Toda časovno kratko obdobje nepopolnega pol stoletja velikih prelomov med bosensko krizo in koncem prve svetovne vojne je potisnilo v prvo vrsto drugačno, dogodkovno zgodovino bližjo problematiko. Študije različnih političnih vprašanj, ki pa so bila vendarle zvezana že z vprašanji Koroške in plebiscita (trializem, razmerje dunajskega dvora do Slovencev in še nekaj podobnih) so vnovič našle zaokrožitve v monografiji »Prva odločitve Slovencev za Jugoslavijo, Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918« (SM 1971, v srbskem prevodu 1976). Delo je v tolikšni meri spremenilo nekatere – tudi z levičarskimi strankarsko političnimi klišeji zvezane – ustaljene podobe bodisi glede posameznih oseb, bodisi glede različnih strank (npr. o zgodovinski vlogi dr. Kreka in dr. Koroške ter o vlogi socialistov in o majski deklaraciji), da so se pojavljale okrog teh novosti različne polemike, ki jih je vse uspešno zavrnil, še posebej vprašanja o »političnem preganjanju Slovencev v Avstriji 1914–1917« z objavo dveh zvezkov uradnih virov, »poročil vojaške in vladne komisije«. Vrsta posameznih razprav o tem je z ene strani združena v knjigi »Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju« (Maribor 1981), z druge strani pa je bila podlaga za mednarodno priznanje s povabilom, da pripravi sintezo zgodovine Slovencev od 1848 do 1918 v velikem delu Avstrijske akademije znanosti »Die Habsburgermonarchie 1848–1918« (III. Die Völker des Reiches, Wien 1980, 801 do 838).

Tretje področje, ki se je začelo že v študentskih letih in se je ob obeh že obravnavanih kazalo ves čas, svoj poseben izraz pa našlo posebej v zadnjem poldrugem desetletju, odkar je Pleterski 1982 stopil v pokoj in poklicno delo na fakulteti zamenjal le še z zmanjšanim honorarnim, je bilo posvečeno nacionalnemu vprašanju v slovenski in jugoslovanski teoriji in praksi. Problemsko obravnavanje nacionalnega vprašanja v teoriji in praksi oktobrske revolucije in komunističnega gibanja v prvi Jugoslaviji sta mu že pred 1970 prinesli veljavo zelo opaženega avtorja v problematiki narodnega vprašanja jugoslovanskih narodov na sploh in Slovencev posebej v luči marksističnih teorij, bodisi v prvi Jugoslaviji bodisi v različnih etapah jugoslovanskega razvoja po 1945. Še pose-

bej se je to pokazalo v času po sprejemu ustave iz leta 1974, ki je s federalističnim konceptom skušala rešiti notranji napetosti države. Zelo jasno so se že kazale v krizi okrog leta 1970 in okrog 1980 so se že vnovič napovedovale v le navidez pomirjenih nasprotjih. Njegova veljava se je pokazala v sodelovanju pri skupini avtorjev plenarnega referata »Federalna država in načelo federalizma v zgodovini« na svetovnem kongresu zgodovinskih ved 1980 v Bukarešti, toda prav njegovo izvajanje o federalizmu v Jugoslaviji je zbudilo pri predstavnikih vzhodnoevropskih članov komisije toliko nasprotovanj, da je moral na kongresu sintezo referata sam dopolniti.

Predvsem pa je tedaj Pleterski že nekaj časa zelo smotno in sistematično delal na proučevanju nacionalne problematike pri jugoslovanskih narodih in na jugoslovanskem vprašanju v stoletju od 1848 do 1945. Kot rezultat tega dela je nastala knjiga »Nacije – Jugoslavija – Revolucija« (najprej v srbohrvaščini, Beograd 1985, leto zatem v slovenščini z nekaj manjšimi spremembami in 1988 v drugi srbohrvaški izdaji, z obsežnim dodatkom, v katerem je zavzemal stališča do polemik in kritik prve izdaje). V našem zgodovinopisju se niso lotili pogosto posamezniki tako široke zgodovinske problematike, še posebej pa je bil pomemben tudi čas, saj je šlo za vprašanja, ki so se v času izida pokazala že kot središčna v hitro naraščajoči krizi jugoslovanske federacije.

Pleterski ni obravnaval celotne zgodovine, marveč je predložil problemsko analizo nacionalnega vprašanja in nelahkega vraščanja jugoslovanskih narodov v zgodovinsko državno skupnost najprej v stari Jugoslaviji in nato v novi po zmagoviti revoluciji v okviru protifašistične svetovne vojne in osvobodilnega boja zoper okupatorje. V družbene temelje teh vprašanj sega predvsem v zvezi z analizo etničnih struktur (sredi 19. stoletja in po nastanku prve Jugoslavije); gospodarskih struktur je v delu malo (to je opozorila v kritiki Mirjana Gros). Delo je usmerjeno predvsem idejno-zgodovinsko, seveda v okviru nosilcev političnih bojev (strank) in njihovih oblik (ustavni okviri in politični boji v zvezi s tem). Po avtorjevi izpovedi je bilo vzgled pri tem delu Zwitterjevo analiziranje narodnostnih vprašanj v zadnjem stoletju Habsburške monarhije. Res gre za izjemno delo, ki je nastajalo dolga leta, čeprav se njegova širina in dozorelost po različnih obdobjih nekoliko razlikujeta. V času naraščajoče krize je knjiga kazala na nekaj konstant idejnopolitičnih programov, ki so bile izhodišče jugoslovanskega »poskusa« rešiti vprašanje zagotovitve obstoja jugoslovanskih narodov. S tem je bila nekakšen klic k treznosti v času, ko se je zdela mogoča še mirna razrešitev naraščajoče notranje krize jugoslovanske federacije. Zgodovina je šla seveda svojo pot. Toda zaradi tega analize Janka Pleterskega niso manj pomembne, obratno bodo za bodoče zgodovinarje pomembno izhodišče pri analizi nastanka nečloveškega razreševanja balkanskega vozla jugoslovanskih narodov v našem času.

Ni naključje, da je to delo naletelo z ene strani na izjemna priznanja, z druge strani na ostro polemiko – zlasti pri nekaterih srbskih zgodovinarjih, ki so se že tedaj začeli profilirati v zgodovinarske prvorce srbskega nacionalizma v njegovih skrajnih mitoloških oblikah. Podoba Pleterskega je bila še vedno polna vere v možnost mirne razrešitve balkanskega vozla, seveda z resnično ugotovitvijo pogojev, ki edini omogočajo združitev vseh Srbov in vseh Hrvatov v isti državi: to je mogoče le v (kon)federalni jugoslovanski državi.

Prav tako pa ni naključje, da se v objavah prof. Pleterskega v letih po razpletu jugoslovanskega vozla in vseh eksplozij nasilja in nečlovečnosti ob tem – kar za pravega zgodovinarja nikakor ni bilo presenečenje, le da je bilo takšno prerokovanje v javnosti »tabu« kot manjšanje hrabrosti pri osamosvajanju – kažeta dve konstanti slovenske bližnje preteklosti in sedanjosti:

- ugotavljanje, da tudi zgodovina (kot priroda) »ne dela preskokov« (non facit saltus); osamosvojitve suverene Slovenije je rezultat upora 1941 in federalne republike Slovenije 1945, ta zopet osvoboditve izpod oblasti dvojne monarhije oktobra 1918 in samoupravne Slovenije v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov od 29. oktobra do 1. decembra 1918, in ta rezultat borbe slovenskega naroda za Zedinjeno Slovenijo od 1848 naprej;

- zavest, da utemeljevanje slovenske samostojnosti in suverene republike Slovenije ne zahteva novih mitov (o »tisočletnem« boju za samostojno državo in podobno) ter zanikanja resničnih mejnikov v zgodovini ter njihovega postavljanja v njihove resnične zgodovinske okvire v skladu s temeljnimi stališči metode sodobne zgodovinske vede.

S tem končujem ta svoj neobičajni zapis ob jubileju Janka Pleterskega, ki ne želi biti le neobvezen opis dela in želja vsega dobrega. V najinih letih je seveda taka želja še kako utemeljena in potrebna. Toda prepričanje, da bo član Slovenske akademije znanosti in umetnosti ter univerzitetni prof. Janko Pleterski še kar nekaj časa raziskoval slovensko življenje v novi zgodovini in da se tudi ne bo odtrgal od svojih nalog pri zavzemanju stališč do slovenske sedanjosti, mi je narekovalo to nekako svojevrstno pisanje ob njegovem jubileju.

Gotovo ne le v svojem imenu mu želim, da bi bil še dolgo toliko delaven in pri tem uspešen, kot je vse doslej.

Bogo Grafenauer

JOŽE KOROPEC – SEDEMESEETLETNIK

S prof. Koropcem sva se prvič srečala pred 37 leti v Mariboru. Bilo je uradno srečanje pri nekaj urah zgodovinskega pouka na klasični gimnaziji. Bil sem prijetno presenečen ob njegovem strokovnem znanju in pedagoški spretnosti; nova tovrstna uradna srečanja se mi niso zdela več potrebna. Pač pa sva se drugače videvala in še kar pogosto vsa dolga leta poslej. Slavljenec je kmalu po prvem srečanju stopil na pot, ki se mi je zdela povsem naravna, na pot pedagoga in znanstvenika. V mestu, ki je le počasi preraščalo v univerzitetno središče, je bila ta pot še težavnejša, povezana z mnogimi organizacijskimi in drugimi težavami ter osebnimi napori tistih, ki so od vsega začetka sodelovali pri tem. Med njimi je bil na zgodovinskem področju prof. Koropec in vsem obdobju od izvolitve za profesorja višje šole do rednega univerzitetnega profesorja in upokojitve.

Slavljenec, zaslužni profesor Pedagoške fakultete v Mariboru, je bil rojen 17. marca 1923 na Bukovcu pri Zgornji Polskavi (Slovenska Bistrica). Po osnovnem šolanju v Zgornji Polskavi je obiskoval klasično gimnazijo v Mariboru, se po maturi vpisal na Filozofsko fakulteto v Ljubljani in leta 1948, diplomiral iz zgodovine in zemljepisa. Po diplomi je do 1954 poučeval na gimnaziji in Črnomlju, nato na matični gimnaziji v času ravnateljevanja prof. Jožeta Košarja, latinista in enega velikih humanističnih intelektualcev mariborskega kulturnega življenja, ter po njeni ukinitvi na I. državni gimnaziji do leta 1963. V tem času je napisal svojo prvo razpravo *Slovenjebistriški svet v XIV. in XV. stoletju* (Kronika 5, 1957, 20–25) in sodeloval pri ustvarjanju učbenika zgodovine za 2. razred gimnazij, katerega avtorji so bili še I. Grobelnik, A. Krasovski in F. Terseglav (1961, 37–40 in 53–95). Od leta 1960 dalje je tudi honorarno predaval na zunanem oddelku višje pedagoške šole iz Ljubljane. Po ustanovitvi Pedagoške akademije v Mariboru je bil izvoljen v marcu 1963 za profesorja višje šole in bil nato še dvakrat izvoljen v isti naziv. Med tem časom je opravil podiplomski študij in si z magistrskim delom *Šentpavelska posest v vzhodni Sloveniji do začetka 17. stoletja* pridobil akademski naslov magistra zgodovine (1967). Tri leta pozneje pa je z disertacijo *Zemeljske gosposčine v Dravski dolini do konca 16. stoletja* dobil doktorat zgodovinskih znanosti. V obeh monografijah – v slednjo je deloma vključil vsebino prve in je v knjižni obliki izšla 1972 – so prišle do izraza že vse značilnosti in usmerjenost Koropčevega znanstvenega dela. Na filozofski fakulteti v Ljubljani je 1973 dosegel vnaprejšnjo habilitacijo za docenta za slovensko zgodovino do 18. stoletja. Pet let pozneje je bil na svoji ustanovi izvoljen za izrednega profesorja za slovensko in južnoslovansko zgodovino do 1918 in po enakem času je postal redni profesor za isto področje. Delo na zgodovinskem oddelku Pedagoške akademije in pozneje na Pedagoški fakulteti je opravljal z njemu lastno vestnostjo do upokojitve in je upravičeno postal kot prvi zgodovinar tudi zaslužni profesor Pedagoške fakultete v Mariboru.

Z znanstvenim delom, začetim že 1957, je prof. Koropec intenzivno nadaljeval zlasti po izvolitvi na Pedagoški akademiji. Zajelo je prek lokalne zgodovine zlasti agrarno zgodovino večjega dela slovenske Štajerske v srednjem veku in do 17. stoletja, posebej tudi problematiko razrednih nasprotij na podeželju z vrhuncem v uporu leta 1635, in deloma tudi zgodovino mariborskega mesta.

Prispevke in strokovne članke o krajevni zgodovini, v katerih je obravnaval posamezne probleme in obdobja iz zgodovine Radelj, Dravograda, Ruš, Spodnje Polskave, Razvanja, Frama, Miklavža na Dravskem polju, Slovenskih goric in ozemlja med Dravo in Dravinjo, je objavljaval v krajevnih zbornikih in samostojnih lokalnih izdajah. Proučevanje agrarne gospodarske zgodovine in zemljiških gosposčin, poglavito področje Koropčevega znanstvenega dela, je poleg magistrske naloge in disertacije prineslo slovenski historiografiji blizu 40 več ali manj obsežnih in tehničnih razprav, ki so izhajale v *Kroniki* (letnik 5, 13, 18, 31). *Zgodovinskem časopisu* (letnik 19/20, 23, 39) in zlasti v *Časopisu za zgodovino in narodopisje*, kjer je objavljaval skoraj v vsakem letniku razpravo, v mnogih celo po dve, o posameznih zemljiških gospostvih. V njih je slavljenec zajel obravnavo, mariborsko (npr. Slivnica, Gromberk, Spodnja Polskava, Konjice, Ruše, Hoče, Razvanje, Maribor, Vitanje, Slovenj Gradec itd.) in v večji meri tudi celjsko območje (npr. Vransko, Krško, Brežice, Vojnik, Rogatec, Dobrna, Hrastovec, Laško, Podsedra itd.). V petih, tudi večjih razpravah, v katerih se je dotaknil dogajanj v Štatenbergu, v Krškem, razglabljal o slovenskih puntarjih v letih 1573 do 1635 in obravnaval upor v letu 1635, ter v svoji najobsežnejši monografiji *Mi smo tu: veliki punt na Slovenskem v letu 1635* (Maribor 1985, 269 str.) je dal pomemben prispevek tudi k zgodovini kmečkih uporov na Slovenskem, kar še posebej velja za upor leta 1635, ki je dobil z njegovim delom v mnogočem novo podobo. Slavljenca pa je pritegovala tudi zgodovina Maribora ob koncu srednjega veka in nato v protireformacijski oz. poreformacijski dobi.

Znanstveni opus prof. Koropca zajema dve samostojni knjižni monografiji in nad 60 razprav, strokovnih člankov in prikazov*. Obseg dela, spretnost pri odkrivanju novih virov v mnogih domačih in tujih arhivskih ustanovah, dejstvo, da njegovo proučevanje agrarne zgodovine in zemljiških gospostev na večjem delu slovenske Štajerske temelji prvenstveno na arhivskih virih, postavlja jo

* Jubilantovo bibliografijo objavlja mariborski *Časopis za zgodovino in narodopisje* v št. 1 letnika 64/1993 (nova vrsta 29).

slavljenca med zgodovinarje, ki so vnašali v slovensko zgodovinopisje številne nove in pomembne podatke. Posebej gre poudariti, da je poleg drugih doslej neznanih virov, odkril in začel pritegovati v raziskave štajersko imenjsko knjigo iz leta 1542/3, ki je za agrarno zgodovino Štajerske izredno dragocen vir. V razpravi o Dravskem polju je npr. na podlagi sintetične analize tega vira lepo prikazal gospodarsko družbeno razslojenost vaškega prebivalstva.

Odgovorno in uspešno je opravljal obveznosti in naložene naloge na svojih ustanovah. Poleg vestnega pedagoškega dela gre poudariti tudi skrb prof. Koropca za razvoj in dvig zgodovinskega oddelka Pedagoške akademije in nato na Pedagoški fakulteti, ki se je v zadnjih letih naglo polnil s habilitiranimi znanstvenimi in pedagoškimi delavci. Prav tako je bilo obsežno njegovo delo v okviru Zveze zgodovinskih društev, v matičnem mariborskem Zgodovinskem društvu in v drugih domačih in mednarodnih zgodovinskih organizmih. V letih 1965–84, torej polnih 19 let, je bil glavni urednik obnovljenega mariborskega *Časopisa za zgodovino in narodopisje*; po tem letu pa član uredniškega odbora, kar je še danes, ter tudi član izdajateljskega sveta te danes zopet renomirane mariborske revije družbenih znanosti. Prof. Koropec je bil tudi pomemben člen pri nastajanju serije mednarodnih simpozijev, znanih pod nazivom »Modinci«, in tudi soorganizator mnogih izmed njih ter predavatelj. Aktivno je sodeloval z referati na domačih in tujih znanstvenih srečanjih. S svojimi nastopi v časopisju, radiju in drugih medijih pa tudi na raznih lokalnih predavanjih, je z njemu lastnim prijetnim načinom posredovanja snovi mnogo storil tudi za popularizacijo novih znanstvenih dogajanj slovenskega zgodovinopisja. Številne so bile tudi funkcije, ki jih je desetletja opravljal v mariborski sredini kot družbeni delavec.

Ko se je kot upokojenec umaknil na svoje malo »kraljestvo«, mu v tišini bivanja na Morju v imenu redakcije Zgodovinskega časopisa, vseh ljubljanskih prijateljev in znancev iskreno čestitam k življenjskemu jubileju, ki ga je dočakal poln vitalnosti in delovne vneme. Prav to in njegovi dosežki znanstveni rezultati pa ga na nek način vsekakor zavezujejo, da bi strnil uspehe svojih znanstvenih naporov v sintetično podobo agrarne zgodovine na slovenskem Štajerskem v srednjem veku in v prvih stoletjih novega veka. Sodila pa bi k temu tudi izdaja imenjske cennitve 1542/3 za isto ozemlje, vira, ki ga je odkril. Zavedamo se, da sta to nalogi, ki ju more sedaj izvršiti samo prof. dr. Jože Koropec.

Še na mnoga zdrava in plodna leta!

Ferdo Gestrin

OBVESTILA

NOVICE O DELU ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

1. Na zborovanju ZZDS od 28. do 30. septembra 1992 v Slovenj Gradcu je bilo izvoljeno novo vodstvo društva s predsednico dr. Jerco Vodušek Starič na čelu. Izvršni odbor se je konstituiral na prvem sestanku 21. oktobra 1992. Vodstvo ZZDS sestavljajo: **predsednica:** dr. Jerca Vodušek Starič, Bogiščeva 4, 61000 Ljubljana; znanstveni sodelavec Inštituta za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, Ljubljana; **podpredsednika:** prof. dr. Vasilij Melik, Cankarjeva 11, 61000 Ljubljana, zaslužni redni profesor Filozofske fakultete v pokoju in Marjan Drnovšek, Glinškova ploščad 7, 61000 Ljubljana; strokovni svetnik ZRC SAZU, Novi trg 3, Ljubljana; **tajnik:** mag. Aleš Gabrič, Kleče 28, 61113 Ljubljana-Bežigrad, asistent na Inštitutu za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, Ljubljana; **blagajnik:** Darko Knez, Ul. F. Kovačiča 9, 62000 Maribor; kustos Narodnega muzeja v Ljubljani, Prešernova 20, Ljubljana; **pomočnica blagajnika:** Majda Čuden, Notranje gorice 136, knjižničarka na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Vodje sekcij so: **šolska sekcija:** Ana Kern, Drnovo 12, 61241 Kamnik; profesorica na OŠ Preserje pri Radomljah; **sekcija za krajevno zgodovino:** Petra Švoljšak, Ledine 23, 65000 Nova Gorica; asistent ZRC SAZU; **sekcija za sodobno zgodovino:** dr. Božo Repe, Marinkov trg 5, 61000 Ljubljana; docent na Pedagoški fakulteti Univerze Maribor; **sekcija za gospodarsko zgodovino:** prof. dr. Darja Mihelič, Murnikova ul. 18, 61000 Ljubljana; višji znanstveni sodelavec ZRC SAZU. **Člani IO so še:** Maja Žvanut, dr. Vasko Simoniti in akad. prof. dr. Sergij Vilfan.

Člani ZZDS naj svoje predloge in vprašanja glede društvene dejavnosti pošiljajo navedenim članom vodstva ZZDS, najboljše kar na službeni naslov predsednice in tajnika.

2. Na zborovanju v Slovenj Gradcu je bilo vnovič sproženo vprašanje poučevanja zgodovine v osnovnih in srednjih šolah. Šolska komisija je na seji 16. oktobra 1992 formulirala sklepe z zborovanja. Po potrditvi IO ZZDS je bilo stališče ZZDS odposlano ministru za šolstvo in šport RS in vodji državnega strokovnega sveta za vzgojo in izobraževanje RS, člani ZZDS pa so se lahko s pismom seznanili v časopisih, ki so bili pripravljeni mnenje društva objaviti. V osebnih in uradnih kontaktih z ministrstvom smo zaprosili za sprejem pri ministru dr. Slavku Gabru, da bi mu širše pojasnili stališča ZZDS.

3. V jesenskem volilnem boju je sodelovalo tudi naše društvo, ki je kot svojega kandidata za člana državnega sveta, predstavnika za raziskovalno dejavnost, izvolilo prof. dr. Franca Rozmana. Na volilnem zboru elektorjev 10. decembra 1992 je med osmimi kandidati dobil tretje največje število glasov.

4. Dne 16. februarja 1993 se je sešel širši IO ZZDS, ki so se ga poleg vodstva Zveze udeležili predstavniki šestih zgodovinskih društev. Glavna točka dnevnega reda je bil razgovor o dosedanjem delu v pripravah novih učnih načrtov za osnovne in srednje šole in na splošno problematika pouka zgodovine v šolah. Poročala sta dr. Peter Vodopivec in dr. Božo Repe. Zaradi določenih težav in neupoštevanja stališč ZZDS je vodstvo ZZDS vnovič zaprosilo za sprejem pri ministru dr. Slavku Gabru, a pozitivnega odgovora še vedno ni dobilo. Postavlja se vprašanje, kaj bo s pripravljenimi načrti za osnovne šole glede na predvideno uvedbo devetletne obvezne šole. IO je sklenil, da bo ZZDS po formiranju komisije za pripravo učnih načrtov zgodovine spremljala njeno delo in dajala svoja mnenja o rezultatih dela komisije in da bo zastopnik ZZDS v komisiji o delu komisije redno obveščal vodstvene organe ZZDS.

Predsednica ZZDS dr. Jerca Vodušek Starič je člane IO seznanila s težkim finančnim stanjem Zveze zaradi spremenjenega odnosa ministrstev do financiranja društev, saj zagovarjajo stališče, naj bo glavni vir prihodkov članarina. Do sprejetja proračuna stvari ne bodo jasne, kljub temu pa je treba pri ministrstvih še enkrat intervenirati.

IO ZZDS je razpravljal tudi o načrtih za sprejem novega statuta ZZDS. Komisija za pripravo novega statuta bo predlog dokončno sestavila takrat, ko bodo znani obrisi novega zakona o društvih, ki je v pripravi. Zgodovinska društva naprošamo, naj pripombe na obstoječi osnutek pošljejo vodstvu ZZDS; osnutek so prejela vsa društva. Po pripombah bo komisija za pripravo novega statuta sestavila čistopis in ga poslala društvom v ponovno obravnavo.

5. V času preimenovanj uličnih imen je tudi Filozofska fakulteta in z njo ZZDS dobila nov naslov. Ta ni več Aškerčeva cesta 12, temveč **Aškerčeva cesta 2!**

Aleš Gabrič

RAZSTAVE

PROSTOZIDARJI – ODKAR OBSTOJI SVET

Razstava zgodovinskega muzeja mesta Dunaja (Historisches Museum der Stadt Wien, Karlsplatz, 18. september 1992 – 10. januar 1993)

Razstava je postavljena ob 250-letnici ustanovitve prve prostozidarske lože v Avstriji, ki je nosila ime »Aux Trois Canons«. Že sam naslov razstave kaže na njeno časovno in prostorsko širino. Razstavljeni predmeti predstavljajo tako realni kot tudi duhovni svet prostozidarjev kot ene najstarejših bratovščin na svetu.

Razstava se deli v 6 širših, te pa v 25 ožjih sklopov. Širši sklopi so »izvori in legende«, »prostozidarstvo«, »sistemi visokih stopenj«, gibanja proti prostozidarjem (»antimasonizem«), v okviru sklopa »orientacija« je predstavljeno delovanje prostozidarjev, zadnji sklop pa predstavlja »prostozidarstvo v Avstriji«. Posebna soba na razstavi je posvečena osramočenemu človeku in je neke vrste poziv proti vojni, brutalnosti in netoleranci.

V prvem sklopu razstave so predstavljeni *izvori prostozidarstva in legende*. Delijo se na ožje sklope: iniciacijski obredi, templarji, rožni križarji, Salomonov tempelj, Hiram – graditelj templja, rituali in »najmogočnejši graditelj vseh svetov«. Prvi vir prostozidarstva predstavljajo iniciacijski obredi. Skozi plemenske iniciacijske obrede so bile oblikovane elite privilegirancev, ki so morali poleg hrabrosti in zvestobe pokazati tudi ezoterična znanja. Razstavljene so obredne maske plemen iz različnih koncev sveta. V okviru izvorov in legend so predstavljeni tudi »Revni bratje Kristusovi iz templja v Jeruzalemu« (templarji), ki so bili ustanovljeni 1118 s središčem ob ostankih Salomonovega templja v Jeruzalemu. Ti so doživeli izreden razmah v 13. stoletju, ko so predstavljali najmočnejšo in najbogatejšo krščansko institucijo (lastna vojska, sodstvo, policija, finance itd.). Po padcu Svete dežele v roke muslimanov so se preselili na Ciper in v Francijo. Kralju Filipu Lepemu so bili trn v peti, ker ga niso hoteli sprejeti v svoje vrste in se podrediti njegovim interesom. Zato je nastopil leta 1307 proti njim. Veliki mojster templarjev Jacques de Molay je bil sežgan na grmadi. Poleg njega so sodili še 450 templarjem. V mnogih kasnejših tajnih družbah se je udomačila tradicija povezanosti s templarji. Velika loža v Nemčiji se je štela za nadaljevalce reda templarjev. Teorija iz srede 18. stoletja, naj bi bili prostozidarji nadaljevalci templarjev, je vprašljiva, ni pa nemogoča. Posebno škotsko prostozidarstvo se navezuje na templarje, ki jih zasledimo na Škotskem v 14. stoletju in kamor naj bi se umaknili pred preganjanjem. V Škotskem obredu ima ritual na 30. stopnji vsebino maščevanja nad smrtjo Jacquesa de Molaya. Prav tako se lahko iskanje templarjev za skrivnostmi Salomonovega templja poveže v celoto s skrivnostmi gradbenikov. Poleg upodobitev templarjev in njihovega templja so razstavljeni tudi templarski nagrobniki iz Škotske.

Enega od izvorov prostozidarstva predstavljajo rožni križarji (Rosenkreuzer), ki so bili bratovščina z reformatorskimi tendencami. Pojavili so se prvič v delu o alkemiji »Fama Fraternitatis«, ki ga je 1614 izdal Janez Valentin Andreä. V njem je predstavljen Kristian Rosenkreuz, romar iz 14. stoletja. Pod vplivom te knjige so začeli ustanavljati Rosenkreuzove bratovščine. Podoba, h kateri so težili, je bila idealna skupnost srečnih ljudi. Avtorji razstave so predstavili njihove rokopise in simbolne predmete. Rožni križarji so uporabljali podobno simboliko kot prostozidarji.

Glavni izvor prostozidarstva so predstavljala cehovska združenja kamnosekov in gradbenikov. Gradbene lože so bile najprej stavbe za zavarovanje stavbnih načrtov, orodja za pripravo kamnov in srečevanje gradbenikov. Hitro so se pod tem imenom razvile zveze gradbenikov, ki so delale na velikih gradnjah, posebno katedralah, in združevale vse poklice, povezane z gradnjo – od kamnosekov in kiparjev do krovcev. Imele so tudi svoje rede, posebno večje zveze. Znanja, kot so statika, geometrija in druga, ki so potrebna pri gradnji, so skrivali pred zunanjim svetom. Istočasno je ta kamnoseška prisežna skupnost razvila ritualizirane običaje kot npr. ob sprejemu novih članov. Sčasoma so sprejemali v lože tudi osebe, ki niso imele neposredne zveze z gradnjo stavb. Ti »neoperativni« zidarji so začeli ponekod preje drugod kasneje v ložah prevladovati. Tudi samo gradbeništvo je pričelo dobivati drug pomen. Znanje matematike in njena uporaba za gradnjo človeštva kot podoba božjega in s tem tudi zemeljskega reda ter izvajanje ritualov, katerih smisel je bil v mnogopomenskosti simbolov, je bil podlaga za spekulativno gradbeništvo. Razstavljeno je različno gradbeno orodje in načrti, med njimi načrt za dunajsko katedralo sv. Štefana iz leta 1510. Prostozidarji sebe razumejo kot graditelje novega sveta, popolne družbe.

Enega pomembnih simbolov je predstavljal Salomonov tempelj. Tempelj, ki so ga začeli graditi 966 pred n. št. in so ga zgradili v sedmih letih, je bil večkrat uničen in obnovljen, dokler ni bil dokončno uničen leta 70 n. št.. Vpliv izročila se vidi v številnih srednjeveških katedralah. Poseben pomen pa je tempelj ohranil v prostozidarski simboliki. Kult s simboliko Salomonovega templja so razvile posebno ameriške lože. Posebno mesto med prostozidarji pa je zasedla legenda o Hiramu – graditelju Salomonovega templja in njegovi tragični smrti, ker ni hotel izdati mojstrske besede. Razstavljene so različne upodobitve templja in legende o Hiramu. V okviru rituala je predstavljen njegov pomen nasploh, nato pa so predstavljeni posamezni rituali, npr. sprejem novincev v vrste prostozidarjev, ob dvigu v mojstre in podobno. V okviru teme »najmogočnejši graditelj vseh svetov« so razstavljene upodobitve boga v podobi gradbenika.

Drugi sklop z naslovom *prostozidarstvo* se deli na teme: Anglija, angleški obred, Škotska, idila simbola, enciklopedija, sprejem razsvetljenstva, Francija. V Angliji sega začetek organiziranega prostozidarstva v leto 1717, ko je iz štirih malih nastala prva velika loža, bil izvoljen veliki mojster in veliki nadzornik. Prostozidarstvo je v Angliji gotovo veliko starejše, vendar pa o začetkih lahko samo uginamo. Prvi dokumentiran sprejem »spekulativnega« zidarja v ložo »operativnih« gradbenikov je iz leta 1646. Razstavljene so rokopisi srednjeveških kamnosekov, red za ložo gradbenikov iz leta 1389, dolžnosti gradbene lože iz leta 1583, v kateri so bile določene dolžnosti do boga, zakonov in družbe nasploh, opis sprejema v ložo, »The constitutions of Free Masons« iz leta 1723 in ameriška izdaja iz leta 1734, liste lož, slike posameznih prostozidarjev, predpasnik Winstona Churchilla, ki je bil član ene od lož v letih 1901–1909. Predstavljeni so tudi rituali angleških prostozidarjev, predpasniki, poslikane table za različne stopnje itd. Posebej je predstavljena Škotska, kjer naj bi bil izvor novoveškega prostozidarstva, saj so v lože gradbenikov že konec 16. stoletja sprejemali posamične osebe kot simbolične gradbenike. Izvor prostozidarstva se Škotski pripisuje tudi v legendah in tradiciji, saj naj bi križarji leta 1128 tu ustanovili ložo, ki naj bi jo nato prevzeli templarji, pribežniki na Škotsko. To teorijo je širil tudi Škot Andrej Mihael Ramsay (1686–1743), vzgojitelj princa v Francijo pobeglih Stuartov. Posebej so predstavljeni prostozidarski simboli, upodobljeni na najrazličnejših predmetih od posode do tepihov.

Velik vpliv na prostozidarstvo je imelo razsvetljenstvo, v okviru le-tega pa ima posebno mesto Francija. Razstavljena je enciklopedija, predstavljeni so njeni ustvarjalci, odnos med prostozidarji in francosko revolucijo. Med prostozidarji in jakobinci je bila ozka povezava. Prostozidarske lože v Franciji pa niso bile centri niti generalštabi prevrata, ampak predvsem stekališča, kraji osebnih stikov za izmenjavo in prenos idej. Francija je dežela, kjer se je prostozidarstvo najbolj razširilo. Prva loža v Franciji je bila ustanovljena 1725 v Parizu. Glavna tema francoskega prostozidarstva je bilo vprašanje oziroma spoznanje svobode. Poleg dokumentov in predmetov posameznih lož so razstavljene tudi nekatere redkosti, npr. LaFayettov meč in Voltairov prostozidarski predpasnik.

V okviru sklopa *visokih stopenj* so predstavljeni: posamezni prostozidarski sistemi, francoski, škotski, sistem starih navad, Yorški obred, orientalski prostozidarski redi ter tajne družbe zlatih in rožnih križarjev, azijske bratovščine, iluminati.

Posebna tema v okviru tega sklopa so ženske in prostozidarstvo. V prve prostozidarske lože ženske niso imele vstopa. V 18. stoletju so obstajale zveze prostozidarskega značaja, ki so sprejemale ženske za svoje članice, posebno v Franciji, npr. »Zveza Penelopinih družic«. Mešane lože so po francoski revoluciji prenehale delovati. Leta 1893 je bila ustanovljena mednarodna mešana prostozidarska loža »Le Droit Humain«. Angleška matična prostozidarska loža (loža št. 1) je ni priznala, prav tako pa odklanja vsake stike z njo. Podoben odnos do nje ima tudi velika francoska loža.

V okviru sklopa *antimasonizem* je predstavljen odnos cerkve do prostozidarstva, predstavljeni so nekateri glavni predstavniki antimasonizma npr. Leo Texil, razstavljene so knjige, plakati in drugi antimasonistični propagandni material od 18. stoletja do nacistične propagande. Med njimi je tudi antimasonistična serija znamak iz leta 1942.

Prvo proti-prostozidarsko bulo je izdal papež Klemen XII. leta 1738. Druga proti-prostozidarska bula je sledila leta 1752. Kljub temu je bila večina prostozidarjev v Avstriji, Franciji in na Nizozemskem katolikov. Po ukinitvi jezuitov leta 1773 mnogo le-teh srečamo v ložah. V 19. stoletju so papeži izdali 19 protiprostozidarskih bul. Odnos katoliške cerkve do prostozidarstva se je nekoliko izboljšal po drugem vatikanskem koncilu. Drugače je z evangeličansko cerkvijo, kjer so bili številni pasttorji člani prostozidarskih lož. V okviru antimasonizma so prostozidarstvo pogosto povezovali z židovstvom in s tezo o židovsko-prostozidarski zaroti. Prostozidarstvo je bilo preganjano tako pod desnimi diktaturami kot tudi pod komunizmom.

V okviru sklopa *orientacija* je predstavljeno delovanje prostozidarjev, razdeljeno na teme »Ritual-garancija za etiko?«, konformizem, opozicija, kriminal, dobrotelost. V okviru teme konformizem so našle svoje mesto na razstavi številne lože od Nemčije in Anglije do Pakistana ter pomembni posamezniki kot Friderik Veliki. V okviru teme opozicija je predstavljeno italijansko prostozidarstvo in njegov pomen za Risorgimento. Giuseppe Mazzini je bil veliki mojster in ustanovitelj lože »Propaganda massonica«. V okviru te teme so predstavljeni tudi nekateri posamezniki, npr.: George Washington in Simon Bolivar. V okviru teme prostozidarstvo in kriminal je

predstavljena razvpita italijanska loža P2 (»Propaganda due«). V okviru teme dobroteljsnost so predstavljene dobroteljske akcije prostozidarjev v pomoč šolstvu in zdravstvu. Med razstavljenimi eksponati je tudi fotografija in članek o skrbi ameriških prostozidarjev za vojne veterane iz zalivske vojne.

Poseben sklop predstavlja *avstrijsko prostozidarstvo*, katerega začetki sežejo v leto 1742. Že pred tem letom so bile nekatere pomembne osebe člani tujih prostozidarskih družb, npr. mož Marije Terezije, Štefan Lotariški. Člani prvih lož so bili predvsem diplomati. Prva loža je bila že leta 1743 prepovedana zaradi tesnih stikov s Friderikom Velikim. Bratovščina pa je kljub prepovedi živela naprej. V drugi polovici 18. stoletja je število lož precej naraslo. Poleg dokumentov in predmetov posameznih lož so predstavljeni tudi pomembni prostozidarji, npr. dvorni kancler grof Kolowrat in Wolfgang Amadeus Mozart. Leta 1785 je Jožef II. izdal prostozidarski patent, s katerim je bilo prostozidarstvo prvič uradno priznано, vendar z ostrimi omejitvami. V vsakem deželnem glavnem mestu je bila dovoljena po ena loža, na Dunaju, v Pragi in Pešti pa po tri. S francosko revolucijo je strah pred tajnimi družbami narastel, čemur je sledila leta 1795 popolna prepoved prostozidarstva. Ta je z izjemo Ogrske polovice veljala do leta 1918. V letih 1918–34 je imelo prostozidarstvo v Avstriji vse možnosti za razvoj. Lože so bile večinoma pacifistično usmerjene. Z anšlusom (1938) je prišlo do ukinitve vseh lož. Danes deluje v Avstriji 51 lož. Razstavljeni material obsega protokol prve lože, prošnje za sprejem Josepha Haydna, prostozidarski patent Jožefa II., poročila varnostne policije o prostozidarjih iz leta 1938 itd. V zadnji sobi razstave je rekonstrukcija templja avstrijske lože »Novo okronanega upanja«.

Razstava je zelo bogata in na njej najdemo v okviru predstavljenih tem svoje mesto vsi pomembnejši prostozidarji. Postavljena je dokaj zahtevno in vidi se, da njen namen ni le informacija ampak predvsem kritična predstavitev prostozidarstva.

Matevž Košir

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije (oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I, telefon (061) 150-001, int. 210) lahko naročite še nekaj letnikov predhodnika »Zgodovinskega časopisa« – revije »**Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo**«. V Glasniku je objavljena vrsta razprav, ki so še danes ohranile svojo znanstveno vrednost. Vsem ljubiteljem zgodovinskega branja, posebej pa še raziskovalcem naše zgodovine zato priporočamo, da si omislijo komplet dostopnih števil »Glasnika Muzejskega društva za Slovenijo« (GMDS).

Cene so razprodajne in so za posamezne številke naslednje:

GMDS 1/1919-20 – 60 SIT	GMDS 22/1941, št. 3–4 – 72 SIT
GMDS 4-6/1923-25 – 60 SIT	GMDS 24/1943 – 400 SIT
GMDS 7-8/1926-27 – 72 SIT	GMDS 25-26/1944-45 – 72 SIT

Kazalo k zgodovinskim publikacijam Muzejskega društva za Slovenijo velja 100 tolarjev.

Člani slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust. Za nakup kompleta GMDS odobravamo poseben popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 60-odstotni pribitek in dejanske pošne stroške.

PUBLIKACIJE INŠTITUTA ZA ZGODOVINO CERKVE

SI-61000 Ljubljana, Poljanska 4

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 1, 1979, 188 strani. Inštrukcija papeža Klemena VIII. iz leta 1592 (Benedik); Opravičilno pismo škofa Janeza Karla Herbersteina iz leta 1786 (Dolinar); Spomenica salzburškega nadškofa Tarnoczyja o novi razdelitvi škofij na Štajerskem in Koroškem iz leta 1858 (Grafenauer); Izvirna poročila in zapisi jezuitskih misijonov v krajini med Muro in Rabo v letih 1607–1730 (Škafar). **Razprodano**

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 2, 1980, 231 strani. Maksimilijan Jezernik, Friderik Baraga. **Razprodano**

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 3, 1981, 172 strani. Metod Benedik, Iz protokolov ljubljanskih škofov; France M. Dolinar, Zapisi škofa Janeza Tavčarja o stanju v Ljubljanski škofiji; Ivan Škafar, Gradivo za zgodovino kalvinizma in luteranstva na ozemlju belmurskega in beksinskega arhidiakonata.

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 4, 1982, 257 strani. Jože Gregorič, Pisma Petra Pavla Glavarja Jožetu Tomlju 1761–1784.

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 5, 1983, 331 strani. Jože Mlinarič, Prizadevanja škofov Martina Brennerja in Jakoba Eberleina za katoliško prenovo na Štajerskem; Ivan Zelko, Gradivo za prekmursko cerkveno zgodovino; Ivan Zelko, Frančiškani v Murski Soboti.

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 6, 1984, 225 strani. Metod Benedik, Iz protokolov ljubljanskih škofov (nadaljevanje); Martin Jevnikar, Ivan Trinko 1902–1923; Vilko Novak, Ivanu Škafarju v spomin; Ivan Škafar, O delovanju luteranov na Petanjcih 1592–1637.

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 7, 1985, 288 strani. Sveta brata Ciril in Metod v zgodovinskih virih. Ob 1100-letnici Metodove smrti. Conversio Bagoariorum et Carantanorum (Grafenauer); Italska legenda (Perko); Pisma rimskih papežev Hadrijana II., Janeza VIII. in Štefana V. (Dolinar); Žitje Konstantina, Žitje Metoda (Benedik); Pohvala sv. Cirila in Metoda (Dolinar); Anonimna ali Metodova pridiga v Clozovem glagolitu (Zor).

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 8, 1986, 395 strani. Rajko Bratož, Krščanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode. **Razprodano**

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 9, 1987, 464 strani. Jože Mlinarič, Župnije na Slovenskem Štajerskem v okviru salzburške nadškofije v vizitacijskih zapisnikih arhidiakonata med Dravo in Muro 1656–1764.

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 10, 1988, 254 strani. Metod Benedik, Iz protokolov ljubljanskih škofov (nadaljevanje); Primož Kovač, Začetki kapucinskega samostana v Škofji Loki; Janez Höfler, Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem (Radovljica, Kranj).

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 11, 1989, 239 strani. France M. Dolinar, Slovenska cerkvena pokrajina.

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 12, 1990, 432 strani. Lavrič Ana, Ljubljanska škofija v vizitacijah Rinalda Scarlichija 1631–1632.

Acta Ecclesiastica, št. 13, 1991, 116 strani. Ivanka Tadina, Ignacij Knoblehar 1819–1858.

Redovništvo na Slovenskem, 1. zvezek: **Benediktinci, kartuzijani, cistercijani**. Zbornik predavanj na simpoziju: Stična, Pleterje, Kostanjevica, 23. do 25. maja 1984, Ljubljana 1984, 250 strani.

Redovništvo na Slovenskem, 2. zvezek: M. Smiljana Kodrič – B. Natalija Palac, **Šolske sestre svetega Frančiška Kristusa kralja**. Zgodovina, poslanstvo, življenje, Ljubljana 1986, 256 strani.

Redovništvo na Slovenskem, 3. zvezek: **Jezuiti na Slovenskem**, Ljubljana 1992, 295 strani.

KONGRESI, SIMPOZIJ, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

KATOLIŠKA CERKEV IN KATOLIČANI V SLOVENSKI POLITIKI IN KULTURI 1890–1941

Simpozij Slovenske matice, Ljubljana 23.–25. november 1992.

V Slovenskem političnem prebujanju, ki je pripeljalo do samostojne slovenske države, ima ugleden delež tudi Slovenska matica. Zlasti od sredine osemdesetih let dalje je izpeljala vrsto akcij, ki so zahtevale nemalo političnega poguma. V tak sklop je sodila tudi organizacija simpozija Cerkev in slovenska kultura od konca 18. do konca 19. stoletja, ki je bil marca 1988. Lanskoletno nadaljevanje te prireditve ni moglo več zbuditi tolikšnega zanimanja kot takrat, saj so se politične razmere zelo spremenile, koristilo pa je simpoziju, saj je potekal v bistveno bolj sproštem ozračju. Pogrešali smo tudi nekatere »veličine«, ki so takrat še bdele nad idejnostjo nekaterih matičnih prireditev. Tokratni simpozij je bil razdeljen v tri vsebinske sklope: pravni položaj, nazorske in duhovne usmeritve Cerkve in slovenskih katoličanov, kulturna ustvarjalnost. Na programu je bilo 20 referentov, vsi so se simpoziju udeležili. Neposredni organizatorji dr. France M. Dolinar, dr. Joža Mahnič in prof. dr. Peter Vodopivec kljub temu niso bili zadovoljni, saj sta dva referenta tik pred tiskanjem vabil obljubljeno sodelovanje odrekla.

Že sam naslov simpozija nosi v sebi nekatere pasti. Kaj je katoliška cerkev in kaj so katoličani. So prvo kler in stavbe, drugo dejanski ali navidezni verniki? So katoliška cerkev prvo dvojce ter politiki SLS? Ali bi lahko obstajala katoliška cerkev brez katoličanov? So katoličani v slovenski politiki le tisti, ki delujejo v okviru klerikalne stranke? Prepričani smo, da organizatorji prireditve niso imeli teh dilem, nekaj zmede pa je bilo opaziti pri nekaterih referentih. Drug problem, ki se pojavi na takem simpoziju, je število referentov. Nekateri očitno ne zmorejo osnovnih matematičnih operacij ali pa so preveč zaverovani v pomembnost tematike, ki jo obravnavajo. Prebrati na takem simpoziju samo uvod in eno izmed poglavij je dokaj neodgovorno, predvsem pa že vnaprej onemogoča diskusijo. Na eventuelne pripombe odzvanja stalni refren: »Vse to je napisano, vendar sem imel premalo časa.« Bistveno bi taki referenti doprinesli k uspehu simpozija, če bi poslušalce seznanjali le s svojimi novimi dognanji ali pa problemi, na katere so naleteli pri svojem delu. Tako bi lahko tudi težišče prireditve prenesli na diskusijo. Glede na probleme, ki jih je simpozij obravnaval, bi te moralo biti bistveno več. Res je sicer, da je tokrat, zlasti v okviru drugega sklopa, niti ni bilo tako malo, vendar bi je moralo biti v resnici več. Vzrokov za to ne gre pripisovati organizatorjem simpozija, pač pa našim duhovnim razmeram in v njih prevladujočim navadam, ko ni bilo pomembno, kaj je bilo v diskusiji povedano, ampak kdo je povedal. Zelo neprijetno je poslušati tudi diskutante, ki neprestano čutijo potrebo, da ocenjujejo referente. Veliko bolj korektno je navajati predvsem protiteze ali prezrta dejstva, na pa poslušati, dobro, zelo dobro ... Referenti ne samo da niso otroci, tudi prevzetih obveznosti običajno ne razumejo kot opravljanje izpita.

Že prvi referent Sergij Vilfan je dal jasno slutiti, da nekateri predavatelji ne mislijo vztrajati na doslej uveljavljenih ocenah. Poslušateljem je predstavil vrsto ugotovitev, ki jih nekateri ne bodo prav z veseljem sprejeli, saj se jim bodo mnogi konstrukti podrli. Z dejstvi je pokazal, kako zmotne so predstave tistih, ki poudarjajo harmonijo med Habsburžani in katoliško cerkvijo. Na eni strani je trdoživost jožefinskih nazorov, na drugi strani prizadevanje Cerkve v smislu njenih struktur in vernikov, da postanejo političen subjekt. Mnogi to razumejo kot klerikalizem. V resnici gre za drug pojav. Nihče ne želi biti zaradi svojih nazorov drugorazreden državljan. Vsak pričakuje, da so različni politični nazori legitimni. Volitve določijo, v imenu katerih bo zmagovita stran vodila družbo. Referat Državno cerkveno pravo je poslušalcem poleg težavnosti in zapletenosti obravnavanih vprašanj ostal v spominu tudi zaradi zaključnih poudarkov: »Dvotirnost med državnim in cerkvenim vrhom je pripeljala do parlamentarizma in demokracije. To bi kazalo izrabiti tudi v naši prihodnosti«.

Janko Pleterški je v referatu Katoliška ali nacionalna, narodna ali ljudska stranka opozoril, da je nastanek političnega gibanja s katoliškim predznakom na Slovenskem rezultat splošnega evropskega razvoja. To dejstvo je za mnoge težko sprejemljivo. V našem času opažamo zanimivo simbiozo dveh, idejno nasprotnih ideoloških skupin, ki pa sta si v bistvu zelo sorodni. Ena zahteva nekakšno novo slogaštvo, druga oefarstvo. Obe sta nedemokratični. Prikazovanje Mahniča, ki je ločil duhove, kot idejnega začetnika državljanske vojne, kar so v preteklosti nekateri poizkušali, je zato neresno in demagoško. Pleterški je opozoril tudi na prizadevanje SLS za dobrobit vseh stanov in za demokratizacijo družbe. Pri poslušanju tega referata kot tudi naslednjega (Srečo Dragoš) (Eks)centričnost slovenskega katoliškega gibanja, se je zastavilo tudi vprašanje, kako ločiti socialni nauk Cerkve oziroma katoličanov od strankarske dejavnosti. Tako Dragoš kot Vinko Potočnik, ki je govoril o Kreku in socialni misli pri slovenskih katoličanih, sta probleme bolj odpirala kot jih

skušala analizirati in razreševati. Tomaž Simčič je predstavil krščanskosocialni aktivizem Andreja Gosarja. Naključje je nanese, da je bila istega dne predstavljena v Ljubljani tudi referentova knjiga o Gosarju. Ker je aktualiziral nekatere njegove nazore in ker je pri slovenski krščanski demokraciji glede na njene predhodnike čutili pomanjkanje idejnega in socialnega kompasa, je bil referat zelo sodoben, vsebinsko usklajen s tedanjim političnim trenutkom na Slovenskem. Gosar po pristopu do problemov svojega časa spominja na Kreka, vendar se od njega tudi zelo loči. Je predvsem mislec in znanstvenik, Kreku pa je bila bližja praksa, organizacija in politika.

Drugega dne je navzoče najprej segrel Jožko Pirc, ki je govoril o utopiji »nove krščanske družbe«. Ta specialist za Aleša Ušeničnika (kot profesor živi in dela v Rimu) je na svoj značilni čustven, hkrati pa zelo neusmiljen pristop k problemu analiziral socialne ideje Cerkve 20. stoletja. Opozoril je na pretirano in škodljivo iskanje rešitev za sodobne probleme v preteklosti, v modelih, ki jih je čas povozil. Poudaril je pomen II. vatikanskega koncila in nekaterih papeževih enciklik. Janez Juhant je problematiko še nekoliko zaostрил, ko je spregovoril o nekaterih duhovnih strujanjih. Glede filozofskih vsebin in idejnih vplivov je zlasti opozarjal na mladinsko gibanje. Očitno je prav v njih nastalo mnogo tistega, kar je vplivalo na naš politični razvoj vse do nedavne. Zanimivo pa je, da se naše vedenje o teh vprašanjih že nekaj let bistveno ne spreminja. Tine Hribar je govoril o razmerju med Vebrom in Ušeničnikom v času med obema vojnama. Poudaril je, da je prehod prvega na katoliško stran škodil razvoju filozofije na Slovenskem. Metod Benedik je v referatu Slovenske teološka misel na prelomu stoletij opozarjal na naše takratno nezaostajanje za Evropo. Nekateri, kot npr. Franc Grivec, so bili že daleč pred časom, saj je njegove nazore dokončno potrdil šele II. vatikanski koncil.

Za tema dvema referatoma, ki smo ju navedli po programu, sicer pa sta bila prebrana v obratnem vrstnem redu, je sledilo eno osrednjih predavanj tega trodnevnega simpozija: Praktično duhovno oblikovanje slovenskega katoličana (France M. Dolinar). V nasprotju z mnogimi, ki so obravnavali predvsem posameznike, je Dolinar obravnaval katoličane kot celoto, kot vernike. Poudaril je, da so bile med njimi tudi velike osebnosti, vendar je treba pogledati predvsem vprašanje verske vzgoje ljudstva. Čeprav je ta potekala na številnih nivojih, od kateheze v šoli preko raznih družb in bratovščin do misijonskega gibanja, ni dala rezultatov, ki bi bili sposobni preprečiti tragedijo bratomorne vojne. Razgibanega verskega in duhovnega življenja so se udeleževale predvsem razne ožje povezane stanovske družbe in mladinske skupine, ki pa niso uspevale prekrvasiti naroda kot celote. Proces sodobnega duhovnega oblikovanja slovenskega katoličana, ki je bil dolgoročno zastavljen, so neprestano ovirale težke gospodarske in politične razmere, vojna pa ga je ustavila v trenutku, ko je bil najbolj ranljiv. Tematika vsekakor še ni izčrpana, še več. Raziskovanje vernosti pri Slovencih ostaja ena velikih nalog humanističnih in družbenih znanosti na Slovenskem. Zgodovinarji tega zapletenega vprašanja sami ne bodo mogli rešiti. Do pravih odgovorov pa ne bo mogoče priti, če ne bodo upoštevana tudi nekatoliško in protikatoliško usmerjena gibanja in institucije. Izogniti se ne bomo smeli nobenemu vprašanju, tudi posledicam »protiklerikalno« naravnane slovenske univerze. Ali ni še danes zastrašujoče, da imamo vrsto odlično izobraženih mladih intelektualcev, ki so se pripravljani do onemoglosti zavzemati za razne obrobne družbene skupine, zgubijo pa razsodnost, ko katoličani kot taki zahtevajo enakopraven položaj v družbi. Kot raziskavo v tej smeri lahko smatramo prispevek Andreja Vovka, ki je govoril o katoliškem šolstvu v prvi polovici 20. stoletja. Predstavil je njegovo mrežo, opozoril na odličnega pedagoga Ozvalda in Gogalo, zaradi pomanjkanja časa pa je moral opustiti prikaz rezultatov tega šolstva. Tu zavzema gotovo odlično mesto tudi salezijansko strokovno izobraževanje, ki je marsikateremu fantu omogočilo človeka vredno življenje.

Tretji dan simpozija je bil zaradi kar devetih referatov dokaj prizadet. Na vrsti so bile namreč teme, ki se vrsti Slovencev zdijo najbolj pomembne: Jože Pogačnik je prikazal razvoj misli o literaturi, Joža Mahnič razmerje novejšega leposlovja do religije in Cerkve, Marijan Smolik katoliško revialno in založniško dejavnost, Janko Moder slovenske jezikoslovce, Darko Dolinar vlogo religioznega faktorja v literarni vedi, Vasilij Melik katoličane zgodovinarje, Zmaga Kumer delež katoličanov v slovenskem narodopisju, Emilijan Cevc likovno umetnost v obdobju 1890–1941 in Edo Škulj muzike in muzikologe. Nekateri referati so bili zelo faktografski, Dolinarjev med vsemi najbolj abstrakten. Poslušalec je lahko na podlagi nanizanih podatkov dojel grobost vojne in povojnega obdobja za katoliški tisk. Pred njim sta zasijala jezikoslovca Škrabec in Šolar, spoznal je sodobnost znanstvenih metod zgodovinarjev Benkoviča, Grudna in Mala, delež organista Kramarja pri zbiranju slovenskih ljudskih pesmi. Skoraj vedno blagi in prizanesljivi Cevc je presenetil z nenavadno ostrino v oceni likovnih dosežkov. Škulj je pokazal, kaj so prispevali v slovensko glasbeno zakladnico gojenci orglarske šole, ki je 1945. leta morala prenehati z delom. Ne zaradi referentov ampak zaradi vsebine je bil ta dan simpozija še najbolj političen. Politike ni bilo čutiti toliko v prikazu oseb in dejavnosti ampak zaradi usode, ki jo je tem ljudem določila vojna in povojna politika na Slovenskem. Prav ta del simpozija najbolj izrazito zahteva nadaljevanje. Pričakovati je, da bo zbornik s tega posvetovanja vzbudil nemalo polemike. Upajmo, da bo vodstvo Matice čez nekaj let zbralo dovolj volje in našlo približno tak krog ljudi kot tokrat.

V uvodu na ta prikaz poteka simpozija smo že omenili nekatere težave, s katerimi so se morali spopasti organizatorji. Naj nam bo dovoljeno zapisati samo še eno. Referenti vse preveč opazujejo življenje na Slovenskem iz ljubljanskega oziroma kranjskega zornega kota. Na tem simpoziju smo pričakovali nekoliko več pozornosti do mariborskega bogoslovja, ker je bilo to v času med obema vojnama bistveno različno od ljubljanskega (Kocbek, Lampret, Brilej, Šmon . . .). Tu so, vsaj zaenkrat, še vedno tudi Trst, Gorica, Celovec. Upoštevat bi treba tudi Slovence v politični in ekonomski emigraciji.

Stane Granda

RIM IN BEOGRAD. LETA HLADNE VOJNE 1948–1956

Mednarodni simpozij, Trst 27.–28. novembra 1992.

Vprašanja povojne zgodovine Trsta, Italije in Jugoslavije navdušujejo in zaposlujejo strokovnjake historyčnih diplomatskih ved ciklično vsakih nekaj let. Promotorji teh študijskih sestankov so v glavnem zgodovinski inštituti v deželi Furlaniji-Julijski Krajini, ki jih ta problematika izredno zanima. Kot je Deželni inštitut Gramsci pred skoraj desetletjem pripravil simpozij na temo »Trst 1941–1947«, tako je tudi tokrat v začetku devetdesetih let definiral svoje interese v znanstvenem sestanku z naslovom »Rim in Beograd. Leta hladne vojne 1948–1956«. O seminarskem vodenju tega zanimivega srečanja so se organizatorji odločili zaradi pertinenčnih vprašanj dnevne politizacije omenjenih tem, ki bi jih lahko javna oblika simpozija spodbudila. Zato je bil ta intenzivni kolokvij namenjen le strokovni javnosti in specializiranim novinarjem, ki so v zaprtem krogu poslušali nad trinajst referatov z različno tematiko in na različnih nivojih znanja. Že ekstrapolacija naslova tega srečanja nam pove, da je bila vsebina kolokvija ciljna raziskava o zelo zapletenem času naše polpretekle zgodovine. Segmente različnih stratifikacij tega mozaika so organizatorji razdelili na tri logične sklope in sicer na mednarodni oris dogodkov, na vlogo komunistov v obravnavanem času, ter na vlogo časopisja pri razpletu celotnega problema v tistih časih. K referiranju, ki je bilo načrtovano na sodoben način z natisnjenimi referati in s krajšimi povzetki avtorjev in kjer je bilo veliko prostora prepuščeno diskusiji, so organizatorji, med katerimi izstopa vloga prof. Giuseppe Petronija, povabili znana imena zgodovinarjev, ki se specialno ukvarjajo z zgodovino mednarodnih odnosov in diplomacije. Gre seveda za posebno vejo zgodovinopisja, ki velika vprašanja geostrateških delitev Evrope in sveta analizira iz primarnih virov, ki tudi niso vedno na voljo vsem. Na srečanju so sodelovali: Raul Pupo z referatom o tržaškem vprašanju, Rade Petrović, ki je govoril o Italiji in Jugoslaviji na splošno, Jože Pirjevec, ki je v odnose med Rimom in Beogradom vpletel še Moskvo, Giampaolo Valdevit, ki je predstavil ameriško vizijo evropske varnosti, Antonio Varsori, ki je povedal marsikaj novega o angleški zunanji politiki, in Stefano Bianchini, ki je referiral o ravnotežjih na Balkanu. O italijanskih komunistih v tem času so spregovorili Marco Galeazzi, Gabriele d'Autilia in Francesco Privitera, medtem ko so o medijih referirali Roberto Spano, Pietro Di Loreto, Marisa Crevatin in Anna Bonalumi.

Meja med historyčno vedo in politično polemiko je pri podobnih srečanjih izredno labilna, vendar lahko tudi ta način pripomore k razkrivanju znanih in manj znanih navez na konvoju odločanja o interesnih sferah. Trst in jadransko vprašanje, ki sta bila v podtonu vseskozi prisotna v referatih in diskusiji, sta bila vrsto let v lokalnem in osrednjem zgodovinopisju vse preveč privilegiran observatorij nekega dogajanja, ki je (po ocenah strokovnjakov) imela svoje korenine v dogodkih pred in po prvi svetovni vojni. Zato je bilo tudi lokalno zgodovinopisje prepričano, da pomeni intenziven študij tržaških zgod in nezgod zadnjih 90 let tisti ključ, ki bo odprl vrata in strl vse nestrte orehe evropske zgodovine. Že prej Giampaolo Valdevit, kasneje pa tudi Jože Pirjevec nakazuje – z odprtjem in konsultiranjem nekaterih pomembnih arhivskih fondov s tega področja v Londonu, Washingtonu in Moskvi – da se je mit o cetrpetalnosti Trsta razblinil in da se je politika z veliko začetnico oblikovala v velikih centrih odločanja, daleč stran od tržaške burje. To ugotovitev so na tem simpoziju podprli še drugi in sčasoma postaja vse bolj jasno, da gre iskati vzroke teh kriz, daleč stran od tega mesta.

Osnovna rdeča nit dogajanj nam definira nekaj sklopov povojne zgodovine, ki so osnova za razumevanje celotnega dogajanja. Če so bila leta 1945–1948 čas izredno dramatičnih dohodkov med Italijo in Jugoslavijo, ki so jih zaznamovali predvsem pariška mirovna konferenca, nastanek Svobodnega tržaškega ozemlja ter globalna politika hladne vojne med Združenimi državami Amerike in Sovjetsko zvezo, je leto 1948 mejnik v teh skrajno skrhanih in napetih odnosih, ki izloča Titovo Jugoslavijo iz bloka vzhodnih komunističnih držav. Politika Združenih držav se prav po tem letu odloča, da podpre novi limes proti Moskvi, ki ga definira v novi jugoslovanski politiki Josipa Broza Tita. Italijanska politika teh let je bila po definiciji predavateljev povsem odrezana iz vidika pomembnejše regionalne sile in v tem smislu je Rim tudi plačeval davek velikim geostrateškim vprašanjem mednarodne konfrontacije. Beograd je vse bolj postajal privilegiran sogovornik Washingtona in Londona in tisti obrambni nasip, čez katerega Sovjetska zveza ni več smela, ne da bi riskirala atomsko konfrontacijo. Foster Dulles je, vključujoč Jugoslavijo v linijo prve obrambe

zahodnega sveta pred komunizmom, upošteval dvoje aspektov in sicer, da bo Jugoslavija pri sesuvanju vzhodnih domin socializma svetel zgled za Češko, Madžarsko in tako dalje, z druge strani pa je na balkansko konsolidacijo gledal iz utilitarističnih vzrokov detanta in obrambne črte od Berlina do Male Azije. Preseneča dejstvo, da se kljub tem velikim igram Italija in Jugoslavija tudi po letu 1954 nista najbolje razumeli, kar lahko izvira iz lokalnih razprtij regionalnih interesov obeh držav. Po besedah italijanskih zgodovinarjev gre za sindrom impotence v italijanski zunanji politiki, ki je opažen bodisi takrat, kot v 60-ih in 70-ih letih pa do danes, kar je značilnost, ki je v evropski politiki ne gre zanemariti.

Poseben sklop so predavatelji namenili Togliattiju in politiki komunistične partije v tistih dramatičnih letih. Komu je Palmiro odgovarjal, in kateri interes ga je vodil pri njegovih odločitvah? Ali je bila to državotvorna drža iz Salerna ali pa sta kot izvira iz vse bolj številne dokumentacije, njegov internacionalizem in podrejenost Moskvi bila tako izrazita, da je zastopal državni interes. Zagonetna figura tega prvorazrednega politika je tudi na simpoziju, ki je obravnaval vprašanja mednarodne politike med Rimom in Beogradom, zbudila nemalo polemik in tu pa tam kakšno pikro ugotovitev, ki je že mejila na političen disput. V okvir te polemike se je vključil tudi Jože Pirjevec, ki je v osebi Vittoria Vidaliya po nekaterih ruskih virih prepoznal moskovskega emisarja, ki je bil poslan v Trst z nalogo, da bi ošibil jugoslovansko politiko v zaledju pomembnih dogajanj, ki so se tu leta 1947 in 1948 dogajala. Mnogo je bilo tudi povedanega o italijanskih beguncih iz Istre. Stefano Bianchini, ki je imel možnost, pregledati korespondenco De Gasperija, je zatrdil, da je iz predsedstva italijanske vlade prišla sugestija o preseljevanju puljskega prebivalstva. Guido Miglia, publicist in begunec iz Pule, je to tezo tudi potrdil, rekoč, da je lokalno prebivalstvo bilo vedno plačnik rimskega nerazumevanja že v času po prvi svetovni vojni.

O vseh naštetih vprašanjih, ki so rodila mnogo diskusij in tudi vročih polemik, bomo lahko še poročali ob izidu zbornika, ki ga je organizator obljubil tudi zaradi aktualnosti revizije osimskih sporazumov. O simpoziju pa lahko že danes rečemo, da je odlično uspel, predvsem v tistem delu, ki je tako razparcelirano tržaško zgodovinopisje združil pod skupni imenovalec skupne raziskave nekega dogodka. Razumeti torej in preučiti vsa ta pretekla dogajanja, postaja imperativ predvsem italijanskega zgodovinopisja, ki je vrsto let iskalo rdečo nit zgodovinskih dogodkov v lokalni preteklosti. Široke možnosti, ki jih v zadnjem času nudi italijanska država za obisk in konsultiranje tujih arhivov, bodo ta vedenja še razširila in poglobila. V tem smislu moramo tudi mi podpreti podobne študije, da bi enačili znanje in ne ostali praznih rok v diskusiji, ki se že najavlja tudi na diplomatskem področju.

Boris Gombač

OCENE IN POROČILA

Harald Krahwinkler, *Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau, 1992. 420 strani. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung; Band 30).

V monografiji o zgodovini Furlanije v zgodnjem srednjem veku so predstavljene naslednje podteme: historična geografija Furlanije (str. 11–18), obdobje gotske in bizantinske oblasti v letih od 489 do 568 (str. 19–28), dvestoletna langobardska doba (str. 29–66), cerkvena organizacija in cerkvena politika v predfrankovski dobi (str. 67–86), čas od frankovskega zavzetja Furlanije 774 do delitve furlanskega vojvodstva 828 (str. 119–197) in obdobje od delitve vojvodstva 828 do konca 10. stoletja (str. 245–305). Poglavji 5 (za prikazom cerkvene zgodovine v predfrankovski dobi) in 7 (za prikazom frankovske dobe do 828) se nekoliko razlikujeta od ostalih, saj prinašata detaljno obravnavo dveh ključnih virov za zgodovino Furlanije in severnojadranskega prostora v tej dobi: ustanovno listino samostana Sesto (»donatio Sestensensis«, s prevodom vira, podrobnim komentarjem in prikazom drugih samostanov v Furlaniji v langobardski dobi, str. 87–118), in tako imenovani Rižanski placit (prevod in obsežen komentar, str. 199–243). Zadnji del monografije sestavljajo dodatki: 11 historičnih kart ter ena genealoška tabela, seznam okrajev (319–326), obsežen seznam vseh uporabljenih virov (str. 327–338) in literature (339–387) ter osebno in krajevno kazalo (389–420).

Knjiga prinaša podrobno obravnavo zgodovine zgodnesrednjeveške Furlanije s podrobno analizo zlasti pisanih historičnih virov ter s pritegnitvijo rezultatov arheoloških in zlasti jezikoslovnih raziskav. Splošen vtis o delu je zelo dober. Monografijo odlikujejo sistematičnost, natančnost, ob spornih vprašanjih zelo umirjena in trezna sodba. Pohvale vredna je avtorjeva načitanost, saj obsega seznam uporabljenih literature okrog 950 enot in predstavlja doslej nedvomno najbolj kompletno bibliografijo k obravnavani temi. Ker gre za historično monografijo o deželi, ki je bila v zgodnjem srednjem veku poleg Bavarske najpomembnejši sosed naselitenemu območju in prvim državnim tvorbam Slovanov v Vzhodnih Alpah in v predalpskem svetu, bomo skušali delo predstaviti predvsem z vidika obravnave stikov s tem svetom. Obenem bomo poskušali na nekaterih izbranih mestih opozoriti na dodatno (predvsem slovensko) historično literaturo, ki bi poleg del, ki jih avtor navaja, tudi sodila v monografijo takega formata.

Prvo poglavje (»Geographie«) podaja kratek pregled historične geografije Furlanije v antični dobi. Kratek, precizen in korekten opis se osredotoča na nastanek rimskih mest, na upravno razdelitev v antiki, potek meja in zlasti prikaz cestnega omrežja.¹ Ker je bilo območje Emone sestavni del Italije (in ne Panonije),² še toliko bolj izstopa centralna lega Furlanije v 10. regiji oz. provinci »Venetia et Histria«.

Poglavje o gotški in bizantinski dobi prinaša oris dogodkov od propada hunske države 454 prek Odoakrove vojne z Rugijci 487/88 do gotskega pohoda v Italijo s prvo bitko pri Soči 489. Sledi kratek oris vzhodnogotske dobe, ki nam je spričo skromnih virov slabo poznana. Od nerešenih vprašanj naj omenimo naslednja: »Urs(u)s v. s.« na mozaičnem napisu iz Teurnije ni nujno visok državni funkcionar v Noriku (»vir spectabilis«, str. 21), temveč morda cerkveni dostojanstvenik (»vir sacer« ali »sanctus«),³ samo datiranje mozaičnega napisu (ca. 400–500) pa je premalo zanesljivo, da bi ga mogli z gotovostjo postaviti v vzhodnogotsko dobo. Še naprej ostaja nejasna vsebina omembe »mesta Noričanov« ali »mesta Noricum« (»polis Norikon«) pri Prokopiju, ki se nanaša na Justinijanovo darilo Langobardom kot zaveznikom v vojni proti Vzhodnim Gotom,⁴ prav tako je nejasen dejanski obseg frankovske ekspanzije na vzhod v dobi Teudeberta.⁵ Ob predstavitvi gotških preostankov v »Deseti regiji« (26 ss.) se postavlja vprašanje interpretacije le teh na zahodnem in osrednjem delu današnjega slovenskega ozemlja, ki je bilo upravno

¹ K predstavitvi rimskih cest, ki so iz Furlanije vodile proti vzhodu, naj k navedeni literaturi navedemo še dva novejša slovenska prispevka: J. ŠAŠEL, *Via Gemina*, *Arheol. vestnik* 24, 1973, 901–902 (ponatis v »Opera selecta«, Ljubljana 1992 (v tisku), z mnenjem, da je to ime za cesto Aquileia-Emona nedokazljivo in zato neustrezno); ISTI, *Rimske ceste v Sloveniji*, v: *Arheološka najdišča Slovenije*, Ljubljana 1975, 74 ss. Na str. 18 namesto Stare Selo pravilno Staro selo (pri Kobaridu).

² Gl. nazadnje J. ŠAŠEL, *Zur verwaltungstechnischen Zugehörigkeit Emonas*, *Acta Archaeol. Acad. Scient. Hung.* 41, 1989, 169–174 (ponatis: *Opera selecta*). Tri karte (»Skizze IV/1, 2, 3« na str. 311 ss.) s prikazom cerkvenoorganizacijske ureditve ob koncu 6. stoletja, na katerih je Emona prikazana kot mesto v Saviji, bi veljalo v tem oziru popraviti. Na karti IV/2 je v provinco Savijo postavljeno tudi nesporno noriško mesto Celeja.

³ R. PILLINGER, *Zur Interpretation der Symbolik des Bodenmosaiks von Teurnia*, *Carinthia I* 179, 1989, 85 sl. op. 20; F. GLASER – R. PILLINGER, *Teurnia. Die Metropolis von Noricum*, Wien 1991, 23.

⁴ *Bellum Gothicum* 3, 33, 10. R. EGGER, *Civitas Noricum*, v: *Römische Antike und frühes Christentum I*, *Klagenfurt* 1962, 116–122, je v omembi videl oznako za Celejo in Petoviono z upravnima območjema, S. CIGLENEČKI, *Polis Norikon*. Poznoantične višinske utrdbe med Celjem in Brežicami, *Podsreda* 1992, pa je »polis Norikon« lociral na hribovito področje med Savinjo na zahodu, Sotlo na vzhodu, Savo na jugu ter Dravinjo in Halozami na severu, na katerem je bila odkrita cela vrsta poznoantičnih utrjenih naselij. To razlago otežuje dejstvo, da se, vsaj po našem vedenju, izraz »polis« pri Prokopiju vedno uporablja za mestno naselbino, v nobenem primeru pa ne za podeželsko območje. Taka raba, kot jo predlaga Ciglenečki, bi bila pri Prokopiju izjemna, kar gotovo manjša njeno verjetnost. Njegovi interpretaciji v prid pa naj navedemo dejstvo, da pri avtorjih iz 6. stoletja izjemoma naletimo na izraz »civitas« tudi v pomenu province; paralela k Prokopijevemu »polis Norikon« bi bila »civitas Valeria« (ENNODIUS, *Vita Antonii* 7; gl. R. BRATOŽ, v: EVGIPIJ, *Življenje sv. Severina*, Ljubljana 1982, 306 sl.). Še nekaj primerov navaja nazadnje H. WOLFF, *Die Kontinuität städtischen Lebens in den nördlichen Grenzprovinzen des römischen Reiches und das Ende der Antike*, v: *Die Stadt in Oberitalien und in den nordwestlichen Provinzen des Römischen Reiches*, *Kölner Forschungen* 4, Mainz am Rhein 1991, 313 ss. op. 93.

⁵ Prim. B. GRAFENAUER, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, Ljubljana 1952, 416 s.

povezano s furlanskim prostorom. Arheološki ostanki so sorazmeroma dobro raziskani, bistveno manj pa je znane o eventualnih jezikovnih, pravnih ali etnoloških ostankih.⁶

Eno osrednjih poglavij o Furlaniji v času langobardske oblasti (str. 29–66) prinaša obravnavo cele vrste za slovensko zgodovino pomembnih in v naši znanosti dostikrat obravnavanih tem. Ob predstavitvah Krahwinkeljevih izvajanj bomo kratko orisali diskusijo o posameznih vprašanjih v slovenskem zgodovinskem opisu.

1. O prostorskem poteku langobardske selitve v Italijo obstajajo različna mnenja. Krahwinkler se pridružuje večinski tezi, da so se Langobardi pomikali po poti iz Panonske nižine čez Hrušico, ne da bi se odločil ob vprašanju lege »Kraljeve gore« (mons Regis, Pavel Diakon, Hist. Lang. 2,8).⁷

2. Zapleteni odnosi med Langobardi in Slovani v 7. stoletju in prvi polovici 8. stoletja se kažejo kot dvoplastni. Po eni strani so del kompleksnih odnosov Langobardov do Bizantincev, Avarov in Frankov kot velikih regionalnih sil, po drugi strani pa se kažejo kot odnos furlanskega vojvodstva s središčem v Čedadu do bližnjih Slovanov. Le ta je bil čisto neodvisen od makropolitničnih razmerij in je zato dostikrat ubiral svoja pota. Za 8. stoletje se še posebej postavlja vprašanje razmerja do Karantanije. V tem kompleksu vprašanj so najbolj sporna naslednja: potek langobardske vzhodne meje, interpretacija posameznih spopadov med Slovani in Langobardi v letih 610, po 623, 664, 705, 720 in 738 ter nejasna lokalizacija nekaterih naselij na tem področju (npr. Flovius in Lauriana).^{7a} Od vse premalo razjasnjenih vprašanj, ki jih obravnava avtor, naj navedemo tudi vprašanje poti prodora Slovanov proti furlanskemu prostoru, vprašanje kulturnih, pa tudi morebitnih gospodarskih stikov s furlanskim prostorom. Krahwinklerjeva izvajanja so izredno precizna, z upoštevanjem vseh razpoložljivih virov in praktično z vso v nemškem in italijanskem jeziku pisano literaturo. Od vprašanj, ki v monografiji niso načeta, naj navedemo problem langobardske (ne)osvojitve Trsta ob selitvi v Italijo. Kasnejša tradicija, ki je zastopana v virih od 10. stoletja dalje, računa s tem kot z gotovim dejstvom,⁸ boljši in zgodnejši viri pa o tem nič ne poročajo.

Četrto poglavje o cerkveni organizaciji in cerkveni politiki do frankovske zasedbe 774/76 (str. 67–86) in peto poglavje o samostanih v zgodnesrednjeveški Furlaniji (str. 87–118) prinašata pregled cerkvene in kulturne zgodovine 6., 7. in večjega dela 8. stoletja. Omejili se bomo na nekaj dopolnitev in nanizali nekaj odprtih vprašanj v tem sicer zelo solidnem in korektnem pregledu. Avtor se ne spušča v vprašanje odnosa Ogleja kot cerkvenega središča do Dalmacije, vprašanje, ki se v najbolj jasni obliki kaže ob sinodnem podpisu škofa Teodorja iz leta 314 in ob vprašanju, ali je shizmatični patriarh Probin, Pavlinov naslednik (569–571), identičen z istoimenskim salonitanskim shizmatičnim škofom.⁹ K oglejski metropolitanski cerkvi je v 5. stoletju spadala poleg naštetih šestih škofij v Benečiji in Istri (str. 68) gotovo tudi Emona, ki je pripadala tej upravni enoti in ne provinci Saviji (74 op. 44). Najpomembnejši dogodek iz časa oglejske shizme, sinodo v Gradežu, datira Krahwinkler kot praktično vsi avtorji nemškega jezikovnega področja v leta 572/77; poročila, ki jih posredujejo beneške kronike in ki so podlaga za datiranje sinode v leto 579, označuje kot kasnejši falzifikat brez vrednosti (73 sl.).¹⁰ Avtor zagovarja lokaliziranje

⁶ M. SLABE, Dravlje, Situla 16, Ljubljana 1975; V. STARE, Kranj. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev, Katalogi in monografije 18, Ljubljana 1980; Ž. DEMO, Nalazi novaca istočnogotske države na tlu bivše Jugoslavije, Zagreb-Ljubljana 1991 (tipkopisna disertacija); sumarni pregled celote posreduje tudi J. ŠASEL, Arheološka najdišča Slovenije, Ljubljana 1975, 69 s. Vprašanja možnih pravnih in jezikovnih ostankov iz gotske dobe se dotakne S. VILFAN, Pravna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1961, 37; (vprašanje »lex Utinensis«) in J. KELEMINA, Goti na Balkanu, Časopis za zgodovino in narodopisje 27, 1932, 121–136.

⁷ B. GRAFENAUER je v delu: PAVEL DIAKON, Zgodovina Langobardov, Maribor 1988, 88 s., izrazil večinsko stališče (vdorna pot skozi Vipavsko dolino) in zavnil druga pri nas izražena gledanja. K diskusiji prim. tudi P. ŠTIH – J. PERŠIČ, Problem langobardske vzhodne meje, ZČ 35, 1981, 333–341, zlasti 340. J. ŠASEL, L'organizzazione del confine orientale d'Italia nell' alto medioevo, Antichità Altoadriatiche 32, 1988, 112 (ponatis v: Opera selecta), je izrazil mnenje, da gre pri opisu dogodkov za vstop na območje Emona in njene ravnice, kot se označuje vstop v Italijo pri Herodijanu (8, 1, 4). S. CIGLENEČKI, Potek alternativne ceste Siscija-Akvileja na prostoru zahodne Dolenjske in Notranjske v času 4. do 6. stoletja, Arheološki vestnik 36, 1985, 269 sl., domneva kot vpadno pot poznoantično cestno povezavo čez zapadno Dolenjsko in Notranjsko s severno varianto (Ivančna gorica–Unec–Razdrto–Vipavska dolina) in južno varianto (Ivančna gorica–Stari trg–Javorniki–Pivka–Divča–Trst). Njegov poglavitni argument je dejstvo, da ob večinski domnevani poti Emona–Hrušica–Ajdovščina nimamo najdb iz tega časa, ob poti, ki jo on predlaga (zlasti vzdolž severne variante) pa je najdb iz tega časa sorazmerno dosti.

^{7a} K vprašanju razvoja langobardske vzhodne meje gl. P. ŠTIH – J. PERŠIČ, Problem langobardske vzhodne meje, Zgodovinski časopis 35, 1981, 333–341; V. ŠRIBAR, Existierte der langobardische Limes und sein Verhältnis zum slowenischen ethnischen Raum?, Balcanoslavica 11–12, 1984–1985, 47–59. K vprašanju poteka in obsega spopadov med Langobardi in Slovani ter postopnega slovenskega prodiranja v furlanski svet prim. B. GRAFENAUER, Slovensko-romanska meja – ločnica in povezava, ZČ 41, 1987, 5–18; k vprašanju lokaliziranja posameznih krajev gl. B. GRAFENAUER v delu: PAVEL DIAKON, Zgodovina Langobardov, 235 sl. op. 23 in 290 op. 70. Kaj pomenita najdbi langobardskih novej iz druge polovice 7. stoletja v Kranju in na Rifniku, ali obstoj langobardskih enklav med Slovani v predalpskem prostoru (kot meni P. KOS, Denarni obtok na prostoru jugovzhodnih Alp 300 pr. n. št. – 1000, Situla 24, Ljubljana 1986, 232, z ostalo lit.; 248) ali pa »samo« gospodarske (ali pa tudi kulturne) stike med Furlanijo in današnjim slovenskim ozemljem, se zaenkrat še ne da reči. K vprašanju gospodarskih in kulturnih stikov prim. nazadnje J. ŠASEL, Der Ostalpenbereich zwischen 550 und 650 n. Chr., Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften, Abh. 78 (Studien zur Ethnogenese Bd. 2), 1988, 97–106 oz. Opera selecta (v tisku).

⁸ Prim. F. KOS, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I, Ljubljana 1902, št. 73; Chronicon Gradense, Chronicon Altinate in Dandulova kronika poročajo o tem, da je prezbiter Geminjan rešil iz razrušenega mesta (»Terestina civitate destructa«) večje število relikvij; prim. R. BRATOŽ, Krščanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode, Ljubljana 1986, 71; 108; 211). Italijanski zgodovinarjevega večinoma zastopa historičnost langobardskega opustošenja mesta, ki naj bi se že naslednjega leta 569 vrnilo pod bizantinsko oblast, Gl. nazadnje L. RUARO LOSERI, Guida di Trieste, Trieste 1985, 36 s.

⁹ K vprašanju cerkvenopolitičnih odnosov Oglej-Salona prim. R. BRATOŽ, Die Geschichte des frühen Christentums im Gebiet zwischen Sirmium und Aquileia im Licht der neueren Forschungen, Klio 72, 1990, 508–550, zlasti 517 ss.; o salonitanskem shizmatičnem škofu Probinu prim. F. BULIČ – J. BERVALDI, Kronotaksa solinskih biskupov, Zagreb 1912–1913, 56 sl.

¹⁰ K diskusiji o gradeški sinodi v slovenski in hrvaški historiografiji prim. nazadnje R. BRATOŽ, Nekatera neresena in neresljiva (?) vprašanja iz zgodovine severnojadranskih dežev v 6. in 7. stoletju, ZČ 46, 1992, 302 sl.

vsebine treh pisem papeža Gregorija Velikega iz leta 599 (Regist. epist. 9, 152; 154; 155), v katerih se omenjata »insula Capritana« in »castellum Novas«, na področje Istre (Koper – Novigrad, tako kot je soglasno mnenje slov. avtorjev) in ne na Beneško (Cittanova – Caorle), kot je prevladujoče mnenje v italijanski historiografiji.¹¹ V tej zvezi naj omenimo več novejših pregledov nastanka, razvoja ter vprašanja lokaliziranja istrskih škofij, ki jih omenja Krahwinkler (73 op. 42).¹² Nekoliko preskromno je prikazana vloga obravnavega območja v monoteističnem sporu. Graškiški patriarh Maksim ne nastopa samo v seznamu podpisnikov lateranske sinode 649, temveč kot eden njenih glavnih akterjev. Celotna problematika udeležbe škofov s severnojadranskega območja na tej sinodi in na sinodi 680 je bolj poznana z novima tekstokritičnima izdajama virov, ki nadomeščata citirano Mansijevo izdajo.¹³ Kratko in precizno so opisani dogodki po koncu oglejske shizme (79 ss.) s prikazom zaostritve spora med Oglejem in Graščem ter dobe oglejskih patriarhov Kalista in Sigvalda ter graškega patriarha Janeza. Prikazu razvoja preostalih dveh škofijskih sedežev v Furlaniji od 6. do 8. stoletja, Konkordije in Julija Karnika (84 ss.), bi mogli dodati nekaj dopolnilne literature, ki pa ne prinaša bistvenih novosti.¹⁴ Prikaz nastanka menišтва in razvoja samostanov je osredotočen na izčrpano in sedaj temeljno analizo darovnice iz leta 762, tako imenovano Donatio Sestensis (str. 89–114). Za ostale samostane ne le da nimamo na razpolago primerljivega vira, temveč skorajda nimamo nobenih sodobnih zanesljivih virov. Iz zgodovine menišтва v pozni antiki in zgodnjem srednjem veku sta vsekakor najbolj zanimivi vprašanji začetkov menišтва v Ogleju v zadnji četrtini 4. stoletja in nastanek ter pomen samostana v Štivanu.¹⁵

Najobsežnejše poglavje monografije obravnava okroglo polstoletno dobo od frankovske osvojitve langobardske države 774 do delitve furlanskega vojvodstva 828 (str. 119–197). Navedli bomo poglavitve podteme in najbolj zanimive avtorjeve poudarke. Upor furlanskega vojvoda Hrodgauda po padcu longobardske države (119 ss.) odpira zanimivo vprašanje Hrodgaudovih zaveznikov znotraj langobardskega ljudstva (zlasti med plemstvom) ter vlogo sosednjih držav, Bizanca (ki je upor morda podpiral) in zlasti Avarov. Očitno so se nekateri voditelji upora po porazu 776 zatekli na ozemlje pod oblastjo Avarov (137 ss.); ne sicer v osrednje avarske pokrajine v Panoniji, temveč na področje bliže meji, na ozemlje Kranjske. V tej zvezi se odpira vprašanje odnosov med Langobardi in Avari in v okviru teh posebej med Langobardi z območja Furlanije in Slovani s področja Kranjske (Carniolenses). Poraženci v političnih bojih v langobardski državi, posebej v čedajskem vojvodstvu, so že pred tem večkrat iskali zatočišče v avarski državi ali pa so bili med avarsko-langobardskimi vojnami zajeti in odvedeni, tako da moremo govoriti o »koloniji emigrantov« (138 op. 116) v avarski državi. Poimensko znanih Langobardov med Avari in Slovani je malo, vendar pa kažejo jezikoslovne raziskave, da je bilo takih ljudi precej. Odras takega stanja je tudi znanje slovanskega in avarskega jezika pri Langobardih.¹⁶ Bizantinska Istra in slovanski svet sta dobila 776 za sosedo v primerjavi s prejšnjim stanjem dosti bolj nevarno frankovsko državo. Spremembe so se takoj čutile v Istri v konfliktih v istrski cerkvi,¹⁷ zatem v frankovski osvojitvi Istre 788,¹⁸ v odnosu do Avarov in Slovanov pa v velikopoteznih osvajalnih vojnah v devetdesetih letih. Le te so prinesle uničenje avarske države in prihod vrste slovanskih plemen pod frankovsko oblast. Avtor podrobno predstavi problematiko geografskih imen v Pavlinovi žalni pesmi v čast leta 799 pri Tarsatiki padlemu furlanskemu vojvodi Eriku. Ta pesem je odraz frankovskih osvajevalnih pohodov, pa tudi samo frankovskih ambicij in avtorjevega antikvaričnega znanja.¹⁹ Prikaz cerkvenozgodovinskih razmer v tej dobi je osredotočen na naslednje štiri glavne teme: (1) vloga oglejskega patriarha Pavlina v misijonu med Avari s prikazom sinode ob Donovi 796 in sinode v Čadaču 796/97,²⁰ (2) določitev severne meje oglej-

¹¹ Poleg del, ki jih navaja KRAHWINKLER (76 op. 61) gl. tudi J. ŠAŠEL, Koper, v: Koper med Rimom in Benetkami. Prispevki k zgodovini Kopra, Ljubljana 1989, 5 sl.; R. BRATOŽ, prav tam, 57 ss.; prim. nazadnje G. CUSCITO, Antiche testimonianze cristiane a Cittanova d'Istria, Atti del Centro di ricerche storiche – Rovigno 19, 1988–1989, 60 ss.

¹² Prim. R. BRATOŽ, Nastanek, razvoj in zaton zgodnjekrščanske cerkve v Istri (4.–6. stoletje), v: Antični temelji naše sodobnosti, Ljubljana 1987, 13–26; ISTI, Nekatera neresena in neresljiva vprašanja (kot v op. 10), 297 ss., z navedbo ostale slovanske in hrvaške literature.

¹³ Concilium Lateranense a. 649 celebratum, ed. R. RIEDINGER, Acta concil. oecumen. II, vol. 1, Berlin 1984; Concilium universale Constantinopolitanum tertium, conc. act. I–XI, ed. R. RIEDINGER, Acta concil. oecumen. II, vol. 2, 1, Berlin 1990.

¹⁴ Za Konkordijo gl. tudi zbornik: Studi su Portogruaro e Concordia, Antichità Altoadriatiche 25, 1984, za Julium Carnicum tudi F. QUAI, La sede episcopale del Forum Iulium Carnicum, Udine 1973.

¹⁵ Poleg literature, ki jo navaja Krahwinkler, gl. tudi G. SPINELLI, A proposito del recente »monasticon« friulano, Benedictina 25, 1978, 161–175; ISTI, Ascetismo, monachesimo e cenobitismo ad Aquileia nel sec. IV, Antichità Altoadriatiche 22, 1982, 273–300; ISTI, I primi insediamenti monastici lagunari nel contesto della storia politica e religiosa veneziana, v: Le origini della Chiesa di Venezia, Venezia 1987, 151–166. K problematiki začetkov štivanskega samostana prim. zbornik: Studi Monfalconesi, Antichità Altoadriatiche 10, 1976 (zlasti 77 ss.) in nazadnje G. CUSCITO, »Lacus Timavi« od antike do srednjega veka, v zborniku: Reka – Timav. Podobe, zgodovina in ekologija kraške reke, Ljubljana 1990, 61–127, zlasti 111 ss. K zgodnjim omembam ženskega asketizma v Furlaniji prim. napis iz Šoppa iz leta 524 (F. QUAI, La sede episcopale, 115 ss.).

¹⁶ K vprašanju langobardsko-avarskih odnosov gl. tudi B. GRAFENAUER, v delu: PAVEL DIAKON, Zgod. Lang., 335; o kulturnih stikih in jezikovnem znanju prim. tudi J. ŠAŠEL, Der Ostalpenbereich (kot v op. 7a), 104.

¹⁷ K dogodkom ob koncu sedemdesetih let, ko so »nefandissimi Greci« oslepili profrankovskega škofa Mavricija (144) gl. tudi G. CUSCITO, Il ciborio e l' epigrafe del vescovo Maurizio a Cittanova d' Istria, Ricerche religiose del Friuli e dell' Istria 3, 1984, 111–134.

¹⁸ Prim. J. FERLUGA, L' Italia bizantina dalla caduta dell' esarcato di Ravenna alla metà del secolo IX, Settimane di studio del Centro italiano di studi sull' alto medioevo 34, 1988, 169–193.

¹⁹ K vprašanju antičnega izročila o Timavu gl. tudi G. CUSCITO, v zborniku Reka – Timav (kot v op. 15). Poimenovanje Jadranskega morja z Jonskim morjem je povsem v skladu z antično tradicijo (prim. M. SUIC, Mare Dalmaticum, Radovi Zavoda jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru 29–30, 1983, 5–18).

²⁰ Poleg del, ki jih navaja KRAHWINKLER, (str. 163 ss.) gl. tudi zbornik: Atti del convegno internazionale di studio su Paolino d' Aquileia nel XII centenario dell' episcopato, Udine 1988. Pri vprašanju Judov v Ogleju v poznoantični dobi (166 op. 266) naj opozorimo na to, da bolj kot Ambrozijeva polemika proti Judom kaže na obstoj judovske skupnosti v mestu protijudovska polemika oglejskega škofa Kromacija; prim. C. TRUZZI, Zeno, Gaudenzio e Cromazio. Testi e contenuti della

skega patriarhata po Dravi 811, (3) restavracijska prizadevanja patriarha Maksencija (168 ss.) in (4) sinoda v Mantovi 827, ki pomeni za Oglej po porazu v sporu s Salzburgom veliko zmago v sporu s sosednjim Gradežem.²¹ V nadaljevanju avtor prikaže čas nestabilnih razmer po Karlovi smrti, ki se odraža v Bernhardovem uporu 817, v uporu Ljudevita leto zatem, ki je zajel ves slovanski svet jugovzhodnega dela frankovske države, in v delitvi furlanskega vojvodstva v štiri grofije po Balderikovi odstitvitvi 828.²²

Poglavje o tako imenovanem rižanskem placitu 804 (str. 199–243) prinaša doslej najbolj podrobno analizo tega nadvse pomembnega dokumenta. Uvodoma se avtor dotakne vprašanja langobardske okupacije Istre v letih 751–774 ter obstoja istrskega vojvodstva.²³ Sledijo lep in natančen nemški prevod dokumenta (203–210), analiza v viru omenjenih oseb (211–227, zlasti podrobno sta predstavljena vojvoda Janez in gradeški patriarh Fortunat), predstavitev mest z njihovimi političnimi predstavniki (227–234),²⁴ predstavitev funkcij arjev vojaške in civilne uprave (magister militum, tribunus, centarchus, 234–239), oris družbenih in ekonomskih razmer v Istri v luči zapletenega pravnega položaja (239–243) in končno zelo sumaren prikaz vprašanja Slovanov. O zadnjem bi se dalo v luči že dosedaj znanega povedati bistveno več. Odločitev zbora glede Slovanov ne pomeni poraza vojvode Janeza, kot meni avtor, temveč le kompromis, saj so Slovani lahko ostali na tistih ozemljih, ki so jih poselili in na katerih mestom niso prizadevali škode.²⁵

Zadnje poglavje knjige obravnava čas od delitve vojvodstva 828 do konca 10. stoletja (str. 245–305). Prikaz se pričnjenja z obdobjem Eberharda (ca. 836–864/6). V tej dobi pride do postopne osamosvojitve Benetk izpod bizantinske oblasti, do boja proti Slovanom in Saracenom (str. 252 ss.), do diplomatskega in misijonskega posega na območje hrvaške države v času kneza Trpimira²⁶ in do krepitve Ogleja na istrskem področju. V malo poznano obdobje Unruocha pade od bolj znanih dogodkov le potovanje Cirila in Metoda 868 iz Moravske v Rim prek furlanskega ozemlja s preizkušanjem njune pravovernosti v Benetkah.²⁷ Veliko bolje je poznano obdobje Berengarja (874/5 – 924) z mnogimi za Furlanijo pomembnimi dogodki kot so spopadi s Slovani, vzpon Benetk, madžarski vpadi in porast pomena Furlanije v času, ko je Berengar v boju za prestol postal cesar in je v državi prevzela Furlanija eno osrednjih vlog. Velik pomen dežele odraža ne nazadnje Čedadski evangelijar z marginalnimi podpisni romarjev, za katerega pa še naprej ostaja nejasno, v katerem romarskem središču je nastal.²⁸ Razvoj Furlanije v 10. stoletju je sorazmerno malo poznan. Od razvojnih stalnic naj omenimo krepitev moči oglejske cerkve, zlasti na področju Istre, katere zgodovina je v razdobju po rižanskem placitu malo poznana (294 ss.). Od pomembnih dogodkov in procesov, ki zadevajo neposredno tudi našo zgodovino, tudj omenimo slovansko kolonizacijo v Furlaniji po koncu madžarskih vpadov²⁹ in diplome Otona III iz let 996 in 1012, ki pomenijo utrjevanje Ogleja na istrskem področju.

predicazione cristiana per le chiese di Verona, Brescia e Aquileia (360–410 ca.), Brescia 1985, 164 ss.; G. CUSCITO, L' ambiente di cultura e di fede nell' età di Cromazio alla luce della recente storiografia, *Antichità Altoadriatiche* 34, 1989, 17 sl.

²¹ »Episcopi ad hostem pergentes« z območja gradeškega patriarhata, ki se omenjajo v sinodalnih aktih, so po mnenju Krahwinkelja (178 op. 327) odšli ali na bizantinsko območje ali pa k Slovanom. Menimo, da nejasno mesto označuje odhod škofov k Bizantincom (le ti se v zapisniku večkrat označujejo kot nasilniki, ki so sovražno postopali z lokalnimi škofi) od katerih bi si mogli obetati pomoči.

²² Dejstvo, da je gradeški patriarh Fortunat podpiral Ljudevita, bi mogli razlagati tudi kot prizadevanje po misijonu (190 s.; 218 op. 89), vendar nam njegov odnos do češčenja sv. Kvirina, patrona Siscije (središča Ljudevitove državne tvorbe) ne more povedati nič konkretnega, saj je češčenje tega mučenca v Ogleju oz. Gradežu dokazano že za konec 5. stoletja; prim. BRATOŽ, Krščanstvo v Ogleju, 211 (z ostalo lit.). K bitki pri Ljubljani leta 901 (195 op. 418) prim. tudi V. MELIK, Vprašanje bitke pri Ljubljani v dobi madžarskih napadov, *ZČ* 6–7, 1952–1953, 202–217.

²³ Prim. poleg navedene lit. (199 op. 2) tudi J. FERLUGA, L' Italia bizantina (kot v op. 18) in diskusijski prispevek L. MARGETICA (prav tam, 195 ss.). Prevladujoče mnenje je, da je ta okupacija komaj razpoznavna, tako rekoč navedena, čeprav edini eksplisitni vir, pismo papeža Stefana III. istrskim škofom, uporablja zanjo precej konkretne izraze (prim. BRATOŽ, *ZČ* 44, 1990, 502 op. 286).

²⁴ Avtor na str. 232 Rovinj postavlja napačno na upravno območje antičnega Parentija (dejansko je pripadal upravnemu območju Pole). K omembam Kopra v antiki in zgodnjem srednjem veku gl. ŠASEL, Koper (kot v op. 11), k vprašanju Pedene nazadnje kratko BRATOŽ, *ZČ* 46, 1992, 301 sl.; k vprašanju »istrske teme« prim. J. FERLUGA, Byzantium on the Balkans. Studies in the Byzantine administration and the Southern Slavs from the VIIth to the XIIth centuries, Amsterdam 1976, 68 ss.

²⁵ Prim. S. VILFAN, Pravna zgodovina Slovencev, 112; zelo bogati literaturi o dokumentu bi mogli dodati še: L. MARGETICA, Quelques aspects du plaid de Rižana, *Revue des études byzantines* 46, 1988, 125–134. Stanje slovanske poselitve v Istri ter materialne kulture v tem času razodevajo rezultati arheoloških raziskav zadnjih desetletij, ki jih je v vrsti prispevkov predstavil B. MARUŠIČ; glej nazadnje njegov sintetični pregled: Materialna kultura Istre od 5. do 9. stoletja, Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju, Izdavanja Hrvatskog arheološkog društva 11/1, 1986 (Pula 1987), 81–105. Najnovejši nam poznani prispevki o Rižanskem placitu, objavljeni deloma že po izidu Krahwinkeljeve monografije: M.E.A. ZETTO, Il placito di Risano, Trieste 1989 (ocena: G. FILIPI, *Annales (Anali Koprškega primorja in bližnjih pokrajin)* 2, 1992, 353–357; S. ŽITKO, Listina Rižanskega placita – dileme in nasprotja domačega in tujega zgodovinopisja, *Annales* 2, 1992, 87–102.

²⁶ Poleg tam navedene lit. gl. tudi sintetična pregleda: S. VILFAN, La cristianizzazione delle campagne presso gli Slavi del sud occidentali: organizzazione, resistenza, fondo sociale, *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo* 28, 1980, 889–918 in G. CUSCITO, Aquileia e la cristianizzazione degli Slavi nei secoli VIII–IX, *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria* 36 n.s., 1988, 37–75. Obstoj oglejskega misijona v Dalmaciji v 9. stoletju se povezuje tudi z vprašanjem širjenja češčenja oglejskih svetnikov na dalmatinskem področju; prim. A. NIERO, Santi aquileiesi e veneti in Dalmazia, *Antichità Altoadriatiche* 26, 1985, 261–288.

²⁷ Poleg na str. 269 op. 117 navedene lit. gl. tudi slov. publikacije ob 1100-letnici Metodove smrti: Sveta brata Ciril in Metod v zgodovinskih virih, *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 7, Ljubljana 1985; Bogoslovni vestnik 45/2, 1985; Slavistična revija 1986 (1).

²⁸ V obširni op. 112 na str. 267 sl. navaja avtor vse dosedanje predloge (Štivan, kakor je med avtorji večinsko mnenje; Škocjan ob Soči; Beligna pri Ogleju; Monastero na robu Ogleja; Stara gora nad Čedadom; kot potujoča relikvija potovo iz kraja v kraj, brez stalnega »domicilia«).

²⁹ Poleg lit., ki jo avtor navaja na str. 301 op. 313 naj navedemo še: V. ŠRIBAR, Rezultati arheoloških izkopavanj in topografskih raziskav zgodnjega srednjega veka v Furlaniji, *ZČ* 41, 1987, 309–312, z izbrano bibliografijo na str. 312.

Monografija H. Krahwinklerja o Furlaniji v zgodnjem srednjem veku je izvrstno delo. To je danes najobsežnejši tekst, ki obravnava politisočletno zgodovino tega tudi za slovensko zgodovino izjemno važnega prostora. Avtor je v obravnavo vključil v znatni meri sosednje istrsko območje, ki bi spričo zanimivega razvoja in zadostnega števila virov zaslužilo monografijo podobnega formata. Krahwinklerjevo delo nadomešča za zgodnji srednji vek starejše in praviloma krajše pregledne, ki so jih napisali predvsem furlanski zgodovinarji (P. Paschini, P.S. Leicht, G.C. Menis in drugi). Pohvaliti velja avtorjevo prizadevanje, da bi vključil v kritični aparat dela vseh historiografij, ki so se soočale s to temo (poleg nemške, avstrijske in italijanske tudi slovensko in hrvaško), kar mu je deloma uspelo. Nekaj vrzeli smo skušali dopolniti v opombah k izbranim mestom. Navedbe teh del so praktično brez tiskovnih napak. Z umirjeno in pretehtano napisanim tekstom, bogatim in ažurnim navajanjem virov in literature in z zelo dobro tiskarsko-tehnično izvedbo bo Krahwinklerjeva knjiga postala osnoven pripomoček za vsakogar, ki se bo ukvarjal z zgodovino te severnojadranske dežele od pozne rimske dobe do preloma tisočletja.

Rajko Bratož

Jean-Louis Flandrin, *Chronique de Platine, Pour une gastronomie historique*. Paris: Éditions Odile Jacob, 1992. 328 strani.

V »Platinovi kroniki« je Jean Louis Flandrin, profesor zgodovine mentalitet na osmi pariški univerzi in Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, zbral razprave in članke, ki jih je v desetletju 1978–88 mesečno objavil v popularni zgodovinarski reviji »L'Histoire«. Že psevdonim »Platine« ali »Platina«, ki si ga je v »L'Histoire« nadel Flandrin, pove, da je njegova knjiga posvečena kulinariki, zgodovini prehranjevanja, gastronomije, okusa in prehranjevalnih navad na evropskem zahodu. Battista Platina (s pravim imenom Bartolomeo Sacci – r. 1421, u. 1481) je bil – kot je znano – najprej uradnik papeža Pija II, nato zaprt v času njegovega naslednika Pavla II in končno – od leta 1475 do smrti – bibliotekar Siksta IV. Napisal je vrsto zgodovinskih in filozofskih knjig, med drugim plemično delo *De falso et vero bono*, v katerem je kritično zavračal razmišljanja Lorenza Valle o nasladi in »resnično dobrem«. V tem kontekstu – kot širšem kontekstu renesančnega duhovnega obzorja in doživljanja zemeljske stvarnosti – je treba po Flandrinovih besedah razumeti tudi njegovo obširno delo *De honesta voluptate* (O dostojni nasladi), ki je v skupno desetih knjigah nastalo okoli leta 1470 in od katerih se kar devet ukvarja »z radostmi kuhinje«. Po Flandrinu je Platinov *De honesta voluptate* prvo tiskano gastronomsko besedilo sploh in je bilo kot takšno v 16. stoletju prevedeno v številne evropske jezike. Svojo aktualnost je izgubilo šele v 17. in 18. stoletju z novo »generacijo« kuharskih knjig in s postopno prevlado francoske kuhinje nad italijansko.

Kakšno je razmerje med Platino in Jeanom Louisom Flandrinom, zgodovinarjem in profesorjem, ki je Platinovo ime uporabil kot psevdonim? Flandrin sam ta odnos razloži takole: »Platina je pred menoj raziskoval področje, ki je zdaj predmet mojih raziskav: zgodovino okusa in prehrabenih navad. Pod njegovim vplivom sem se zanimal za ta vprašanja; bil je torej moj pobudnik.« Toda, nadaljuje Flandrin, Platina se je navduševal nad gastronomijo in spraševal o okusu prednikov, raziskovalec in učitelj Flandrin pa je predvsem zgodovinar, ki svoje znanje črpa iz arhivalij in dokumentov, s pomočjo katerih bi lahko platini neredko svetoval, kje bo našel tisto, kar je iskal. Hkrati je imel Flandrin (v nasprotju s Platino) ob sebi vrsto zanesenih študentov, ki so tvorili pravo »Platinovo akademijo« in z učiteljem sodelovali tako v njegovih raziskavah kot kulinarčnih poskusih. Platina naj bi bil po Flandrinu v tem smislu »žurnalist«, ki se je ukvarjal z gastronomijo, Flandrin sam s svojimi sodelavci pa univerzitetni učitelj, ki ga zanimajo zgodovina, razvoj človekovega okusa in načini človekovega prehranjevanja v preteklosti.

Vsakokratni okus z opredeljevanjem tistega, kar velja za dobro, in tistega, kar velja za slabo, je – kot pravi Flandrin – podobno kot v umetnosti tudi v gastronomiji močno subjektiven in rezultat različnih dejavnikov: proizvod izvirne kulture konkretnega ljudstva ali naroda, vsakokratne dobe in vzgoje posameznika. Številna živila, ki so danes v samem vrhu hierarhije delikates, so bila nekdanj mnogo nižje na gastronomski vrednostni lestvici. Tak primer naj bi bil kaviar, v Provansi poznan že v 16. stoletju, vendar v Franciji kot celoti še v 18. stoletju prilično neznan in nepopularen. In nasprotno: med jedili jih je vrsta, ki so nekdanj »vzburljale gurmane«, ki pa se zde danes dobesedno težko prebavljiva. Kdo še danes na slovesno obloženo mizo postavi »pavovo meso«?

Nekatera živila in jedila so seveda »tisočletja« bila in ostala v vrhu gastronomske lestvice. Toda tudi tu je treba biti previden. Ne le zato, ker se je s samim načinom priprave, mešanja začimb, med katerimi danes mnogih enostavno ni več mogoče dobiti, in različnih količin posameznih dodatkov in kulinarčnih elementov spreminjal okus jedi, v dokumentih in receptih beleženih pod isto oznako in imenom. Še več: pod istim imenom se pogosto skrivajo različni proizvodi, ki so jih »naši predniki cenili«, mi jih pa ne več. Francoska oznaka »foie gras« (»mastna jetra«) danes pomeni »gosja jetra«. Toda isto ime, čeprav latinsko, je pri starih Rimljanih označevalo »svinjska jetra«, za furmane 17. in 18. stoletja »kopunova ali golobja«, saj so bila za njihov okus »gosja jetra« – današnja »foie gras« – preprosto premastna. Podobno navidezna je tudi zgodovinska kontinuiteta, kar zadeva kombinacije začimb, okusov in jedi. Flandrin navaja v pomazoritev te ugotovitve dva primera: ne le v francoski, temveč v mediteranski kuhinji sploh je kombinacija peteršilja in česna priljubljena kombinacija začimb, brez katere si ni mogoče zamisliti vrste jedi, a vendar naj bi prvotna funkcija peteršilja v tej kombinaciji ne bila obogatitev okusa, temveč predvsem omilitev »zadaha po česnu«, ki je neprijetno vznemirjal jedčevo okolico. In drugi primer: melono so nekdanj jedli kot predjed, ne zato, ker so – kot danes – menili, da mora biti predjed lahka in ne sme zapreti nadaljnega apetita, temveč zato, ker je »stara medicina« priporočala »svežo zelenjavo« na začetku

obeda. Pri tem so melono tradicionalno solili, poprali ali oblagali s pršutom, ne toliko iz navdušenja nad kombinacijo okusov kot v želji, da bi izboljšali melonin okus, ublažili »njeno hladnost« in omilili njeno »trohnobnost«. Mnogo manj jasno naj bi bilo, kako tople (ali hladne) so v preteklih stoletjih servirali posamezne jedi ali posamezne vrste vina. Že Platina naj bi se v tej zvezi spraševal, ali staro pravilo, da mora imeti rdeče (črno) vino telesno (sobno) temperaturo, ni v zvezi s prepričanjem, da se rdeče (črno) vino »takoj (po vpitju) spremeni v kri«, pravi zagovorniki pitja hladnega vina (s temperaturo soda ali kasneje – v 17. stoletju – »temperaturo snega«) pa naj bi sploh postali šele »gurmani« novoveške dobe. Po Flandrinu je v tem pogledu tudi pitje ohlajenega šampanjca šele pojav novejšega časa (od 17. stoletja dalje).

Avtorjeva ugotovitev, da je gastronomski (kulinarični) okus tako kot okus sploh nekaj relativnega, spremenljivega, zavezanega konkretni dobi in času, seveda ni nekaj izjemnega: tisto, kar v njegovi knjigi vzbuja posebno pozornost, je njegova težnja, da bi vsakokratni okus – kot znak in odsev načina življenja in vrednotenja – razumel v kontekstu dobe, ki jo obravnava. Težava v tej zvezi je pač v tem, da se gastronomska literatura vedno znova in v vsakem času v prvi vrsti navezuje na določen okus in predstavo o dobrem, ki sta lastna času in dobi, o katerih gastronomski (kulinarični) priročnik govori – Platina se po Flandrinu v tem pogledu ne razlikuje od sodobnikov, čeprav se zaveda, da tisto, kar ima sam za »dobro«, ni vedno veljalo za »dobro«. Flandrin sam se tako tudi ne želi opredeljevati o tem, kaj je za koga dobro in kaj neokusno. Zanj so pomembne samo kultura okusa, gastronomske tradicije in subjektivna sodba okolij in dob o tem, kar je dobro in slabo. Te pa, kot razkriva v svoji knjigi, niso le rezultat nekakšnega splošnega »razpoloženja dobe in časa«, temveč tudi priča in proizvod vsakokratnih prehranjevalnih standardov, vrednot in predstav o človekovem presnavljanju. Zlasti dietetične – »medicinske« norme naj bi imele v vseh preteklih dobah pomemben vpliv na oblikovanje okusa in načina prehranjevanja, kar naj bi med drugim razkrivale zahteve po kar se da dolgem času dušenja in prekuhavanja hrane, ki naj bi jih začela na evropskem zahodu šele ob koncu 16. stoletja izpodrivati od vzhoda prihajajoča hitra peka (napr. mesa – »žar«). Recepti 19. in 20. stoletja naj bi s skrajševanjem časa kuhanja in peke v tem smislu nazorno ilustrirali že tudi nove »dietetične nazore«, ki jih je po Flandrinu pripisati predvsem »kultu« ohranjanja vitaminov.

Flandrin v sklepu knjige v tej zvezi prepričljivo omenja, da se ne more odločiti za »kvaliteto dobrega«. Njegova knjiga je knjiga o tem, kaj so ljudje – razumljivo, zlasti ljudje višjih slojev – v preteklih obdobjih razumeli in uživali kot »dobro«. Pri tem odpira najrazličnejša vprašanja priprav, ponudbe, popularnosti in razširjenosti različnih jedi od srednjega veka dalje, opozarja na nekatere preveč »modernizirane« razlage starih kuharskih navodil in receptov v sodobni »historično-gastronomski literaturi« in beleži številne težave, ki jih kuharju zastavlja sodobno pripravljane jedi po starih kuharskih knjigah: ne najmanjša med njimi je, da te večinoma ne navajajo natančno količin, temveč le splošne količinske oznake (ščepec, pest, zajemalka), hkrati pa ne opredeljujejo natančneje časa kuhanja ali pečenja.

Poglejmo tri kratke recepte iz Flandrinove knjige:

Telečja glava: v topli vodi obriješ telečjo, govejo ali svinjsko glavo. Če želiš imenovano glavo kuhano, jo potem, ko je kuhana, položiš v česnovno omako. In če jo imaš raje pečeno, jo pečeš v peči polni začimb, česna in dišav.

Ribji rozé: Vzemite mandljevo mleko, rižev moko, sladkor in žafran. Zavrite. Nato vzemite rdeče vrtnice in jih zdrobite v možnarju z mandljevim mlekom. In nato vzemite smrkeže (sladkovodne ribe) in jih pomokane ocvrite. Dajte jih na krožnik. Začinite omako, prelite ribe z omako in postavite na mizo.

Piščanec v soku iz kislega grozdja: Piščanca boš kuhal z nekaj soljenega mesa in boš, ko bosta na pol kuhana, v lonec dodal kisle grozdne jagode, potem ko boš iz njih odstranil pečke in semena. Nato boš na drobno narezal peteršilj in meto, zdrobil poper in žafran. In ko bodo imenovane piške kuhane, boš vse skupaj dal in potopil v lonec in pripravil svojo jed.

(Vsi trije recepti naj bi bili iz 15. stoletja, prvi in tretji sta povzeta po Platini. Za »piščanca v omaki iz kislega grozdja« je Platina posebej ugotovil, da je »zdrav za telo in lahko prebavljiv«, saj »prija želodcu, srcu, ledvicam in jetrom«, obenem pa še »brzda jezo«!)

Peter Vodopivec

Georges Castellan, *Histoire des Balkans, XIVe–XXe siècle*. Paris, Fayard : 1991. 532 strani.

V odnosu evropskega zahoda do Srednje, Vzhodne Evrope in Balkana je tradicionalno določen paradoks: kot smo se lahko nazorno prepričali prav v zadnjih letih zahodnoevropska javnost in diplomacija v večini svojih izjav in odločitev razkrivata naravnost katastrofalno nepoznavanje vzhodno-srednjeevropskih in balkanskih razmer in odnosov, hkrati pa se obnašata, kot bi šlo v Evropi vzhodno od nekdanje Avstroogrške za svet, ki ne pripada (povsem) evropski zgodovinski izkušnji. V nasprotju s to, tolikokrat izpričano žurnalistično-diplomatsko ignoranco, pa lahko sledimo v isti zahodni Evropi že najmanj od druge polovice 19. stoletja tudi strokovnjakom (jezikoslovcem, zgodovinarjem in geografom), ki prostor vzhodno od Nemčije in Italije prav dobro razumejo in poznajo, čeprav s svojimi znanji in spoznanji ne uspejo (celo večinoma ne) vplivati na odločitve politike in diplomacije. To med drugim posebej velja za Francijo, ki se v Vzhodno, Srednjo Evropo in proti Balkanu ozira predvsem z vidika svojih evropskih zaveznikov in rivalstev in jo je v tem smislu tudi del sveta, v katerem živimo, vedno znova zanimal le z zornega kota njene evropske moči in ogroženosti: v zadnjem stoletju in nekaj desetletjih se je to dogajalo v prvi vrsti v odnosu in funkciji francoskega razmerja do Nemčije. Ko je moč Nemčije zrastle in z njo njen interes za Balkan in evropski Vzhod, se je zbudila tudi francoska diplomacija. In obratno: ko je moč Nem-

čije uplahljena, je Francija enostavno pozabila na evropski Vzhod – ali pa ga je (podobno kot Velika Britanija) obravnavala kot del »tretjega sveta«.

Georges Castellan spada v francoskem zgodovinopisju med redke zgodovinarje – strokovnjake, ki so večino svojega zrelega raziskovalnega dela in življenja posvetili vzhodni Evropi in zlasti Balkanu in to ne konjunktorno-kratkorочно, v skladu s preobrti v francoskih diplomatskih in zunanje-političnih poudarkih, temveč sistematično, dolgoročno in analitično. Že leta 1967 je (skupaj s soprogo) objavil knjigo o »Vsakdanjem življenju v Srbiji v času proglasitve neodvisnosti«, nato pa je pisal o Vzhodni Nemčiji, Bolgariji, Albaniji in Romuniji – o slednji je med drugim objavil tudi izčrpno zgodovinsko-politično monografijo. V zadnjem desetletju in pol je šestkrat potoval v Vzhodno Evropo, na Balkan in v nekdanjo Jugoslavijo in o vprašanjih tega (našega) dela Evrope objavil vrsto člankov in razprav. Njegova »Zgodovina Balkana« je v tem smislu rezultat njegovega dolgoletnega ukvarjanja z vzhodnoevropsko in zlasti balkansko zgodovino, hkrati pa sintetičen in zaokrožen povzetek njegovih predavanj študentom Nacionalnega inštituta za vzhodne jezike (INALCO) v Parizu.

Časovni okvir Castellanova monografije napoveduje že njen naslov: 14. do 20. stoletje, torej od začetkov otomanske osvojitve do danes. Po kratkem in sumarnem uvodu, ki bralca vpelje v čas turškega prodiranja v Evropo in njegovo zgodovinsko ozadje, sledita dva logično sklenjena dela. Prvi je posvečen razmeram na Balkanu pod otomansko vladno in odnosom Turčije z evropskimi velesilami do konca 18. stoletja, drugi »obdobju nacionalizmov« od konca 18. stoletja do »danes«. Castellan se v slikanju evropske Turčije zavestno izogiba črno-belim poudarkom: Turčija na višku moči, upravno-politična, družbena, kulturna in versko etnična podoba Balkana pod turško dominacijo, vazalne države od Vlaške, Moldavije prek Transilvanije do Dubrovnika, dekadenca turškega upravno-političnega sistema in slabitev Turčije v odnosu na evropske velesile so teme, ki jim sledi v logičnem, kronološkem redosledu, z nizanem dejstev, a vendar vztrajnim opozarjanjem na trajnejše družbene in kulturnozgodovinske težnje. Po Castellanu je skrajni čas za relativizacijo zgodovinskih ocen, ki štiristo-petsto let turške vlade na Balkanu enostransko predstavljajo kot »večstoletno obdobje teme«, saj pozna tudi »otomanski jarem« številne odtenke in raznolike oblike skupnega sožitja, ki so se – pogosto prikriti pod teokratsko, avtoritarno in družbeno-gospodarsko zaostalo površino – preredale izmikale historični analizi. Temeljno versko, krščansko-muslimansko in z njim politično, socialno in kulturno protislovje turške države naj bi bilo tako, čeprav gotovo eden najpomembnejših, le eden vidikov njene stvarnosti, a vendar naj bi hkrati obstajali še drugi vidiki, ki jih prav tako ne bi kazalo pozabiti: na eni strani revščina tako krščanskega kot (dela) muslimanskega prebivalstva, ki je bilo svojevrsten »otomanski tretji svet«, na drugi razne, prav v vsakdanjem življenju preprostega človeka utemeljene oblike strpnosti in simbioze, ki so privedle do prepletanja in stapljanja navad in običajev, pri posameznih narodih kot Albancih pa celo zblíževanja in »mešanja« verskih praznovanj in obredov.

Tej počasni in vendar vztrajni kulturno-vsakdanježivljenjski asimilaciji je napravila odločen konec šele doba, ki jo označuje vzpon (modernih) nacionalnih gibanj na Balkanu. V Castellanovi historični predstavitvi je to čas od napoleonskih vojn dalje: ne toliko zaradi Napoleona in Francije, kakor zaradi samih nasprotij otomanske države in hkrati novih idej, ki so po razsvetljenstvu vanjo prodirale z evropskega zahoda. Če je v prvem delu Castellanova monografije v ospredju Turčija s svojo notranjo organizacijo in tako povezovalnimi kot razdiralnimi procesi, so v drugem sredobežni, nacionalno-preporodni in s tem razdiralni tokovi glavna tema avtorjeve pozornosti: Castellanu je popolnoma jasno, da proces nacionalnega in etničnega osveščanja v Srednji in Vzhodni Evropi in na Balkanu ne teče na isti način in z isto dinamiko kot na evropskem Zahodu, zato poskuša (znova) in predvsem eksaktno opozoriti na posebne balkanske razvojne značilnosti in protislovja: na srbske upore, grško vstajo, posamezne faze vzhodne krize in nastanek (avtonomnih in samostojnih) balkanskih držav, hkrati pa tudi že postopoma zaostrojujoče se konflikte med njimi. Med Romuni in Madžari, Srbi in Albanci, Srbi, Grki in Bolgari in končno Srbi, Bolgari, Grki in Makedonci. Ni se mogoče znebiti vtisa, da jo v Castellanovem prikazu še najslabše odnesejo Makedonci, ki jim avtor sicer priznava »oblikujočo se novo nacionalno entiteto« od konca 19. stoletja dalje, ki pa so po njegovem mnenju vendar nov narod, ki v svoji zgodovinski in zgodovinopisni samorefleksiji še ni našel pravega ravnotežja in zato tudi ne svoje prave (avtentične) zgodovinske (samo)-podobe.

Toda v celoti kaže Castellanova monografija izjemen posluš za etnično/nacionalne in kulturnozgodovinske odtenke v balkanskem svetu, med obema vojnama in v času druge svetovne vojne. Ne le notranji jugoslovanski (srbsko-hrvatsko-slovenski), temveč tudi širši Srbsko-albanski, Srbsko-bolgarski in Srbsko-madžarski konflikti z nasprotjem med »turškimi« in »prečanskimi« Srbi so predmet poglavij Castellanova knjige, ki obravnavajo čas po letu 1918. Versaillski kompromis je v Castellanovi viziji Balkana in Srednje Evrope ena tistih začasnih rešitev, ki je sicer v zoženi diplomatski perspektivi mirovnih pogajanj po prvi svetovni vojni lahko ustvarjala občutenje pomiritve, ki pa vendar ni nikoli preseгла zgodovinsko pogojenih protislovij. Zato tudi ni mogla ničesar razrešiti: kot ugotavlja avtor, ki je svojo knjigo izdal in napisal še pred razpadom Jugoslavije, to ne velja le za jugoslovanski prostor, temveč tudi nacionalno/etnično konfliktna območja kot so mejna področja med Romunijo in Madžarsko ali Rusijo (Moldavijo) in Romunijo.

Castellanova knjiga o Balkanu je, kar zadeva francoski knjižni trg, nedvomno izredno pomemben priročnik, ki pojasnjuje številne sodobne sovražnosti in nasprotja in, čeprav le do mere, kolikor je to pač ob krutosti južnoslovanskih obračunavanj sploh mogoče, odpira pogled tudi na sodobno južnoslovansko vojno razračunavanje. Slovenci in Hrvati ostajajo v tem prikazu razumljivo ob strani, nekatere faktografske netočnosti pa se zde njegov, skoraj neizogibni spremljevalec. Tisto, kar je pomembnejše, je sporočilo, ki pravi, da je tudi balkanska zgodovina vedno znova spodbujala tako k sporazumevanju kot sovraštvu. Francoski bralec, ki bo v pomanjkanju ustreznih informacij iskal v Castellanovem delu odgovor na vprašanje o vzrokih balkanske apokalipse, se bo v tem smislu lahko prepričal ne le, da ima to bal-

kansko ubijanje globoke zgodovinske korenine, temveč tudi to, da medsebojna ubijanja niso edina zgodovinska stvarnost balkanskega sveta. »Zgodovina Balkana« Georgesa Castellana je pričevanje o večstoletni razdeljenosti sveta, ki smo mu bili do nedavnega zavezani tudi Slovenci, a hkrati tudi pričevanje o svetu, ki je v preteklosti že iskal in deloma našel pot k strpnemu sožitju in preseganju protislovij, čeprav le na ravni najbolj vsakdanjih človeških kontaktov.

Peter Vodopivec

Srečanje z Jutrovim na ptujskem gradu. Ptuj : Pokrajinski muzej Ptuj, 1992. 189 strani.

Sodelavci Pokrajinskega muzeja na Ptuj so se lotili muzejskega projekta, ki daleč presega lokalni značaj. Muzejske zbirke na Ptujem gradu, ki so nastale iz bogate zapuščine plemiške družine Herberstein, so vedno pritegovale pozornost obiskovalcev. Z uresničitvijo celovitega prikaza ptujskih »turquerij« pa je prišla do izraza kreativnost in sposobnost ptujskih muzealcev. Kustodinji Marjeti Ciglencečki je s prireditvijo številnih domačih in tujih sodelavcev, med katerimi so bili ugledni strokovnjaki iz Avstrije (Graz, Dunaj, Celovec) in Slovenije (Ljubljana, Ptuj, Maribor), uspelo v sodobni muzejski postavitvi predstaviti eno najdragocenejših zbirk podob oseb z Jutrovega in eksotičnih dežel (Afrike, Amerike). Do te razstave se ni veliko vedelo o njenem izvoru ne o njenem pomenu. Od zunanjih sodelavcev je še posebno zaslužen celovski umetnostni zgodovinar in turkolog dr. Maksimilian Grothaus, ki je razvozljaval več ugank te zbirke in serijo ohranjenih 47 oljnih slik spoznal za največjo ohranjeno evropsko zbirko »turquerij«. Razstavni projekt je upošteval zgodovinsko ozadje njenega nastanka. Ta razstava je doslej največja razstava Ptujkega muzeja, s katero muzej dokončno prekinja otroštvo in dozoreva v kulturno ustanovo, ki z javnostjo komunicira preko svojih razstavnih projektov. Razstava je bila odprta od 15. aprila do 15. decembra 1992 in je bila zelo odmevna (preko 60.000 obiskovalcev!).

Ob razstavi je izšel bogat razstavni katalog, ki ni samo vodnik po razstavi, ampak so v prvem delu objavljene bogato dokumentirane razprave, ki pojasnjujejo mnoga vprašanja, povezana z razstavljenimi eksponati, in opozarjajo razmere v času, v katerem so nastale »turquerije«. Ker bo publikacija, ki je izšla v slovenskem in nemškem jeziku, preživela razstavo in po vsebini predstavlja bogat prispevek k poznavanju »turškega obdobja« v slovenskih deželah, jo je vredno predstaviti.

Markus Köhbach (Dunaj) razpravlja v svojem prispevku o Evropi in osmanski ekspanziji. V uvodu opozarja na dva primera, literarnega (»Pronasticatio« astrologa Johannesa Lichtenbergerja, natisnjeno 1488 v Strassburgu) in ikonografskega (votivna podoba iz osemdesetih let 15. stoletja na južni strani graške stolnice), ki dokazujeta, da so si Evropejci v poznem srednjem veku predstavljali Osmane v metafizičnih dimenzijah. Avtor zelo zgoščeno z zanimivimi razmišljanji razlaga posamezne pojave, ki se navezujejo na razvoj osmanske države od njenih začetkov do propada. Posebej poudarja, da je bil strah pred Turki v Evropi globoko zakoreninjen, kar je Osmanom v psihološkem smislu pomagalo tudi v času, ko je njihova moč že upadala. Svoj prispevek zaključuje z ugotovitvijo, da sta bili Osmansko cesarstvo in habsburška monarhija stoletja nasprotnici v boju za prevlado v vzhodni in južni Evropi. Zdi se kot ironija, da sta obe mnogonacionalni državi v času čezmerne nacionalizma propadli druga ob drugi kot zaveznici v prvi svetovni vojni.

Ignacij Voje (Ljubljana) daje v razpravi izčrpen kronološki pregled turških vpadov v 15. in 16. stoletju na Štajersko in še posebej na ptujsko področje. Opozarja tudi na posledice vpadov, ki so še posebej vidne na Ptujem polju, kjer so se naselili begunci – uskoki iz balkanskih predelov. V dokaz navaja predvsem rodbinske priimke in posebnosti dialektov.

Ker je bil Ptuj nekakšna predstraža Štajerske, je bil ptujski grad postopoma preurejen v močan fortifikacijski objekt. O posameznih fazah gradnje in utrjevanja, ki so jih prevzeli italijanski gradbeniki, v 17. stoletju pa znameniti avstrijski vojni arhitekt Martin Stier, razpravlja Marjeta Ciglencečki (Ptuj).

Dva odlična avstrijska strokovnjaka za poznavanje življenja v habsburški monarhiji Markus Reisenleitner in Karl Vocelka (Dunaj) sta prispevala zanimivo razpravo o plemiški kulturi in plemiškem življenju v zgodnjem novem veku. Njuna razprava predstavlja podlago za razumevanje nastanka »turquerij« na Ptujem gradu. Brez poznavanja mentalitete in navad avstrijskega plemstva, kateremu so pripadali tudi plemiči na slovenskih tleh, in pozneje njihovega odnosa do Osmanskega cesarstva in razmer na Balkanu bi bila razstava o tej ptujski znamenitosti težje razumljiva.

Konkretno o plemiških družinah, ki naj bi bile povezane z nastankom in hranitvijo dragocene zbirke »turquerij«, razpravlja Marjeta Ciglencečki (Ptuj). Ugotavlja, da je razstavljena zbirka povezana s plemiško rodbino Leslie in Herberstein ter z njihovimi gradovi Ptuj, Vurberg in Hrastovec. Zelo podrobno daje opise gradov, njihove opreme in končno tudi njihove usode. Edino Ptujski grad se je ohranil v prvotnem stanju. Herbersteini, ki so v 19. stoletju postali lastniki Ptujkega gradu, so prenesli velik del opreme in zbirk iz Vurberga in Hrastovca na Ptujski grad.

Šriši značaj ima razprava, ki jo je napisal Zmago Šmitek (Ljubljana) o percepciji neevropskih kultur na Slovenskem od 17. do prve polovice 19. stoletja. Ugotavlja, da so tudi na slovensko ozemlje začeli v 17. stoletju prodirati tuji vplivi, ki so bili odraz zanimanja za tuje eksotične dežele in kulture. Izrazitejše zanimanje na turško kulturo se je pokazalo šele po dunajski vojni, kajti prav barok je bil dovozen za uporabljanje turških prizorov in motivov. V 18. stoletju pa so, modo opremljanja bivalnih ambientov s turškimi predmeti zamenjale bolj ali manj uspele predstavitve kitajskih motivov (chinoiserije). Zbirke tujih kultur so posredovali tudi mnogi slovenski misionarji (F. Baraga, I. Knoblahar).

Na Šmitkovo študijo se navezujejo dva krajša prispevka. Marjan Matjašič (Maribor) opozarja na inventar gradu Žužemberk iz leta 1558, ki so ga sestavili ob smrti lastnika Wolfa Engelberta Auersperga.

Kar petina popisanih predmetov (okrog 190) je namreč turškega izvora (tekstilije, usnjeni predmeti, orožje, konji). Lastnik jih je pridobil z nakupom, darili ali kot plen pri vpadih na turško ozemlje. *Sergej Vrišer* (Maribor) je skušal v prispevku odkriti na slovenskih tleh vpliv Orienta na oblačilno kulturo.

Osrednjo razpravo, vezano na zbirko »turquerije«, je prispeval *Maksimilian Grothaus* (Celovec). Pestrost in tematika upodobitev portretov spravlja raziskovalce v začudenje in dvome. Zato ni čudno, da se tudi avtor sprašuje, iz kakšnih razlogov so bile slike naročene, kdo je bil njihov lastnik in kdo jih je izdelal. S svojevrstno metodo mu je uspelo razvozlati več ugank. Grothaus ugotavlja, da je teh 47 ohranjenih oljnih slik (21 potretnih in 26 celopostavnih) najboljšejejša, v znanosti znana tovrstna zbirka, za katero Grothaus uporablja naziv »turquerije«. Pojem verjetno izvira iz 17. stoletja iz Francije. Znanih je nekaj podobnih zbirk s turško tematiko. Posebej omenja avtor »turquerije« na gradu Greillenstein v spodnjeavstrijskem Waldviertlu in v muzeju v Perchtoldsdorfu pri Dunaju. Mnoge »turquerije« so povezane s potovanji in diplomatskimi misijami in so izraz globokega zanimanja za Orient. V Franciji so npr. takšne zbirke povezane z eksotičnim sanjaštvom, ki se je širilo od srede 17. stoletja. Takšni tokovi so se v habsburški monarhiji pojavili šele sto let kasneje. Dotlej je v Avstriji prevladovalo izrazito in globoko zakoreninjeno sovraštvo do Orienta. Vendar je lahko tudi sovraštvo določen motiv za etnološko zanimanje. V Avstriji so hoteli vedeti čim več o »dednem sovražniku«.

Vse slike označuje enaka slikarska tehnika (olje na platno), pozornost pa vzbujajo podrobnosti o načinu slikanja. Vse pa kaže, da so bili slikarji Italijani. Glede na tematiko jih je Grothaus razvrstil v tri velike skupine. V prvi so upodobljeni osmanski, tatarski, ruski in poljski dostojanstveniki in vojskovodje. Pozornost pritegnejo tri celopostavne slike, ki upodabljajo nekega visokega osmanskega dostojanstvenika ter janičarja in spahijo, dva predstavnika osmanske vojske, ki so se jih Evropejci tako bali. Druga skupina prikazuje orientalsko oblečene ženske. V tretji skupini so upodobljeni predstavniki ljudstev z vsega sveta (Kitajci, Indijanci, zamorci in orientalc). M. Grothaus se poslužuje posebne metode pri reševanju ugank v zvezi z nastankom in naročnikom zbirke. Ker so mnoge slike nastale na podlagi grafik francoskega slikarja Georgesa de la Chappella (ta umetnik je leta 1643 potoval s francoskim odposlanstvom v Istanbul in tam v podobah zabeležil vtise o tujem in nenavadnem vzhodnjakem svetu), je že v tem našel del odgovora za nastanek zbirke. Poleg tega sta dva portreta opremljena z letnico 1666. Nekatere portretirane osebnosti so povezane z avstrijsko-turško vojno 1663–1664 in mirom, ki je sledil. Zato postavi Grothaus domnevo, da je zbirka nastala po letu 1666. Vse zgoraj opisano ga pripelje v socialno in kulturno okolje, s katerim je povezana zbirka ptujskih »turquerij«. Zato Grothaus izhaja iz predpostavke, z ozirom na zgodovinsko ozadje, da se je naročnik udeležil avstrijsko-turške vojne v letih 1663 in 1664. Imel naj bi opravljal tudi z mirovnim pogajanjem v Vasváru in veleposlanstvom na turški dvor v letih 1665–1666, ki ga je vodil grof Valter Leslie (takrat lastnik Ptujkega gradu). Tam naj bi se osebno seznanil s portretiranimi truški dostojanstveniki npr. Safer Gazi Aga ali Quibleli Mustafa Paša. Ko v zgodovini družine Herberstein (v času nastanka slik lastniki gradov Vurberg in Hrastovec, kjer je bila zbirka prvotno postavljena) išče pravo osebnost, naleti na grofa Janeza Jožefa Herbesteina (1630–1692). Izhajal je iz najstarejše glavne družinske veje. Že zgodaj je začel vojaško kariero in se posebej proslavil v vrstah malteškega reda. Bil je tudi poveljujoči general Hrvatske krajine. Janez Jožef Herbestein je sodeloval v avstrijsko-turški vojni leta 1663/64 in se posebej odlikoval v bitki pri Monostru. Potoval je po sklenitvi miru v Vasváru z veleposlanštvom na Zlati Rog k turškemu sultanu. V delegaciji je bil eden članov »prominentne skupine« in ni imel neke posebne zadolžitve. Vodjo veleposlanstva grofa Lesleja je spremljal kot zasebnik. V Istanbulu se je lahko udeleževal posameznih sprejemov, bil pa je izključen iz diplomatskih razprav. S tega potovanja je napisal več pisem očetu, notranjeavstrijskemu namestniku, od katerih so se žal ohranila le štiri (eno z dne 7. XII. 1665 je objavljeno v prevodu). Dokumentirajo potek naporega potovanja, opažanja o tuji kulturi in piščevih predstavah o Turčiji. Janez J. Herberstein je bil sodobnik Valvasorja. Ta ga je spoštoval in občudoval. V četrtem delu »Slave vojvodine Kranjske« natančno opisuje Herbersteinovo poveljevanje v Karlovcu v letih 1683–85. To je čas, ko se je vojaška moč izrazito prevesila v korist cesarske vojske. Zato so oddelki avstrijske vojske redno vdirali na turško ozemlje tudi pod Herbersteinovim poveljstvom, plenili in lovili ljudi ter jih prodajali v sužnost. Janez J. Herberstein je leta 1670 in 1671 z uskoki pomagal zadušiti zaroto hrvaških in ogrskih velikašev pod vodstvom Petra Zrinskega. Herberstein je bil takrat v Karlovcu in je s 4000 vojaki zavezal posesti družine Zrinski in jih oplenil. Po družinski tradiciji sodita k takratnemu plenu dve bojni sekiri z vgraviranim grbom Zrinski in črko Z. Obe sekiri sta bili tudi med razstavljenimi eksponati in opisani v katalogu. Iz navedenih in drugih podatkov M. Grothaus zaključuje, da je bil Janez J. Herberstein naročnik slik, ki so ustrezale duhovnemu obzorju plemiča in ki so pričale o njegovih izkušnjah in doživetjih.

Drugi del publikacije je katalog – vodič po razstavi v pravem pomenu besede, ki je tudi zelo poven. Dragocen je opis tistega dela razstave, ki prikazuje diplomatsko aktivnost in poslanstva na turški dvor, v katera so bili vključeni plemiči s slovenskega ozemlja (Jožef Lemberg, Žiga Herberstein idr.). Ta tema je bila doslej zanemarjena v slovenskem zgodovinopisju. Posebno mesto na razstavi in v katalogu je posvečena družini Herberstein. Osrednje mesto ima Žiga Herberstein. Prikazan je na znani celopostavni portretni upodobitvi, oblečen v dragocenem turškem oblačilu (»kaftanu«). Žiga Herberstein je bil rojen v Vipavi, zato ga Slovenci uvrščamo med najznamenitejše može na Kranjskem. Bil je vzor renesančnega plemiča, učen, razgledan, odlikoval se je na bojnem polju in v zahtevnih dvornih službah. Služil je kar štirim cesarjem in se je v zgodovino zapisal kot uspešen diplomat. Veljal je za velikega poznavalca vzhodnih dežel. Najbolj se je proslavil z dvema diplomatskima potovanjema. (1517 in 1526) k moskovskemu knezu Vasiliju II. in na starost znanimu knjižgo Moskovski zapiski (slovenski prevod Ludvika Modesta Golie je izšel leta 1951). Cesar Karel V. je leta 1541 poslal Žigo Herbersteina in Nikolaja de Salmo k turškemu sultanu Sulejmanu II. Veličastnemu, ki je taboril pred Budo. Kljub neuspešnim

razgovorom z mogočnim turškim vladarjem je bil Žiga ponosen na dragoceno turško oblačilo, ki ga je dobil od sultana v dar in se je dal upodobiti v njem.

Privlačen je tisti del kataloga, ki opisuje razstavljeno orožje uporabljeno v avstrijsko-turških vojnah (turško in zahodno). Na razstavi je bil predstavljen tudi bogat inventar plemiškega pohištva, ki ga hrani Ptujski muzej in je povezan s časom nastanka »turquerij«. V katalogu so podrobni opisi in slike razstavljenih predmetov. Na koncu publikacije je v barvni reprodukciji predstavljena celotna zbirka razstavljenih slik »turquerij« z ustreznim komentarjem.

Brez dvoma sta razstava in še v večji meri strokovno bogat katalog dosegla svoj namen. Katalog je lično oblikoval in bogato opremil Jaka Marinič. Bralci so obogateni za nova spoznanja o vključevanju plemičev s slovenskega ozemlja v pomembna dogajanja v Evropi. Seznajeni smo z bogato plemiško dediščino, ki je bila za razstavo uspešno restavrirana. Plemiška dediščina na slovenskem ozemlju je zelo bogata in jo bo treba v bodoče mnogo bolj upoštevati in ohranjati kot doslej, tudi kot del narodnostnega bogastva. Bila pa je na žalost med drugo svetovno vojno, še v večji meri pa po letu 1945, uničevana ali raznašana. Ena redkih izjem je bila Herbersteinova muzejska zbirka (tudi arhiv) na Ptujskem gradu.

Ignacij Voje

Natalie Zemon Davis, *Die wahrhaftige Geschichte von der Wiederkehr des Martin Guerre* (Mit einem Nachwort von Carlo Ginzburg). Frankfurt am Main : 1989. 222 strani.

Zgodovina hvalabogu ne spada med tista področja človeškega delovanja, ki bi kar po tekočem traku producirala enodnevne modrosti, hite oziroma enodnevne junake. Toliko večje pozornosti so zato vredni posamezniki in ideje, ki podobno kot se je to zgodilo avtorici navedenega dela, praktično meteorsko prodrejo v sam vrh teorije zgodovinopisja in hkrati uspejo tudi pri bralstvu. Fenomen Natalie Zemon Davis oziroma njene »zgodovine upanja« (sestavek s tem naslovom mi je bil izhodišče pri pisanju o njeni knjigi) je vreden širše publicitete že zaradi avtorice same – naj mi bo odpuščeno, toda ženske so med »Tukididovimi možmi« precej redke, avtorji, ki na ameriškem tržišču (in seveda tudi na evropskem) uspejo s pisanjem na temelju preverjenih virov in na visokem strokovnem (zgodovinskem) nivoju pa seveda nič manj.

Te karakteristike – strokovna vnema, upoštevanje in primerjanje preštudiranih virov ter nenazadnje pravšen kanček utemeljenih špekulacij, pomešan s stilno dovršenostjo prav gotovo označujejo izjemno osebnost, kakršna N. Z. Davis tudi je. Rodila se je v premožni detroitski židovski družini leta 1928 ter študirala na elitnih univerzah Smith, Ann Arbor in Harvard. Do tod se njena življenjska pot gotovo ne razlikuje od tistega, kar so od dobro vzgojenega dekleta njenega sloja pravzaprav pričakovali. Univerzitetni študij pa je imel zanj tudi drugačen pomen – makartistično preganjanje čarovnic v 50. letih je v njej razburkalo prikrito upornišvo do ustaljenih norm in jo skorajda neizogibno pahnilo v opozicijo sistemu. V letih univerzitetnega študija, ki so v njej dokončno utrdila prepričanje o njenem »poslanstvu« za razkrievanje družbenih odnosov, jo srečamo kot voditeljico marksističnega debatnega krožka in družbeno angažirano študentko (eno izmed seminarskih nalog posveti svoji kasnejši ljubezni – zgodnjekapitalistični francoski družbi). Konfliktomosti se ne izogiba niti v privatnem življenju, kjer najde oporo v svojem možu, matematiku Chandlerju Davisu. Oba z možem zaradi svoje odkrite kljubovalnosti sistemu padeta v nemilost. Chandlerju potem, ko odkloni pričanje pred »Komitejem za protiameriške dejavnosti«, odvzamejo potni list, Natalie pa onemogočijo univerzitetno kariero.

Za mlado zgodovinarico so bili verjetno prav ti dogodki tista »kaplja čez rob«, ki jo je usmerila v raziskovanje vprašanj poslanstva intelektualcev v družbi ter jo še utrdila v prepričanju, da kljub zunanjim pritiskom (v njenem primeru s strani države) za zgodovinarja »prepovedanih tem« ni. Pisanje Natalie Zemon Davis odlikujeta predvsem (podobno kot ostale preroke »nove zgodovine« – Le Goffa in Ginzburga) izrazita osebna/identifikacijska nota ter nagnjenost k pisanju MOŽNEGA, ne pa samo IZVRŠNEGA. (S precej zlobe bi k tej oznaki sodila tudi formulacija: »... in nenazadnje tudi posluš za trenutne potrebe tržišča.«)

N. Z. Davis v svojem pristopu k raziskavi nekega problema – pa naj gre bodisi za vprašanje kostumiranja, preoblačenja (transvestizma) ali pa za bolj »ortodoksno« zgodovinarska vprašanja reguliranja družbenih odnosov, domiselno kombinira »prave pomožne« znanosti (sociologija, filozofija) z bolj »ekso-tičnimi« (vsaj kar se tipičnih zgodovinarjev tiče) – denimo z antropologijo. V svojih razpravah je tako za dobre korak pred svojimi znanstvenimi kolegi (vsaj večino), ki interdisciplinarnost pogosto obravnavajo še vedno le kot teoretičen problem. Vse naštetu, združeno s prefinjenim občutkom za »timing« (se pravi za izbor pravega trenutka za ukvarjanje z določenim problemom) in pravo mero radikalizma – vse to je del legende N. Z. Davis. Najvidnejša dela te profesorice številnih ameriških in kanadskih univerz (Berkeley, Princeton, Toronto) ter predsednice American History Association (1986/87) so: »Humanizem, vladavina norcev in rituali nasilja« (1987), »Ženske in družba na začetku nove dobe«, »Glava v zanki – prošnje za pomilostitev in njihovi pripovedovalci« (oboje izšlo leta 1988), s svojim znanstvenim delom pa si je prislužila tudi šest častnih doktoratov. Ob vsem tem ter svojem javno priznanjem feminizmu pa je N. Z. Davis uspešno rešila tudi dilemo vsake znanstvenice in zaposlene ženske nasploh. Edini smiseln odgovor na zlovesče vprašanje: »Družina ali kariera?«, je po njenem namreč »Oboje«, to pa s svojim zakonom in tremi otroki tudi čudovito potrjuje.

Neprecenljiv prispevek k (za mnoge) prvemu stiku s to izjemno znanstvenico in pronicljivo ter izborno pripovednico sem našel v pesmi, ki ji jo je kot posvetilo v njeni knjigi »Society and culture in early

modern France«, napisal mož Chandler in ki, vsaj po moje, bralcu izčrpnjeje od vsake ocene in kritike predstavi pisanje in raziskovalno delo N. Z. Davis.

*Rojena na tujem, hrepeni po vas,
compagnons.
Hrepeni po stisku vaših rok, požirku vašega vina.
Hrepeni po domu, ki je štiristo let proč.
Kradoma prisluškuje vam pred oknom.
Vašega sočutja si zasluži, a ga ne more dobiti.*

*Izpete pesmi, ki ste jih imeli za izgubljene,
zavržene rotitve, ki so bile zaman,
zapuščene šale brez smeha in brez jeze,
vse to poslušaj — le da pretiho govorite mnogokrat.
Ker Boga ni — ona molitve vaše sliši.
Ker Boga ni — ona padec vaš popiše.*

(Lydia Sklevicky: Natalie Zemon Davis: Prema povijesti nade, Gordogan, št. 22, stran 85, Zagreb 1986, prevod pesmi A. Žizek.)

Štiristo let oddaljena »domovina« ter izrazito osebni odnos in pretanjen posluš za »duh dobe«, ki se ji posveča — to so odlike njenega pisanja, ki nas skupaj s pisateljičinim »prisluškovanjem pred okni« (pesniški izraz za mukotrpno in vseeno zadovoljujoče brskanje po virih) hkrati poučuje/informira in pritegne kot napet roman. Saj za to pri zgodovini tudi gre — za vedno novo pisanje »doživljenega« (pri N. Z. Davis tudi »možnega«) in nikoli dokončanega največjega romana človeštva.

Tokratni motiv, ki se mu je Davisova posvetila s svojim značilnim slogom, v katerem se prepletata bardovska pripoved in znanstveni pristop zgodovinopisja s konca dvajsetega stoletja, je več kot posrečeno izbran. Gre za zgodbo francoskega kmeta Martina Guerra, ki je leta 1548 zapustil ženo in sina ter svojo domačo vas Artigat ter odšel neznano kam, po osmih letih pa se spremenjen vrnil in nadaljeval svoje življenje, kot da se ni nič zgodilo. V vaščanih se polagoma ob tej nepričakovani vrnitvi zbude sumi o resničnosti »Martinove« zgodbe, ki pa jih spočetka precej uspešno izpodbija — Martinova žena. Rovarjenje ne poneha in »Martin« se končno znajde v ječi, na procesu pa ga oprostijo. Ko je igra za dvojnika že skorajda dobljena, pa se kot »deus ex machina« pojavi resnični Martin Guerre (z leseno nogo) in prekriza načrte svojemu »dvojniku« in verjetno tudi ženi.

Razgibana zgodba, ki je v Franciji (posebno v okolici Artigata) preživela kar štiri stoletja, je s svojimi ripleyevskimi preobratni in hkrati argumentiranostjo (o tem dogodku obstajata dve izčrpnimi poročili — poročilo sodnika Jeana de Corasa »Arrest Memorable« ter delo: Guillaume Le Sueure, »Admiranda historia de pseudo Martino«, ki pa je glede na prvo delo le dopolnilen vir) za slehernega pripovednika pravi »dar z nebes«. Davisova se je za obdelavo tega dogodka odločila tedaj, ko je sodelovala pri pisanju scenarija za film, v katerem je kot Martin Guerre nastopil Gerard Depardieu. Zgodba se ji je po lastnih besedah zdela kot nalašč za ozadje zgodovinskega dela o »resničnem življenju« malega človeka v francoski družbi 16. stoletja. Avtorica se je sicer zavedala vsega bogastva, ki ga zgodovinarju pri raziskovanju »zgodovine vsakdanjega življenja« nudijo arhivi (dnevniki, intimni zapisi, korespondenca, sodni protokoli, najemne, nakupne, ženitne pogodbe), zavedala pa se je tudi brezupne praznine, ki zaradi slabe pismenosti in uničenja virov zija na področju zgodovine »malega človeka«/kmeta, ki je prodril v literaturo pa tudi v vire le kot neotesanec, vraževernež, zakrknjenec in prava tarča posmeha. To praznino je zato napolnila z delno zelo osebnimi, čeprav ne docela neosnovanimi špekulacijami, ki pripomorejo k temu, da je njen Martin Guerre zares »njen«.

Junak je v tem delu postal predmet eksperimenta, ki bralcu odgovarja tako na vprašanje, kaj je bilo, kot tudi, kako bi lahko bilo. Med dejstvi, ki so oprti na vire, je namreč tudi dovolj prostora za predpostavke in ugibanja; ljudje, vpleteni v »primer Martin Guerre« pa tako dobe navidezno svobodno voljo.

»Svobodno voljo« (oziroma nekonvencionalnost) prisodi že Martinovemu očetu Sanxiju Daguerru, ki povsem v nasprotju z baskovskimi običaji zapusti z bratom Pierrom očetovo posestvo v Hendayu in zamenja varno prihodnost sorazmerno premožnega dediča z izzivom uspeha v tujem okolju. Odprto ostaja predvsem vprašanje motiva za to preselitev, ki ga Davisova najde v možnem konfliktu med Sanxijem in očetom, s katerim so živeli v skupnem gospodinjstvu, verjetno pa je imel na to radikalno odločitev vpliv tudi neugoden položaj Hendaya, ki so ga med špansko-francoskimi vojnami sovražno čete pogosto »obiskovale« (1523 so pustošile po Hendayu cesarske čete Karla V). Manjši vpliv pripiše avtorica tudi epidemiji kuge, ki je izbruhnila leto kasneje (1524). Z gospodarskega stališča gre omeniti predvsem izrazite razlike med oblikami uživanja lastne/dedovane zemljiške posesti, katere odtujitev (podarjanje, prodajo, dajanje v najem) so v Hendayu in okolici izrečno omejevali (prodaja le v najhujši sili — predkupno pravico so imeli sorodniki), medtem ko so bili »francoski predpisi« glede tega precej liberalnejši (odpirali so sposobnim možnost, da obogate s špekulacijami). Dodatno draž pa je svobodoljubnemu Basku (in to je Sanxi brez dvoma bil) pomenil svobodnjaški status Artigata, ki je živel brez fevdalnega gospoda, »neposredno pod kraljevo oblastjo« — to je na prvi stopnji izvrševal kar sodnik v Rieuxu, ki je imenoval tudi 4 konzule, ki so svojo funkcijo izvrševali eno leto (med naloge konzulov je sodila skrb za srenjsko zemljo, sejme, razsojanje v trgovskih sporih ter urejanje zapuščin po umrlih Artižanih). Kljub tej skoraj idilični sliki va-

škega življenja se niti Artigat ni izognil precej boleči družbeni diferenciaciji – številni kočarji in najemniki s številnimi otroki in malo posestjo se čez vso mero zadolžujejo, zaradi liberalnega dedovanja prihaja do drobitve posesti na prafaktorje in krog zadolževanja je spet sklenjen.

Artigat se izkaže kot tujcupriseljencu zelo odprto okolje, saj družina Guerre (pofrancozenje pisave priimka je pač nujna »žrtev« novemu domu) hitro prestane obdobje nezaupanja in se uspešno vživi v artizansko srenjo. Oba brata se v novem okolju ukvarjata s podobnimi posli kot v Hendayu (trgovanje z volno, poljskimi pridelki, vinom in opekarstvo) in se sorazmerno hitro povzpeta med imenitnejše Artizane. Sanxijev brat Pierre se kmalu po prihodu v Artigat poroči in odseli. Ohranila pa se je tudi poročna pogodba, s katero sta se leta 1538 povezali družini Rols (precej premožni domačini) in Guerre. Šlo je seveda za poroko tedaj štirinajstletnega Martina Guerra z dve leti mlajšo Bertrande de Rols (»de« nikakor ni plemiški pridevek, temveč le pripadnost očetovi hiši). Izrazita mladost obeh zakoncev in visok družbeni položaj njunih družin dajeta slutiti, da so bili v ospredju predvsem materialni interesi obeh strani. Hkrati je bila ta poroka le začetek nameravanega nadaljnega zблиževanja »klanov« – Rols je imel poleg Bertrande tudi za ženitev godne sinove, Sanxi Guerre pa štiri primerno čednostne hčerke. Vse skupaj je potekalo seveda tudi v znamenju izmenjave bogatih svatbenih darov (običajna dota/jutrnica v družbenem razredu obeh omenjenih rodbin je bila poleg bale s stanovanjsko opremo tudi znatna vsota gotovine in vino-grad, ki ga je dobila nevesta).

Da je ob vsem tem kar nekako zmanjkalo časa in volje, da bi se oba očeta posvetila tudi »otrokoma«, ki so ju na vrat na nos pahnili v zakon, je seveda razumljivo, kot je razumljivo tudi to, da se zadeva dolgoročno skorajda zagotovo ni mogla posrečiti. Največje breme tega zakona se je prav gotovo zrušilo na Martinova ramena, zato se ne gre čuditi, če zakon niti po osmih letih »ni bil konzumiran«. Par je bil po mnenju Davisove zato gotovo tarča posmeha (takoimenovane »mačje muzike«), kar je Martinu še dodatno otežilo življenje, Bertrande pa se je komaj upiralo zahtevam svojih staršev, naj takega moža že končno zapusti (splošna praksa je dajala ženi po treh letih »nezadovoljivega« zakona pravico, da zapusti moža). Za večino ljudi so bili vzroki za Martinovo impotenco več kot jasni – mladenič je postal žrtev coprnije, ki so jo usmerjali sovražniki obeh družin. Prav ti vedeži so bili še bolj prepričani v svoj prav, ko je po osmih letih zakona in številnih obiskih padarjev in zeliščaric, Bertrande končno rodila sina, ki so ga krstili z imenom starega očeta – Sanxi.

Rojstvo sina in naslednika je kajpak olajšalo položaj Martina Guerra, dodatne in nove težave pa mu je povzročalo sogospodarjenje z očetom in življenje pod isto streho. Mladeniča je domače okolje vsekakor utesnjevalo. Izhod iz tega je iskal v številnih poslovnih poteh po bližnji in daljni okolici, od koder pa se je moral vedno vračati v znan in osovražen svet zahtev in prepovedi. Edini možnosti, ki jih je kot pripadnik premožnejšega sloja imel za svoj »pobeg«, sta bili odhod v šole ali v vojsko. Iz nadaljnega poteka dogodkov pa je jasno, da mu je oče tako prvo kot drugo najstrožje prepovedal.

Nekega dne leta 1548 je Martin očetu vzel nekaj denarja in odšel zdoma. Iz njegovih kasnejših izpovedi sledi, da je prekorščil Pireneje in se pri kardinalu de Mendoci v Burgosu zaposlil kot lakaj. Kardinal ga je kasneje prepustil svojemu bratu, konjeniškemu častniku v španski vojski. Martin je kot španski pešak sodeloval v bojih četrtega Filipa II. proti Francozom ter 10. avgusta 1557 v boju, ki so ga Španci sicer dobili, izgubil nogo.

Resda se je Martin s svojim pobegom uspešno iztrgal pritiskom in utesnjenosti domačega okolja – vse to pa se je sedaj zgrnilo izključno na njegovo mlado ženo. Vloga Bertrande je bila po moževem odhodu/pobegu, milo rečeno čudna. Vživela se je namreč v vmesno pozicijo med poročeno žensko in vdovo, poleg družbenega nezaupanja in sumničavosti ter nadaljnjih pritiskov s strani sorodstva pa se je spopadala (precej verjetno) z lastnimi hrepenenji, željami in neuresničeni poželjenji. V začetku dvajsetih je bila obsojena na životarjenje na obrobju in prisiljena v neprostovoljno spolno abstinenco. Oče Sanxi je vročekrvnemu Martinu njegov pobeg vsekakor hitro odpustil – določil ga je za svojega dediča (obeh posesti, tiste v Hendayu in artizanske), za izvrševalca svoje oporoke pa je imenoval brata Pierra, ki se je poročil z ovdovelo Bertrandinom materjo in postal njen oči. Sanxi vrnitve svojega izgubljenega sina ni več dočakal – kar je verjetno olajšalo delo Martinovemu dvojniku, Bertrandi pa je neznanec, ki je prevzel identiteto njenega moža, odvzel breme neprostovoljnega redovništva. (Kanonsko pravo in Justinijanov kodeks zapuščeni ženi do trdno dokazane moževe smrti nista dovoljevala nove poroke, čeprav so številni bolj »človeški« duhovniki v takih primerih zatisnili oči. Davisova verjame, da bi se lahko poročila tudi Bertrande, vendar je ta takšno poroko vztrajno zavračala.)

Arnaud du Tilh, vetrnjak iz Sajasa, ki so ga lokalni plemiči zaradi njegove bistrosti želeli poslati na teološki študij, pa si je zaradi lahkoživosti (vina in ženske) ter suma bogoskrunstva in coprnije zapravljal to možnost, se je pojavil v Artigatu ravno ob pravem času – kot odgovor na molitve in hrepenenja zapuščene mladenke. V Arnaudu oziroma »Martinu« je Bertrande dobila skorajda dvojčka svojemu možu: tudi Arnaud je bil ujetnik svojega življenja in tudi on je poiskal izhod v vojski (resda v nasprotnem – francoskem taboru, kar demantira špekulacije o tem, da sta se oba »Martina« že prej srečala). Bertrande je prav gotovo kljub tej skorajda neverjetni podobnosti morala dvomiti vanj. Glavni dvom ji je verjetno zbudilo ljubezensko življenje (ob dejstvu, da je »pravi« Martin za izpolnitev zakona potreboval kar osem let, je precej čudno, da je novi »Martin« v treh letih postal oče dveh hčera – preživela je le Bernarda), sumljiva pa bi ji lahko postala tudi »Martinova« rahločutnost in romantično navezanost nanjo (tega pravi Martin s svojim pobegom vsekakor ni pokazal). Verjetno so bili Arnaudovi nameni spočetka precej bolj prozaični – izhajal je iz okolja, ki je trpelo pod pritiskom zemljiških gospodov in kazalo izrazit »presežek moških« (oziroma pomanjkanje obdelovalne zemlje), kasneje pa se je v svojo vlogo vživel tudi zaradi resnične naklonjenosti do zapuščene Bertrande. Zaradi vsega naštetega lahko rečemo, da je sodniška opomba o tem, kako je Bertrande »zaradi slabosti spola (naivnosti, op. p.) nasledla zvijačnosti in prekan-

jenosti dvojnika«, navadno idiotiziranje Evinih hčera (četudi je prav to idiotiziranje Bertrandi prihranilo konopljen ovratnik zaradi sokrivde pri prevari).

Arnauda sta k tej zamenjavi identitete (to početje je bilo v srednjem veku precej pogosto – iz koristljubja so se preoblačili namišljeni pohabljeni, namišljeni izgubljeni sinovi bogatih pokojnikov in drugi) spodbudila dva Artižana, ki sta ga v neki krčmi »spoznala« kot Martina Guerra. V pogovoru z njima se je v grobem spoznal s »svojem« življenjem, navadami in družino ter se za precej časa umaknil v neko krčmo v bližini Artigata, da bi, kot pravi Davisova, do konca izpilil svojo vlogo (ta osamitev naj bi bojda služila tudi Arnaudovemu zdravljenju spolne bolezni, ki si jo je nakopal v vojski, ni pa hotel z njo okužiti »žene«). V omenjeni krčmi so ga obiskale tudi sestre in stric Pierre, v »svoj« Artigat pa je prišel 1556.

Sovaščane, ki so njegov prihod kar nekako »pričakovali«, je pozdravljal po imenih, vedel za posamezne dogodke iz skupaj preživetih let, Bertrande in stricu pa je vsaj v začetku pomenil utelešenje svetopisemske zgodbe o izgubljenem sinu (ženi je zakon z njim nedvomno pomenil še več – uresničenje sanj o prijateljstvu in zakonu hkrati, česar v »pravem« zakonu verjetno ni bila deležna). Davisovi se spričo Bertrandinega neizogibnega spoznanja o pravi identiteti prišleka vsiljuje misel, da sta bila oba »zakonca« pod močnim vplivom protestantizma, ki se je na področju Artigata v teh letih močno okreplil – bogaboječ katolik bi za takšno priznanje pri spovedi namesto odveze dobil izobčenje in posvetno kazen. Davisova nas seznani tudi z institucijo »divjega zakona«, sklenjenega brez prič in duhovnika, ki je (bil) bojda na francoskem podeželju (pa še kje) precej razširjen, z njim pa so obupani zaljubljeni reševali problem mladoletnosti ali nestrinjanja staršev z načrtovano poroko. Za »protestantsko teorijo« govori tudi dejstvo, da je Bertrande izhajala iz družine, ki se je odkrito postavljala v bran nove religije, protestantizem pa je verniku pomenil tudi neovirano/neposredno komuniciranje z Bogom brez grožnje spovednice, brez lastne krivde zapuščeni ženi pa je po enoletnem »vdovstvu« dovoljeval ponovno poroko (kar je Bertrande prav gotovo izkoristila vsaj za opravičevanje pred samo seboj!).

Medtem je imel »Martin« prav gotovo pomembnejše opravke kot opravičevanje lastnih dejanj pred sabo in svetom. S premetenim trgovanjem se je hitro povzpел med vaške mogočnejše, hkrati s premoženjem pa je rasel tudi njegov pohlep. Prekršil je namreč baskovski običaj o neodtuljivosti dedovanih zemljišč in marljivo trgoval tudi s posestjo, obregnil pa se je tudi ob strica Pierra, ki je v njegovi odsotnosti skrbel za imetje ter od njega zahteval »obračun« in delež pri dobičku. Ta spor je oba spravil tudi pred sodišče (kot tožnik je nastopil Martin), prevelika nečakova ambicioznost pa je pognala v dvom tudi Pierra. Strica je začela motiti nečakova »pozabljenost« (baskovščine skorajda ni več obvladal), ohlapna morala (pravi Bask se potem, ko je po tatvini pobegnil od doma, prav gotovo ne bi upal vrniti in zahtevati zase dediščine) ter nečakova izrazita nepodobnost s sinom Sanxijem. Njegove dvome so podpirali tudi Bertrandina mati (sedaj Pierrova žena) in njeni sinovi (Pierrovi pastorki), ki so Pierru celo pomagali pri načrtovanem obračunu z »Martinom«, ko ga je pred smrtjo rešila Bertrande (kot živi ščit se je vrgla med »Martina« in svoje brate). Dvom v »Martinovo« identiteto je razdelil tudi vaško mnenje (mladi podpirajo avanturizem in pobeg iz kalupov vsakdanjosti, stari pa spoštovanje ustaljenih običajev in institucij – po njihovem ima seveda prav stric) in celo konzule, ki so brezuspešno poskušali rešiti primer.

Davisova je precej bolj naklonjena ideji, da so »Martinu« stali ob strani vaški protestanti, Pierru pa katoliki. Kljub razdeljenemu javnemu mnenju in mnogim glasovom v »Martinovo« korist pa so mu postajala tla vedno bolj vroča. Poleti in jeseni 1559 je prišlo do pomembnih odkritij v zvezi z resnično identiteto Martina Guerra. Neki vojak označi »Martina« za goljufa in pove, da je pravi Martin izgubil nogo pred dvema letoma pri obleganju Saint Quentina – posled naj bi imel Martin leseno protezo. Drug pomemben dogodek sicer ni tako eksplicitno postavljal pod vprašaj Martinove identitete, neprijeten pa je bil že zato, ker se je moral »Martin« kot obdolženec zagovarjati pred sodiščem. Šlo je za požig skednja, ki ga je imel v okolici Artigata neki d'Escornebeouf (mali plemič, ki je bil tudi zakupnik artizanskih cerkvenih dajatev). Za požig so osumili »Martina«, čeprav fevdalec v sicer svobodnjaškem kraju ni mogel biti brez sovražnikov – v obtožnico pa so mimogrede dopisali, da živi obdolženec v neveljavnem zakonu z ženo drugega.

Martin, ki je čakal na obravnavo v ječi, je prav gotovo pravočasno pripravil in uskladal svoje pričevanje z ženinim, tako da sta se »zakonca« s skrbno preigranim scenarijem spopadla s sodniki. »Martinovo« oprostitev v zvezi s tem primerom gre pripisati tudi površnosti obtožbe, ki se ni zmenila za nova »razkrinkanja« lažnega Martina (Arnauda naj bi spoznala nek krčmar v sosednji vasi in njegov sosed iz Sajasa – obema je menda razlagal, da je pravi Martin mrtev, njega pa naj bi pred smrtjo naredil za svojega dediča). »Martin« je tako sodišče v Rieuxu oprostilo krivde v »zadevi skedenj«, Pierre pa je medtem že zbral gradivo za novo, neprimerno resnejšo obtožnico in januarja 1560 sam (s pastorki) poskrbel za »Martinovo« aretacijo, potem ko je Bertrande prisilil, da je podpisala prijavo zoper človeka, ki se je izdajal za njenega moža.

Avtorici se zdi nujno v tem trenutku zgodbo prekiniti in razčistiti vprašanje dolgoročne uspešnosti tako popolne prevare. Bi lahko »Martin« ob večji previdnosti uspel? Ga je pokopala edinoletna požrešnost (Pierre in »Martin« sta se prvič znašla na sodišču zaradi posesti – prej za sogospodarjenje ni bilo ovir)? Davisova na ti dve vprašanji seveda brez oklevanja odgovori nikalno – preveč je bilo če-jev, preveč možnosti, da gre lahko kaj narobe, preveč lukenj, da bi sicer fantastična prevara lahko držala vodo. (V stilu tiste izjave pač: Nekaj ljudi lahko varaš ves čas, vse ljudi lahko varaš nekaj časa – toda mamice ne moreš prevarati.). Ob naraščajočih dvomih v identiteto človeka, v katerem so tri leta »prepoznavali« svojega sosedo, so se počutili nelagodno tudi sosedje – od obtožb zaradi lažne identitete do suma čarovništva (kot maščevanje za lastno naivnost) pa vodi le kratek korak (tudi pri razumniki kot je bil de Coras). Žal je šlo pri Bertrande za precej več kot za zmoto v identiteti – očim jo je prisilil v tožbo proti moškemu, s katerim je našla idealno zvezo (in popolnoma nepomembno je, če je temu moškemu morda ime »Martin«

ali »Arnaud«), zato se ne gre čuditi, da je do samega konca bridko sedela na dveh stolihi — pod pritiskom je nastopala kot tožnica, »Martinu« pa je s pošiljanjem denarja v zapor in »primernim« pričanjem skušala najti izhod iz ječe.

Obtožba zaradi lažne identitete, ki jo je pred sodiščem v Rieuxu v imenu Bertrande Guerre proti »Martinu« vložil Pierre, nikakor ni bila osamljen primer v tedanji sodni praksi, še manj pa je šlo za obrobno in nepomembno zadevo. Kazni, ki so bile zagrožene krivcu tega prestopka, so bile tako denarne kot telesne (bičanje, galjotstvo), pogosto pa je obsojenec končal na večalih (zlasti v primeru, ko je z lažnim predstavljanjem zase pridobil tudi premoženjsko korist). Primerno ostrim zagroženim kaznim je delovalo tudi sodstvo, ki se je vsake take preiskave lotilo izjemno vestno in široko. Ob pomanjkanju zanesljivih metod identifikacije (nepopolne matične knjige, fotografija in raziskovanje prstnih odtisov sta bila še več stoletij oddaljena, reveži se niso dajali portretirati) so sodišča gradila predvsem na bolj ali manj zanesljivih izpovedih prič, katerih nameni pa niso bili nujno tudi identični namenom prava (obsodba krivca, pomilostitev nedolžnega). Izpovedi prič pa so dopolnjevali s »spominskimi testiranjem« in pregledom posebnih znakov obdolženca, v nekaterih primerih pa tudi s primerjavo pisav (pogoja za to sta bila seveda pismenost obeh — resnične osebe in njegovega dvojnika, ter ustrezen vzorec pisave).

Davisova je na podlagi omenjenih virov in splošnih pravil o izvajanju postopka pred sodiščem zanimivo opisala potek procesa. Po njenem se je proces začel z zaslišanji prič, ki sta jih imenovali obe stranki. Temu izboru in prvemu zaslišanju je sledilo branje in podpisovanje izjav (priče so lahko izjave še zadnjič spremenile) ter zaslišanje obdolženca (spraševali so ga po podrobnostih iz »njegovega« zakonskega življenja). Tedaj so prvič zaslišali tudi Bertrande, ki so jo nastanili pri nevpletni družini, da bi Pierru onemogočili stike z njo. Naslednji korak je bil verjetno edina možnost, da bi lahko obdolženec spremenil tok procesa v svojo korist — s soočenjem je lahko »Martin« zmedel in diskvalificiral pričo, katere izjava bi mu lahko škodila. Ponavadi so se procesi končali že pred to fazo (sodnik je izrekel razsodbo že na podlagi zaslišanja obeh vpletenih strani, kar pa v tem primeru ni bilo mogoče), do katere je tožnik (tu Pierre in Bertrande) kril vse sodne stroške — poslej je plačnik država (kraljevi tožilec, ki z javnim razglasom pritegne k pričanju vse, ki bi lahko kakorkoli razjasnili spor, za izmikanje temu pozivu je zagroženo izobčenje). V primeru Martina Guerra je bilo zaslišanih kar 150 prič, ki so potrile, da jih je obdolženec ob prihodu v Artigat pozdravil po imenu in se spominjal različnih dogodkov iz preteklosti. Več kot 45 prič v njem prepozna Arnauda du Tilh (tudi Arnaudov stric), 30–40 prič je bilo prepričanih, da je pred sodiščem pravi Martin Guerre (tudi njegove sestre in svaki), medtem ko se kar 60 prič ni moglo odločiti, za koga v resnici gre (opazijo na podobnost z Martinom). Takšna disperzija pričevanj je grenila življenje tudi Bertrandi — njeno igranje zapeljane nedolžnice je sicer naletelo pri sodnikih na ugoden odmev, vseeno pa se je zadeva že predolgo vlekla, Bertrande pa se je ob tem popolnoma zavedala svojega brezizhodnega položaja: še vedno je bila za sodišče ONA tožnica, še vedno je bila prepuščena na milost in nemilost očimu in še vedno si je želela pomagati »svojemu« možu. Martin je proces precej bolj prenašal — s svojim suverenim nastopom je kot za šalo opravil z »neprijetnimi« pričami, njegovi odgovori in absoluten spomin za dogodke in oblike preteklosti pa so v sodnikih vseeno zbudili določeno nelagodje in dvom. V takem vzdušju se je proces približal svojemu (začasnemu) koncu. Javnost je pričakovala obsodbo na plačilo denarne kazni ter javno opravičilo, sodnik pa se je z obsodbo (obglavljenje in razčvetverjenje, kar je bilo sicer plemiški »privilegij« — navadne ljudi so v takih primerih obešali) bolj približal tožilčevim zahtevam.

Martin se je zaradi nepričakovano ostre kazni takoj pritožil na drugostopenjsko sodišče, ki je kot ena izmed petih zbornic delovalo pri toulouškem parlamentu, poleg civilnih in kazenskih zadev pa je razsojalo tudi v primerih herezije. Sodno zbornico parlamenta je sestavljalo 10 do 11 sodnikov ter 2 ali 3 predsedniki, ki so sodili v sam vrh pravne znanosti. Kot sodnik je na tem sodišču delal tudi Jean de Coras, pisec že omenjenega vira za ta proces, njegovo odkrito zavzemanje za večjo popustljivost francoske družbe do protestantizma pa nam odkriva tudi številne zakulisne spore med sodniki te institucije.

Kljub nedvomno bogatim praktičnim izkušnjam se je to sodišče aprila 1560 znašlo pred osupljivim precedensom — v roke so dobili primer, ki ni bil niti tipična bigamija niti konkubinat (tožnica je tri leta prebila s tujcem, za katerega je »verjela, da je njen mož«), Jean de Coras pa se je moral kot sodnik-poročevalec spopasti z njim. Pred sodnike je moral najprej »Martin«, da so ga soočili z obema tožnikoma (Pierrrom in Bertrande), že po tem soočenju in še posebej po Bertrandinu izpovedi pa se je razpoloženje med sodniki dodobra obrnilo v korist »zakoncev Guerre«. Sodniki so z neprikrito simpatijo poslušali prestrašeno in zmedeno Bertrande in se pri priči odločili, da je tako ganljiva nedolžnica lahko le žrtev umazanih iger in izsiljevanja (pri tem so kot hudobneža videli predvsem Pierra), da pa bi preprečili nadaljnjo škodo na dobrem imenu te vrle ženske, jo je sodišče zaščitilo kar v ženskem oddelku toulouske ječe (v ječi pa je prebil sojenje tudi Pierre). »Martin« se ni zmedel niti pred toulouskimi sodniki, suvereno je ponavljal svojo zgodbo in presenečal s svojim fotografskim spominom, neprecenljivega pomena zanj pa je bilo tudi ujanje obeh pričevanj (Bertrandinega in njegovega). S pričami sodišče tudi tokrat ni imelo sreče, čeprav so jih zaslišali 25 ali 30. Devet ali deset prič je v obdolžencu spoznalo Martina, sedem ali osem pa Arnauda (ostali se niso mogli odločiti). De Coras se je kljub razočaranju nad zaslišanjem prič, z njihovimi izjavami in motivi ubadal precej dlje kot prvostopenjsko sodišče v Rieuxu. Zavedal se je, da lahko pričevanja »Martina« pokopljejo (ob številnih »vzdržanih«). Tak račun pa je seveda spričo resnosti moral podkrepiti še s čim. Mrzlično je raziskoval motive posameznih prič (škodoželjnost, strah pred Pierrovim maščevanjem), v sebi pa se je verjetno že odločil, da je odločilno pričevanje vendarle Bertrandinu — ženska je MORALA vedeti, s kom je preživela tri leta svojega življenja in kdo je oče njene hčere. Pri končni oprostilni sodbi je razen tega odločilo še dejstvo, da se je Bertrande odločila za tožbo pod očimovim pritiskom ter da so »Martina« spoznale tudi njegove sestre, ki po Corasovem mnenju niso imele

nikakršnega motiva, da bi lagale. (Dokaz »pravilnosti« oprostilne sodbe je de Coras zanesljivo videl tudi v ponesrečenem umoru, ki ga je pripravil Pierre in pred katerim je Bertrande še pred procesom rešila svojega moža.). Sodba, ki se je ravnala bržkone po pravilu, da je bolje oprostiti krivega, kot pa kaznovati nedolžnega, bi bila kaj lahko srečen konec te zgodbe (Bertranda je spet dobila moža, Sanxi očeta), če se pred toulouškim sodiščem ne bi pojavil možak z leseno nogo, ki je trdil, da mu je ime – Martin Guerre.

Prihod Martina Guerra na sodišče v najboljšem (ali najslabšem) trenutku je bilo pač še eno naključje več v njegovem razgibanem življenju. Kot vojak je imel kar dvakrat neverjetno srečo – prvič tedaj, ko ga nevarna rana ni spravila v grob, in drugič zato, ker mu je njegov varuh preskrbel prostor v samostanu, kjer je kot »brat laik« stregel svojim plemiškim sobratom. Sama Martinova vrnitev bo najbrž za vedno ostala nepojasnjena – sam je trdil, da do vrnitve sploh ni vedel za svojega dvojnika (v tem primeru bi bil vzrok za njegovo vrnitev angleško-francosko-španski mir, sklenjen leta 1559, ki je verjetno rehabilitiral vse tiste, ki so se bojevali v sovražni vojski), čeprav je ta neobveščenost spričo prahu, ki ga je ta primer dvignil v Franciji (ter javnih pozivov vsem pričam, ki bi lahko razjasnile identiteto »MartinaGuerra«), milo rečeno neverjetna. Kljub vsej teatraličnosti, s katero je vstopil v zgodbo Martin Guerre, se Arnaud/Martin vsaj v začetku ni pustil zmotiti in je svojo vlogo briljantno igral naprej (ob soočenju se je natančneje od prišleka spominjal določenih dogodkov iz preteklosti). Njegova nepopustljivost je seveda razumljiva, saj je bilo njegovo življenje odvisno od tega, ali bo sodnike vnovič prepričal ali ne. Labilnejši akterji tega procesa (ki so bili s tem, ko so »spoznali« Arnauda kot »Martina« celo njegovi mogoče nena- merni sokrivci) so sedaj bliskovito »spoznali« Martina z leseno nogo (Bertrande, Martinove sestre) in si zagotovili svoj del zasluga za pravico. Še najslabše jo je odnesla Bertrande, ki ji je sodišče resda spregledalo »naivnost«, »prostodušnost« in »šibkost spola«, zopet najdeni mož pa jo je zavrnil z besedami, da mora žena bolje od sester in ostalih sorodnikov poznati svojega moža, ko mu je pojasnjevala, da je svojo zmoto zagrešila iz ljubezni in hrepenenja.

Arnauda je sodišče spoznalo za krivega zlorabe imena Martina Guerra, prevare in zakonolomstva ter ga obsodilo na javno opravičilo vsem prizadetim in na smrt, čeprav je bila praksa sicer milejša (obsodba na galejo, bičanje, denarna kazen ali/in izgon). Z izrekom smrtno kazni se je sodišče verjetno (tega mnenja je tudi Davisova) hotelo »maščevati« Arnaud u zaradi briljantne prevare, ki mu je skorajda uspela (njene žrtve so postali tudi sodniki), morda pa so posegli po najostrejši kazni tudi zaradi suma, da lahko tovrstne prevare uspejo le v sodelovanju z »mračnimi silami«. (Obsodbe pravniki seveda niso mogli opravičiti na tak način – za smrtno kazen so se po lastnih besedah odločili izključno zato, ker je Arnaud s pomočjo lažne identitete omogočil svoji hčeri dedovanja po Martinu. Sami so to celo podprli, saj so Bernard razglasili za zakonsko – uboga Bertrande namreč naj ne bi vedela, da deklčin oče ni pravi »Martin«.). Sodišče je razčistilo tudi posestne odnose – Bernarda (hči Bertrande in Arnauda) je podedovala Arnaudovo posestvo v Sasaju, vseeno pa je ostala pri svoji materi in Martinu. Bertrande so kot tiho sokrivko pustili pri miru in od Arnauda niso niti zahtevali kakršnekoli obremenilne izjave zoper njo, čeprav so ga pred eksekucijo prav gotovo »prijazno« pobarali po sodelavcih. Toulouško sodišče je sodbo razglasilo javno (med procesom je bila javnost izključena) 12. 9. 1560 – Bertrande, Pierre in Martin Guerre so bili oproščeni (slednji je bil z ženino nezvestobo ter pohabljenjem že dovolj kaznovan za svojo službo v sovražni vojski), Arnaud du Tilh pa obsojen na smrt z obešanjem (plemiški privilegij obglavljenja so mu očitno odrekli), njegovo truplo pa naj bi še sežgali.

Štiri dni zatem so v Artigatu pred hišo Martina Guerra postavili vešala. Obsojenec je v spokorniški obleki pred artizansko cerkvijo najprej razoglav, bos in z baklo v roki prosil odpusčanja Boga, kralja, sodišče, Martina in Bertrande, nato pa se je med potjo do vešal večkrat glasno obtožil kot brezobziren koristolovec in nemoralnež. Pred smrtjo se je še zahvalil sodnikom za pošteno sodbo in prosil Martina, naj ne bo prestrog do žene, umrl pa je s prošnjo za božje usmiljenje.

Artigat se je po procesu potopil v običajno življenje. Pierre se je zapletel v spore z najemniki, ki so sklenili pogodbe z »Martinom« (te pogodbe so bile sedaj razveljavljene), Martin in Bertrande pa sta vendarle »zakopala bojno sekiro«. Martin je postal oče še trikrat – dva sinova je imel z Bertrande, tretjega pa v drugem zakonu. Kljub tej navidezni idili pa je med zakoncema verjetno še vedno strašila Arnaudova senca (zlasti Bertrande ni mogla kar tako pozabiti treh let »čudnega« zakona).

Takoj po razglasitvi sodbe je Jean de Coras začel pisati svoje poročilo o tem primeru, ki je še danes najverodostojnejši vir za preučevanje fenomena Martina Guerra. De Coras je izhajal iz stare pravniške družine, svojo nadarjenost pa je pokazal že zelo zgodaj (anekdote mu pripisujejo, da je analiziral primere že z desetimi leti). Po doktoratu, ki ga je kot enainvajsetletnik obranil v Padovi, je v Toulousu predaval civilno pravo, vneto pa je pisal tudi pravniške priročnike in komentarje (svoje umotvore je posvečal različnim pomembnejšim, kar mu je olajšalo poklicno pot). Za razliko od poklicnega življenja je v realnem marsikdaj zaškripalo – oče mu je namreč oporekal pravico do dediščine po materi, ki si jo je moral Jean izboriti na sodišču (odtod izvira njegova kasnejša sumničavost do Pierra – tudi on je »Martinu«/Arnaud u odredel pravico do razpolaganja s posestjo).

Leta 1553 se je mlademu de Corasu ponudila izvrstna priložnost – izpraznilo se je namreč sodniško mesto v toulouški sodni zbornici, kar je bleščečemu teoretiku in govorniku verjetno pomenilo popolno izpolnitev poklicnih ambicij. Precejšen razkorak med gladko in vzpenjajočo kariero ter med življenjem Jeana de Corasa kot zasebnika označuje tudi njegovo zavzemanje za protestantizem. Davisova meni, da se je teh idej navzel v Toulousu in da gre prav tej simpatiji do novih idej pripisati sočutje in naklonjenost do Martinovega dvojnika (vsaj do prihoda pravega Martina, kasneje se de Coras počuti izigranega). Pisanje o procesu je bilo zanj moralna in poklicna obveza – iz poročila samega (tako Davisova in Ginzburg) pa bolj odseva tista pripovedna, celo moralistična plat. Ne glede na kvaliteto končnega izdelka je bilo v Franciji izdajanje dokumentacije in poročil o sodnih procesih (zlasti za pravnike) precej pogosto –

med številnimi latinskimi poročili in komentarji gre Jeanu de Corasu zasluga za rabo francoskega jezika v pravnških tekstih (njegovo videnje »primera Guerre« je namreč prvi poskus kateregakoli francoskega sodnika, da bi svoj primer publiciral v francoščini; edikt iz leta 1539, po katerem so morala sodišča voditi postopke v francoskem jeziku, so namreč še vedno izigrali). Prav izbor jezika nas lahko (poleg ostalega) navede na domnevo, da de Corasu ni šlo toliko za pravnški komentar (od skupno več kot 100 strani se pisec posveča kazni in njeni utemeljitvi le na dveh) kot za poljudno predstavitev zanimive zgodbe. To svoje pripovedništvo pa je izkoristil do skrajnih meja. Z vsem žarom protestantskega pridigarja se je namreč vrgel v obsodbo vraževerja in pobožnjakarstva, v isti sapi pa branil čast sodnikov, ki nikoli niso »zares« nasledil dvojniku. Smrtna kazen se mu je (seveda) zdela upravičena, nad samim razpletom zgodbe pa je bil verjetno precej razočaran – Martinovo hladno obnašanje do žene po razglasitvi sodb je namreč de Coras kar zamolčal (kot tudi nekatera druga dejstva, ki jih je nedvomno poznal). De Corasovo delo je doživelo prav zaradi svoje »poljudnosti« precej ponatisov, čeprav so zgodbo založniki opisovali z različnimi besedami – kot komedijo, tragikomedijo ali kar tragedijo. (»Dejansko je bila to tragedija za VISOKOSTNEGA KMEČKEGA NEOTESANCA, še toliko bolj, ker je bil konec zanj zelo nesrečen in v beden, seveda pa s tem ne mislimo govoriti o tem, v čem je razlika med komedijo in tragedijo«, so zapisali v uvodu k novi izdaji *Arrest Memorable* leta 1565.).

Precej tragično se je izteklo tudi življenje Jeana de Corasa – pred protiluteranskimi pogromi se je umaknil na navarski dvor, se ob navideznem verskem premirju vrnil v Toulouse, oktobra 1572 pa ga je drhal skupaj s kolegom de Ferrieresom (še enim »krivovercem«) obesila. (Kar shrhljiva podobnost s koncem Arnauda du Tilh – se je usoda res še zadnjič poigrala z obema akterjema procesa, kot namiguje Ginzburg?).

Drug pomemben pisec, ki ga je navdihnil primer Martina Guerra, je bil prav tako pravnik Guillaume le Sueur. Za razliko od de Corasa le Sueur ni bil neposredna priča obravnave – za njen potek je izvedel iz sodnih spisov, še več pa od svojega mecena, sodnega predsednika du Faura. Le Sueur se ni slepil o pomembnosti svojega izdelka, brez kakrnihkoli znanstvenih pretenzij je poskušal povedati zanimivo zgodbo (in z njo tudi zaslužiti), kar mu je prav gotovo tudi uspelo – poznejši raziskovalci pa so v njegovem delu vendarle odkrili pomembne drobce, ki jih je de Coras namenoma ali nenamenoma izpustil. Motiv čudežne vrnitve Martina Guerra je, kot sem že omenil doživel precej adaptacij in ubeseditve, pri tem pa se mu seveda ni godilo nič bolje kot drugim literarnim junakom – posamezni avtorji so pripovedovali to zgodbo v stilu »prevejan slepar natakne roge pohabljenemu trdosrčnežu«, Davisova pa se je lotila rehabilitacije Martinove žene in njene »deidiotizacije«. Davisovi gre v zgodbi o Martinu Guerru predvsem za premik težišča na »žensko« stran. Moški so pisali v glavnem o pretnosti in domiselnosti dvojnika, pomilovali »pravega« Martina, na vlogo Bertrande pa so gledali podobno kot de Coras in njegovi. V tem delu se tako prvič srečamo z Bertrande, ki obvladuje svoje življenje in poišče izhod iz neznozne zapuščeniosti in nepotrebnosti tako, da skupaj z zaveznikom po sili (Arnaud) zlomita deviški pas in raztrgata prisilni jopič ženske podrejenosti in nemoči. Bertrande je s pomočjo Davisove prvič OSEBA, prvič je NEKDO in ne NEKAJ. In ta nekdo je vsekakor vzel stvar (in »stvar«) v svoje roke.

Carlo Ginzburg se je v svoji spremni študiji bolj kakor konkretnemu primeru Martina Guerra posvetil odnosu med pripovedjo in znanostjo v zgodovini. Podobno kot Davisovo tudi njega zelo zaposluje ideja o laboratorijskem raziskovanju zgodovine – o preigravanju možnih variant, ki je postalo nujno šele s preskokom z dogodkov (pogodb in bitk) na zgodovino vsakdanjega življenja (množic). Kljub precejšnji mikavnosti tega eksperimentiranja pa grozi zgodovinarju pri tem početju tudi nevarnost pretirane »kreativnosti« (čemur se je Davisova tudi po njegovem uspešno ognila). Drugi del sojega razmišljanja je Ginzburg posvetil novemu valu ali pripovednemu zgodovinopisju – kratkemu historiatu »pripovedi« in »zgodovine« sledi njegovo videnje »sprave« med obema skrajnostma, zgodovinarji pa smo spet deležni poduka, naj umetniškemu užitku in tekoči pripovedi ne žrtvujemo natančnosti in doslednosti.

Čeprav zgodovina šele zadnjih nekaj let uspešno stopa po poti, ki sta jo v literaturi že pred stoletjem dobobra uhodila realizem in naturalizem (študij relacij družba-človek na mikroravni), se nam ob ljudeh, ki podobno kot Davisova kombinirajo faktografsko natančnost z izbrušenim pisateljskim slogom, ni treba bati, da bodo zgodovinske knjige bodočnosti le lovišče prahu.

In tudi zato trdim – zgodovina je ženska!

Aleksander Žižek

Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. V. Abteilung. Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff. Band 3. 5. November 1861 – 6. Mai 1862. Bearbeitet von Stefan Malfer. Mit einem Vorwort von Helmut Rumpler. Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1985, LXVIII + 490 strani. – **Band 4.** 8. Mai 1862 – 31. Oktober 1862. Bearbeitet von Horst Brettner-Messler und Klaus Koch. Mit einem Vorwort von Helmut Rumpler. Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1986, LXVIII + 363 strani. – **Band 5.** 3. November 1862 – 30. April 1863. Bearbeitet von Stefan Malfer. Mit einem Vorwort von Helmut Rumpler. Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1989, LXII + 457 strani. – **Band 6.** 4. Mai 1863 – 12. Oktober 1863. Bearbeitet von Thomas Kletečka und Klaus Koch. Mit einem Vorwort von Helmut Rumpler. Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1989, LXVIII + 423 strani.

V Zgodovinskem časopisu smo pred desetimi leti (37, 1983, str. 249–251) objavili prvo, pred sedmimi leti (40, 1986, str. 204–206) pa drugo poročilo o veliki izdaji sejnih zapisnikov avstrijskega ministrskega sveta v letih 1848–1867. Zdaj po nekoliko predolgem premoru nadaljujemo s poročili, zaenkrat o tretji do šesti knjigi V. oddelka, ki obsega ministrstvi nadvojvode Rainerja in grofa Mensdorffa (1861–65). Organizacija in metode izdajanja se v tem času niso spremenile. Helmut Rumpler, ki predseduje Avstrijskemu

komiteju za objavo zapisnikov sej ministrskega sveta, je napisal predgovore za vse štiri knjige, ki o njih poročamo. Tretjo in peto knjigo je, kakor pred tem že drugo, obdelal Stefan Malfer, pripravo četrte sta imela v delu Horst Brettner-Messler (ki je bil oskrbel za prvo knjigo) in Klaus Koch, ki je napisal tudi uvod zanj, šesto pa Thomas Kletečka (obenem pisec prvega dela uvoda) in Klaus Koch (obenem pisec drugega dela uvoda). Poleg kratkega predgovora in približno 40 strani obsegajočega uvoda obsega vsaka knjiga bibliografijo, seznam kratic, zastarelih izrazov ter udeležencev sej ministrskega sveta. Glavnemu delu, zapisnikom sej s številnimi opombami pod črto (pojasnili k rokopisu in vsebini, komentarji, literaturo) sledita še kronološki seznam zapisnikov in prilog ter zelo obsežen register stvarnih, osebnih in krajevnih imen.

Tretja knjiga obsega seje 5. novembra 1861 do 6. maja 1862. Po pomembnosti stoji v ospredju »das österreichische Staats- und Reichsproblem«, kako sta po naslovu znamenite Redlichove knjige zapisala pisca predgovora in uvoda. Ta problem je imel po Rumplerjevih besedah precej več strani, kakor pa so si mislili starejši raziskovalci. Vlada se je precej upirala polnemu razvoju ustavnega življenja, toda kriza državnih financ je krepila veljavo državnega zbora, ki je soodločal pri njenem reševanju. Gospodujoče teme v 3. knjigi so proračun, finančni odbor, ureditev razmerja med državo in Narodno banko in povečanje davkov. Čas od 8. maja do 31. oktobra 1862, ki polni 4. knjigo, je Rumpler označil kot eno redkih obdobj miru v dokaj nemirni zgodovini habsburške monarhije po letu 1848. Ne ustavna vprašanja ne zunanje politični zapletljajši nizov vznemirjali režima, tako da se je lahko posvetil izgradnji pravne države in pripravi raznih zakonov ter razpravljanjem o njih – naj omenimo samo zakon o varstvu osebne svobode, zakon o varstvu stanovanjske pravice, tiskovni zakon. Čas med 3. novembrom 1862 in 30. aprilom 1863, vsebina pete knjige, je bil nekaj višek konsolidacije Avstrije pred veliko zunanje politično krizo, ki se je začela s sestankom nemških knezov avgusta 1863, kakor pravi Rumpler. Uvod vsebuje med drugim tri dragocene pregledne analize: zakonodajnega dela prve sešije državnega zbora, ki je trajala od 28. aprila 1861 do 18. decembra 1862, problematike in razpravljanj o občinskih deželnih redih, ki so se z njimi ukvarjali deželni zbori, ter poskusa rešitve ogrskega vprašanja v marcu 1863. Tedaj so bili vidni na političnem obzorju že skoraj vsi elementi bližnjega zunanje političnega in notranje političnega prevrata v letu 1866, da tudi pri tej knjigi sledimo kratki karakteristiki profesorja Rumplerja. Najobsežnejši poglavji uvoda govorita o poljski vstaji (IX–XVIII) in sedmograškem deželnem zboru (XXVIII–XXXVI).

K naši vednosti o avstrijski notranji in zunanji zgodovini prinašajo zapisniki vladnih sej veliko novega, tako za tiste, ki se zanimajo za take ali drugačne probleme v vseavstrijskem obsegu, kot za tiste, ki gledajo z oči svoje domače narodne zgodovine.

Geslo Sprache, Sprachenfrage v registru nam odpira bogato problematiko enakopravnosti, uradnega jezika, jezika v uradnem listu, jezika priseg in obljub v službi in v državnem zboru, jezika v vojski, v sodstvu, v občini, pa še problematiko posameznih jezikov. Slovenščina nastopa v registrih naših štirih knjig samo enkrat, 14. marca 1862 je minister Lasser razložil, kaj misli odgovoriti na interpelacijo, ki jo je vložil poslanec Černe 9. septembra 1861 in je bila obnovljena 13. marca 1862, torej prejšnji dan, glede slovenščine pri višjih deželnih sodiščih v Gradcu in Trstu. Odgovoril bo, da slovenščina (die slowenische Volkssprache) še ni tako izoblikovana in bogata, da bi jo lahko pismeno uporabljali v tistem obsegu, kakor ga je odredil pravosodni minister baron Pratobevera za češčino na Moravskem; v ustnem uradovanju s strankami pa se sodišča poslužujejo slovenščine in pravosodno ministrstvo je v najnovejšem času za Trst, Gradec in Zadar odredilo delno uvedbo slovenščine pri sodiščih (3, 341). Noben minister ni imel pripomb. Lasser je v poslanski zbornici obsežno odgovoril na interpelacijo 17. marca 1862. Vsebinsko tega odgovora je imel Prijatelj za prvi večjih uspeh Slovencev v ustavni dobi.¹ 18. marca 1862 so govorili na vladni seji o razpisu 30 štipendij za študente, ki so že uspešno maturirali, obvladajo hrvaščino, srbsčino ali slovenščino in bi se obvezali, ostati po opravljenem pravnem študiju vsaj šest let v vojaški sodni službi kot avditorji (3, 354).

Iz zapisnika seje 25. februarja 1862 je razvidno, da je državni minister Schmerling sporočil namestnikom v kronovinah, naj se prva obletnica februarskega patenta, tega za Avstrijo tako znamenitega dogodka, tudi uradno obhaja vsaj s slavnostno službo božjo (3, 268). Tako se je skoraj povsod tudi zgodilo, le na Češkem je prišlo do remonstracije (to besedo je najti v seznamu zastarelih izrazov) proti praznovanju, zalasti s strani praškega kardinala kneza Schwarzenberga. Schmerling je bil precej ogorčen in je imenoval stalische upornih škofov »vedenje, ki očitno meji na veleizdajo« in proti kateremu je treba nastopiti z vso odločnostjo (3, 307). Še na nekaterih naslednjih sejah so govorili o zadevi (3, 332, 380, 410). Za nas je stvar zanimiva zato, ker je svoje čase Prijatelj, deloma zaveden tudi po nekoliko nejasnem Kolmerjevem pisanju,² zapisal, da so škofje vseh avstrijskih katoliških narodov organizirali krepko katoliško politično gibanje z ostjo proti parlamentu in ustavi in prepovedovali vernikom udeležbo pri proslavah ustave.³ To pa ni bilo res. Kar se tiče Ljubljane, sem pred davnimi leti ugotovil, da smo imeli slavnostne maše in da je na proslavi druge obletnice februarske ustave, ki so jo priredili deželni poslanci, bil tudi Toman in spregovoril sicer nevtralnno napitnico kranjski deželi in Ljubljani.⁴

V 3. in 4. knjigi se trikrat omenjata Store in Johann Putzer pl. Reibegg, tirolski deželni in državni poslanec (1861–64), lastnik železarne v Štorah, ki je delala za mornarico (3, 35; 4, 179, 184). Opomba na 35. strani 3. knjige pomotoma postavlja Štore na Kranjsko – v resnici so Štore v neposredni bližini Celja na Štajerskem.

¹ I. Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, Druga knjiga, Ljubljana 1956, str. 96. O interpelaciji V. Melik, Zgodovinski časopis 18, 1964, 167.

² G. Kolmer, Parlament und Verfassung in Österreich, Erster Band, Wien-Leipzig 1902, str. 121.

³ Prijatelj str. 20, 21.

⁴ V. Melik, Zgodovinski časopis 18, 1964, 166. Laibacher Zeitung 27, 28. 2. 1863, Novice 4. 3. 1863.

30. novembra 1861 je vlada razpravljala o predsedniku šolskega sveta, ki ga je bilo treba imenovati. Državni minister, oprt na mnenja odličnikov znanosti in umetnosti, je predlagal na to mesto dr. Franca Miklošiča, ki da je kot član Akademiji znanosti »eine wahre Zierde derselben«, ki da je znan tudi kot praktischer Geschäftsmann in je vselej kazal tudi kar največjo lojalnost. Ministrski svet je Schmerlingovo mnenje podprl. Poudarili so tudi, kako pomembno bo, da bo Slovan na tem visokem mestu. Navkljub temu lepemu soglasju pa Miklošič za predsednika šolskega sveta ni bil imenovan – vzroki niso znani (3, 70).

Ker so bila prva imenovanja v gosposko zbornico izvršena zelo na hitro, je državni minister na seji 27. januarja 1862 navedel nove predloge. Med drugim je za dosmrtnega člana predlagal profesorja Miklošiča, za dednega člana pa grofa Mihaela Coronini-Cronberga. Na seji pa se je uveljavilo mnenje, da zaradi premajhnega premoženja, največ 200.000 gld, ni primeren za dednega člana; prekvalificirali so ga v dosmrtnega člana (3, 237). Oba, Miklošič in Coronini, sta bila imenovana 7. februarja 1862. Naj pripomnimo, da Mihaela Coroninija (1793–1876) Slovenski biografski leksikon, Primorski slovenski biografski leksikon ter Enciklopedija Slovenije ne omenjajo med člani rodbine, ki jih navajajo.

Že Stefan Malfèr je v uvodu 3. knjige (XLIX) opozoril na presenetljivo stališče »liberalnega« Schmerlinga, ko je na seji 7. decembra 1861 dejal, da je naraščanje demokratičnega duha med duhovščino obžalovanja vredno dejstvo. Če vzamemo sinovom iz plemiških družin možnosti, da bi hitreje dosegli mesta stolnih kanonikov, in jih primoramo k dolgoletnemu, obskurnemu in s pomanjkanji vseh vrst povezanemu življenju kaplana in podeželskega župnika (kakršna je pot meščanskih in kmečkih sinov), lahko z gotovostjo predvidimo, da se bo število plemičev, ki se bodo posvetili duhovskemu stanu, radikalno zmanjšalo in da bo kmečki element zasedel skoraj vsa mesta – tako je menil Schmerling (3, 99).

7. marca 1862 je cesar svaril pred turnarji, češ da stojijo nemška turnarska društva pod Avstrijo sovražnim vodstvom, in s poudarkom priporočil skrbno nadzorovanje študentskih združenj in turnarskih društev (3, 319).

10. julija 1862 je cesar opozoril na demonstracije, do katerih je prišlo v Trstu ob tako imenovanem »vlakcu za zabavo« (Vergnügungszug) iz Budimpešte. Poudaril je, da manjka tržaškim oblastem energije in dobrega vodstva, opozoril na mestni svet, ki je sestavljen iz slabih elementov, z županom vred. Prej vselej patriotično mesto je treba vrniti v dobre tirnice (4, 108). Lapsus calami v op. na str. 109 pravi, da je bil podestà baron Sigmund Conrad von Eybesfeld, ki pa je, kakor je razvidno iz besedila na isti strani, vodil tržaško nemestništvo v odsotnosti namestnika, župan pa je bil Štefan Conti. V registru je geslo »Parenzo, Massimo« s kazalko »Triest 109« – vendar pa Parenzo ni oseba ampak mesto v Istri (Poreč); besedilo na strani 109 pa navaja, kako je namestnik Burger leto prej energično nastopil v zvezi z deželnim zborom.

Pa vrnilo se k »vlakcu za zabavo«! O njem so poročali tudi naši ljubljanski časopisi. To je bil za naše kraje čas prvih ali vsaj zgodnjih cenениh množičnih potovanj. Novice pišejo, da so Francozi, ki zdaj vodijo južno železnico, uvedli priljubljena potovanja s posebnimi vlaki in izrednimi popusti v Trst in Postojno. V poročilih Novic pozornost ne velja ne Trstu ne italijansko-madžarskim demonstracijam. V ospredju zanimanja so »potovanja za zabavo«, novost, ki je vzbujala splošno pozornost, radovednost, veselje ob nenavadnosti, pa postanki v Ljubljani in Postojni. Nikjer se tudi ne kažejo kake antipatije do Madžarov ali Italijanov. V petek 20. junija opoldne se je pripeljalo 1145 Madžarov iz Pešte na ljubljanski kolodvor. V kolodvorskih prostorih je bilo kosilo (nekateri so šli jest tudi v mesto). Kolodvorsko vodstvo je deloma zaradi varnosti, deloma zaradi udobja in nemotenosti gostov zaprlo dohode na kolodvor. Množice Ljubljančanov so hotele videti izletnike. Kljub zapori je bilo na kolodvoru kmalu vse polno gledalcev in potem tudi polno pozdravljanja in mahanja s klobuki. V nedeljo 22. junija je bila na povratku na vrsti Postojna. Pogumni Madžari in nekaj Madžark je enako hlabro koračilo v obilnem dežju po postojnskih cestah. Tudi veliko Tržačanov in Rečanov se je pripeljalo na srečanje z Madžari. Kakor je bilo zunaj žalostno vreme, tako so bili znotraj (na suhem) potniki razigrani, pišejo Novice. Povsod je bilo slišati éljen in evviva. Plešali so čardaš in kadriljo. Igrala je muzika 19. lovskega bataljona iz Gorice. Madžari so dajali obilne napitnine. O politični strani govori le naslednja ugotovitev postojnskega dopisnika v Novicah: Madžari so pokazali, da ljubijo mir in pameten red, ker vsaj pri nas niso hoteli dovoliti nobene zdravice avstrijskim nasprotnikom na Italijanskem. Isto nedeljo zvečer so prišli izletniki spet v Ljubljano. Tri ure in pol so imeli postanka za večerjo. Razkropili so se po mestu in jih je mrgolelo po nekaterih gostilnah in kavarnah. Sledil je povratek v Pešto.⁵ Proti koncu julija so poročale Novice, da je bil načrtovan še en izlet iz Budimpešte v Trst, da pa je bilo vodstvu železnice menda naročeno, naj ga opusti.⁶

Na vladni seji 1. avgusta 1862 je Schmerling predlagal razpust tržaškega mestnega sveta, ki da zastopa vladi in neitalijanskemu prebivalstvu mestnega ozemlja izrazito sovražno stališče. Teroristični vzplivi so nemške elemente pregnali iz občinskega vodstva ali jih pripravili k molku. Vse ukrepe, ki jih je imela vlada v načrtu s področja uka in bogočastja, so italianissimi preprečili (4, 155). Mestni svet je bil 21. avgusta razpuščen, Conti pa je bil 8. januarja 1863 na cesarjevo iniciativo prestavljen k višjemu deželnemu sodišču v Innsbrucku (4, 183; 5, XXII, 150). Še pred novimi volitvami so na seji 3. oktobra 1862 razpravljali, ali naj bi ob zvišanju užitnine upoštevali tudi politično razporeženje v Trstu. Če bo vlada preveč zvišala davek, je menil Schmerling, bodo italianissimi znali to izrabiti zase, zlasti pri nižjih razredih (4, 235, 236). Pri tem razpravljanju je bil na seji pohvalno omenjen tudi tržaški zakupnik davkov Janez Kalister (1806–1864), kmečki sin iz Slavine, ki je razen svojega podpisa tudi le slabo kaj zabeležil in še to samo v slovenščini, pa je kljub temu sam vodil vse svoje glavne račune in si počasi pridobil eno naj-

⁵ Novice 25. 6., 9. 7. 1862, Laibacher Zeitung 21, 23. 6. 1862.

⁶ Novice 23. 7. 1862.

večjih premoženj v Trstu ter si zgradil ogromno palačo na vogalu ulic Coroneo in Carducci. Bil je velik dobrotnik svoji domači vasi in okolici.⁷ Indeks Protokolov Kalistrovega krstnega imena ne navaja.

Nove volitve v Trstu bistvene spremembe niso prinesle. Novi mestni svet je znova izvolil Contija za župana. Vlada seja 10. marca 1863 je okarakterizirala Contija kot človeka brez značaja (notorisch ein charakterloser Mensch) in ga cesar znova ni potrdil. V Innsbrucku nikdar ni nastopil službe, je pa prestopil v konservativno stranko in bil od nje izvoljen v državni zbor, pa potem tudi znova predstavljen v Trst (5, 286).

Slatina v registru 4. knjige ni Podravska Slatina na Hrvaškem, kakor je tu zapisano, ampak Slatina v stari Romuniji, saj je na str. 48 naveden ves potek železnice »Galatz-Bukarest-Slatina-Craiova«. V registru 3. knjige je kazalka »Dakovo siehe Djakovo«, vendar pa geslo Djakovo manjka. V registru 6. knjige manjka črtica pri D, tako da piše »Dakovo siehe Diakovár«, pa tudi »Diakovár (Dakovo)«.

18. septembra 1862 je državni minister Schmerling ob osnutku občinskega reda in občinskega volilnega reda za Spodnjo Avstrijo razlagal tudi glavne težnje ureditve občinskega sistema. Ministrstvo je želelo preprečiti preveliko raznolikost po deželah. Schmerling je posebej pripomnil, da so osnutki »za nemško skupino dežel Spodnjo in Zgornjo Avstrijo, Štajersko, Koroško, Kranjsko in Salzburško v popolnem soglasju in da se le glede virilistov deloma razlikujejo«. Zaradi lokalnih razmer da so drugačni osnutki za Tirolsko in Dalmacijo (4, 211, 212). 31. oktobra je Schmerling spet poročal o osnutkih za Štajersko, Zgornjo Avstrijo, Koroško, Kranjsko, Salzburško, Istro, in Goriško, narejenih po vzorcu spodnjeavstrijskega osnutka. Pri tem je navedel še nekaj razlik med njimi (4, 324).

1. oktobra 1862 je Schmerling govoril o izpraznjenem mestu deželnega predstojnika na Kranjskem. Rekel je, da po Ulepičevi smrti (23. julija 1862) išče primerne naslednika, da pa ni našel niti med domačini niti med razpoložljivimi višjimi uradniki nikogar, ki bi bil po vodstvenih sposobnostih, poreklu in jezikovnem znanju res primeren. Ker pa vojvodina Kranjska ni tako velika dežela in ker slovensko gibanje ni tako pomembno, pa tudi ni upravičeno (übrigens auch einer Berechtigung entbehre), bo predlagal barona Schloissniga, ki sicer ni nobena posebna kapaciteta, tudi ni zelo energičen, pozna pa razmere v Ljubljani, kjer je bil gubernijski svetnik, pa tudi razmere v Celovcu, kjer je bil nazadnje namestnik, so ljubljanskim precej podobne (4, 226). Schloissnig je bil imenovan 17. oktobra 1862 za kranjskega deželnega predsednika z naslovom in značajem namestnika in je bil to do upokojitve 12. novembra 1865.

Ob razpravljanju o ustanovitvi medicinske fakultete v Gradcu 23. novembra 1862 je izjavil Schmerling, da to ni samo deželna zadeva; da ima graška univerza poseben pomen za Primorje in da bi bilo tudi v političnem oziru zelo koristno, če bi bili zaradi ustanovitve medicinske fakultete Goričani in predvidoma tudi Italijani pritegnjeni v Gradec (5, 67). 23. februarja 1863 je bil na dnevnem redu predlog hrvaško-slavonske dvorne pisarne o ustanovitvi jugoslovanske akademije znanosti in umetnosti v Zagrebu. V državnem svetu (Staatsrat) se je polovica strinjala s predlogom, polovica pa je zavračala oznako »jugoslovanska«. Lichtenfels, predsednik državnega sveta, je menil, da oznaka sicer ne vzbuja ravno političnih pomislekov, je pa nepravilna. V Avstriji je recimo mogoče ustanoviti akademijo za egiptovsko starinoslovje in zgodovino, ni pa mogoče osnovati egiptovske akademije. Hrvaško-slavonski dvorni kancler Mažuranič je poudaril, da mora po mnenju sabora imeti institucija jugoslovanski pečat in da so bile s tem povezane nacionalne ideje glavni vzrok, da je bila tako hitro dosežena subskripcija 175.000 gld. Za znanstveno akademijo brez imena bi se ne nabralo dosti. Zunanji minister se je bal, da ne bi težnja Jugoslovancev po nacionalnem konstituiranju dobila nove hrane in nevarnih vzvodov. S tem se je strinjal vojni minister, češ da mu je dobro znano rovarjenje škofa Strossmayerja in drugih razvnetih Jugoslovancev. Če ne bo prišlo do akademije v Zagrebu, je napovedal Mažuranič, bo kmalu nastala jugoslovanska akademija v Beogradu z Avstriji nevarnimi političnimi in protikatoličskimi tendencami (5, 266–268). 7. marca je cesar dovolil ustanovitev jugoslovanske akademije. 30. septembra 1863 je bila na dnevnem redu proslava petdesete obletnice zmage v bitki narodov nad Napoleonom, ki so jo pripravljali za 18. oktober v Leipzigu, in vprašanje avstrijske udeležbe na njej. Kazalo se je, da popolna neudeležba ne bi bila na mestu, vendar naj bi bilo sodelovanje omejeno na najmanjšo mero. Za neudeležbo veteranov v Leipzigu bo lahko služilo kot lep izgovor že prej za isti dan predvideno polaganje temeljnega kamna za Schwarzenbergov spomenik na Dunaju (6, 355).

Teh nekaj primerov naj vsaj deloma pokaže, koliko vsestransko zanimivega gradiva je v Protokolih avstrijskega ministrskega sveta. Res veseli moramo biti, da je ta serija tako skrbno urejevana in da tako redno izhaja, v skupno korist nas vseh.

Vasilij Melik

⁷ Primorski slovenski biografski leksikon, 8. snopič, Gorica 1982, str. 14.

ŠE ENKRAT O KNJIGI ERICA J. HOBBSAWMA: NACIJE IN NACIONALIZEM

V Zgodovinskem časopisu št. 3/1992 je Boris Gombač obsežno in v glavnem (vsebinsko) točno predstavil knjigo znanega britanskega zgodovinarja, ki ga po prevodu njegovega izvrstnega »Obdobja revolucije«¹ že nekaj časa poznamo tudi slovenski bralci. Eric J. Hobsbawm spada – kot pravilno opozarja Gombač – med najpomembnejše in najplodnejše sodobne britanske marksistične zgodovinarje in se v svojih delih, ki večinoma obravnavajo socialno, gospodarsko in politično zgodovino zadnjih dvesto let, odlikuje po vsestranskem znanju in izjemno duhovitem, dinamičnem slogu. Branje Hobsbawmovih monografij in razprav je zato pravi intelektualni in čitateljski užitek, kar pa seveda ne pomeni, da se je

¹ Eric Hobsbawm, Obdobje revolucije, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1968 (prevedel Mirko Avsenak).

mogoče z vsem, kar je zapisal in kar zapiše, samo strinjati. Knjiga o »Nacijah in nacionalizmu«, o kateri govori Gombačovo poročilo, je že eno takšnih del, ki vzbuja tudi najrazličnejše pomisleke in ga ni mogoče oceniti, zlasti z našega, slovenskega stališča in zgodovinske izkušnje ne, le navdušeno pozitivno. Na to, da so nekatera Hobsbawmova stališča v tej knjigi vprašljiva, če ne celo izrazito enostranska, so med drugim že opozorili polemični odzivi nanjo neposredno po njenem izidu v angleščini leta 1990, ki jih Gombač sicer mimogrede omenja, toda podrobneje ne navaja. Tudi sam se ne bom toliko zadržal pri teh kritikih, kot bom poskušal kratko predstaviti nekaj svojih opažanj in zadržkov, saj sem prepričan, da so Hobsbawmova videnja »nacije in nacionalnega« na Zahodu dokaj razširjena in značilna za precejšen del zahodno-evropske in ameriške akademske javnosti.

Problem vidim že v Hobsbawmovem izhodišču: avtor knjige o »Nacijah in nacionalizmu« sicer priznava, da sta fenomena »nacije in nacionalnega« zgodovinska pojava, brez katerih ni mogoče razumeti evropske in morda celo ne svetovne zgodovine zadnjih dvesto let, toda obenem je mnenja, da sta »nacija/narod« kot socialno in kulturnozgodovinsko dejstvo nekaj abstraktnega, saj pojma resnično objektivno in občeveljavno ni mogoče zajeti z nobeno stvarnejšo opredelitvijo. Fenomenu »nacije in nacionalnega« (»nacionalnemu vprašanju«) se je tako po Hobsbawmu mogoče približati le na en način: z analizo gibanj in koncepcij nacije, torej s pomočjo analize »pojma nacionalizma«. Pri opredelitvi »nacionalizma« se britanski avtor poslužuje opredelitve Ernesta Gellnerja, po kateri je »nacionalizem politično načelo, ki priznava za najtrdnejšo in primarno skladnost med politično in narodno enotnostjo.«² S tem pristaja na tezo, da sta cilj vsake nacije predvsem »ekspanzija«, »razmejitve s sosedi« in politična osamosvojitve v lastni državi, kar je v Hobsbawmovih očeh – zlasti z vidika 20. stoletja, ki je in bi moralo biti stoletje povezovalja in evropske/svetovne integracije – nujno nekaj negativnega in anahronističnega.

Posledice takšnega – enostranskega na hegeljansko razumevanje nacionalnega – oprtega izhodišča za Hobsbawmovo nadaljnje razmišljanje o »naciji« in »nacionalizmu« so hitro jasne: avtor nam namreč že v uvodu v svojo knjigo odkrito pove, da zanj »narod/nacija« nikakor nista nekaj primarnega, temveč ideološki konstrukt (mit), ki je lahko šele z razširitvijo pismenosti in znanja (uvajanje šolske obveznosti) od konca 18. stoletja dobival širše socialno zaledje. Hobsbawm se v tej zvezi precej svobodno opre na znano kronološko/problemso »tipologijo« narodov in narodnih gibanj, s katero je pred časom v zahodni Evropi zaslovel češki zgodovinar Miroslav Hroch, in postavi približno naslednjo tezo: narodi/nacije so pojav moderne dobe (od 18. stoletja dalje), čeprav že pred tem eksistirajo jezikovne in kulturne skupnosti s svojimi posebnostmi. »Nacionalizem« kot politično gibanje je ideološki proizvod izobraženstva in srednjih razredov in torej pojav, ki ga kaže kronološko razumeti kot predhodnika »naroda/nacije«, pri čemer sta fenomena »naroda/nacije« in »nacionalizma« z vidika družbene zgodovine in analize nekaj sekundarnega, kar je nižjim socialnim slojem ponujeno in vsiljeno od zgoraj.³

Socialni zgodovinar Hobsbawm ima seveda prav, ko trdi, da so državne (uradne) ideologije in ideologije različnih političnih gibanj v veliki večini stvar elit in zato prav slab pokazatelj tega, kar se »mota po glavah« običajnih državljanov. Toda njegova knjiga na žalost ni poizkus »socialne poglobitve« razumevanja in raziskovanja pojma »nacije in nacionalne zavesti«, za katero se zavzema, temveč predvsem obračun z dosedanjimi razlagami in obravnavanji tematike, ki so po Hobsbawmovem mnenju v veliki večini (vse?) ostale v domeni »mitičnega in ideološkega« in premalo upoštevale tisto, česar – kot rečeno – tudi sam ne preiskuje: vprašanje o tem, kaj pomeni nacionalna zavest za večino vsakokratnih prebivalcev konkretne skupnosti in v kakšnem odnosu je nacionalna identiteta z drugimi elementi in ravnmi samoidentifikacije. In, če je to prvi pomislek, naj sledi še drugi: kdaj in kako (v kakšni zgodovinski situaciji in kakšnih socialno-gospodarskih razmerah) je, kot trdi Hobsbawm, nacionalna zavest (identiteta) nekaj kratkokrajnega in hitro spremenljivega, je prav tako šele treba natančneje ugotoviti.

Razumevanje Hobsbawmovih stališč otežuje dejstvo, da Hobsbawm ne razlikuje jasno med »narodom« (kot jezikovno-kulturno-etnično skupnostjo) in »nacijo« (kot narodom-državo) in do mere takšne distinkcije tudi zavrača. Pri tem imajo v kontekstu mojega zapisa resda nekoliko shematično, čeprav po mojem mnenju dovolj verno povzeta stališča britanskega zgodovinarja pomembne posledice za njegovo knjigo in njegovo razumevanje posameznih etap razvoja nacionalnega vprašanja. Sam se lahko tudi vnaprej omejim le na nekaj pripomb, saj Hobsbawm sega silno široko in posebno, kar zadeva 20. stoletje, obravnava ob evropskih tudi afriška, azijska in južnoameriška narodno-osvobodilna gibanja – to je seveda poseben problem, saj vsega sveta enostavno ni mogoče spraviti na isti imenovalec, Hobsbawmu pa so velike razlike in pogosto ohlapne pojmovne opredelitve predvsem in vedno vznova dokaz za neoprijemljivost in poljudnost pojma »nacionalnega/narodnega« in narodne identifikacije.

Ena osrednjih tez Hobsbawmove knjige je, da so imela narodna gibanja (»nacionalizmi«) v 19. stoletju bistveno drugačno naravo in zgodovinsko funkcijo kot jih imajo v 20. V 19. stoletju so, čeprav ne v celoti, težila k povezovanju in integraciji v kompleksne nacionalne države, kar naj bi po britanskem zgodovinarju ne razkrivale le Italija in Nemčija, temveč tudi volja Hrvatov in Srbov, da se združijo v Jugoslavijo (sic!).⁴ Z rastjo nacionalizmov v Evropi ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja naj bi nato nacionalna gibanja dobila novo, napadalnejšo in destruktivnejšo podobo, pri čemer naj bi jim dale Wilsonove točke o samoodločbi konec prve svetovne vojne dodaten zagon. Za naše uho je vsekakor nenavadno, če slišimo britanskega zgodovinarja, ki trdi, da je bil hitlerijanski nacizem skrajna razvojna možnost razumevanja Wilsonovih načel.⁵ Hobsbawmov pomislek, kar zadeva Wilsonov program in samoodločanje

² Hobsbawmovo knjigo sem najprej bral v angleščini, tu pa jo citiram po italijanskem prevodu, ki ga je uporabil tudi B. Gombač v svojem poročilu. Eric J. Hobsbawm, *Nazioni e nazionalismo*, Einaudi 1991, str. 11.

³ Prav tam, str. 10–15.

⁴ Prav tam, str. 38.

⁵ Prav tam, str. 158.

srednjeevropskih narodov leta 1918, pa je pravzaprav isti, ki ga sledimo skozi vso knjigo: ker po Hobsbawmu zelo malo vemo o tem, kaj je nacionalna zavest pomenila za množice, naj bi bilo jasno, da so bile »samoodločbe« leta 1918 zopet v prvi vrsti stvar »odločitve« elit, v očeh preprostih ljudi pa v najboljšem primeru dejanje, ki je obetalo vsestransko izboljšanje kvalitete življenja. Slednje naj bi potrjeval tudi primer koroškega plebiscita, na katerem se je del Slovencev odločil ne za od večine izbrano (slovensko) državo, temveč za državo, ki jo je večina prav nedavno pred plebiscitom zapustila.⁶

Iz vsega povedanega je razumljivo, da je tudi Hobsbawmova analiza oživitve nacionalnih problemov v srednji, vzhodni in celo zahodni Evropi od 1970/80 dalje, zaznamovana z izrazito vrednostnimi predznaki. Hobsbawm se niti posebno ne trudi, da bi problem razložil ali preiskal v daljši zgodovinski perspektivi, saj je v njegovem obzorju nadaljna delitev sveta in Evrope v manjše ali večje nacionalne države v popolnem nasprotju z modernizacijskimi in integracijskimi težnjami, ki so po njegovem mnenju očitno edina prava človekova prihodnost. Zato se tudi ne sprašuje o tem, zakaj na Balkanu, v srednji in vzhodni Evropi meje šele postavljamo v času, ko jih zahod že odpravlja, čeprav so vzroki za to zamudo (tudi iz njegovega besedila) več kot očitni. Nasprotno: brez posebnega dokazovanja ugotavlja, da gre zlasti pri gibanju majhnih narodov kot so Valižani ali Estonci (sic!) za »reakcije, ki izvirajo iz slabosti in strahu« in težijo k postavitvi »barikad v obrambo pred napadi modernega sveta«. V isti sapi – še leta 1988 z neverjetno naivnostjo in podatkovno netočno – ponuja kot svojevrsten zgled jugoslovansko revolucijo, ki naj bi uspela »preprečiti pokol med narodi v svojih mejah za tako dolgo obdobje kot še nikoli v njihovi zgodovini« in zatrjuje, da – »čeprav preživlja to veliko dejanje danes zelo kritično fazo« – »nacionalne napetosti« v Jugoslaviji vse do leta 1988 in celo leto 1988 še niso »zahtevale ene same (človeške) žrtve«.⁷

Hobsbawm seveda govori v svoji knjigi o številnih vprašanjih in vidikih »nacionalnega«, ki jih je deloma že prikazal Boris Gombač v svojem prikazu, obenem pa tudi drugih, ki jih v kratkem poročilu niti Gombač, niti podpisani ne moreva v celoti zajeti. Vseeno bi rad opozoril še na en problem, to je na Hobsbawmovo obravnavanje jezika kot enega izmed kriterijev/meril pri opredeljevanju narodnega/etničnega. Hobsbawmu jezik ni objektivni razločujoči znak narodne posebnosti in zato tudi ne merilo opredelitve naroda/nacije, saj ima že pri roki (Irci) narod, ki se ne utemeljuje na jeziku. Utemeljevanje etnične narodne posebnosti z jezikovno različnostjo mu je tako prilično tuje in umetno, kar pa zopet posplošuje, saj obravnava na isti ravni Valižane, Škote, Bretonce in njihova prizadevanja po oživitvi lastnih jezikov na eni strani in baltiške narode na drugi. Posplošitve, ki segajo od Tamilov na Ceylonu do pripadnikov plemena Joruba v Afriki, so v Hobsbawmovi knjigi sploh posebna težava, saj vprašanja o jezikovni enakopravnosti več sto jezikov na Papui-Novii Gvineji in njihovega pomena za narodno/etnično opredelitev tamkajšnjih domorodcev po vsej verjetnosti ni mogoče obravnavati na isti ravni kot usode etnično/jezikovnih skupnosti (ostankov starih narodov!), ki so jih na zahodu Evrope v času od 18. stoletja zatrla močne »nacionalne« države Španija, Francija in Velika Britanija. Hobsbawmu – kot marksistu in Britancu – je pri tem popolnoma jasno, da je jezikovna enakopravnost manjšinskih jezikov ena temeljnih civilizacijskih pravic, vendar vidi njeno uresničitev le kot problem funkcioniranja demokratičnega političnega sistema. Problem naj bi bil – kot meni – končno isti kot problem multikulturalnosti in multijezičnosti Združenih držav Amerike: v trenutku, ko je določena skupnost dovolj močna, ji je treba omogočiti, da v okolju, kjer živi, komunicira tudi v svojem jeziku. In v tej luči je tudi vprašanje o tistih nekaj Valižanih, Škotih in Irlih, ki še želijo govoriti (ali oživiti) svoj jezik, samo vprašanje demokracije britanske družbe, saj nikogar ne kaže siliti govoriti jezik, ki ga ne zna, v širši skupnosti pa je seveda treba govoriti jezik, ki je lahko sredstvo funkcionalnega srečanja in povezave.

Hobsbawmova knjiga o »Nacijah in nacionalizmu« je nedvomno podatkovno in stvarno zelo bogata – kot je to prepričljivo pokazal Boris Gombač. S Hobsbawmovo skepto in njegovim odporom agresivnemu nacionalizmu, ki ga je ne nazadnje osebno doživel kot Žid, se je mogoče v marsičem strinjati. Toda v isti sapi je najbrže res, da je treba duhovite metafore – kot je tista Benedikta Andersona, da naroda v bistvu sploh ni, saj so le skupnosti posameznikov, ki zaživijo kot narod šele na nogometnem igrišču – le vzeti tudi z določeno rezervno. Končno je zgodovina, ki jo živi še danes svet, ki je bil nekdaj tudi naša domovina, le preveč krvava, da bi jo lahko odpravili z eno samo gesto in poslali v skladišče starin in mitologij. Hobsbawm je v tem pogledu – glede na svojo znanstveno reputacijo – neoprostljivo in skoraj zastrašujoče poenostavljal in površen.

Moj glavni očitke Hobsbawmu ni le njegov univerzalizem, s katerim poskuša marksistično-intencionalistično in obenem Toynbeejevsko privzdignjeno, z zornega kota britanske kvazisvetovljansko/kolonialne izkušnje in tako sveta kot celote, ki naj bi ga bilo mogoče izvesti na isti imenovalec, na isto raven in ista merila, razložiti vse procese in pojave. Tovrstne univerzalistične ambicije britanskega zgodovinskega pisja je prav v primeru Arnolda Toynbeeja že v letih 1948–49 zavrnil Ortega y Gasset, ki je v svojih predavanjih o Toynbeejevi »Study of History« vzkliknil: »Zdaj ne gre več za narod. Zdaj moramo pred Toynbeejem braniti idejo plemena. Potem, ko smo slišali, kaj (Toynbee) meni o narodu in se nam to zdi nezadostno, začnemo – proti svoji volji – dvomiti, da ima ta človek jasno predstavo o tem, kaj je (sploh) pleme? . . . Toynbee, kot vedno, razmišlja o vedenju Špancev in Portugalcev v zvezi s primitivnimi ljudstvi Afrike, Amerike in Oceanije, torej z vidika tujega časnika in absolutne razdalje . . . Nikakršne predstave nima o tamkajšnji resničnosti in ji zato ne more pokloniti naklonjene besede . . .«⁸

Hobsbawm je po svoji socialni in kulturni občutljivosti – o tem ni dvoma – daleč od Toynbeeja, čeprav se ni mogoče znebiti vtisa, da ima za narodnostno/nacionalno resničnost današnje srednje in vzhodne Evrope, kljub svojemu marksizmu, prav tako malo posluha kot njegov slavní predhodnik. Toda

⁶ Prav tam, str. 159.

⁷ Prav tam, str. 204.

⁸ Jose Ortega Y Gasset, *Una interpretación de la historia universal*, Revista de Occidente, Madrid 1966, str. 353–359.

tisto, kar v Hobsbawmovi knjigi o »Narodih in nacionalizmu« lahkø z našega, recimo srednjeevropskega stališča, resnično moti, je še nekaj drugega: to je njegova nesposobnost, da bi razumel, da človeška zgodovina ni le razumski konstrukt in so njene nerazumske, čustvene in iracionalne pojave oblike prav tako njen sestavni del, ki ga moramo zgodovinarji ne le ocenjevati negativno-pozitivno, temveč predvsem poskušati razlagati in razumeti kot dejstvo sveta, v katerega smo postavljeni in v katerem živimo.

V tej zvezi je seveda spet razumljivo, da Hobsbawm skoraj ne omenja Herderja in njegove misli, ki prav tako pripada 18. in 19. stoletju. Pomembno se namreč razlikuje od svojega sodobnika – prav tako židovskega porekla, prav tako Britanca in prav tako univerzitetnega učitelja, ki je ob različnih priložnostih opozoril na večznačnost, vsaj dvojnost »nacionalizmov«: Isaiah Berlin, dolgoletni predsednik Britanske akademije v nasprotju s Hobsbawmom vidi v 18. stoletju in Herderjevi filozofiji pomemben izraz spremenjenega čustvovanja tedanjega časa, ki odkriva v etnični/narodni skupnosti za kasnejši razvoj posameznika in skupnosti eksistencialno pomemben okvir občutenja in zavesti o pripadnosti (»the idea of belonging«).⁹ Herderjeva misel, da je »nostalgija najplemenitejša med vsemi bolečinami«, in da pomeni »biti človek« tudi biti sposoben, da se »nekje počutiš doma, z ljudmi svoje vrste«, je po Berlinu hočeš/nočeš sestavni del novoveške človeške senzibilnosti in drug vidik »nacionalizma« 19. in 20. stoletja, ki ga nikakor ne kaže prezreti in podcenjevati. To pa seveda v končni posledici pomeni, da nacionalizem kot pojav nima le dezintegrativne socialne, temveč – vsaj v sodobni dobi tudi pomembne – integrativne eksistencialne in kulturnozgodovinske – funkcije.

Hobsbawmova knjiga je nedvomno pomembna spodbuda k razpravi, zato moramo biti Borisu Gombachu hvaležni, da je opozoril nanjo. Toda ob tem je – po mojem mnenju – v svojem strahu in sočasni nesposobnosti, da bi se razločujoče soočila z nacionalizmom in nacionalnim fenomenom izrazito enostranska. Nacionalne ideologije so lahko mitomanske in izrazito ideološke – kot misli znani britanski zgodovinar, toda obenem so ne le ideološki, temveč globlji socialni in kulturni zgodovinski fenomen, ki ima neverjetno časovno vztrajnost. Kako drugače razložiti vedenjske in mentalitetne obzre, ki se ne le na tleh nekdanje Jugoslavije, temveč še bolj v nekdanji Sovjetski zvezi vračajo po desetletjih prekinitev v pretekli čas – kot da bi 20. stoletja sploh ne bilo? Kako končno razložiti tisto morijo na tleh nekdanje Jugoslavije, za katero smo sami dolga leta mislili, da ni več mogoča, a je vseeno postala del naše resničnosti?

Eric J. Hobsbawm je imel v svoji knjigi ves čas v mislih Hegla, Isaiah Berlin pa je pravilno opozoril, da se je treba vrniti k Herderju in vprašanju o pojmu »pripadnosti«. Vaclav Havel je nato napravil še korak dalje: zavzel se je za najširšo možno opredelitev »doma«.¹⁰

In s tega vidika bi moral celo Hobsbawm sam priznati, da je njegova knjiga o »Nacijah in nacionalizmu« prav toliko ideološka kot nacionalno-ideološke koncepcije, ki jih zavrača. Če resnično hočemo videti stvari od spodaj, se vprašajmo, kaj človeku velikega sveta, ki je predmet Hobsbawmove razprave, danes pomeni »dom«. O tem, da je bil pojem »doma« nešteto krat kruto zlorabljen, ne gre izglablјati besed. Vprašanje, na katerega bi moral odgovoriti zgodovinar tudi z manjšo akademsko reputacijo od Hobsbawmove, pa je: kaj ni želja po »domu« eksistencialna človekova potreba in kaj se zgodi, ko je posameznik in skupnost ne znata ali ne moreta več uresničiti.

In prav tu se neha akademsko/univerzitetna razprava o tem, kaj je in kaj ni prav, kaj je pozitivno in kaj je negativno. Hobsbawm je po mojem mnenju padel prav na tem izpitu.

Peter Vodopivec

⁹ Nathan Gardels, Two Concepts of Nationalism, An Interview with Isaiah Berlin, The New York Review of Books, Volume 37, št. 19, November 21, 1991, str. 19–23.

¹⁰ Vaclav Havel, On Home, The New York Reviews of Books, Volume 37, št. 20, December 5, 1991, str. 49.

Zbornik za zgodovino šolstva in prosvete, 21. Ljubljana : Šolski muzej, 1988. 208 strani.

Zbornik za zgodovino šolstva in prosvete, 22. Ljubljana : Šolski muzej, 1989. 84 strani.

Zbornik za zgodovino šolstva in prosvete, 23. Ljubljana : Šolski muzej, 1990. 193 strani.

Zbornik za zgodovino šolstva in prosvete, 24. Ljubljana, Zagreb : 1991. 187 strani.

Znana stara ljudska modrost nas uči, da je vsaka reč za kaj dobra. Tako je samo po sebi obsodbe vredno kopičenje zamude pri ocenjevanju posameznih števil Zbornika za zgodovino šolstva in prosvete, ki se ga je ocenjevalec končno odločil presekati na nekoliko aleksandrovi način, nehoti prispevalo k zgoščenemu prikazu razvoja te revije iz »zvezne« jugoslovanske v samostojno slovensko. Predstavitev zgoraj omenjenih štirih števil, tako skoraj na anekdotičen način ponavlja proces jugoslovanskega združevanja, ki pa v tem primeru zaradi svoje nenasilnosti nikakor ni tekel po »jugoslovansko«, pač pa je povsem po »češkoslovaškem« združevalnem kopitu. Ob tem pa se spodobi, da najnovejšo, že samostojno slovensko 25. številko Zbornika za zgodovino šolstva z novim dodatkom imena Šolska kronika, predstavimo posebej.

Prvi korak v omenjenem razvoju Zbornika je pomenila njegova 21. številka, ki se nam je za razliko od prejšnjih prva predstavila s posodobljeno prikupnejšo in živahnjejšo »vrhno obleko« in notranjo ureditvijo. Osnovni ton tej številki, ki je bila še oblikovana v uveljavljeni zamisli jugoslovanske revije v dobrem pomenu te besede s svojim dolgoletnim uveljavljenim večjezičnim in večnacionalnim pristopom, je dalo predvsem praznovanje devetdesetletnice ljubljanskega Slovenskega šolskega muzeja. Po uvodnem prispevku ravnateljice muzeja Slavice Pavlič, v katerem so predstavljene vse prireditve, povezane s to nedvomno častitljivo obletnico, predvsem otvoritev prvega dela stalne razstave o razvoju šolstva na Slo-

venskem. Sledijo objavljeni referati jugoslovanskih avtorjev s posvetovanja o pedagoškem zgodovinopisju in stalnih muzejskih razstav. Objavljeni so prispevki dr. Vasilija Melika o šolstvu in pedagogiki v zgodovinopisju na Slovenskem pred drugo svetovno vojno, dr. Vladeta M. Tesića o nekih vprašanih pedagoškega zgodovinopisja v Srbiji, Ivana Vavre o pedagoškem zgodovinopisju na Hrvaškem, dr. Sergeja Vrišerja o izkušnjah pri postavitvi stalnih razstav, Jasne Horvat o predvideni stalni razstavi o zgodovini civilizacije in kulture na Slovenskem skozi stoletja, »ki jo imenujemo stalna«. Ciperle je prispeval tudi članek o vzgojnih zavodih na Slovenskem, torej o temi, ki je bila vsebina občasne razstave, ki so jo v Slovenskem šolskem muzeju odprli v času praznovanja devetdesetletnice. Zunaj okvira praznovanja so objavljene razprave dr. Iva Perića o delovanju Društva srednješolskih profesorjev v Dalmaciji, Ivana Vavre o hrvaškem pedagogu Ivanu Filipoviću (1823–1895), dr. Milivoja Čopa o mnogojezičnosti učencev v šolah na Reki od 1868 do 1918, dr. Ivana Pederina o izobraževalnih in znanstvenih razmerah na Rabu v 14. stoletju ter Radeta Vokovića o učiteljskem protifašističnem gibanju v letih 1931–1941,

Od manjših prispevkov ob sicer običajnih rubrikah o delu šolsko-pedagoških muzejev in knjižnih okenh predvsem članka dr. Mate Zaninovića z zadrške filozofske fakultete o tridesetletnici tega visokošolskega zavoda Zadru in Mladena Tancerja z mariborske pedagoške fakultete o petindvajsetletnici višjega pedagoškega šolstva v Mariboru, Izeta Rizvanbegovića o dolgotrajnem ustanavljanju Pedagoškega muzeja Bosne in Hercegovine v Sarajevu (pot do njega bo očitno še daljša, kot so to mislili tega leta 1988) ter bibliografijo prvih 20 števk Zbornika za zgodovino šolstva in prosvete, ki sta jo pripravila Rastko Jovanović in Gordana Pavlović-Lazarević.

Naslednje, 22. številka Zbornika, se je pojavila v izredno skrčenem, skoraj »separatnem« obsegu 84 strani in to predvsem »po zaslugi« srbskega »odstopa« od finansiranja revije, kljub temu, da je beograjski Pedagoški muzej pri tej in naslednji številki še naveden kot soizdajatelj. Za tedanje prilike je značilno tudi, da so v tej številki vsi avtorji iz Slovenije in Hrvaške. Kljub skrčenemu obsegu pa so prispevki tudi v tej številki Zbornika na dolgoletni kakovostno ustrezni višini.

Uvodno razpravo o slovenskem pedagogu prof. Gustavu Šilihu (1983–1961) je prispeval Mladen Tancer. V njem predstavi Šiliha kot pobudnika in ustanovitelja mariborske Pedagoške centrale, ki je igrala pomembno vlogo v razvoju slovenske pedagoške misli. Sodelavec Raziskovalnega centra Jugoslovanske akademije znanosti in umetnosti iz Zagreba Ivan Martinčić predstavlja življenje in delo protestantskega pastora in učitelja ter pisca šolskih knjig in priročnikov Bogoslava Šuleka (1816–1895). Dr. Oskar Autor z mariborske Pedagoške fakultete objavlja razpravo o oblikovanju pedagoške misli v Evropi v 17. in 18. stoletju. Bibliotekarska svetovalka v ljubljanskem Slovenskem šolskem muzeju Tatjana Hojan nas ob stoletnici ustanovitve slovenske učiteljske organizacije Zaveze slovenskih učiteljskih društev seznaja z njenim delovanjem od začetkov do druge svetovne vojne.

V rubriki jubilejev piše Milivoj Čop o sedemdesetletnici življenja dolgoletnega rednega sodelavca Zbornika prof. dr. Mate Zaninovića iz Zadra, v rubriki nekrologov pa Slavica Pavlič o organizatorju in dolgoletnem ravnatelju Slovenskega šolskega muzeja Francetu Ostanku (1902–1989). V rubriki o delu šolskih in pedagoških muzejev piše med drugimi Branko Šuštar o razstavi Odprta šola-osnovna šola Podčetrtek, in o fotografski razstavi Življenje moje šole v Slovenskem šolskem muzeju, Jože Ciperle pa o mednarodnem simpoziju o šolskih muzejih, ki je bil junija 1988 v Nürnbergu in Salzburg-Rosenbergu.

Naslednja, 23. številka zbornika, je kljub viharnemu letu 1990 in bližajočemu se somraku Jugoslavije po obsegu spet na dolgoletnem ustaljenem nivoju. Ob slovenskih in hrvaških avtorjih se pojavi ponovno tudi nekaj srbskih, predvsem kustosov beograjskega Pedagoškega muzeja. Kot uvodna razprava je objavljen »zaostali« referat z omenjenega posveta ob devetdesetletnici Slovenskega šolskega muzeja dr. Helmuta Engelbrechta z dunajskega Inštituta pedagoških znanosti o pedagoškem zgodovinopisju v Avstriji. Nenad Janković iz Beograda piše o pouku zemljepisa in astronomije v srbskih osnovnih in srednjih šolah v 19. stoletju, dr. Milivoj Čop s pedagoške akademije na Reki o izobraževanju učiteljev na Hrvaškem v času »revolucionarnega etatizma« (1945–1950), dr. Ante Bežen iz Zagreba o prosvetno-kulturni dejavnosti Pedagoške akademije v Gospiću (1963–1977), dr. Renata Mejak iz ljubljanskega Inštituta za narodnostna vprašanja pa o vzgojnoizobraževalnih in drugih temeljih slovenske manjšine v Porabju konec sedemdesetih let 20. stoletja.

V rubriki manjših prispevkov in gradiva piše upokojeni ravnatelj Hrvaškega šolskega muzeja Branko Pleše o kongresu slovenskih učiteljev in prijateljev šolstva v Pragi leta 1908, Krešimir Pavić pa o dakovski šolskih izveštijah ter o dopolnitvah k bibliografiji del o Ivanu Filipoviću. Mag. Dimitrije Mešanović se spominja dolgoletnega ravnatelja beograjskega Pedagoškega muzeja Svetomira Gačića (1927–1990), Mladen Tancer pa prispevka Henrika Schreinerja (1850–1920) k razvoju slovenske pedagogike.

Zadnja v nizu števk Zbornika, ki jih tu predstavljamo, je 24. po starem štetju in kot slovensko-hrvaška edinstvena svoje vrste. Izšla je ob koncu osamosvojitvenega in vojnega leta 1991 z »zaščitnim znakom« Stop the war in Croatia. Zelo simbolično je, da se je od prejšnjega leta naslov Hrvaškega šolskega muzeja iz Trga maršala Tita spremenil v Ulico Andrije Hebranga. Številka ima spet novo, prikupnejšo in živahnijo zunanjo podobo, poleg slovenskih in hrvaških pa v njej svoje prispevke objavljajo tudi nemški in avstrijski sodelavci.

Uvodna razprava o temeljih zasnove Bavarskega šolskega muzeja v Ichenhausnu pri Günburgu in šolskega muzeja univerze v Erlangen–Nürnbergu prof. dr. Maxa Liedkeja in zgoraj omenjene univerze je »preostanek« z že nekajkrat omenjenega posveta ob 90-letnici Slovenskega šolskega muzeja. Dr. Ivo Perić piše o odnosih staršev in otrok, kot jih določa statut mesta Dubrovnik iz leta 1272, dr. Franka Bauk o stalnejših oblikah poučevanja v Medjimurju od 17. do 19. stoletja, Jože Ciperle o zgodovinskem razvoju in problematiki šolskih spričeval v Jugoslaviji (gre za objavo predavanja iz leta 1989), dr. Mate Zaninović o

šolstvu v drniški občini do leta 1941, Tatjana Hojan o šolskih kuhinjah na slovenskih osnovnih šolah ter mag. Aleš Gabrič iz Inštituta za novejšo zgodovino o šolstvu na Slovenskem v letih 1945–1951.

V rubriki manjših prispevkov objavlja dr. Gerald Grimm s celovške univerze tematski izveček svojega predavanja o raziskovanju gimnazijske zgodovine v Avstriji, ki ga je imel leta 1991 v Slovenskem šolskem muzeju, sodelavki Hrvaškega šolskega muzeja Dora Bošković in Radosna Pertis-Martinčič pa prispevka o zemljepisnih risbah Vojne krajine in arhivski zbirki, ki jih hrani njuna ustanova. Tatjana Hojan objavlja pregled hrvaških prispevkov v tržaškem Učiteljskem listu, Josip Čiković pa pisanja revije Naša sloga (1870–1879) o istrskem šolstvu. Objavljeno je tudi gradivo leta 1990 umrle prve direktorice mariborske Pedagoške akademije Drage Humek o pedagoški dejavnosti mariborskih prosvetnih delavcev v letih 1945–1962. Mladen Tancer ji namenja tudi nekrolog. V rubriki, namenjeni jubileantom, predstavljata Slavica Pavlič in Tatjana Hojan življenje in bibliografijo zaslužnega, a žal preveč enostransko »naprednega« predstavjalca slovenske šolske zgodovine prof. dr. Vlada Schmidta, Mladen Tancer pa življenje in delo dr. Franja Žgeča. Kot običajno zaključujejo zvezek poročila o razstavi dejavnosti Slovenskega in Hrvaškega šolskega muzeja in o najnovejših publikacijah iz šolske zgodovine.

Andrej Vovko

France Gornik, **Zgodovina blejske župnije**. Celje : Mohorjeva založba, 1990. 240 strani.

V širši strokovni javnosti je ostala skorajda neopažena Zgodovina blejske župnije, delo nekdanjega blejskega župnika Franca Gornika (1895–1968). France Gornik slovenskim zgodovinarjem ni neznano ime. Leta 1976 je namreč izdal knjigo z naslovom Bled v fevdalni dobi. Izdajo knjige mu je takrat omogočil Zavod za napredek turizma na Bledu. Gornikov prvenec je nastajal pod strokovnim vodstvom prof. dr. Milka Kosa, ki je avtorju poleg praktičnih nasvetov posredoval tudi prepise briksenških srednjeveških urbarjev iz Münchenskega državnega arhiva.

Gornik je kot blejski župnik ves svoj prosti čas posvetil proučevanju zgodovine blejske župnije. Še posebej skrbno je pregledal gradivo župnijskega arhiva na Bledu in škofijskih arhivov v Ljubljani in Briksnu. Podatke za briksenški arhiv mu je posredoval Janez Jenko (v obeh knjigah citirani rokopis Izpiski iz briksenških arhivov 1931 in 1932). Verjetno po nasvetu prof. Milka Kosa pa je Gornik najprej obdelal le del zbranega gradiva in ga izdal pod naslovom Bled v fevdalni dobi. Očitno takratne razmere niso bile naklonjene pisem zgodovine posameznih župnij. Ob opisovanju dogodkov v zvezi z nacionalizacijo blejskega otoka pa je bilo izrečeno tudi preveč kritike, da bi jo mogla takratna oblast mirno prenesti.

Tako je leta 1957 dokončani rokopis (str. 5) obležal v predalu avtorjeve pisalne mize, po srečnem naključju pa je po njegovi smrti in izvod tega rokopisa zašel tudi v Nadškofijski arhiv v Ljubljani. Ni mi sicer znano, kdo je dal pobudo Mohorjevi družbi v Celju, da je rokopis objavila v knjižni obliki, je pa založba s tem nedvomno ustregla vsem tistim, ki jim je »Bled z okol'co to« in njegova preteklost pri srcu. Škoda je le, da teksta pred izdajo ni pregledal kak zgodovinar, ki bi v spremni besedi opozoril na nekatere pomankljivosti, predvsem na nove raziskave, ki jih Gornik še ni poznal. Knjiga bi s tem seveda zelo pridobila na vrednosti. Kljub temu pa je vredna naše pozornosti in seveda branja.

V čem je odlika Gornikovega dela? Gornik je bil v prvi vrsti neumoren zbiralec podatkov. S srcem je bil blejski župnik (1947–62) in je, če smem nekoliko parafrazirati apostola Pavla, »postal Blejcem Blejec«. Samo tako lahko razumemo, da je pri vsem svojem delu v župniji, ki ga ni bilo malo, še našel čas za svoje zgodovinske raziskave. Gornik se ni zadovoljil s podatki iz literature. Iskal in našel je vire. In v tem, se mi zdi da je največja vrednost Gornikovega dela. Knjiga sama je razdeljena na dva dela: Zgodovino župnijske cerkve in njenih podružnic (str. 11–145) in na Zgodovino otoške cerkve (str. 149–239). Vsak del je Gornik očitno pripravil kot samostojno publikacijo, zato se v knjigi nekatere stvari tudi po nepotrebnem ponavljajo.

V prvem delu svoje knjige spregovori Gornik v sedemnajstih poglavjih o vseh vidikih življenja župnije od njene ustanovitve do konca druge svetovne vojne. Seznam na Bledu rojenih duhovnikov seže celo do leta 1963 (str. 137), seznam župnikov pa se konča z avtorjem (Gornik) leta 1962 (str. 101). Prvemu delu je dodan še dodatek o luteranstvu in protireformaciji na Bledu v 16. stoletju (139–145). Na podoben način je razčlenjen tudi drugi del knjige o otoški cerkvi.

V tej zvezi pa moram opozoriti na nekatere pomankljivosti in premalo premišljene trditve, ki so se avtorju zapisale v koncept verjetno zato, da bi mu tekst »stekel«, kot pravimo, zaradi bolezni pa jih kasneje ni več utegnil preveriti ali domisliti. Že takoj na začetku knjige je seveda vprašljiv stavek »Ker je bila blejska župnija pod jurisdikcijo ljubljanske škofije, moramo sklepati da pred letom 1461 še ni bila ustanovljena, sicer bi bila ostala pod oglejsko oblastjo« (11). Med ustanovitvijo blejske župnije in ustanovitvijo ljubljanske škofije seveda ni nujno vzročne zveze. Cesar Friderik III. župniji, ki jih je dodelil novoustanovljeni ljubljanski škofiji leta 1461, ni istočasno tudi ustanavljal. Ljubljanskemu škofu in stolnemu kapitalju je na nekdanjem ozemlju oglejskega patriarhata dodelil tiste župnije in vikariate, nad katerimi je imel patronat. Premalo jasen je Gornik tudi, ko gre za patronat blejske župnije (str. 15). V poglavju o verskem življenju v župniji (49–52) je preskočil celotno obdobje od protireformacije do jožefinskih reform. Na ta način ostane bralcu v veliki meri nerazumljiv radikalen poseg cesarja Jožefa II. v cerkvene razmere tudi v blejski župniji.

V drugem delu knjige o zgodovini otoške cerkve se seveda pozna, da avtor ni poznal izsledkov arheoloških izkopavanj v letih 1962–65, na kar je pravilno opozoril prof. dr. Marjan Smolik v spremni besedi ob koncu knjige (str. 240). Za bralca bi bilo nedvomno bolj koristno, če bi uredništvo Smolikovo spremno

besedo postavilo na začetek drugega dela knjige (str. 149). Bojim se namreč, da si prenekateri bralec, preden se pretolče do konca knjige, ustvari o zgodovini blejskega otoka že napačno podobo, ki je spremena beseda, če jo sploh še prebere, ne more več popraviti.

Bolj kot v prvem delu, se v drugem delu večkrat po nepotrebnem ponavljajo iste stvari, celo z istimi besedami npr. o Novakovem prizadevanju za rešitev otoške cerkve (str. 156 in 223); o nacionalizaciji otoka (str. 184 in 234); o sporu glede jurisdikcije v času kaplana Pogačarja (str. 203 in 213). Motijo pa tudi nekatere nedoslednosti, npr. različni datumi, kdaj je blejska župnija pripadla ljubljanski škofiji (str. 206, 207, 216), in ali je gubernij nasprotoval ali vztrajal pri nastavitvi duhovnika na otoku (str. 175).

Poseben čar knjige pa predstavljajo prevodi nekaterih temeljnih dokumentov, ki so povezani z zgodovino blejske župnije, npr. prevod listine z najstarejšo znano omembo blejske otoške cerkve in prošnje z dne 3. decembra 1185 (str. 150–152); listino z dne 6. oktobra 1309, s katero je patriarh Ottobonus umestil rektorja kapele sv. Marije pod blejskim gradom, Teodorja de Ramshowena (str. 195–196), ter dokumenti o nacionalizaciji blejskega otoka (234–238). Dragoceno se mi zdi tudi legendarno izročilo o blejskem otoku, ki ga je Gornik uvrstil v svojo knjigo (str. 149 in 160), literarne stvaritve (162–163) in ljudske pesmi (179–181). Morda je celo škoda, da uredništvo literarnih del ni objavilo v celoti, ker gre pač za mnogim neznanem in težko dostopne pesmi. Nemške (179–180) bi morda v tem, širši publikli namenjenem delu, morda celo kazalo prevesti v slovenščino.

Kljub naštetim pomankljivostim je knjiga vredna branja. Zato bi se ob koncu rad zahvalil župnijskemu uradu Bled in Mohorjevi družbi v Celju, da sta ta dragoceni rokopis iztrgala pozabi in ga veliko dušno ponudila v branje vsem tistim, ki jim je naša preteklost in še posebej blejski kot pri srcu.

France M. Dolinar

Sandi Sitar, Jožef Stefan : pesnik in fizik. Ob stoletnici smrti. Ljubljana, Park : 1993. 174 strani (Znameniti Slovenci).

9. januarja 1893. leta je na dunajskem osrednjem pokopališču našel svoj večni mir »profesor fizike na Dunajskem vseučilišču, ravnatelj fizikalnega zavoda, dvorni svetnik in podpredsednik Dunajske akademije znanosti dr. Josip Stefan, v prejšnjih letih tudi slovenski pisatelj« (iz nekrologa K. Glaserja v Slovanskem svetu). Sandi Sitar ugotavlja: »Kažejo (odmevi ob smrti), da se je že takoj ob smrti začel okoli slovenskega fizika nespornost, ki deloma traja še danes: o slovenskosti Jožefa Stefana in o njegovem pomenu posebej za slovenski narod« (str. 105). V obeh gornjih citatih je nakazano bistvo naloge, ki si jo je zadal avtor, ko je prevzel dolžnost, da napiše času premerno delo ob stoletnici njegove smrti. V Slovenski javnosti je Jožef Stefan, pravilneje bi bilo Štefan, znano ime zlasti zaradi odličnega inštituta, ki nosi po njem ime. Mnogi tudi vedo, da je bila omenjena oseba doma s Koroškega. Težave nastopijo takrat, ko steče pogovor o tem, ali gre dejansko za Slovence ali pa za Korošca, ki si ga Slovenci lastimo. Jožef Stefan ima to srečo, da je v mladosti dejansko »zagrešil« nekaj slovenskih pesmi. S tem mu je v tistih slovenskih krogih, ki vsakega znamenitega Slovence presojajo po dejavnem ali pasivnem odnosu do slovenske literature, odprta pot med znamenite Slovence.

Sandi Sitar se je problema lotil tako, da je Jožefa Stefana vkomponiral v slovensko znanstveno misel. Zato se je lotil najprej predhodnikov. Med njimi omenja Hermana iz Karintije iz 12. stoletja, Hvaleta, Valvasorja, Erberga, Ambschla in Vego, kot naslednike pa našteva kar 22 mož, od Stefanovih sodobnikov Klemenčiča in Šubica do Blinca in Strnada. Glede avtorjevega izbora predstavitev pomembnejših slovenskih fizikov moramo posebej izpostaviti omembo Sandorja Mikole, ki je zagovarjal vendski izvor Slovencev in priključitev Prekmurcev k Madžarski. Stefanovo slovenstvo nam želi avtor prikazati predvsem z njegovim pesniškim in publicističnim delovanjem. Čeprav mu glede prvega priznavajo talent, pa je vtis pri branju pesmi, da gre bolj za običajne mladeniške »dolžnosti« kot pa za kaj resnejšega. Razgledanost na tem področju bolj dokazuje z zavzejanjem za Prešerna. Preseneča nas, da niti z besedo ne omeni izredno lepe Jarnikove poezije.

Zelo pomembna je Stefanova publicistika, zlasti z njo povezani koncepti. Tu je dejansko čutiti njegovo slovenstvo. Vztrajanje na tem področju bi Stefana uvrstilo med pomembne ustvarjalce strokovne slovenske terminologije. Tako je pri svojih Naturoznanjskih poskušanjih ugotavljal: »Stojim pred vami znabiti s celim košem nemškega znanja in s pestjo slovenskih besedi.« Zavedal se je pomena slovenske publicistike, ne le leposlovne ampak tudi strokovne. Ta bi na eni strani dvigala splošno izobrazbo med Slovenci, na drugi pa bi mednje vračala že odtujene strokovnjake. Stefanovo razumevanje takratnega slovenskega trenutka kaže tudi njegov odnos do Vertovčeve Kmetijske kemije, Zalokarjevega Umnega kmetovanja in ustreznih sestavkov v Novicah. Ni bil edini, ki je zagovarjal taka stališča, dejstvo pa je, da zaradi Levstika in še nekaterih ta koncept ni dobil ustreznega prostora. Stefan je leta 1858 objavil svojo zadnjo slovensko pesem, naslednje leto zadnji članek. Da bi ga predvsem Levstikova nestrpnost izrinila iz dotakratnega delovanja na slovstvenem polju, se nam ne zdi v celoti zadovoljiv argument. Ne pozabimo, da se je v tistih letih poslavljalo od slovenstva nedvomno tudi velik znanstvenik Karel Dežman, pa znameniti pravnik Josip Kranjc in še bi lahko koga našli. Nenazadnje tudi Fran Miklošič ni bil več pripravljen stati v prvih vrstah Slovencev. Bolj se nam zdi verjetno, da v takratni slovenski družbi, kjer sta prvo besedo dobivali politika in literatura, ni več našel pravih motivov za svoje delovanje. Želel je postati znanstvenik in temu ustrezno je uredil tudi osebno in javno življenje.

10. decembra 1857 je imel Jožef Stefan predavanje na dunajski akademiji znanosti. Po tem uspešnem dogodku je v svoj dnevnik slovensko zapisal: »Vsi me vabijo, da bi delal z njimi, pa še nobeden mi ni

rekel, da bi jedel ž njim. « Sklepi iz te misli so logični in mogoče tudi razlagajo, zakaj je zapustil nekatera dotedanja pota. Očitno se je zavedal, da mu talent vsi priznavajo. Intenzivno je začel delati, kariera se je začela bliskovito odvijati: 1860. je postal dopisni član akademije znanosti, tri leta kasneje najmlajši redni profesor na univerzi, 1865. redni član akademije in naslednje leto direktor fizikalnega inštituta. 1879. leta je z odkritjem novega fizikalnega zakona o sevanju toplote, ki narašča s četrto potenco temperature, dosegel enega vrhov svojega znanstvenega dela. Ker je kasneje ta zakon teoretično obdelal njegov graški kolega Boltzmann, ki ga je tudi nasledil na Dunaju, se imenuje po obeh. V zadnjih dveh desetletjih svojega življenja se je koroški fizik največ ukvarjal z elektriko. Postal je znanstveni vodja velike elektrotehniške razstave na Dunaju, ki je bila 1883. leta. Pokazal je, da ge ne zanimajo samo temeljne raziskave ampak tudi njihova praktična uporaba.

Iz podatkov, ki jih navaja Sitar, je razvidno, da Jožef Stefan za biografe ni najbolj zaželen osebniost. Bil je dokaj vase zaprt in nekomunikativen človek, ki je bil sposoben več dni preživeti v stavbi, kjer sta bila laboratorij in stanovanje, ne da bi stopil na zrak. Veliko je mogoče povedati o njegovem delu, malo o njem kot osebnosti. Še največ povedo o njem pesmi. Avtor knjige je te probleme skušal rešiti z omenjanjem nekaterih dogodkov, ki so spreminjali takratni svet. Vprašanje obstaja, koliko jih je Stefan registriral!

Biografiji o našem znamenitem fiziku je Sandi Sitar dodal tudi kratko predstavitev ljubljanskega inštituta, ki nosi njegovo ime. Na podlagi nekaterih navedenih podatkov se ponovno zastavlja vprašanje diskusije o jugoslovanskih željah po lastni atomski bombi, ki je bila pred nekaj leti dokaj živahna. Knjigi je dodan tudi seznam pomembnih dogodkov v času Stefanovega življenja, seznam literarnih in strokovnih del, virov in literature ter povzetka v angleškem in nemškem jeziku. Delo je bogato ilustriirano. Na koncu se zastavlja vprašanje, kako je Sitar rešil zastavljene naloge. Najboljši odgovor nam bi dal sam, saj najbolj ve, v čem ni uspel. Tehniki bi verjetno pričakovali nekoliko več opisov Stefanovega neposrednega dela, vendar bi moral v tem primeru napisati knjigo nekdo izmed njegovih »nadaljevalcev«. Mi, navadni zemljani, smo s tem delom knjige lahko zadovoljni. Povsem je gotovo, da ne more biti več dvoma o njegovi slovenskosti. Zanimiva je Sitarjeva ugotovitev, da si ta problem zastavljajo samo Slovenci, kar kaže na nekaj prirojen občutek manjvnosti pri nekaterih posameznikih. Upati je, da bo prikazana knjiga našla ustrezen odmev tudi v učbenikih in sintetičnih pregledih slovenske zgodovine. Zaradi veličine in pomena njegova dela kot tudi dokaj zapletene osebnosti je pričakovati, da se bo Jožefa Stefana še kdo lotil. Če bo želel preseči Sitarjevo knjigo, bo moral imeti na razpolago veliko več časa in denarja.

Stane Granda

Tomaž Simčič, Andrej Gosar, krščanstvo in socialno gibanje. Ljubljana : Slovenec, 1992. 154 strani.

Slovenski historiografiji je uspelo tisto, za kar so si kultura in še nekatere znanosti desetletja zaman prizadevale: enotnost slovenskega prostora ne glede na državne meje. Tisto kar nastaja v ekonomski in politični emigraciji in zamejstvu, se lepo dopolnjuje z domačo produkcijo. Zato so politični emigranti napisali dela o Rožmanu, Kreku, . . . koroški Slovenci imajo največje specialiste za Kreka in Korošca, Rim premore največjega strokovnjaka za Ušeničnika, Trst se je pridružil s strokovnjakom za Gosarja. Domači strokovnjaki se morajo, zato, ker živijo v matici, ukvarjati z »velikimi« temami. Če kdo pod tem razume nenevarne, je to njegov problem. Če bi gornje stavke pisali pred nekaj leti, bi bila to ena izmed oblik norčevanja iz politične demokracije in znanstvene svobode v takratni državi ali pa skrajni cinizem. Danes predstavljajo ta dejstva neprijetno lastno podobo našemu zgodovinarstvu v zrcalu časa. Neverjetno je, kako težko se vleče iz spon preteklosti. Počasi se nam poraja občutek, da so bili le še gozdarji bolj spolitizirani. Grehi so jasno razvidni, le grešnik noče nihče biti. Koliko neodpušljivega mencanja je bilo ob prelomu z Jugoslavijo! Za mnoge grehe slovenskega zgodovinarstva naj bi bili krivi nekateri posamezniki, ki so že deset in več let mrtvi. Če bi bilo to res, bi se v zadnjih letih kaj spremenilo, pa se skoraj ni. Počasi bo treba nehati obrekovati tiste, ki se ne morejo več braniti, in priznati, da ni krivih in nekrivih, ampak so le bolj ali manj krivi. Velik del slovenskega zgodovinarstva silno boleha, ob častnih izjemah, na oportunizmu in želji po neskončnem ugajanju oblastem. »Oni okom, mi skokom!« Ker mnogim ni jasno, ali bo novi politični sistem ostal in se prejšnji ne bo prej ali slej vrnil, veje do njega mrzel piš poklice nezaupljivosti in distance. Državljeni Slovenije so pričakovali, da bodo zvedeli za resnico o preteklosti, zgodovinarji pa . . . ? Prejšnji politiki zelo dobro vedo kaj govorijo, ko pravijo »Resnico« naj ugovorijo pravi zgodovinarji? »Ker« pravi» čakajo na »neprave« in obratno, začenja počasi že zaudarjati.

Delo Tomaža Simčiča potrebuje gornji uvod, ker drugače ne bi bilo razumljivo, zakaj je bilo o Andreju Gosarju v uradni slovenski historiografiji tako malo napisanega. Res je sicer, da smo v historičnem seminarju v šestdesetih letih bili večkrat vzpodbujani, naj beremo njegova dela, saj je izredno »interesanten« mislec. Taka oznaka ni bila negativna, nakazovala je politično »problematičnost«, kot se je takrat reklo nevarnim zadevam. Imeli smo občutek, da tudi samemu profesorju ni bilo najbolj jasno, kam naj bi Gosarja uvrstili. Zdi se, da je bila v podobni zadregi tudi povojna slovenska politika. Primerjava njegove usode s Šolarjevo nas v tem potrjuje.

Obseg Simčičevega dela, njegova razdelitev in formulacije posameznih podpoglavij, mogoče bi lahko rekli celo gesel, kažejo, da je imel avtor zelo jasn cilj. Delo ni problemsko, teži k jasnemu in enostavnemu predstavljanju Gosarjevega življenja in dela. Ne umika se za razne verbalne akrobacije ali v filozofsko-sociološko izmikanje bistvu. Avtor želi biti vselej jassen in nedvoumen. Za tak način dela je potrebno ogromno znanje in študija. Zahtevnejši bralec bo zato natančneje prebiral opombe. Med citi-

ranimi deli so številna taka, ki pri nas do nedavnega niso bila dosegljiva. To je ena izmed velikih stranskih dragocenosti knjige.

Tomaž Simčič je knjigo razdelil v tri temeljne dele, izmed katerih je vsak še notranje razčlenjen: »V navzkrižju političnih in idejnih vrenj«, »Gosarjev krščansko socialni aktivizem«, »Osebnost«. Prvi je bolj splošno informativen, predstavlja predvsem časovne in vsebinske okvire njegovega delovanja. Bolj stopa v ospredje Gosar, bolj postaja knjiga zanimiva. Pred očmi se nam pokaže kot realističen politik, ki pa je trdno zvest morali in svojemu prepričanju. Deluje veliko bolj prijetno kot Anton Korošec, v njem vidimo člana struje, ki ji ni bila edini cilj oblast, ampak je dejansko hotela nekaj narediti za državljane, slovenski narod. Zaradi takih ljudi je bila SLS vedno vplivna, ne pa zaradi politikantov, ki so, tudi zaradi balkanskega sosedstva, vse bolj uspevali. Pred nami se odpirajo problemi, ki jih je prineslo vdiranje marksizma v katoliške vrste. Gosar jih je hitro opazil, pri iskanju odgovorov pa je bil večkrat v zadregi. To ga je vodilo tudi v spore z nekaterimi posamezniki in organizacijami, ki so bile zelo tesno povezane s cerkvijo. Bil je verjetno najdaljnovidnejši med takratnimi politiki in le obžalovati moramo, da ni imel nekaterih Krekovih talentov, za seboj pa ne moža, kot je bil škof Jeglič.

Glede Gosarjeve vloge v drugi svetovni vojni s Simčičevo knjigo še ni vse povedano. Zelo dobro bi bilo, da bi tisti, ki so imeli z njim med vojno stike, čimprej obelodanili svoje spomine. Bati se je, da je pravih virov zelo malo. V trenutno zelo aktualno problematiko »državljska ali osvobodilna vojna« bi kazalo vključiti Gosarjevo pismo Natlačenu (str. 51), razgovor z Vidmarjem in Kidričem jeseni 1941 kot tudi dve izjavi, po katerih se je zaradi svojega svetovnega nazora komaj izognil emigraciji, oziroma, da ga je izrinjenje na rob v stranki rešilo pred delom, ki se mu tudi Natlačen ni uspel izogniti (str. 55, op. 6). Simčič v tem primeru vrsti slovenskih zgodovinarjev nakazuje pot, da je treba dileme reševati z dejstvi in študijem, ne pa s politiko.

Gosarjev krščanski socialni aktivizem je bolj zanimiv zaradi svojega odzivanja na probleme takratne slovenske družbe kot pa nauk za današnjo rabo. Kljub temu bi poznavanje nekaterih njegovih načel koristilo tudi današnjim politikom (npr. str. 66, 67). Privlači njegovo prepričanje v pravilnost lastnih nazorov in poti, zaradi katerih se ni izogibal sporov s takimi avtoritetami kot je bil spr. Aleš Ušeničnik. Za razliko od mnogih, ki so iskali vzore v preteklosti ali pa v nerealnih fantazijah, si je Gosar neprestano prizadeval biti realen. Vedel je, da ni idealnega družbenega reda. Kljub temu se je treba boriti za pravico in čimbolj pravičen družbeni red. Nasilja ni sprejemal, zlasti pa ne revolucije, ker iz nasilja ne more zrasti kaj koristnega. Simčič ugotavlja, da je Gosar v obdobju med obema vojnama v iskanju ravnovesja med poslovno uspešnostjo in občo blaginjo formuliral pri nas »najkompleksnejši poizkus socialno usmerjene, a hkrati tržno naravnane družbeno-gospodarske teorije, ki hkrati izhaja iz krščanskih načel«. Zelo zanimivo bi bilo vedeti, koliko ga je poznal Kardelj. Gotovo mu načela o osebni svobodi ter spoznanja o mejah samouprave niso mogla ugajati.

Najbolj aktualen je tisti del knjige, ki predstavlja Gosarjev odnos do marksizma in solidarizma. Zavračal je demagoški antikomunizem, marksizem je skušal analizirati brez predsodkov. Prepričljiva je njegova kritika Ricarda ter poudarjanje pomena svobodne konkurence. Zaradi temeljitega študija ni nasedel tako kot tisti krščanski socialisti, ki so verjeli v možnost povezave krščanstva z marksizmom. Zaradi precejšnje današnje idejne zmede bi kazalo natančneje študirati njegove nazore o mejah osebne lastnine, trgu, dobičku, obrestih . . . Opis Gosarjeve osebnosti je Simčič namenil najmanj prostora. Tako odločitev velja pozdraviti, še zlasti, če je eden glavnih namenov vzpodbuditi raziskave o Gosarju. Pri tem delu bodo morali biti aktivni sociologi, filozofi, ekonomisti, zgodovinarji in verjetno še kdo. Šolarjevo mnenje (str. 135) je lahko ključnega pomena.

Gosar je med leti 1920 in 1943 napisal 19 knjig in številne razprave ter članke. Jasno je, da takega moža ni mogoče zadovoljivo prikazati na toliko straneh, kot jih ima ta knjiga. Simčič nikjer ne trdi, da je njegov opis brez napak in sodba dokončna. Knjiga je hotela biti v prvi vrsti opozorilo, ki sloni na dobri informaciji. Ta namen je več kot dosežen. Gosarjevo delovanje se nam mnogokrat kaže kot realizacija Jegličevih zamisli o katoliškem izobražencu. Zdi se, da je bilo takih mož v naši nedavni preteklosti odločno premalo. Prazen prostor so zapolnili tisti, ki tega zaradi poklica ali (ne)sposobnosti nikoli ne bi smeli, in posledicam se ni bilo mogoče izogniti.

Delo je izšlo, kot prvi zvezek zbirke Osebnosti, ki jo namerava izdajati Slovenec. Žal podrobnosti o tem načrtu nista predstavila ne pisec spremne besede in hkrati pobudnik za nastanek te knjige Lojze Peterle in ne avtor v predgovoru. Zato lahko le ugibamo in na primer želimo, da bi bil v naslednjem zvezku obdelan Lambert Ehrlich.

Stane Granda

Božo Repe, »**Liberalizem**« v Sloveniji. Ljubljana : RO ZZB NOV Slovenije, 1992. Borec, 44, 9.–10. 280 strani.

V letu 1992 je zgodovinopisje za čas po 2. svetovni vojni kar uspešno konkuriralo politično podpiranemu pisanju na pol zgodovinskih in na pol spominskih del. Prejšnje partizanske spomine in ne vedno najbolj strokovne knjižice o letih 1941–45 so namreč v zadnjem času kar uspešno zamenjali spomini »nove klase«, kot bi jo poimenoval Milovan Djilas.

Kot zadnja številka revije Borec v letu 1992 je izšla malce spremenjena doktorska disertacija Boža Repeta, »**Liberalizem**« v Sloveniji. Gre za opis političnega dogajanja od srede šestdesetih do srede sedemdesetih let, ki je Slovincem ostalo v spominu predvsem po tedanjem predsedniku vlade Stanetu Kavčiču, ki je bil še do pred kratkim sredstvo političnih špekulacij in ga šele Repetovo delo postavlja na pravo mesto.

V uvodnem poglavju so orisana opozicijska in alternativna gibanja v Sloveniji in Jugoslaviji od konca 2. vojne do začetka šestdesetih let, v naslednjih poglavjih pa je avtor označil posamezne prvine slovenskega »liberalizma«. V drugem je orisal politični program in pri tem poudaril, da partijski »liberalizem« ni imel ničesar skupnega s klasičnim meščanskim liberalizmom. Program je bil nacionalno obarvan, saj je zagovarjal večjo ekonomsko in državno suverenost Slovenije v Jugoslaviji, pluralizem v okviru pluralne SZDL po vzorcu OF pred Dolomitsko izjavo in večjo neodvisnost SZDL od ZK. Ekonomski koncept slovenskega »liberalizma«, opisan v tretjem poglavju, je zagovarjal usmerjenost Slovenije v tržno ekonomijo z razvijanjem bančništva, trgovine in na splošno terciarizacijo slovenske ekonomije.

V četrtem poglavju je Repe kronološko razmejil dobo »liberalizma«, zatem pa opisal posamezna obdobja. Najprej v petem poglavju čas sprostitve političnega življenja in iskanja novih političnih in gospodarskih poti, ki ga je v letih 1964–67 sprožil najožji partijski vrh, predvsem Edvard Kardelj, v šestem pa prelomno leto 1968, ko je isti vrh iz bojazni pred izgubo absolutne oblasti in pod vplivom različnih političnih dogodkov (okupacija Češkoslovaške, študentske demonstracije, kritike investicij federacije – Djerdap, demonstracije na Kosovu) že začel spreminjati poglede na politično situacijo.

Sedmo poglavje, Cestna afera v Sloveniji, obsega več kot polovico tekstualnega dela Repetove študije. Že iz tega podatka je razvidno, da gre za dogodek, ob katerem sta se dokončno ločila »liberalni« in »konservativni« del slovenske Partije in ki pomeni začetek konca nekega obdobja. Avtor je natančno opisal dogajanje julija in avgusta 1969, ko se je kljub počitniškemu času zelo razburkala slovenska politična scena. V začetku so bili slovenski politični organi dokaj enotni v kritiki ZIS-a in njegovega predsednika Mitje Ribičiča, kmalu pa so se pokazale razlike med »liberalnejšim« delom (Kavčič, del poslancev slovenske skupščine, Gospodarska zbornica) in tistimi, ki so zaostrovanju odnosov z organi federacije nasprotovali (Sergej Kraigher, France Popit). Ostrejši so bili odzivi s terena, kjer so ljudje manj razmišljali o visoki politiki in lastna stališča oblikovali bolj emotivno. Slišati je bilo »pogosto parole o samostojni Sloveniji (dosti časa smo imeli opraviti s temi cigani)«, žalitve predsednika ZIS Mitje Ribičiča, zahteve po odstopu ZIS, pojavljali so se napisi po stenah kot »Slovenija edina kolonija v Evropi« itd.

Veliko prostora je Repe namenil 16. seji izvršnega biroja predsedstva ZKJ 7. avgusta 1969 na Brionih, in razčiščevanju razmer v Sloveniji po njej. Na seji so zvezni funkcionarji (Ribičič, Kardelj, Broz) kritizirali dogodek v Sloveniji, posredno podporo pa so Slovenci dobili v vrstah »liberalcev« iz drugih republik. Obveljalo je seveda Titovo mnenje. Seja pomeni začetek diferenciacije v slovenskem političnem prostoru. Uradno linijo so v naslednjih tednih po uveljavljeni praksi prenesli prek političnih organizacij od zgoraj navzdol. Kljub nestrinjanju precejšnjega dela kadra je v mesecu dni prišlo do poenotenja stališč, kar pa dejansko pomeni prehod prek viška »liberalističnega« programa in konec Kavčičevega vzpenjanja na politični lestevici. Avtor ob cestni aferi opisuje še nekaj z njo bolj ali manj povezanih dogodkov. To je bil obisk Cirila Žebota v Sloveniji, vprašanje slovenske Teritorialne obrambe in tajnih fondov za nabavo orožja ter t.i. akcija Vrh. Šlo je za preiskave Službe državne varnosti Srbije o slovenskih voditeljih in »oboroževanju Slovenije zaradi osamosvojitve v določenem trenutku«.

Konec obdobja »liberalizma« in glavni konflikti so opisani v osmem poglavju. Pri vzgoji in izobraževanju sta najznačilnejša primera odhod dr. Franca Pedička z mesta direktorja Pedagoškega inštituta in izključitev štirih profesorjev iz pedagoškega procesa na FSPN, na političnem področju pa obračun z mestnim komitejem ZKS v Ljubljani pod vodstvom Frančka Mirtiča in akcija 25 poslancev. Sklep o dokončnem obračunu z »liberalci« je bil sprejet na 136. seji sekretariata CK ZKS, 28. in 29. oktobra 1972. Najostrejšje kritike so letele na predsednika izvršnega sveta Staneta Kavčiča ter predsednike sindikatov (Toneta Kropuška), Gospodarske zbornice (Leopolda Kreseta) in mladinske organizacije (Živka Pregla). Kritikom so sledili posamezni odstopi, najpomembnejši je bil seveda Kavčičev.

V zadnjem, devetem poglavju je Repe primerjal slovensko in sočasno politično dogajanje v drugih jugoslovanskih republikah. Bistvena sta srbski »liberalizem« in hrvaški maspok, manjšega pomena pa dogajanje v Makedoniji ter Bosni in Hercegovini.

Božo Repe nas je obogatil z dragocenim prispevkom k spoznavanju naše lastne, ne tako davne preteklosti. Gre za prvenec v opisovanju šestdesetih let s historiografijo lastnim pristopom, saj so dosedanjí orisi tega obdobja, razen redkih ožjih tem, rezultat publicističnih raziskav. Knjiga je dokaj aktualna, saj lahko bralec spremlja razvoj dogodkov in njihovih akterjev, ki so, vsaj nekateri, močno vplivali na politične spremembe v zadnjih letih. Pri tem pa se bralec večkrat nehotе vpraša, ali so stvari sploh lahko tekle drugače kot so, saj so jih vodilni slovenski politiki napovedovali že pred desetletji. Naj naštejem le nekatere deloma uresničene vizije slovenskih politikov. Kardelj je napovedal, da obstajajo v ZKJ tri politične orientacije (nerazviti pričakujejo od zveze pomoč in so za centralizacijo – BiH, Črna Gora, Makedonija; razviti hočejo večjo samostojnost – Hrvaška in Slovenija; hegemonistična – Srbija) in da ima po odhodu vodilne politične generacije največ možnosti tretja. Delno so se uresničile tudi besede Vinka Hafnerja, da poleg politične pluralizacije »imamo res samo še eno težko alternativo, to je vojno-politično diktaturo, o kateri že danes nekateri razmišljajo, da bi bila morda kar pametna solucija.« Kot da opisuje današnje stanje, se berejo tudi misli Milana Kučana, da »so slovenski časopisi najmanj od jugoslovanskih vpreženi v voz politike. Samo poglejte pisanje hrvaških časopisov, to je tako, kot bi poslušal razpravo na sekretariatu ZK, ... na CK in izvršnem svetu. To je ista politika, za njo stojijo isti ljudje, samo da so podpisani drugi.«

Velika vrednost dela je natančna analiza političnega življenja v enostrankarskem sistemu, ko pravnost izgubi svojo vlogo, primarna pa postane pripadnost vladajoči politični grupaciji. Lógiko razreševanja problemov, po kateri je posameznik najprej komunist, nato šele vse ostalo (strokovnjak, poslanec, novinar itd.), je Repe nazorno prikazal na primerih, ko so odpovedali principi pravne države. Mojca Drčar Murko je tako pri razmišljanjih o ZK kot vodilni idejni sili poudarila, da pri tem obstaja razlika med teorijo in

prakso. Milan Kučan pa je (političnim) kritikam slovenskih organov, da so ravnali nedemokratsko, odgovarjal, da so bili upoštevani vsi zakonski predpisi in pravne poti in se vprašal, »kaj je potem v Jugoslaviji še demokratsko in sprejemljivo, če niso bile demokratske te metode, ki smo jih ubrali.«

Avtor se ni zadovoljil le s kronološkim navajanjem dogodkov, temveč je pokukal tudi v odnose med politiki in analiziral razlike v njihovih idejnih pogledih. Te so bile med »kavčičevci« in »popitovci« jasno razvidne. Da so se v isti stranki našli ljudje tako različnih pogledov, je ena od značilnih deformacij enostranskega sistema. Repetitive ocene so kritični pogledi zgodovinarja, ne pa manipuliranje s papirji, bolj svojstveno politiki. Zato tudi sam ob mislih, kako bi stvari lahko potekale drugače, zaključuje delo s trditvijo, da »tovrstne hipoteze že niso več stvar zgodovinske obravnave.«

Ob koncu še nekaj besed o založniku. Revija Borec je kljub večletnemu slabemu finančnemu stanju (in pomislekom o smotrnosti izhajanja) spravila pod streho še en letnik, za kar gre zaslugo pripisati celotnemu uredništvu, še posebej pa glavni urednici Mileni Štrajnar. V zadnjih letnikih so bili v Borcu objavljeni številni odlični prispevki o naši polpretekli dobi, ki so revijo postavili na pomembno mesto med humanistično in družboslovno periodiko. Še veliko zanimivega branja se nahaja v predalih urednice Borca. Velika škoda bi bila, če bi zaradi finančnih vzrokov njegovi zvesti bralci ostali prikrajšani za zanimivo branje.

Aleš Gabrič

Storia e Dossier. 7/1992, št. 58, str. 6–23 in št. 65, str. 67–97.

Pri poročanju in obravnavi vojne na območju nekdanje Jugoslavije je bilo v italijanskih občilih opaziti nemalokrat veliko zmedo. Izkazalo se je, da preteklost jugoslovanskih narodov dela številnim italijanskim novinarjem hude preglavice in da je poznavanje zgodovinskih dogajanj na Balkanu tudi med uglednimi italijanskimi intelektualci dokaj površno. Nepoznavanje preteklosti sprtih (oziroma vojskujočih se) strani je privedlo namreč do poenostavljenega in občasno tudi napačnega tolmačenja dogajanj na ozemlju bivše Jugoslavije. V zadnjem letu so sicer italijanske založbe izdale večje število knjig, ki obravnavajo vojno v Jugoslaviji. Toda avtorji teh del so večinoma novinarji, ki jih zanimajo trenutne razmere v republikah nekdanje Jugoslavije in se kvečjemu ukvarjajo z bližnjo preteklostjo te države. Poleg tega je bilo doslej v italijanščini napisano ali prevedeno skromno število publikacij, ki bi strokovno pristopile k poznavanju jugoslovanske preteklosti.

Prav zaradi te vrzeli gre omeniti pobudo italijanskega mesečnika *Storia e Dossier*, ki je lani posvetil dve prilogi zgodovini Jugoslavije in jugoslovanskega območja nasploh. Mesečnik, ki redno izhaja že sedmo leto, opravlja pomembno vlogo pri posredovanju zgodovinskega znanja in tematik med širšo italijansko javnostjo. Uredništvo revije si prizadeva, da bi tudi nestrokovnega bralca seznanilo z raziskovalnimi tematikami in dogajanjem sodobnega italijanskega in svetovnega zgodovinskega znanstva. Znanstveni odbor, ki ga sestavljajo ugledni zgodovinarji kot Jacques Le Goff, Enzo Collotti, Jacques Revel, Rosario Villari, si je vse od začetka izhajanja revije zadal med drugim nalogo, da posreduje koncept »globalne zgodovine« tudi med tiste, ki se z zgodovinsko snovjo nepoklicno ukvarjajo.

Obe prilogi, ki sta bili posvečeni zgodovini jugoslovanskega območja, je uredila tržaška zgodovinarica Marina Rossi. V januarski številki sta pod skupnim naslovom *Finis Jugoslaviae* izšla članka Jožeta Pirjevca in Tatjane Križman Malev, ki italijanskega bralca seznanjata s politično in kulturno preteklostjo jugoslovanskega območja. Septemberska številka *Storia e Dossier* dopolnjuje prvi pregled jugoslovanske zgodovine z dodatnimi razpravami, ki na sintetičen način prikažejo italijanskemu bralcu najpomembnejša dogajanja v antični, srednjeveški in novoveški zgodovini Balkana.

Sergio Rinaldi Tufi obravnava prisotnost različnih civilizacij v antiki in ugotavlja, da je Balkan že dve tisočletji pred našim štetjem bil stičišče različnih kultur in ljudstev. Prispevek slovenskega akademika Boga Grafenauerja je posvečen naselitvi Slovanov na Balkanu, njihovim prvim državnim tvorbam in procesu pokristijanjevanja, ki sta ga vodila na eni strani Rim, na drugi pa Bizanc. Peter Vodopivec se je v svojem prispevku zaustavil v času, ko je prišlo do razpada srbske države in je nastopilo razdobje turške prevlade nad srbskim in bosanskim prebivalstvom. Medtem ko je Evropa po odkritju Amerike širila svoja obzorja in ozemlja preko Oceana, je izgubila svoj vpliv na Balkanu. Ljudstva na Balkanu so odtlej živela na obmejnem področju, ki ni pripadalo povsem niti zahodno-krščanskemu svetu niti turški, muslimanski državi, kar je po Vodopivčevem mnenju goloboko zapečatilo nadaljna zgodovinska dogajanja na tem območju. Jože Pirjavec piše o posledicah turških vodorov na Slovenskem in obravnava slovenske kmečke upore kot pomembne mejnike na prehodu iz fevdalnega v moderni svet.

Omenjeni članki ponujajo nazoren vpogled v preteklost jugoslovanskega območja, obenem pa prispevajo k osvetljevanju sodobnih dogajanj. Prilogi, ki ju objavlja revija *Storia e Dossier*, dokazujeta italijanskemu bralcu, da ni preteklost jugoslovanskih narodov nekaj povsem nerazumljivega in oddaljenega od zahodnoevropske preteklosti.

Marta Verginella

OBVESTILA

OBVESTILA O IZHAJANJU ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

1. V letu 1992 nam je tretjič zapored uspelo, da smo letnik z natisom 4. zvezka uspeli zaključiti še pred novoletnimi prazniki. Natančno 600 strani 46. letnika je sicer resda 108 strani manj od predhodnega letnika, a bralci so zaradi varčnejšega (in hkrati jasnejšega) ofset tiska na manj straneh prejeli celo nekaj več branja: leta 1991 – 105 avtorskih pol in lani – 108,5 avtorskih pol. Spet smo izdali dva ponatisa: ZČ 21/1967 in 14/1960 (slednjega res že spomladi 1993, a z denarjem letnika 1992). Izšel ni noben nov zvezek Zbirke ZČ.

Finančno poslovanje ZČ je izgledalo takole:

Dohodki	Letnik 1991		Letnik 1992	
	SIT	%	SIT	%
Dotacija Ministrstva za znanost in tehnologijo	1.048.113	52,0	2.857.920	53,4
Dotacija Ministrstva za kulturo	264.000	13,1	616.000	11,5
Dotacija Ministrstva za šolstvo in šport	250.000	12,4	400.800	7,5
Dotacije drugih sofinancerjev	170.350	8,5	509.780	9,5
Naročnina	188.305	9,3	709.313	13,2
Prodaja tekočih števil ter starejših letnikov ZČ	17.704	0,9	87.576	1,6
Prodaja knjig Zbirke ZČ	50.320	2,5	95.429	1,8
Obresti in oglasi	25.200	1,3	79.063	1,5
Skupaj	2.013.992	100,0	5.355.881	100,0

Izdatki	Letnik 1991		Letnik 1992	
	SIT	%	SIT	%
Tiskarski stroški rednih števil	949.442	49,1	2.341.765	46,0
Tiskarski stroški ponatisov	85.000	4,4	618.901	12,2
Tiskarski stroški Zbirke ZČ	66.810	3,4	0	0,0
Avtorski honorarji	569.657	29,4	1.534.420	30,1
Uredniški honorarji	65.500	3,4	161.900	3,2
Stroški uredništva in uprave	198.702	10,3	433.163	8,5
Skupaj	1.935.111	100,0	5.090.149	100,0
Razlika	+78.881		+265.732	

Zaradi še vedno nenormalno visoke inflacije v preteklem letu so bolj od primerjave absolutnih zneskov zanimivi strukturni odstotki. Pri dohodkih je razvidno, da smo precejšnje ponovno znižanje subvencije Ministrstva za šolstvo in šport nadoknadili predvsem s povečanjem deleža od naročnine. Ta je še vedno skorajda simbolična in do zdaj tudi plačana še ni bila vsa, tako da prikazani presežek šele pričakujemo, ko bodo zamudniki poravnali svoj dolg za letnik 1992. Naklado smo povišali na povprečno 2.028 izvodov. Z avtorskimi honorarji smo lovili spodnje predpisane višine. Z zadnjim zvezkom letnika smo dosegli 23.000 SIT (bruto) na avtorsko polo, kar je v še dokaj splošno uveljavljeni valuti – nemških markah – pomenilo že 368 DEM, medtem ko smo pri prvem zvezku ostali pri sramotnih 200 DEM.

2. Zahvaljujemo se tistim članom-naročnikom, ki so že pohiteli s plačilom letošnje naročnine na ZČ (ki seveda vključuje tudi članarino za krajevno zgodovinsko društvo in za zvezo, kar boste ob koncu leta ponovno lahko uveljavljali kot davčno olajšavo). Iz impresuma ste lahko razbrali, da smo za letnik 47/1993 določili naslednje cene: člani zgodovinskih in muzejskih društev **1.600 SIT**, člani upokojenci **1.200 SIT**, študentje in dijaki **800 SIT** ter nečlani in domače ustanove **2.200 SIT**.

3. Z nedavno izdanim ponatisom Zgodovinskega časopisa 14/1960 (že 28. v vrsti reprintov!) in s pripravljanjem ponatisom zvezka 3–4 letnika 22/1968 se bomo povsem približali cilju, ki smo si ga v uredništvu in upravi ZČ zastavili pred dobrimi šestnajstimi leti – s postopnimi ponatisi omogočiti novim naročnikom doma in v tujini možnost nakupa celotne serije ZČ. In zvezek, ki ga imate v rokah, je že **devetdeseti!**

4. Za drugi letošnji zvezek sta prva rokopisa v tiskarni Vide Staretove razprava o stanovanjski jami z Otoka pri Dobravi ter slovenjgraški referat Boga Grafenauerja o oblikovanju severne slovenske narodnostne meje in njenih današnjih vprašanjih.

Janez Stergar

V knigarni Cankarjeve založbe v Ljubljani na Kongresnem trgu 8 (stavba Slovenske maticе) lahko naročite oziroma kupite naslednje publikacije **Zgodovinskega inštituta Milka Kosa, drugih institutov Znanstveno-raziskovalnega centra SAZU in Slovenske akademije znanosti in umetnosti**.

- Družbena in kulturna podoba slovenske reformacije (Zbornik razprav). 1986.
- Gestrin F., Grafenauer B., Pleterski J., Slovenski upor 1941. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneh 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani. 1991.
- Zadnikar M., Romanska Stična. 1957. (Razprave IV/4).
- Blaznik P., Zemljiško gospostvo v območju freisinške dolenske posesti. 1958. (Razprave IV/6).
- Razprave V., Hauptmannov zbornik. 1966.
- Grafenauer B., Ob osemdesetletnici Ljudmila Hauptmanna. Bibliografski pregled dela Ljudmila Hauptmanna. 1966. (Razprave V/1).
- Klaič N., Marginalia uz problem doseljenja Hrvata. 1966. (Razprave V/2).
- Miklavčič M., Premik kranjske meje ob spodnji Krki v 12. stoletju. 1966. (Razprave V/7).
- Vilfan S., Koseščina v Logu in vprašanje kosezov v vzhodni okolici Ljubljane. 1966. (Razprave V/10).
- Gestrin F., Piranska komenda v 14. stoletju. 1966. (Razprave V/12).
- Žontar J., Kranjski deželni vicedom. 1966. (Razprave V/14).
- Blaznik P., Spremembe v pravnem položaju loškega teritorialnega gospostva v 16. stoletju. 1966. (Razprave V/15).
- Pivec-Stele M., Biblioteka kmetijske družbe za Kranjsko (Slovenijo) 1820–1945. 1966. (Razprave V/18).
- Turk E., Značilnosti preporodovskega gibanja na Slovenskem v zadnjih dveh letih pred prvo svetovno vojno. 1966. (Razprave V/19).
- Zelko I., Gospodarska in družbena struktura turniške pražupnije po l. 1381. 1972. (Razprave VII/5).
- Čurkina I. V., Matija Majar-Ziljski. 1974. (Razprave VIII/2).
- Hoefler J., Slovenska cerkvena pesem v 18. stoletju. 1975. (Razprave IX/2).
- Valenčič V., Žitna trgovina na Kranjskem in ljubljanske žitne cene od srede 17. stoletja do prve svetovne vojne. 1977. (Razprave X/4).
- Razprave XV. 1986: Cevc E., Predromanski relief v Hodišah na Koroškem. Cevc E., Kipar Leonhard Kern in njegovo delo na Slovenskem v letih 1612–1613. Prelovšek D., Ljubljanski baročni arhitekt Candido Zulliani in njegov čas. Lavrič A., Pogodba z mojstrom Jurkom iz Loke za zidavo prezbitenja in zvonika v Crngrobu.
- Žontar J., Svilogojstvo in svilarstvo na Slovenskem od 16. do 20. stoletja. 1957. (Dela 11).
- Gestrin F., Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja. 1965. (Dela 15).
- Žontar J., Obveščevalna služba in diplomacija avstrijskih Habsburžanov v boju proti Turkom v 16. stoletju. 1973. (Dela 18).
- Lukovič P., Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni in do bosansko-hercegovskega vprašanja v letih 1875–1878. 1977. (Dela 19).
- Gestrin F., Pomorstvo srednjeveškega Pirana. 1978. (Dela 21).
- Mihelič D., Neagrarno gospodarstvo Pirana od 1280 do 1340. 1085. (Dela 27).
- Lavrič A., Vloga ljubljanskega škofa Tomaža Hrena v slovenski likovni umetnosti. 1. knjiga. 1988. (Dela 32/I).
- Kos M., Urbarji Slovenskega Primorja. II. del. 1954. (Viri za zgodovino Slovencev 5).
- Gestrin F., Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem. 1972. (Viri za zgodovino Slovencev 5).
- Hoefler J., Trije popisi cerkva in kapel na Kranjskem in slovenskem Štajerskem s konca 16. stoletja. 1982. (Viri za zgodovino Slovencev 6).
- Mihelič D., Najstarejša piranska notarska knjiga (1281–1287/89). 1984. (Viri za zgodovino Slovencev 7).
- Vilfan S., Otorepec B., Valenčič V., Ljubljanski trgovski knjigi iz prve polovice 16. stoletja. 1986. (Viri za zgodovino Slovencev 8).
- Pahor M., Šumrada J., Statut piranskega komuna. 2. knjiga. 1987. (Viri za zgodovino Slovencev 10/2).
- Gestrin F., Mihelič D., Tržaški pomorski promet 1759/1760. 1990. (Viri za zgodovino Slovencev 12).
- Kos D., Urbarji za Belo krajino in Žumberk (15.–18. stoletje). I. 1991. (Viri za zgodovino Slovencev 13/I).
- Kos D., Urbarji za Belo krajino in Žumberk (15.–18. stoletje). II. 1991. (Viri za zgodovino Slovencev 13/II).

NARODNI MUZEJ, Ljubljana, Prešernova 20, tel.: (061) 218-876

Narodni muzej izdaja knjige s področja arheologije, zgodovine, umetnostne zgodovine in muzeologije.

V seriji **Katalogi in monografije** so obdelana posamezna slovenska arheološka najdišča. Obsežne razprave, prav tako podkrepljene z gradivom so objavljene v **Situli**. V tej seriji so izšli doslej tudi štirje zborniki (št. 13, 14/15 in 20/26). Revija **Argo** nadaljuje tradicijo publikacije izpred 1. svetovne vojne. Namenjena je predvsem popularizaciji muzeologije, spremlja novosti na tem področju v Sloveniji in izven nje. Je tudi osrednje glasilo muzealcev Slovenije, njen soizdajatelj je Društvo.

Ob posameznih tematskih razstavah so bili objavljeni katalogi, v katerih so tudi tehtne razprave znanih slovenskih zgodovinarjev. Iz bogatega izbora tudi tehtne razprave znanih slovenskih zgodovinarjev. Iz bogatega izbora del vam predstavljamo predvsem novejša in tista z zgodovinsko tematiko.

Situla: razprave Narodnega muzeja

2. Z. Vinski, Arheološki spomeniki velike seobe naroda u Srijemu, Ljubljana 1957
10. I. Pirkovič, Crucium: rimska poštna postaja med Emono in Neviodunumom, Ljubljana 1968
13. Kmečki punti na Slovenskem, razprave in katalog dokumentov, 1973
- 14./15. Opuscula Iosepho Kastelic sexagenario dicata, 1974
16. M. Slabe, Dravlje: grobišče iz časov preseljevanja ljudstev, 1975
17. D. Svoljšak – T. Knific, Vipavska dolina: zgodnjesrednjeveška najdišča, 1976
18. P. Kos, Keltski novci Slovenije, 1977
19. A. in J. Šašel, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX let MCMLXX repertae et editae sunt, 1978
- 20./21. Zbornik posvečen Stanetu Gabrovcu ob šestdesetletnici, 1980
- 22/1–2. D. Breščak – L. Plesničar, Antične bronaste posode Slovenije, 1982
23. A. Jeločnik – P. Kos, Zakladna najdba Čentur – C: folisi Maksencija in tetrahije, 1993
25. A. in J. Šašel, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt, 1986
26. Studia numismatica Labacensia Alexandro Jeločnik oblata, 1988
27. M. Zvanut, Knjige iz 16. stoletja v knjižnici Narodnega muzeja, 1988
28. P. Kos – A. Šemrov, Rimski republikanski novci, 1990
29. P. Kos, Ig: najdba antoninijanov tretjega stoletja, 1991

Katalogi in monografije

9. J. Klemenc – V. Kolšek – P. Petru, Antične grobnice v Šempetru, 1972
10. V. Stare, Prazgodovina Šmarjete, 1973
11. M. Urleb, Križna gora pri Ložu, 1974
13. I. Mikl Curk, Poetovio I, 1976
14. V. Kolšek, Vzhodni del antične nekropole v Šempetru, 1977
15. S. Petru – P. Petru, Neviodunum: Drnovo pri Krškem, 1978
16. J. Dular, Podzemelj: katalog najdb, 1978
17. M. Guštin, Notranjska: k začetkom železne dobe na severnem Jadranu, 1979
18. V. Stare, Kranj: nekropola iz časa preseljevanja ljudstev, 1980
19. L. Bolta, Rifnik pri Šentjurju: poznoantična naselbina in grobišče, 1981
20. Z. Kujundžić, Poetovijske nekropole, 1982
21. L. Plesničar-Gec in sodelavci, Starokrščanski center v Emoni, 1983
22. S. Gabrovec – D. Svoljšak, Most na Soči: zgodovina raziskovanj in topografija, 1983
23. B. Teržan – F. Lo Sciaivo – N. Trampuž Orel, Most na Soči II: Szombathyjeva izkopavanja, 1985
24. M. Sagadin, Kranj križišče Iskra: nekropola iz časa preseljevanja ljudstev in staroslovanskega obdobja, 1988
25. B. Teržan, Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem, 1990
26. A. Dular, Prazgodovinska grobišča v okolici Vinjega vrha nad Belo cerkvijo, 1991
27. M. Guštin, Posočje: Posočje in der Jüngern Eisenzeit, 1991

Argo

20–21. številka je posvečena stoletnici Pokrajinskega muzeja v Celju (1982–1982); 22. številka je posvečena 70-letnici delovanja Pokrajinskega muzeja v Kopru (1911–1933); 23–24/1984–1985; 25/1986; 26/1987; 27/1988; 28/1989, 29–30/1990; 31–32/1991

Razstavni katalogi

V. Šribar – V. Stare, Karantansko-ketlaški kulturni krog, 1974

Promet na Slovenskem, 17.–19. stoletja, 1975

Slovenci v predmarčni dobi in revoluciji 1848, 1978

V. Šribar – V. Stare, Srednjeveško naselje Otok pri Dobravi, 1981

M. Žargi, Kositer na Slovenskem: obrt in izdelki, 1981

H. Štular, Tapiserija v Sloveniji, 1982

Secesija na Slovenskem, uporabna umetnost, umetna obrt in njej sorodni pojavi v obrtni in industrijski proizvodnji, 1984

V. Bučič, Meščanska skrinja v Sloveniji, 1984

M. Žvanut, Slovenci v 16. stoletju I-II, 1986

P. Kos, Denarništvo v antiki na Slovenskem, 1990

V. Bučič, Ure skozi stoletja, 1990

T. Knific – M. Sagadin: Pismo brez pisave: arheologija o prvih stoletjih krščanstva na Slovenskem, 1991

Gradovi minevajo, fabrike nastajajo: industrijsko oblikovanje v 19. stoletju na Slovenskem, 1991

SLOVENSKA MATICA, SI-61000 Ljubljana, Kongresni trg 8,
tel.: (061) 214-190

Božo Otorepec

SREDNJEVEŠKI PEČATI IN GRBI MEST IN TRGOV NA SLOVENSKEM

S kritično študijo o srednjeveških grbih in pečatih naših starejših urbanih naselij smo dobili delo, ki smo ga zelo pogrešali, toda to dokaj obsežno delo prinaša v resnici več, kot obljublja naslovni okvir. Avtor je zbral domala vse dostopne arhivsko izpričane podatke o starejši zgodovini naših mest in trgov, ne samo tistih v današnjih političnih mejah Slovenije, marveč celotnega slovenskega etničnega ozemlja. Pri tem je kritično ovrednotil in mnogokrat tudi korigiral ali vsaj izpolnil dosedanja zgodovinska spoznanja.

Otorepčeva študija je znanstveno pomembno delo, rezultat dolgotrajnega in zavzetega študija. S svojo akribijo in razgledanostjo presega marsikatero podobno tuje delo, pri nas pa je popolnoma pionirskega značaja. Lahko rečemo, da je to ena najpomembnejših edicij, kar smo jih za starejši čas naše zgodovine doživeli v zadnjih desetletjih. Delo spremljajo tudi reprodukcije ohranjenih pečatov.

Po dogovoru med Slovensko matico in Zvezo zgodovinskih društev Slovenije imajo člani zgodovinskih in muzejskih društev možnost kupovati knjige SM **po posebnih članskih cenah**, ki sicer veljajo samo za člane Matice.

SLOVENSKA MATICA, SI-61000 Ljubljana, Kongresni trg 8, (061) 214-190

med drugimi svojimi publikacijami zalaga in članom Zveze zgodovinskih društev Slovenije nudi po svojih članskih cenah tudi:

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 1/1971 – 1015 SIT

Iz vsebine: Z. Bufon – Naravoslovje v slovenskem narodnem prebujanju, L. Čermelj – Fizik Nace Klemenčič (1853–1901), V. Murko – Staro in novo o življenju in delu Josipa Resslera, F. Minašnik – Ptujске lekarne, lekarnarji in njihove hiše, A. Stefančič – Kratek pregled zdravstvenega nadzora živil nekoč in danes s posebnim poudarkom na Sloveniji

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 2/1974 – 1015 SIT

Iz vsebine: V. Murko – Starejši slovenski znanstveniki in njihova vloga v evropski kulturni zgodovini – astronomi, M. Matičetov – Zvezdna imena in izročila o zvezdah med Slovenci, F. Adamič – Naš prispevek k razvoju genetike in žlahtnjenja rastlin, Z. Bufon – Naravoslovje v slovenskem narodnem prebujanju II

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 3/1975 – 1015 SIT

Iz vsebine: D. Mušič, J. Batis – Življenje in delo J. M. Žagarja (Sagarja), P. Borisov – Sto dvajset let od ustanovitve naravnega zdravilnega zavoda na Bledu, V. Zavrnik – Mariborski tekst napotkov mojstra Albranta za zdravljenje konj

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 4/1979 – 1015 SIT

Iz vsebine: J. Pučnik – Razvoj vremenoslovja na Slovenskem, Z. Bufon – Ivan Žiga Popovič kot naravoslovec in rodoljub, K. Bajc – Ivan Žiga Popovič predhodnik oceanografije, F. Sevnik – Žagarstvo na Slovenskem, J. Maček – Izbruh in širjenje krompirjeve plesni na Kranjskem v 19. stoletju, F. Adamič – Stoletnica rojstva profesorja dr. Frana Jesenka

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 5–6/1981 – 1076 SIT

Iz vsebine: F. Habe, A. Kranjc – Delež Slovencev v speleologiji, E. Pertl – Prvi slovenski zdravnik v Mariboru, F. Adamič – Razvoj agrotehničnih znanosti na Slovenskem, S. Turk – Masivne in lesene konstrukcije na Slovenskem, S. Turk – Mihael Strukel (Štrukelj) prvi redni univ. profesor med slovenskimi gradbeniki

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 7/1983 – 1076 SIT

Bleiweisov zbornik s prispevki B. Grafenauerja, V. Melika, P. Vodopivca, F. Rozmana, F. Adamiča, S. Bavdka, M. Dolenca, J. Batisa, P. Borisova, B. Štiha, M. Orožen, D. Moravca, S. Grande, V. Gjurina, Š. Barbariča in M. Kambiča

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 8/1985 – 1076 SIT

Iz vsebine: A. Ramovš, V. Kochanovsky-Devidé – Marko Vincenc Lipold (1816–1883), prvi slovenski geolog, J. Strnad – Kako je Jožef Stefan odkril zakon o sevanju, V. Murko – Resslerovi načrti za izkoriščanje vetrne energije, A. Hribovšek, E. Petrl – Dr. Štefan Kočevar, delavec za slovensko narodno in zdravstveno ledino, A. Poznik – Osnovne Paracelsusove teze in njegovo bivanje v Ptuj, J. Zadravec – Fragmenti iz ljudske medicine v severovzhodni Sloveniji

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 9/1987 – 1181 SIT

Iz vsebine: S. Sitar – Rusjanov poskus letalske industrije, T. Kurent – Merski sistem v arhitekturi na Slovenskem, E. Faninger – Izvor rodovine Zois in njeni najpomembnejši predstavniki na Slovenskem, J. Jurca – Poročilo dr. Marka Gerbca o goveji kugi na Kranjskem

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 10/1989 – 1312 SIT

Iz vsebine: J. Strnad – Ernst Mach kot fizik, V. Ribarič – Albin Belar (1864–1939) in začetki slovenske seizmologije, P. Svetik – Oris razvoja geodezije na Slovenskem, L. Bezljaj-Krevel, Pregled zgodovine razvoja poštne službe na slovenskem ozemlju

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 11/1991 – 2143 SIT

P. Borisov, A. Dolenc – Razvoj sodnomoedicinskega izvedenstva v Evropi, F. Adamič – Razvoj agrotehniških znanosti na Slovenskem, B. Ozvald – Ljubljancan baron Anton Codelli – eden najplodovitejših izumiteljev na Slovenskem, S. Sitar – Slovensko letalsko pionirstvo, J. J. Ferber – Opis živosrebrnega rudnika v Idriji na Srednjem Kranjskem

UDK 347.455/456 (497.12 "13/14" VALENCIČ Vlado, dr., znanstveni sodelavec v pokloju, SI-61000 Ljubljana, Tabor 10 Iz kreditnega gospodarstva ob koncu srednjega veka Zgodovinski časopis, Ljubljana, 47/1993, št. 1, s. 5–24, 108 cit. Sn. (De., Sn., En.) Razprava obravnava posojilno poslovanje v 14. in 15. stoletju na osnovi približno 200 objavljenih posojilnih listin, ki se nanašajo na Kranjsko in Spodnje Štajersko. Prikazuje strukturo posojilnega denarja (Zidje, kristijani) in njihovih dolžnikov ter pogoje posojilnih poslov kot: vrste denarja, vrščinski roki, obrestovanje, zavarovanje posojil s poroštvom, zastavo nepremičnin, premičnin in pravic do raznih dohodkov. Dotika se tudi vprašanja odplačevanja in izterjavanja ter cesij posojil. Avtorski izvleček	UDK 264-055:322.012.328 KOS Dušan, dipl. zgodovinar, raziskovalni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, SI-61000 Ljubljana, Novi trg 5 Plemiška darovanja cerkvenim ustanovam (s posebnim ozirom na 14. stoletje) Zgodovinski časopis, Ljubljana, 47/1993, št. 1, s. 25–52, 146 + 3 cit. Sn. (De., Sn., En.) Avtor analizira laike, predvsem plemiške daritve Cerkev za blagor donatorjeve duše v obdobju 1280–1409. Na osnovi skoraj 500 listin za kranjske in spodnjestajerske cerkvene ustanove razčleni zvrsti in oži motiv darovanj. Posebno pozornost posveča problematiki izbora in rangiranja ustanov, socialnih pogojev pri obsegu in izbiri darovanja. Na podlagi pogostosti in obsega darov poskuša določiti socialni status plemstva na obravnavanem področju. Posebno pozornost posveča pravnim načinom darovanja, zemljiškoposrednim transakcijam, kapitalizaciji, razmerju fevdov in alodov med darovi itd. Avtorski izvleček
UDK 929.3 (436.4=863) "15" HOZJAN Andrej, mag., asistent, Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta, SI-62000 Maribor, Korška 160 Slovenijgraški meščani 16. stoletja v knjigah izdatkov Štajerske Zgodovinski časopis, Ljubljana, 47/1993, št. 1, s. 53–56, 3 cit. Sn. (De., Sn., En.) Avtor predstavlja zanimiv in obsežen vir za zgodovino slovenskoštajerskih mest 16. stoletja – izdatkovne knjige dežele Štajerske. Podrobneje se ustri ob zapisih slovenijgraških meščanov in drugega v zvezi z mestom Slovenj Gradec. Avtorski izvleček	UDK 930.85 (430:497.12) "18/19" GRDINA Igor, mag., asistent, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12 Doživljanje Nemcev in nemške kulture pri slovenskih razumnikih od prosvetljenstva do moderne Zgodovinski časopis, Ljubljana, 47/1993, št. 1, s. 57–67, 23 cit. Sn. (De., Sn., En.) Razprava opazuje pogled slovenskega inteligenta na Nemce in nemško kulturo, kakor se kaže skozi vrhunsko slovensko literaturo od razsvetljenstva do okoli leta 1900. Ugotavlja razvoj od kooperacije (razumevanje nemške kulture kot druge slovenskega razumnika) do popolne ločitve in celo sovražnosti do vsega nemškega kot posledice nemškonacionalističnega pritiska na Slovence. Avtorski izvleček

UDC 264.055:322.012.328 KOS Dušan, B. Hist., Researcher, Historical Institute of Milko Kos, Scientific-Research Centre at the Slovene Academy of Sciences and Arts, SI-61000 Ljubljana, Novi trg 5 Donations of Aristocracy to Ecclesiastic Institutions (with Special Emphasis on the 14th Century) Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 47/1993, No. 1, pp. 25–52, 146 + 3 notes Sn. (De., Sn., En.) The author analyses donations of lay persons, especially aristocracy to the Church for the benefit of donor's soul in the period 1280–1409. On the basis of almost 500 deeds for Carniolan and Lower Styrian ecclesiastic institutions he analyses kinds and restricted motif of donations. He dedicates his special attention to the problems of choice and ranking of institutions, to social conditions at the extent and choice of a donation. On the basis of frequency and extent of a gift he tries to define the social status of aristocracy in the discussed territory. He dedicates his special attention to legal ways of donating, to land/tenures transactions, capitalizations, proportions of feudal estates and allodiums among donations etc. Author's Abstract	UDC 347.455/.456 (497.12 "13/14" VALENČIČ Vlado, Dr., Retired Scientific collaborator, SI-61000 Ljubljana, Tabor 10 Credit Economy at the End of Middle Ages Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 47/1993, No. 1, pp. 5–24, 108 notes Sn. (De., Sn., En.) On the basis of approximately 200 published loan deeds referring to Carniola and Lower Styria the author deals with loan operations in the 15th and 16th century. He describes the structure of money lenders (Jews, Christians) and their debtors, as well as conditions of loan operations as: coinage systems, terms of payment, interest, loan insurance with security, mortgage of immovables, of movable property and rights of different incomes. He touches also the question of paying by instalments and exaction, as well as loan cessions. Author's Abstract
UDC 930.85 (430.497.12) "18/19" GRDINA Igor, M.A., Assistant, University in Ljubljana, Faculty of Arts, SI-61000 Ljubljana, Askerceva 12 Viewpoints of Slovene Intellectuals Referring to Germans and German Culture from the Age of Enlightenment to the Modern Age Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 47/1993, No. 1, p.p. 57–67, 23 notes Sn. (De., Sn., En.) In his treatise the author analyses the viewpoints of a Slovene intellectual referring to Germans and German culture, as reflecting through the best Slovene literature from the Age of Enlightenment until approximately 1900. He states the development from cooperation (looking upon German culture as the second culture of a Slovene intellectual) up to the state of complete separation and even hostility against everything being German as consequences of German nationalistic oppression of Slovenes. Author's Abstract	UDC 929.3 (436.4=863) "15" HOZJAN Andrej, M.A., Assistant, University in Maribor, Pedagogical Faculty, SI-62000 Maribor, Korška 160 Burghars of Slovenj Gradec in Registers of Expenses of Styria in the 16th Century Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 47/1993, No. 1, p.p. 53–56, 3 notes Sn. (De., Sn., En.) The author presents an interesting and extensive source for history of towns in Slovene Styria in the 16th century – registers of expenses of the province Styria. He deals more in detail with records of burghars of Slovenj Gradec (Windischgrätz) and other matters referring to this town. Author's Abstract

UDK 944 "1789":070 (436.4+497.12) VODOPivec Peter, dr., redni univ. profesor, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SI-61000 Ljubljana, Askerčeva 12 Leto 1789 v časnikih iz Grada in Ljubljane Zgodovinski časopis, Ljubljana, 47/1993, št. 1, s. 69–83, 57 cit. Sn. (De., Sn., En.) Primerjava pisanja <i>Grazer Zeitung</i> ter <i>Kleinmayerjeve</i> in <i>Merkove Leibacher Zeitung</i> o francoskih revolucionarnih dogodkih kaže, da je bila <i>Grazer Zeitung</i> v svojem poročanju nepristransko bolj natančna in sistematična, hkrati pa je zavzela v odnosu do dogajanja v Franciji bolj jasno in določno stališče. Čeprav je podobno kot ljubljanska lista obsojala ljudski nemir in nasilje, je krivdo za krizo med drugim pripisovala aristokraciji in visoki duhovščini, vzroke za ljudsko nezadovoljstvo pa iskala v fevdalnem sistemu in stanovski delitvi družbe. Graškemu časniku je bil vzor ustavno/parlamentarna monarhija z uravnoteženo razdelitvijo pristojnosti med kraljem in »narodnim predstavništvom«, medtem ko sta bila ljubljanska časnika zadržana in sta se plaho spogledovala z mislijo na odpravo absolutizma in monarhijo, v kateri bi si vladar delil oblast s stanovskim zastopstvom. Avtorski izvleček	UDK 873-6:929 Halley E.: 929 Valvasor J. W. CARMICHAEL Catherine D., asistentka na univerzi East London Dagenham, Essex, Velika Britanija Pismo Edmonda Halleya Valvasorju Zgodovinski časopis, Ljubljana, 47/1993, št. 1, s. 85–87, 14 cit. Sn. (En., Sn., En.) Avtorica objavlja pismo, ki ga je Edmond Halley leta 1688 pisal Janezu Vajkardu Valvasorju in je bilo prvič objavljeno v Halleyevih zbranih pismih 1932. Točen datum pisma ni znan. V. Melik
UDK 378.18 (436.4=863) "1844/1914" HEPPNER Harald, dr., docent, Institut für Geschichte, A-8010 Graz, Mozartgasse 3 Študenti iz slovenskih dežel na graški univerzi 1884–1914 Zgodovinski časopis, Ljubljana, 46/1992, št. 3 in 4 ter 47/1993, št. 1, s. 343–355 in s. 469–478 ter s. 89–93; 13, 22 in 10 cit. Sn. (De., Sn., En.) V treh člankih je avtor, v glavnem na podlagi vpisnih listin (<i>die Nationale</i>) graške univerze v letih 1884–1914, analiziral geografsko razporeditev, narodnostni in socialni izvor ter posebne značilnosti študija študentov graške univerze iz dežel Goriška-Gradišanska, Trst. Kranjska ter zdaj Sloveniji pripadajočega dela Štajerske. V. Melik	UDK 331.105.44 (497.12=30=863) ROZMAN Franc, dr., znanstveni svetnik, Institut za novejšo zgodovino, SI-61000 Ljubljana, Kongresni trg 1 Nemški in slovenski delavci v delavskem gibanju na Slovenskem Zgodovinski časopis, Ljubljana, 47/1993, št. 1, s. 95–98, 16 cit. Sn. (De., Sn., En.) Avtor na podlagi dosedanjih raziskav prikazuje medsebojne odnose med slovenskim in nemškim delavskim gibanjem, organizacijske in idejne povezave, vprašanja delavskega tiska in politične literature ter delovanje in organiziranje slovenskih delavcev zunaj slovenskega etničnega prostora. Prikaz obsega čas od začetkov delavskega gibanja konec šestdesetih let preteklega stoletja do prve svetovne vojne. Avtorski izvleček

UDC 873-6:929 Halley E.: 929 Valvasor J.W. CARMICHAEL Catherine D., Assistant at the University East London Dagenham, Essex, Great Britain Edmond Halley's Correspondence with Valvasor <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 47/1993, No. 1, p.p. 85–87, 14 notes Sn. (En., Sn., En.) The authoress has published the letter which Edmond Halley wrote to Valvasor in 1688 and was originally published by E.F. MacPike in a volume of Halley's collected letters (1932). The exact date, on which the letter was written, is not known. V. Melik	UDC 944 "1789":070 (436.4+497.12) VODOPivec Peter, Dr., Professor, University in Ljubljana, Faculty of Arts, SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12 The Year 1789 in the Newspapers of Graz and Ljubljana <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 47/1993, No. 1, pp. 69–83, 57 notes Sn. (De., Sn., En.) A comparison of articles in the <i>Grazer Zeitung</i> and <i>Laibacher Zeitung</i> of Kleinmayer and of Merk on events of French revolution shows that the <i>Grazer Zeitung</i> was incomparably preciser and more systematic in its reports, at the same time taking a more explicit and definite point of view referring to events in France. Although it condemned riots and violence of the people, much like both newspapers of Ljubljana, it imputed the blame for the crisis, among others, to aristocracy and high clergy, whereas it looked for reasons of people's unsatisfaction in the feudal system and society division into states. Its ideal was constitutional/parliamentary monarchy with a more balanced division of competences between the king and »national representation«, while both newspapers of Ljubljana were reserved and only shyly »flirted« with the thought of abolishment of absolutism and establishment of a monarchy where the king would share the power with a representation of states. Author's Abstract
UDC 331.105.44 (497.12=30=863) ROZMAN Franc, Dr., Scientific Councillor, Institute for Contemporary History, SI-61000 Ljubljana, Kongresni trg 1 German and Slovene Workers in the Labour Movement in Slovenia <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 47/1993, No. 1, pp. 95–98, 16 notes Sn. (De., Sn., En.) The author deals on the basis of up to now made researches with mutual relations between the Slovene and German labour movement, organizational and idea connections, problems relating to workers' press and political literature, as well as activities and organizing of the Slovene workers outside the Slovene ethnic area. He presents the time from the beginnings of the labour movement at the end of the sixties of the past century till the First World War. Author's Abstract	UDC 378.18 (436.4=863) "1844/1914" HEPPNER Harald, Dr., Assistant Professor, Institut für Geschichte, A-8010 Graz, Mozartgasse 3 Students from Slovene Provinces at Graz University 1884–1914 <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 46/1992, No. 3 and 4 resp. 47/1993, No. 1; pp. 343–355 and 469–478, resp. pp. 89–93; 13, 22 and 10 notes Sn. (De., Sn., En.) In three articles the author analysed, mainly on the basis of questionnaires of the university in Graz (<i>die Nationale</i>) in the years 1884–1914, geographical division, national and social origin, as well as special characteristics of the study of students at the university in Graz from the provinces Gorizia-Gradisca, Trieste, Carniola and now to Slovenia appertaining part of Styria. V. Melik

UDK 329.63 (497.12) "1917/1918" STAVBAR Vlasia, bibliotekarka, Univerzitetna knjižnica Maribor, SI-62000 Maribor, Gospejna 10 Izjave v podporo majniške deklaracije (3. del) Zgodovinski časopis, Ljubljana, 47/1993, št. 1, s. 99–106, 170 cit. Sn. (De., Sn., En.) Avtorica je pregledala fond Acta declarationi faventia v Pokrajinskem arhivu v Mariboru, ki vsebuje izjave v podporo majniške deklaraciji leta 1917 iz več kot 900 krajev in skoraj 152.000 podpisov. Posebna pozornost je namenjena tekstem izjav, ki se med seboj v podrobnostih marsikje precej razlikujejo in v pretežni meri še vztrajajo pri habsburškem okviru bodoče jugoslovanske države. Avtorski izvleček	UDK 329.314 (453.3=863) "1918/1940" KACIN-WOHINZ Milica, dr., znanstvena svetnica, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-61000 Ljubljana, Kongresni trg 1 Primeri krščanski sociatci med vojnama Zgodovinski časopis, Ljubljana, 47/1993, št. 1, s. 107–115, 19 cit. Sn. (It., Sn., En.) Avtorica prikazuje razvoj in delovanje slovenske krščanske socialne stranke v Julijski krajini pod fašistično Italijo. Do razpusta institucij slovenske in hrvaške narodne manjšine, 1927–1930, deluje legalno z društvi, tiskom, gospodarskimi ustanovami, proti fašističnemu raznarodovanju pa predvsem v italijanskem parlamentu s taktiko lojalnosti. V tridesetih letih umakne gojenje slovenskega jezika, kulture, tradicij in narodne zavesti prebivalstva v cerkve; slovenski duhovnik postane nosilec odpora italijanski asimilaciji in fašizaciji. Tedaj je struja razcepljena v desno, katoliško skupino ki se naslanja na Vatikan, in levo, ki postane med vojno »sredinska«, ker ne nasprotuje komunistični osvobodilni fronti. Avtorski izvleček
UDK 929 Pieterski J. GRAFENAUER Bogo, akad., dr., redni univ. prof. v pok., SI-61000 Ljubljana, Murnikova 18 Janko Pieterski-seдемdesetletnik Zgodovinski časopis, Ljubljana, 47/1993, št. 1, s. 131–133 Sn. (Sn., En.) Janko Pieterski (r. 1. 2. 1923 v Mariboru) je maturiral v Ljubljani 1941, 1957 je diplomiral zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani in 1963 tam doktoriral s temo <i>Narodna in politična zavest na Koroskem</i> (1848–1914). 1954 se je zaposlil na Inštitutu za narodnostna vprašanja, 1971–1983 je bil na Filozofski fakulteti profesor za zgodovino Slovencev in drugih jugoslovanskih narodov v 19. stoletju. V svojih knjigah in razpravah obravnava predvsem zgodovino koroskih Slovencev, nacionalne odnose pri jugoslovanskih narodih in zgodovino Slovencev 19. stoletja. Od 1989 je dopisni član SAZU. Avtorski izvleček	UDK 929 Koropce J. GESTRIN Ferdo, akad., dr., redni univ. profesor v pok., SI-61000 Ljubljana, Gestrinova 1 Jože Koropce-seдемdesetletnik Zgodovinski časopis, Ljubljana, 47/1993, št. 1, s. 134–135 Sn. (Sn., En.) Jože Koropce (r. 17. 3. 1923 na Bukovcu pri Zgornji Polskavi) je maturiral v Mariboru in leta 1948 diplomiral iz zgodovine in zemljepisa na Filozofski fakulteti v Ljubljani. 1963–1990 je bil profesor na Pedagoški akademiji v Mariboru. Doktoriral je 1970 s temo <i>Zemljiške gospodarske v Dravski dolini do konca 16. stoletja</i>. Njegovo glavno delo zajema predvsem agrarno zgodovino slovenske Stajerske v srednjem veku in do 17. stoletja, posebej problematiko razrednih nasprotij na podeželju in deloma tudi zgodovino Maribora. Avtorski izvleček

UDC 329.314 (453.3=863) "1918/1940"

KACIN-WOHINZ Milica, Dr., Scientific Councillor, Institute for Contemporary History, SI-61000 Ljubljana. Kongresni trg 1

Coastland Christian Social Party between the Wars

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 47/1993, No. 1, pp. 107–115, 19 notes

Sn. (It., Sn., En.)

The authoress deals with development and activities of the Slovene Christian Social Party in Venezia-Giulia under fascist Italy. Until abolishment of institutions of the Slovene and Croat minorities, 1927–1930, it was legally active with societies, press, economic institutions, against fascist denationalization, however, mostly, in the Italian parliament with loyalty tactics. In the thirties it withdrew cultivation of Slovene language, culture, traditions and national awareness of populations into churches, the Slovene priest became a holder of resistance against Italian assimilation and fascistization. At that time the party was divided into the right, catholic group leaning on Vatican, and on the left one which became party of the »Center« during the War because it didn't oppose to the communist Liberation Front.

Author's Abstract

UDC 929 Koropec J.

GESTRIN Ferdo, Academician, Dr., Retired Full Professor, SI-61000 Ljubljana, Gestrinova 1

Jože Koropec -Septuagenarian

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 47/1993, No. 1, pp. 134–135

Sn. (Sn., En.)

Jože Koropec (born 17. 3. 1923 in Bukovec by Zgornja Polskava) graduated from secondary school in Maribor, graduated history and geography on the Faculty of Arts in Ljubljana in 1948, 1963–1990 he was professor on the Pedagogic Academy in Maribor. He reached his doctor's degree in 1970 with the theme *Dominions in Drava valley till the end of 16th century*. He has been researching the history of Slovenian Styria in the Middle Ages and until the 17th century, especially class-conflicts in rural areas and the history of Maribor.

Author's Abstract

UDC 329.63 (497.12) "1917/1918"

STAVBAR Vlasta, Librarian, University Library Maribor, SI-62000 Maribor, Gospojna 10

Statements to Support the May-Declaration (Part III)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 47/1993, No. 1, pp. 99–106, 170 notes

Sn. (De., Sn., En.)

The authoress reviewed the archive group Acta declarationi faventia in the Regional Archives in Maribor, containing statements to support the May-Declaration 1917 from more than 900 places and with almost 152,000 signatures. A special attention is dedicated to the texts of statements in which details are quite different in many a place and mostly still insist on the Habsburg frame of the future Yugoslav state.

Author's Abstract

UDC 929 Pieterski J.

GRAFENAUER Bogo, Academician, Dr., Retired Full Professor, SI-61000 Ljubljana, Murnikova 18

Janko Pieterski -Septuagenarian

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 47/1993, No. 1, pp. 131–133

Sn. (Sn., En.)

Janko Pieterski (born 1. 2. 1923 in Maribor) graduated from secondary school in Ljubljana in 1941, graduated history on the Faculty of Arts in Ljubljana in 1957 and reached his doctor's degree with the theme *National and political consciousness in Carinthia (1848–1914)*. 1954 he started working on the Institute for Ethnic Studies, 1971–1983 he was professor of history of Slovenians and other Yugoslav nations in the 19th century on the Faculty of Arts. In his books and treatises he mainly deals with the history of Carinthian Slovenians, relations among Yugoslav nations and Slovenian history in the 19th century. In 1989 he became correspondent member of the Slovenian Academy of Arts and Sciences.

Author's Abstract

ZGODOVINSKI ČASOPIS (ZČ)

— osrednja slovenska historična revija
— glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, v Ljubljani, Aškerčeva 12/I, telefon 061/150-001, int. 210, lahko dobite naslednje zvezke »Zgodovinskega časopisa« (ZČ):

1/1947 (ponatis 1977) — 308 SIT	34/1980, št. 1-2 — 336 SIT
2-3/1948-49 (1988) — 392 SIT	34/1980, št. 3 — 168 SIT
4/1950 (1987) — 364 SIT	34/1980, št. 4 — 168 SIT
5/1951 (1987) — 490 SIT	35/1981, št. 1-2 — 280 SIT
6-7/1952-53 (1986) — 700 SIT	35/1981, št. 3 — 182 SIT
8/1954 (1990) — 434 SIT	35/1981, št. 4 — 140 SIT
9/1955 (1989) — 392 SIT	36/1982, št. 1-2 — 266 SIT
10-11/1956-57 (1990) — 434 SIT	36/1982, št. 3 — 168 SIT
12-13/1958-59 (1991) — 434 SIT	36/1982, št. 4 — 154 SIT
14/1960 — (1993) — 840 SIT	37/1983, št. 1-2 — 238 SIT
15/1961 (1989) — 322 SIT	37/1983, št. 3 — 154 SIT
16/1962 (1991) — 308 SIT	37/1983, št. 4 — 168 SIT
17/1963 (1978) — 392 SIT	38/1984, št. 1-2 — 238 SIT
18/1964 (1980) — 378 SIT	38/1984, št. 3 — 140 SIT
19-20/1965-66 (1985) — 434 SIT	38/1984, št. 4 — 154 SIT
21/1967 (1992) — 600 SIT	39/1985, št. 1-2 — 252 SIT
22/1968, št. 1-2 (1983) — 252 SIT	39/1985, št. 3 — 224 SIT
22/1968, št. 3-4 — pred ponatisom	39/1985, št. 4 — 168 SIT
23/1969, št. 1-2 (1989) — 280 SIT	40/1986, št. 1-2 — 294 SIT
23/1969, št. 3-4 (1989) — 224 SIT	40/1986, št. 3 — 238 SIT
24/1970, št. 1-2 (1981) — 238 SIT	40/1986, št. 4 — 266 SIT
24/1970, št. 3-4 (1988) — 266 SIT	41/1987, št. 1 — 294 SIT
25/1971, št. 1-2 (1985) — 280 SIT	41/1987, št. 2 — 280 SIT
25/1971, št. 3-4 (1986) — 266 SIT	41/1987, št. 3 — 266 SIT
26/1972, št. 1-2 (1980) — 322 SIT	41/1987, št. 4 — 266 SIT
26/1972, št. 3-4 (1984) — 294 SIT	42/1988, št. 1 — 238 SIT
27/1973, št. 1-2 (1989) — 280 SIT	42/1988, št. 2 — 238 SIT
27/1973, št. 3-4 (1988) — 294 SIT	42/1988, št. 3 — 252 SIT
28/1974, št. 1-2 (1988) — 294 SIT	42/1988, št. 4 — 224 SIT
28/1974, št. 3-4 — pred ponatisom	43/1989, št. 1 — 238 SIT
29/1975, št. 1-2 — razprodan	43/1989, št. 2 — 238 SIT
29/1975, št. 3-4 — 460 SIT	43/1989, št. 3 — 252 SIT
(kmalu razprodan)	43/1989, št. 4 — 252 SIT
30/1976, št. 1-2 — 294 SIT	44/1990, št. 1 — 238 SIT
30/1976, št. 3-4 — 266 SIT	44/1990, št. 2 — 252 SIT
31/1977, št. 1-2 — 440 SIT	44/1990, št. 3 — 252 SIT
(kmalu razprodan)	44/1990, št. 4 — 266 SIT
31/1977, št. 3 — 408 SIT	45/1991, št. 1 — 266 SIT
(kmalu razprodan)	45/1991, št. 2 — 266 SIT
31/1977, št. 4 — 224 SIT	45/1991, št. 3 — 238 SIT
32/1978, št. 1-2 — 294 SIT	45/1991, št. 4 — 266 SIT
32/1978, št. 3 — 224 SIT	46/1992, št. 1 — 240 SIT
32/1978, št. 4 — 238 SIT	46/1992, št. 2 — 320 SIT
33/1979, št. 1 — 280 SIT	46/1992, št. 3 — 320 SIT
33/1979, št. 2 — 252 SIT	46/1992, št. 4 — 400 SIT
33/1979, št. 3 — 238 SIT	47/1993, št. 1 — 560 SIT
33/1979, št. 4 — 196 SIT	

Člani zgodovinskih in muzejskih društev s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust. Za nakup kompleta ZČ odobravamo poseben popust. Za naročila, večja od 2000 SIT, je možno brezobrestno obročno odplačevanje. Ob takojšnjem plačilu pri nakupih v vrednosti nad 2000 SIT dajemo dodatni 10-odstotni popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 60-odstotni pribitek na cene knjižne zaloge. Pri poštnini nad 40 SIT zaračunamo dejanske pošne stroške.

Ponatis vseh zvezkov ZČ, ki so že razprodani, lahko naročite v prednaročilu po posebni nižji prednaročniški ceni.

Bibliografsko kazalo za prvih petindvajset letnikov ZČ stane 180 SIT. Publikacije lahko naročite in prejmete osebno na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, prav tako pa tudi po pošti.

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
ZGODOVINSKI čas A
1993

941/949

120030124,1

COBISS